UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01733062 2

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/martinovicslet00frak

88

I (53)

FRAKNÓI VILMOS

A VASVÁRMEGYEI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
SZOMBATHELY

MARTINOVICS ÉLETE

III. A.

~~C. 1160.~~

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1921

LIBRARY
SEP 12 1972
UNIVERSITY OF TORONTO

DB
932
.9
M3F7

Megyei könyvtár tulad.
18.536
Szombathely

REV. 1958

J. 46.

10475. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

A VASVÁRMEGYEI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
SZOMBATHELY

ELŐSZÓ.

Az 1794-ben szervezett »magyarországi jakobinus összeesküvés« fölfedeztetése után a bécsi udvar és a magyar kormány a veszélyt, mely felfogásuk szerint a trónt és az alkotmányt fenyegette, nem vélték teljesen elhárítottnak azáltal, hogy vezérei vesztőhelyen végezték életüket és számos részesei börtönbe kerültek.

A megindított per befejezése után a magyar udvari kancellár azon véleményben volt, hogy ha a periratok nem őriztetnek elég gondosan, az azokban tárgyalt forradalmi tervekkel olyan egyének ismerkedhetnek meg, kik megvalósításukra újabb kísérletet fognak tenni; minélfogva a pesti királyi kúria levéltárában elhelyezésüket ellenezte. Aggodalmaiban osztozott Ferenc király, ki a periratokat bécsi palotájába, saját dolgozótermébe szállíttatta, sőt a rendezés munkáját maga végezte, amiről a csomagok borítékján a fölírások, melyeket saját kezével iktatott rájuk, tanuságot tesznek. A kevéssel utóbb elhúnyt Sándor Lipót főhercegnádor levéltára, mert az összeesküvésre és a perre vonatkozó nagyszámú iratot foglalt magában, ugyanazon kitüntetésben részesült.

A foglyok pedig, mikor szabadonbocsáttattak, figyelmeztetve lettek, hogy »a multról beszélni óvakodjanak«, amely intést mindannyian lelkiismeretesen megszívlelték.

Így történt, hogy az eseményeket borító homály eloszlására senki sem vállalkozott. A nagyközönség hitelesen csak annyit tudott meg, amennyit az udvar rendeletére kinyomatott ítéletek tartalmaztak. Az 1800-ban »Der Majestätsprocess in Ungarn« cím alatt külföldön megjelent röpirat, melynek szerzője a forgalomban levő megbízhatatlan hírekre volt utalva, inkább az uralkodó rendszer ellen irányuló támadás, mint történeti elbeszélés jelentőségével bírt.

A konzervatív irányú Szirmay Antal udvari tanácsosnak 1809-ben szerkesztett »Historia Jacobinorum in Hungaria« című

emlékirata, úgyszintén Kazinczy Ferencnek erre vonatkozó kiegészítő és cáfoló jegyzetei nyomtatásban nem jelenhettek meg; az utóbbinak »Fogságom naplója« című megható dolgozata csak 1848-ban látott napvilágot.

A függetlenségi harc idejében és az 1867. évi kiegyezés után beállott kedvező helyzetet a magyarországi jakobinusok történetének földerítésére senki sem használta föl.

E sorok írója volt a legelső, ki 1876-ban, mikor a kúria levéltárából Martinovicsnak számos levele a M. Nemzeti Múzeum könyvtárába került, életrajza megírására kísérletet tett. A »Századok« 1877. évi folyamában közölt tanulmánya, mely hősét a hagyományos fölfogástól eltérő világításban mutatta be, föltűnést és több helyen megütközést keltett. Nagynevű hazánkfia Kossuth Lajos érdemesnek tartotta, hogy a »Századok« szerkesztőjéhez intézett nyilt levélben foglalkozzék vele. Történeti adatokra nem támaszkodhatott, »de psychologiai lehetetlenséget« látott abban, hogy »Martinovics csakugyan olyan ember lett volna«, amilyennek a tanulmány föltűntette.

A támadás kutatásaim folytatására ösztönzött. A magyarországi és bécsi levéltárak bőségesen szolgáltattak anyagot; a legértékesebbet az összeesküvés fölfedeztetése után kiküldött udvari vizsgálóbizottság jegyzőkönyveiben, melyek Martinovics és hat társa vallomásait tartalmazzák. Azonban épen a legjelentékenyebb forráshoz nem férhettem; a magyar királyi kúria előtt megindított perek iratait nem bocsátották rendelkezésemre és így az összeesküvők által terjesztett »katekizmusok« hiteles példányait sem szerezhettem meg. Ennek következtében a munka, amelyet 1880-ban »Martinovics és társainak összeesküvése« cím alatt közrebocsátottam, lényeges hézagokat mutat föl.

Ezeknek kitöltésére csak imént nyílt alkalom, amikor az osztrák-magyar monarchia összeomlása után a német-osztrák köztársaság kormánya az udvari levéltárak legtitkosabb osztályait is megnyitotta a történetbúvárok előtt.

A szerencse kivételes kedvezésének kellett tekintenem, hogy munkám irányában a történeti kritika föladatát négy évtized multával önmagam teljesíthettem. Nem késtem tehát a császári dolgozóteremből 1878-ban az úgynevezett titkos házi, udvari és állami levéltárba (159 kartonban és csomagban) áthelyezett »Vertrauliche Akten« jelzetű anyagot tanulmány tárgyává tenni.

Ebből Martinovics életpályájának már az összeesküvés szervezését megelőző éveire új világosság árad. Tudva volt, hogy ő, miután tíz éven át a lembergi főiskolán mint tanár működött, II. Lipót király mellett mint udvari vegyész nyert alkalmazást és titkos politikai megbizatásokban járt el. Azonban a jelentésekből, melyeket az uralkodóhoz beküldött, egyetlenegyet sem ismertünk. Arról sem volt tudomásunk, hogy Ferenc király uralkodása alatt szintén folytatta mint a titkos udvari rendőrség tagja szolgálatát. Most az 1791—3. évekből nagyszámú jelentése került napvilágra.

Az összeesküvés fölfedezése után kiküldött udvari bizottság által nemcsak Martinovics és Bécsbe szállított hat társának, hanem egyúttal az ugyanekkor fölfedezett bécsi jakobinus összeesküvés részeseinek kihallgatásáról fölvett jegyzőkönyvek szintén teljes sorozatban vannak meg.

Ugyanez áll a jegyzőkönyvekről, melyeket a perek megindítása után, a pesti királyi tábla vizsgálóbizottsága a magyarországi összeesküvés részeseinek kihallgatásáról vezetett.

Hiány nélkül maradtak fönn a királyi tábla és a hétszemélyes tábla előtt folyt perek iratai, mellékleteikkel együtt, amelyek között a föntebb említett katekizmusok példányai sem hiányoznak

A vádlottaknál elfogatásuk alkalmával lefoglalt irományok azon része, mely a perek folyamán nem használtatott föl, külön csomagokban van fölhalmozva.[1]

A főherceg-nádor levéltára természetszerüen értékes anyaggal járul a per történetéhez. Az ő egyéni magatartását és fölfogását híven ismertetik sajátkezüleg írt bizalmas levelei, melyeket atyjához, majd testvérbátyjához sürün intézett és a családi levelezéseknek (magyar történetíróktól, sajnos, még föl nem használt) jól rendezett, hosszú kötetsorozata foglal magában.

Azon reményemben, hogy az egykori osztrák rendőrminisztériumnak az osztrák belügyminisztériumban elhelyezett levéltárában szintén vannak osztályai, melyek 1878-ban elzárva maradtak előttem, nem csalódtam. Martinovicsnak bécsi fogsága alatt az udvari vizsgálóbizottsághoz írt számos nagyérdekü emlékirata és kérvénye közöltetett velem, amelyekből bőven kellett merítenem.

[1] Ezek közül egy karton, mely »Martinovics hagyatéka« (Nachlass) címet visel, üres. Ez a hátrahagyott vagyonra vonatkozó iratokat tartalmazta, melyek 1804-ben vétettek ki, amikor Martinovics egyik unokaöccse a hagyatékra igényt támasztott.

Mivel föltettem, hogy Martinovics mint lembergi tanár az udvari tanulmányi bizottsággal összeköttetésben állott, az osztrák közoktatásügyi minisztérium levéltárában is tettem kísérletet, mely nem maradt eredménytelen.

Ellenben sikerre nem vezettek igyekezeteim, hogy a francia levéltárakban nyomára jussak az összeköttetésnek, amelyben Martinovics a nemzeti konventtel és a jakobinus-párt vezérférfiaival, saját állítása szerint állott volna, de amelyekről sem a nagyérdemű *Sayous*, ki Magyarország történetét 1876-ban francia nyelven bocsátotta közre, sem *Sorel* Albert, a francia forradalom hírneves történetírója, sem végre *Aulard*, a francia forradalom több nagy okmánytárának szerkesztője, franciaországi forrásból eredő közléseket nem volt képes nyújtani. De Laborde gróf, a Societé Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures nagyérdemű főtitkára, hálára kötelező tájékozódása után a negatív eredmény azon ténynek megállapítására jogosított, hogy ilyen összeköttetés egyáltalán nem állott fönn.

A bécsi levéltárakban imént napvilágra jutott anyagkészlet nagy tömegével szemben célszerűnek láttam, hogy az összeesküvés minden részesére kiterjedő feldolgozásukról lemondva, kutatásaim eredményeit Martinovics élettörténetének keretébe illesszem be. Ilyen eljárást azon körülmény is ajánlott, hogy társainak sorából a legtöbb az összeesküvés szervezésében és általán a közélet terén jelentéktelen állást foglalt el. Emellett csak így vált lehetővé, hogy a vezér iratai és vallomásai ismertetésének a megfelelő tért biztosítsam.

Már itt jelzem, hogy a tévedéseket, melyeket Martinovics vallomásainak hitelt adva, korábbi munkám megírásánál el nem kerültem, most helyreigazítom. Ellenben ítéletemet, melyet az ő egyéniségének politikai és erkölcsi értékéről négy évtized előtt formuláztam, őszinte sajnálatomra, nem szabad enyhítenem, sőt inkább súlyosbítanom kell; noha attól tartok, hogy találkozni fognak, kik, Kossuth Lajos szavaival élve, munkámban nélkülözni fogják a »caritas«-t.

Ismerem a történetíró kötelességét, hogy »hamisat ne állítson, igazat mondani ne rettegjen«; de nem ismerem el azon jogát, hogy a »caritas« sugallatára az igazságtól eltérjen.

ELSŐ FEJEZET.

Martinovics a tanári pályán.

1779—1791.

A magyar nemzet, amióta a keresztény társadalom tagjává lett, fajbeli elszigeteltsége ellenére, állandó, szoros szellemi kapcsolatban állott a nyugati Európával, ahonnan az uralkodó eszmék áramlatai és a forradalmak viharai mindenkor eljutottak körébe.

A középkor egyházi, politikai és társadalmi szervezete, valamint műveltsége és ízlése feltünő gyorsasággal emelkedtek uralomra intézményeinkben és törvényeinkben, úgy, mint az iskolákban és a művészet alkotásaiban. Majd az ókori világ kultuszát felújító renaissance az Alpeseken innen legelsőbben Magyarországon gyökerezett meg és jutott virágzásra. A reformáció és ellenreformáció küzdelmei a meggyőződés ugyanazon hevével folytak hazánk területén, mint a szomszéd országokban.

Mikor tehát a XVIII. század folyamán a rendi alapokon fölépített alkotmányok, különösen a nemesi kiváltságok s a katholikus egyház hatalmi állása ellen a végzetes harc megindult, a támadás Magyarország határait nyitva találta hódító útjában.

Az a felfogás, hogy e küzdelem egyik vezére József császár az egész nemzettel szembeszállani kényszerült, nem felel meg a valóságnak. Táborában ott találjuk az ország legfényesebb neveit, legjelesebb fiait. A legfőbb zászlósúri méltóságokat Zichy Károly gróf, Balassa Ferenc gróf, Jankovich Antal gróf viselték. Pálffy Károly gróf, Majláth József gróf és Teleki Mihály gróf voltak udvari kancellárok. A főispáni székeket Batthyány, Eszterházy, Grassalkovich és Pálffy hercegek; Almássy, Brunswik, Csáky, Erdődy, Győry, Hadik, Haller, Illésházy, Károlyi, Keglevich, Nádasdy, Niczky, Sigray, Széchenyi és Sztáray grófok, valamint Bornemissza, Orczy, Prónay, Splényi és Wesselényi bárók töltötték be. A császártól kinevezett alispánok csaknem

mind ugyanazon családokból kerültek ki, amelyek évszázadok óta igazgatták a megyéket.[1]

Lehetetlen föltételezni, hogy ezek mind csak kenyérkeresés vagy az uralkodó kegyeinek biztosítása végett vállalták a hivatalokat és támogatták az új rendszert, ha azt hazájukra nézve vészthozónak tartották volna. Kétségkívül a legtöbben közülök az őseiktől rájuk szállott állapotok tarthatatlanságát fölismerték, és ezek átalakításában a törvényes formák mellőzését azért tűrték, mert tudták, hogy a reform műve különben hajótörést szenvedne.

A hivatalos körök nézeteivel egybehangzó volt a magyar irodalom munkásainak gondolkozása és érzése.

Egy főrangú költőnek lantjáról szólal meg először a demokrata-világnézet hangja (1756). Báró Orczy Lőrinc a hódolat nemes kifejezéseivel szól a néphez:

»Te vagy országoknak ki súlyát viseled,
Bőség s dicsőségét egyedül te hinted ....
Te kapád, te ásód, te baltád, gereblyéd
Szebben fénylik nálam mint aranybárányka,[2]
Aranykulcs, csillagok, korona, pántlika.«

Ilyen gondolatokat Orczy a közélet terén megyei közgyűléseken is fejtegetett. Amikor élte alkonyán az abaúji főispánságtól megvált, búcsúbeszédében azt a meglepő kijelentést tette, hogy a megyeházzal, mely az ő kormányzása alatt épült, nem büszkélkedik, mert »az ilyetén nagy és címeres épületekre sok ezer szegénynek véres verejtéke vagyon tapasztva«.

A népfelség elmélete is korán jutott el, a francia irodalom csatornáján, Magyarországra. Rousseau »Contrat Social« című munkájának »a modern demokrácia katekizmusának« lefordításával egy időben több író — köztük Kazinczy Ferenc is — foglalkozott. A Kilián-Stahel pesti könyvkereskedő cég megalapítói engedélyt kértek a helytartótanácstól, hogy latin fordításban bocsáthassák közre, amit azzal indokoltak, hogy a szíves fogadtatásért, melyben üzletük részesült, nem róhatják le hálájukat alkalmasabban. Sőt akadt egy vármegye, Gömör, amely Rousseau tanításait tekinti irányadókul.[3]

Voltaire elveit már Mária Terézia alatt a testőrök írócsoportja tette magáévá s terjesztette. Bessenyei György merészen követelte, hogy a vallás a társadalom érdekei előtt hódoljon meg, »mert valamely dogma az emberi nemzetek nyugodalmával és társaságbeli boldogságával ellenkezik, egy sem igaz e világon«.

[1] Ezen adatokat az 1789. évi Hof-Schematismus szolgáltatja.
[2] Az aranygyapjasrendet érti.
[3] Váczy J.: »Kazinczy Ferenc és kora«. I. 311. l.

Mikor Péczeli József komáromi református lelkésztől Voltaire »Henriade« című époszának magyar fordítása megjelent (1786), egy katholikus szerzetes, Verseghy Ferenc, hozzáintézett költői levélben így fohászkodott:

»Bölcs természet, szülj ily okos Voltéreket,
Bár eretnek lesz is, csak ily eszüeket!
A Helikon hegye nálunk is zöldüljön,
Az igaz bölcsesség a tetején üljön!«

Kazinczy Ferenc, mikor egyik barátjával közli elhatározását, hogy harcba indul a »superstitio« ellen (ami alatt a vallást érti), egyszersmind kijelenti azt is, hogy »Voltaire, Rousseau, Helvetius és a Sanssoucieban lakott filozófus és a szabadkőművesség« adják baljába a pajzsot, jobbjába a kardot, látják el szárnyakkal.

Ily előzmények után érthető, hogy a francia forradalom jelszavait és első sikereit a magyar írók és pártfogóik lelkesedéssel üdvözölték. A Bastille megvívásának hatása alatt Bacsányi, a szerény kassai irodatiszt, a világ összes népeinek fölszabadulást ígér és az uralkodókat eddigi önkényes uralmukért megtorlással fenyegeti:

»Nemzetek, országok, kik ma kelepcében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő rabigátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak fölszentelt hóhéri, —
Jertek, hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párisra vessétek!«

Jellemző, hogy amikor a »Magyar Muzeum« című folyóiratot, mely ilyen közleményeket tartalmazott, kassai kiadója meg akarta szüntetni, a legműveltebb és legtekintélyesebb főurak egyike, Széchenyi Ferenc gróf mentette meg bőkezű ajánlatával az enyészettől.

A párisi augusztusi véres napok szülöttjének, a nemzetgyűlésnek az »emberi jogokat« kodifikáló nyilatkozata a magyar politikusok körében hatalmas visszhangot támasztott. »Gyávák volnánk, — írja a »Hungaria liberrima« című névtelen röpirat szerzője — ha most, mikor az egész világ az emberi jogok biztosításán munkál, mi is nem követelnők emberi és polgári jogaink tökéletes megerősítését .... Romboljuk szét a bilincseket, amelyeket eddig keservesen viseltünk, mutassuk meg, hogy az emberi jogok hűséges őrei vagyunk.«

Az 1790—92. években tömegesen megjelenő ilyen röpiratok szerzői nem érték be azzal, hogy a magyar alkotmány hét évszázad óta fönnálló épületének helyébe újnak fölépítését követeljék,

hanem annak francia mintára való elkészítésére és berendezésére részletes tervezeteket is állítottak a nemzet elé. Egy főúr, Batthyányi Alajos gróf megy igényeiben a legmesszebbre. A népfelség elvének megállapítása végett azt hirdeti, hogy a főhatalom a társadalmakban eredetileg mindenütt a nép kezei között volt, és a papok gondolták ki azt a tant, hogy a királyok hatalma Istentől ered. Szerinte a fejedelem köteles meghajolni a közakarat előtt, a népnek pedig joga van arra, hogy a fejedelem önkényének erőszakkal ellenszegüljön és a »kezdetleges államformát«: a köztársaságot állítsa helyre; minélfogva figyelmezteti a népeket, hogy ha a monarchikus kormányformától megszabadulnak, mindenáron akadályozzák meg az arisztokrácia uralomra jutását. Az uralkodók elé, kik alattvalóikat elnyomják, elrettentő például a francia forradalmat állítja. A nemesség intézményében a barbár őskor maradványát, kiváltságaiban zsarnokok rút találmányát látja. Szükségesnek véli, hogy a hadsereg ne a fejedelemnek, hanem az államnak legyen esküvel lekötelezve, a hadsereg főtiszteit a nép válassza, s a polgári hivatalok betöltésénél a döntő befolyást ugyancsak a nép gyakorolja. Követeli a közterhek arányos megosztását az összes polgárok között, továbbá a nemnemesek képesítését minden hivatal elnyerésére, nemesi birtokok szerzésére. Részletesen előadja gondolatait az országgyűlés, igazságszolgáltatás, népnevelés, közegészségügy szervezéséről, az ipar és kereskedés emeléséről. Noha az államot nem tartja följogosítottnak, hogy a vallási ügyekbe avatkozzék, kívánja, hogy a püspökök ne fogadjanak engedelmességet a pápának, megtámadja a papi nevelés érvényben levő szellemét, a nőtlenséget, a szerzetesi fogadalmat, az egyházi bíráskodást s a tizedet; az egyházi birtokokat pedig állami javaknak nyilvánítja.[1]

Míg a magyar főúr fejtegetéseiben Magyarország intézményeinek történeti fejlődésére és az ország különleges viszonyaira nincs tekintettel és egy eszményi államrend föladatait tartotta szem előtt, a nemnemes származású Hajnóczy József, aki szintén a francia forradalom vívmányainak hazájába átültetése érdekében működik, kímélni szeretné a magyar alkotmány azon intézményeit, amelyek amazokkal nem állanak ellentétben. Amikor Rousseau elméletét az őskori társadalmaknak szerződések formájában történt megalakulásáról elfogadja, igazolásul a hét magyar vezér vérszerződésére utal. Az aranybullát a magyar szabadság magna chartája gyanánt tiszteli, de a nemesek ama kiváltságát, mely szerint törvényes idézés és ítélet nélkül szabadságuktól meg nem foszthatók, az ország összes lakosaira kiterjesztetni kívánja. A monarchikus kormányformának híve; az

[1] »Ad amicam aurem« címen négy röpirata jelent meg névtelenül az 1790—91. években.

örökösödési rend megváltoztatását a nemzet jogkörébe utalja. Szükségesnek tartja, hogy a magyar országgyűlésre küldje követeit Erdély, sőt a magyar korona ősi jogán Galícia is; ellenben a klérust, a királytól kinevezett tisztviselőket és távollevő rendek követeit teljesen kizárja a törvényhozásból. Az országgyülés legfőbb feladatául az ország új alaptörvényeinek kidolgozását tűzi ki, amelyekben a következő elvek emelkednének uralomra: mindenki gondolatait szóval, írásban és sajtó útján szabadon fejezheti ki; mindenkinek joga van ingatlan birtokot szerezni és bármilyen hivatalt viselni; a nemzet saját akarata szerint kormányoztatik és mindegyik uralkodóval új szerződést köthet; az összes polgárok egyenlően részesednek az állam kedvezményeiben és viselik terheit.

Az egyházpolitika terén Hajnóczy találkozik Batthyányival. Az egyházi javaknak állami javakká nyilvánítását, a tized eltörlését, a papságnak a polgári hivatalokból kizárását, a hiteles helyeknek a vármegyék kezelésébe, a házassági ügyeknek polgári törvényszékekhez utalását azzal a kijelentéssel indokolja, hogy a vallás nem tárgya a társadalmi szerződésnek.

A költők ábrándjainak, a politikusok terveinek megvalósítására Magyarországon az első kísérletet az a férfiú tette, akinek viszontagságokban gazdag élettörténetét a következő lapok tartalmazzák.

I.

Martinovics Ignác azon albán nemesek egyikétől származott, kik a XVII. század végén, a törököknek Magyarországból kiűzetése után, az elpusztult Délvidéken telepedtek meg. Atyja katona volt, és mikor kapitányi ranggal nyugalomba vonult, lakóhelyéül Pestet választotta, ahol Poppini Mária budai polgárleánynyal házasságot kötött, amelyből öt fiú és két leány született.

A korán özvegységre jutott anya, vallásos érzése sugallatára, s talán azért is, hogy a ránehezedő terheken könnyítsen, két fiát nevelte az egyházi pályára. Az egyik, Tamás, a kalocsai érseki megye növendékpapjai közé lépett. A másik, az 1755 július 22-én született Ignác, tizenhat éves korában szent Ferenc-rendjének capistranói szent János védnöksége alatt álló tartományába vétette föl magát, melynek főnöke Budán székelt és az ország déli részeiben volt több kolostora.

A bácsi rendházban töltötte az újoncesztendőt, melynek letelte után szerzetesi fogadalmat tett és a Domonkos kolostori nevet kapta. A bölcsészeti tanfolyam végzésére a bajai rendházba küldték. Lelkében a belső meghasonlás tünetei feltünő módon már itt jelentkeznek.

A föltétlen engedelmességet követelő szerzetesi szabályok szigorát enyhítik azok a rendelkezések, amelyek a netán szenvedett sérelmek orvoslását pártatlanul ítélő bíróságok által lehetővé teszik. Ilyen rendelkezés az, amelynél fogva időközönként mindegyik kolostorban a római rendfőnök küldötte jelenik meg és minden panaszt meghallgat. Martinovics az 1774. év nyarán Bajára érkezett római küldött előtt nem panaszt tett és nem orvoslást kért, hanem elbocsáttatást a rend kötelékéből és fölmentést fogadalmai alól, azt állítván, hogy azokat kényszerítésre tette le. A küldött kinyilatkoztatta, hogy az ügyet Rómába terjeszti föl. Azonban a rend tartományi főnöke, ki a nagytehetségü ifjú értékét fölismerte, rábeszélte őt, hogy elhatározását megváltoztassa. Martinovics okiratot állított ki arról, hogy nyilatkozatát, melyet — úgymond — elkeseredésében és kétségbeesésében tett, visszavonja; fogadalmát holtiglan híven megtartja és ígéri, hogy ha ezentúl vétene, magát a nyugtalan szerzetesekre szabott büntetéseknek önként aláveti.[1]

Ezzel Martinovics elárulta jellemének ingadozó gyengeségét, amely miatt hangulatai vagy külső hatások gyakran hozták összeütközésbe az igazsággal. Ilyen esetet láthatunk abban is, hogy a jelentését megtette s hogy azután azt visszavonta. Lélektani magyarázatul föltehetjük, hogy fölismerte magában azon tulajdonságok hiányát, amelyek a megelégedett és nyugodt szerzetesi élet föltételei, s azután megint a rendtársai rábeszélésének engedett, mert hiúságának a marasztalás hízelgett.

Ez eseményt húsz évvel utóbb védő iratában egészen meghamisítva adja elő. Mint gyermeket — írja — éretlen fölfogás, vakbuzgó nevelés, s nem hivatás vezette a szerzetbe. Tévedését fölismerve melankóliájában szorgalmas tanulmányoknak és az áhitat gyakorlatának szentelte életét; ellenben a lustaságot, a falánkságot, az érzékiséget és a kolostori veszekedéseket megútálta; mikor belátta, hogy helyzetében isteni és emberi törvények ellen vét, az állam hasznos polgárává óhajtván válni, tizenöt éves korában hibáját jóvátette, azóta Istennek, a humanitásnak, a tudományos világnak és a monarchiának szolgál.

Martinovics ezután nyugodtan folytatta szerzetesi életét Budán. 1775-től 1779-ig a budai egyetemen a hittudományi tanfolyamot végezte, mind a bölcsészeti, mind a hittudományi karon a tudori fokozatokat elnyerte, időközben pedig pappá szenteltetett.

Főnöke a tanári pályán alkalmazta. Megbízta őt, hogy a budai kolostorban elhelyezett növendékeket tanítsa bölcsészetre és mennyiségtanra. Ez utóbbi tudomány felé nagy szeretettel

[1] Az 1794 október 1-én kelt nyilatkozat régi másolata az Országos Levéltárban.

fordult Martinovics és már az első iskolai év végén közrebocsátotta az egyenletek elméletét tárgyaló önálló tanulmányát.[1]

A kolostori élettel való elégületlenség ugyanekkor újból fölébredt lelkében. Dugonics András, a hírneves regényíró, ki mint egyetemi tanár érintkezésben állott vele, följegyezte róla, hogy ő magát »a legtanultabb és minden szerzetbeli tisztségekre legalkalmasabb embernek« tartotta, szerzetestársaival hetykén bánt, ezért semmire sem mehetett és azon iparkodott, hogy a barátok társaságából szabaduljon.[2] Erre kedvező alkalom kínálkozott 1780 őszén. A Nagyváradon fölállítandó akadémia tanszékeire pályázat hirdettetvén, Martinovics a helytartótanácstól kiküldött bizottság előtt jelentkezett, hogy egyidőben a bölcszészet, a természettan és a mennyiségtan három tanszékének betöltésére való képességét igazolja.[3] Ő maga később dicsekszik vele, hogy ilyen eset még sohasem fordult elő; Dugonics azonban, a bizottság egyik tagja, elbeszéli, hogy Martinovics a mennyiségtanból föladott kérdésre felelni nem tudott, de »nagy hangon szólott a mathezis dicsőségéről«, amivel a bizottság főrangú tagjait megnyerte, akik »egészen belebolondultak« és jelölni akarták a tanszékre, amit ő (Dugonics) egy másik szakférfiúnak, a bölcsészeti kar igazgatójának támogatásával megakadályozott.

Hasonlóképen kevéssel utóbb a győri akadémiánál betöltendő egyháztörténelmi tanszékre hirdetett pályázatnál Martinovics az elnöklő kalocsai érsek dícsérő elismerésében részesült, de sikert ekkor sem ért el.

E két esetből azt kell következtetnünk, hogy Martinovics az alapos szakismeretek hiányát avatatlanok előtt előadásának ügyességével és biztosságával leplezni tudta.

A szenvedett kudarc után visszatérve Budára, itt értesült, hogy a kolostorban tervezett építkezések miatt tanítványai egy részével Bródba kell költöznie. A fővárostól távol eső, alig kétezer lakost számító városkában, mint ő maga írja, úgy érezte magát, mintha számüzetésre lett volna ítélve. Helyzetével szemben érzett elégületlenségét még fokozta valamelyik rosszakarójának értesítése, mely szerint tulajdonképen büntetésből helyezték el Budáról. Fölháborodásában főnökéhez fordult panaszával, hogy »gonosz ármányok sebet ejtettek szívén« és Jób sorsára kárhoztatják. Fenyegetőzött, hogy ha nem szolgáltatnak neki elégtételt, azt a törvény útján is keresni fogja, mert jó hírnevének oltalmazására »a természet törvényei kötelezik«. Türelmetlenül várta a választ, és mivel az nehány napig késett, egy második levelében már

[1] Martinovics irodalmi munkáit külön függelékben sorolom föl és ismertetem.

[2] Önéletrajzi munkája a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.

[3] Martinovics erről 1780 december 10-én tesz jelentést főnökének. A levél a budai kolostorban.

azon sértő, a szerzetesi alázatossággal össze nem férő kijelentésre ragadtatta el magát, hogy elöljárói, őt építkezés ürügye alatt Budáról eltávolítván, »rászedték«. Öntelt emberek szokása szerint azt képzeli, hogy a tudományos körökben, sőt még a nép között is foglalkoznak az ő ügyével, és mint »hiú, botrányos életű, vallástalan emberről« beszélnek róla. Rendtársai ellen vádat emel, hogy irígykednek rá a csekély dicsőségért, amelyet értekezésével szerzett, s talán a tudori fokozatért is, amelyet elnyert. Felesleges érveléssel bizonyítja, hogy a tudori rang megszerzését sem az egyházi törvények, sem a szent Ferenc rend szabályai nem tiltják. Elmondván, hogy a szigorlatokat fényes eredménynyel állotta ki, a szerzet növendékeit sikerrel tanította, munkájával dicsőséget árasztott a rendre, — felsóhajt: »Mindezért számüzetés a jutalom«. Majd egyháztörténelmi ismereteit akarja csillogtatni levelének azon részében, amelyben elmondja, hogy mivel főnöke nem szolgáltat neki igazságot, a világi hatóságokhoz folyamodhatnék, amely jogot a miletusi, chalcedoni, párisi és frankfurti zsinatok biztosítják az egyháziak részére és amellyel szent Athanáz, aranyszájú szent János és a főpapjuktól kiközösített egyiptomi szerzetesek éltek; mindazáltal ő maga szerzi meg önmagának az elégtételt: lemond tudori címéről, tanári állásáról, fölhagy tudományos foglalkozásával, koldulni és orgonálni fog, csakhogy békességben élhessen; mert talán csak azért bocsátotta rá Isten az üldözést, hogy tudatlanságban élve lelke üdvösségét biztosíthassa. Mégis levele végén megérteti főnökével, hogy ha őt Budára hívja vissza és ezzel a becsületén ejtett sérelmet orvosolja, eláll határozott szándékától. Ellenkező esetben már most kéri fölmentését a tanári hivataltól.

Alig indította útnak e második levelét, mely, mint láttuk, az önérzet túltengésére és a szerzetesi szellem teljes hiányára vall, megérkezett az elsőre a válasz, amely ellenkezőleg a tartományi főnök atyai jóindulatának és önmérsékletének bizonyítéka. E tartományi főnök Jakosics József volt, kinek magas műveltségéről és tudományos szelleméről tanuskodik a tudomány és irodalom összes ágaiból összeállított és a kolostori könyvtárban elhelyezett gazdag könyvgyűjteménye; minden egyes darabnak a táblájáu a rend címere alatt olvasható az ő neve és nemes jelmondata: »Vitam impendere vero«. Jakosics tudta becsülni a fiatal szerzetes értékes tulajdonságait és szemet húnyt gyarlóságai előtt. Ahelyett, hogy az előljárót megillető hatalommal élne és a szerzetesi fegyelemmel ellenkező kifakadásait megróná, még ő igyekezett csillapítani fölháborodását, sőt mentegetődzik a válasz késedelmes megírása miatt, amit szerzetes-elöljárók nem igen szoktak megcselekedni. Csodálkozik azon, hogy Martinovics az ő Bródra történt áthelyezésében becsületsértést lát; csakugyan tervezett építkezést a budai kolostorban, amit közbejött akadályok miatt

halasztott el; egyébiránt figyelmezteti, hogy a szerzetesek működésének helyét mindig az elöljáró jelöli ki belátása szerint; budai tanítványai, egy részét pedig azért nem küldötte el vele Bródra, mert ezek maguk kérték, hogy másik tanár előadásait látogathassák, amit eddig kíméletből hallgatott el előtte. Inti, legyen türelemmel; legközelebbi bródi látogatása alkalmával hasznos dolgokat fog vele közölni, mert ő mindig barátja volt és marad ezentúl is, mint olyannak, ki a tudományt kedveli és társai között kitűnik.

A levél hatástalan maradt. Martinovics újabb levelében makacsul ragaszkodott azon fölfogásához, hogy szégyenteljes módon kellett Budáról távoznia, amit siratni fog egész életén; ha bűnt követett volna el, vagy érdemesebb embert alkalmaztak volna helyette, békén tűrné sorsát; de az irányában követett eljárás ellenkezik a természetes jogokkal, melyeknek érvényességét még a szentferencrendi szerzetes is köteles elismerni; ezért, ismétli, tanári állásáról lemond; ezt annál szívesebben teszi, mert a szerzetbe nem azért lépett, hogy tanítson, hanem hogy lelke üdvösségének biztosításán fáradozzék. Írás közben indulata mind jobban elragadja. Kéri főnökét, ne kísérelje meg eltéríteni őt elhatározásától; csak sebeit tépné föl, de célt még akkor sem érne, ha megígérné, hogy egy hónap mulva az egész rend főnökévé fogják kinevezni; nehány heti határidőt tűz ki a kolostor kijelölésére, amelybe elvonulhasson; ellenkező esetben »rövid idő mulva arról fog értesülni, hogy egy más világba költözött«. Ezzel vagy arra akart célozni, hogy kétségbeesésében öngyilkos lesz, vagy arra, hogy a bánat fog életének véget vetni. Azonban, úgy látszik, komolyan egyik eshetőségre sem gondolt, mert levele végén azzal fenyegetőzik, hogy ha kérelmét főnöke nem teljesíti, elhagyja a rendet, s nem bánja azután bármi történik vele; becsületét már úgyis elvesztette, hivatalától búcsút vett, kész Istenért a börtön iszonyait is elviselni.

Oktalan és heves nyilatkozataival még mindig nem merítette ki főnöke türelmét. Ez nyugodtan felel neki, még csak kemény szavakat sem használ. Értesíti, hogy lemondását a rendi tartomány hozzájárulása nélkül nem fogadhatja el; újból biztosítja, hogy becsületén csorba nem esett; közli vele, hogy jövő tavasszal az építkezést Budán megkezdi, és kilátásba helyezi, hogy annak befejeztével őt oda visszarendeli.

E közlések s a nyugodt, szeretetreméltó hang végre lefegyverezték Martinovicsot; kibékülve helyzetével, az 1780/81.-i tanévben folytatta tanári működését a bródi kolostorban. Az 1781. év elején egy természettani értekezést nyomatott ki, s még ugyanabban az esztendőben bölcsészettani kézikönyvet szerkesztett, melynek közzétételéhez a szerzetesi szabályoknak megfelelően tartományi főnökének engedélyét kieszközölte.

Hogy ez utóbbi művét sajtó alá adja, Martinovics Eszékre utazott. Itt azonban a kolostor főnöke barátságtalanul fogadta; fölhívta, hogy mutassa be neki a tartományi főnök engedélyét az utazásra; mivel pedig azt, amely a könyv kinyomatását engedte meg, elégtelennek találta, Martinovicsot hűtlen szökevénynek nevezte és azzal fenyegette, hogy ha rögtön vissza nem tér Bródra, meg fogja fenyíteni.

E szeretetlen és tapintatlan eljárás hatása alatt Martinovics visszaesett az imént leküzdött elkeseredett hangulatba. Szenvedélyes hangú levélben fordult ismét a tartományi főnökhöz. Kijelentette, hogy hírnevét meg fogja védeni, bár halált is kellene szenvednie érte. Egyúttal azon nyilatkozatával, hogy »tanulmányain kívül egyébben nem talál örömöt«, sejteti azt is, hogy a szerzetesi élet nem elégítheti ki őt többé.[1]

Ismét fölébredt lelkében a vágy: szabadulni bilincseiből. Erre csakhamar utat nyitottak neki családjának tagjai.

Nagybátyja, ki mint őrnagy, és testvérbátyja, ki mint hadnagy szolgált Bukovinában, kieszközölték, hogy az ott elhelyezett gyalogezredek egyikéhez tábori lelkésszé nevezzék ki; emellett ígéretet kapott, hogy matematikai ismereteit a katonai mérnöki karnál értékesítheti.

Martinovics örömmel fogadta új állását, mely függetlenségét biztosította. Hogy főnöke beleegyezését meg ne tagadhassa tőle, befejezett tény elé állította őt. Haladéktalanul útra kelt a tábori lelkészek egyenruhájában, s az elbocsátó iratnak utólagos megküldéséért folyamodott hozzá, az erős önérzet hangján ígérve, hogy mint addig is, szerzetének munkájával becsületet fog szerezni; sőt jelentékeny fizetéséből pénzbeli segítséget is ígér a rendnek, hogy ellenségei rágalmaival szemben így is bizonyíthassa, hogy »becsületes ember«.

1781 augusztus havában érkezett Csernoviczba, hol első dolga volt — s ez jellemző hiúságára — a katonai mérnökkarban nyert foglalkozása alapján a »cs. kir. matematikus« címet fölvenni. Ezt használta ama levelében is, melyben az elbocsátó irat megküldését sürgette főnökétől. Levele most is tele volt szép ígéretekkel. Kijelentette, hogy mindig Isten dicsőségének, szerzete és saját becsületének gyarapítására fog törekedni; s mihelyt vagyoni helyzete megengedi, a budai zárdában természettani múzeum fölszerelésével fogja szerzete iránt háláját leróni.

Azonban levele nem érte el azt a hatást, amelyet tőle várt. Főnöke ez egyszer nem volt hajlandó eltűrni a szerzetesi fegyelem ellen elkövetett súlyos vétségét. Őt válaszra sem méltatva, a kinevezés visszavonását kívánta a tábori főpaptól, aki e levél alapján utasította bukovinai helynökét, hogy Martino-

[1] A tartományi főnökkel váltott levelek a budai kolostorban.

vicsot, ha valóban engedély nélkül hagyta el szerzetét, bocsássa el a katonai szolgálatból.

Martinovics ezt megtudván, levél útján újból főnökéhez fordul; keserű soraiból panaszok és fenyegetések szólnak, amint ezt nála megszokhatták. Megütközését fejezi ki, hogy őt szökevénynek minősítik, holott elutazása előtt főnöke áldását kérte ki, rendtársaitól elbúcsúzott s bármikor kész visszatérni a szerzetbe. A katonai főparancsnok és a tábori főpap fölajánlott közbenjárását is elutasította, azon hitben, hogy Isten próbára akarja őt tenni, s azért méri reá e zaklatásokat, melyeket szívesen eltűr, remélvén, hogy majd jobb idők is következnek. Végül fenyegetőzik: hogy ha mint szökevénnyel akarnának vele elbánni, majd talál bírót, aki védelme alá fogadja.

Egyébiránt pártfogói közbenjárását hálásan fogadta. Enzenberg tábornok írt a budai tartományi főnöknek, ki azonnal megküldötte az elbocsátó iratot és megelégedett azzal, hogy Martinovicsot engedély nélkül való távozásáért szelíd atyai szavakkal megdorgálta s az alázatosság erényének elsajátítására intette.[1]

Martinovics most már zavartalanul maradhatott volna Csernoviczban. Azonban néhány hónappal utóbb egy gazdag lengyel főúr, Potocki Ignác gróf (később a lengyelországi szabadságharc egyik vezérférfia) hosszabb külföldi útra készülvén, őt társul hívta meg, melyre az ifjú papot sokoldalú műveltsége, élénk társalgása és derült kedélye mellett a német, angol, francia és olasz nyelvekben való jártassága (amelyet, mint Martinovics licsekszik, tanító nélkül szerzett meg) ajánlották.

Martinovics nem bírt ellenállni a kísértésnek, mely, mint maga írja egyik levelében, »tapasztalatok szerzésére és a világgal való megismerkedésre alkalmat kínált«. Elfogadta az ajánlatot.[2] Bejárták Németországot, Svájcot, Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Angliát és Oroszországot.

Az utazás mély nyomokat hagyott Martinovics lelkében. A lengyel gróf, ki a szabadelvű irány híveihez tartozott, mindenütt érintkezést keresett azon kiváló férfiakkal, kik a politika és a tudomány terén az újkor világnézete érdekében apostoloskodtak. Franciaországban megismerkedtek Lalande csillagásszal, Condorcet és Guiton de Morveau természettudósokkal, kik később a forra-

[1] Martinovics és a tartományi főnök levelei a budai kolostorban.

[2] Martinovics 1794 július 29-én tett vallomásában említi, hogy másfél évig működött mint tábori lelkész és külföldi útja egy évnél tovább tartott. Ez nem fedi a valóságot. Bizonyos, hogy 1781 augusztus havában érkezett Csernoviczba, 1782 végén pedig külföldről való visszaérkezése után Lembergben telepedett meg. Martinovics 1791 december 12-én Hotthardihoz intézett levelében említi, hogy mint »Hofmeister« kísérte a grófot. Nem állapíthatom meg, mit értett e kifejezésen.

18.536

dalomban jelentékeny szerepet játszottak. Angliában fölkeresték Priestley birminghami lelkészt, a híres kémikust, kit az anglikán egyházzal szemben indított reformtörekvései tettek híressé és akit a francia nemzetgyűlés később Franciaország díszpolgárai sorába választott. Svájcban elzarándokoltak Raynal abbéhoz, ki irodalmi munkásságát mint jezsuita kezdte meg, később azonban a katholika egyház és a francia kormányrendszer ellen irányuló heves támadásai miatt száműzetett hazájából. Párisban fölvették magukat a szabadkőművességhez hasonló szervezettel bíró illuminatusok titkos társaságába, mely szintén a pozitív vallások és a középkorból átöröklött intézmények elleni küzdelmet tűzte ki föladatául.[1]

II.

Külföldi útjáról visszatérve, Martinovics Lembergben telepedett le, hol Potocki gróffal fönnálló összeköttetése megnyitotta előtte az előkelő családok házait és a tudományos köröket. Egy főtörvényszéki bíró gyermekeinek mennyiségtanból és mértanból adott leckéket, a főiskolán pedig a mennyiségtani és csillagászattani intézet segédjének a helyettesítésével bízták meg. Emellett visszatért az irodalmi munkássághoz is. Résztvett a leydeni tudós társaságtól hirdetett pályázatban, mely arra a kérdésre követelt feleletet: mikép egyeztethető meg a világon létező sok rossz az Isten jóságával. A jutalmat pályamunkájával ugyan nem nyerte el, mindazáltal rávette a lembergi görög katholikus püspököt, hogy a nyomtatási költségeket megajánlja.[2]

De nemcsak mecénást tudott szerezni művei kiadásához, hanem barátai segítségével még a sajtóban is reklámoztatta készülő munkáját. A »Wiener Zeitung« 1783. évi 9. száma egy lembergi levelet közölt, mely érdemesnek találta a nagyközönséggel tudatni, hogy Martinovics, ki már korábban három filozófiai és matematikai munka közzétételével alapozta meg hírnevét, — mely állítás nem volt alaptalan — a leydeni pályamunkát sajtó alá bocsátotta.[3] Bizonyos, hogy Lembergben ily módon hamarosan tekintélyre tett szert, s híre a császári udvarba is eljutott. Ugyanis a lembergi főiskolán 1783. év nyarán, néhány nappal az iskolaév megnyitása után a természettan tanára nyugdíjaztat-

[1] Martinovics külföldi útjáról csakis az 1794. év nyarán a bécsi vizsgálóbizottság előtt tett vallomásaiban találunk részleteket.

[2] A munka címét l. a Függelékben.

[3] Guggitz Gusztáv, Bécs kultúrtörténetének érdemes munkása volt szíves e közleményre figyelmemet fölhívni. — Az alább következők alapján különben gyanunk támadhat, hogy Martinovics maga volt a lembergi levél írója.

ván, addig míg a tanszék szabályszerű pályázat útján betölthető lesz, József császár Martinovicsot helyettes tanárrá nevezte ki ötszáz forint évi fizetéssel. Három héttel utóbb pedig, a nyilvános pályázat kihirdetését mellőzvén, rendes tanárrá léptette elő. Az udvari rendeletek »Különféle dolgozataival igazolt tudományosságára« utalnak és őt a »nagyhírű« (der so angerühmte) franciskánusnak nevezik.[1]

Ez eredmény és a tanári tevékenység mellett egyéb vállalkozásokkal is óhajtotta hírnevét öregbíteni. Mongolfier sikerei, melyeket 1783 őszén Párisban léghajók előállításával és fölbocsátásával aratott, benne is vágyat keltettek hasonló módon terjeszteni népszerűségét. A »Wiener Zeitung« 1784 február 18-iki számában a lembergi levelező jelentette, hogy Martinovics tanár egy udvari tanácsossal társulva, aláírási ívet bocsátott ki két személy befogadására alkalmas, ötven láb széles léghajó költségeinek fedezésére; de ugyanez újság négy nappal utóbb azt a hírt hozta, hogy a két vállalkozó valóban felbocsátott egy öt láb magas és két láb széles léghajót, amely, miután háromszáz láb magasságra emelkedett, a földre zuhant.

Mint látjuk, szerzetesi állása sem az előmenetelben, sem a különböző utakon keresett érvényesülésben nem akadályozta; mégis szükségesnek tartotta, hogy kapcsolatát rendjével teljesen felbontsa. Rendes körülmények között ehhez magyarországi főnökének beleegyezésével szerzetesi fogadalmaitól pápai fölmentésre lett volna szüksége. Akkor azonban, mikor József császár mind a szentszék főnnhatósági jogainak csorbítását, mind a szerzetesi fegyelem lazulását szívesen látta, az egyházi hatóságok könnyen túltették magukat a főnnálló szabályokon. Martinovics is mellőzte főnökét, Rómához sem fordult. Az 1784. év elején a lembergi érsekhez folyamodott, hogy őt egyházmegyéjébe vegye föl; arra hivatkozott, hogy fogadalmától, melyet kényszerítésre tett le, főnökei már korábban föloldozták. Az érsek, anélkül hogy igazoló okmányokat követelt volna tőle, teljesítette kérelmét.[2]

Ezzel egyidőben Martinovics a világi papokat és szerzeteseket egyaránt kötelező egyházi törvényekkel is ellentétbe került azáltal, hogy a szabadkőművesek lembergi páholyába belépett. Fölbátoríthatta őt e lépésre számos paptársának példája is, akik, anélkül hogy előljáróik részéről ettől eltiltattak volna, szabadkőművesi összeköttetéseiket érdekeik előmozdítására használták ki.

[1] Az 1783 szeptember 29. és október 17-én kelt udvari rendeletek a lembergi egyetem levéltárában.

[2] Az 1784 március 22-én kelt fölvételi okirat másolata a magyar Országos Levéltárban. Az érseknek 1792 január 11-én az esztergomi érsekhez intézett levele, melyben a fölvételnél követett eljárását igazolja, a prímási egyházi levéltárban.

III.

A szabadkőmüves-páholyba belépésének külső tényével szorosan egybecsik Martinovics lelkifejlődésében egy jelentőségteljes átalakulási folyamat befejezése. A katholikus szerzetesből ekkor már a materialista világnézet híve lett, aki az Isten létét és a lélek halhatatlanságát tagadó szkeptikus filozófiának apostola gyanánt készült föllépni. Ez átalakulást ő maga jellemzi és magyarázza három évvel utóbb (1787-ben) írt francia munkájában[1], mely névtelenül látott napvilágot, s melynek hiúságtól és érdekbefolyástól mentes idevonatkozó részeit figyelemre kell méltatnunk.

Szerinte édesanyja, aki iránt mélységes szeretetet táplált, a keresztény valláshoz »fanatikus buzgósággal« ragaszkodott és szent Agoston anyját, szent Monikát óhajtván utánozni, fiát »bigott« neveltetésben részesítette; igyekezete sikeres volt; ő (Martinovics) gyermekségében és ifjúkora első éveiben nappalainak úgy, mint éjszakáinak nagy részét imádságnak és elmélkedéseknek szentelé; mikor Krisztus szenvedéseire gondolt, a meghatottság könnyei gyűltek a szemébe; az ébredező érzékiséget pedig szigorú böjttel és testi önsanyargatásokkal győzte le. Azonban alighogy tizenötödik életévébe lépett, szellemét a »tudomány szenvedélye« (passion de sciences), az »igazság keresésének forró láza« (paroxisme continuelle à la recherche de la verité) ejtette hatalmába, kétségei támadtak a katekizmus tanításának megbízhatósága iránt. Elméjét a természet és az élet nagy problémái: az Isten léte, a világ teremtése, a lélek halhatatlansága foglalkoztatták. A vágy, ezeket megoldani, vezette őt fizikai kísérleteiben, a természet tüneményeinek gondos megfigyelésében és olvasmányai megválasztásában. A tudomány minden ágára kiterjesztette figyelmét; az egyoldalúságot kerülve, minden irányban megvilágítva óhajtotta látni a fennforgó kérdéseket. Tanulmányozta a bibliát, az ókor klasszikus íróit, a kereszténység szentatyáit, a középkor és — tekintet nélkül álláspontjukra — a saját kora híres íróit. Erre nézve érdekes bizonyítékokat szolgáltat 1787-ben írt fentebb említett könyve, amelyben Mendelssohn Mózesnek (kit Fils de Mendel néven idéz) két évvel előbb megjelent, a személyes Isten létezését bizonyító munkájával polemizál.

Martinovics ugyanis azokhoz csatlakozott, akik a pozitív vallásokban hirdetett tanítással szembehelyezkedtek. A hollandiai Spinozát, az angol Locket, a francia Lamettrie-t, Helvetiust és Raynalt ismerte el mestereinek. Arra az eredményre jutott, hogy az emberi szellem az igazságot a legfontosabb kérdések vizsgá-

[1] Ezen »Mémoires philosophiques« című munkát alább tüzetesen ismertetem.

latában teljes biztossággal meg nem állapíthatja, de a legnagyobb valószínűség azon fölfogás mellett szól, hogy személyes Isten nem létezik, a világ örökkévaló és végtelen, a természet és az ember szellemi erők közreműködése nélkül, a fátum szükségszerűségével végzi működését.

Míg így habozás nélkül elnémította gyermekkori emlékeinek és papi kötelességeinek tiltakozó szavát, lelke mélyén mégsem tudott egészen megszabadulni az önvád kínzó nyugtalanságaitól. Bizonyára ezért, a saját lelkiismeretének megnyugtatása végett hangoztatta névtelen könyvében, melynek olvasói őt nem ismerhették, hogy fáradságot nem kímélve kereste sikertelenül a természetben Istennek nyomát, és hogy a vallás bilincseit nem azért rázta le, mert az érzéki élvezetekre akarta magát felszabadítani. Hirdette, hogy nemcsak a durva állatias ösztönök kielégítésétől tartózkodott, »hanem az ifjú és szép hölgyeket, kik az egyiptomi József ártatlanságát is veszélyeztethették«, képes volt kikerülni, mihelyt meggyőződött, hogy társaságuk az ő filozófiájával ellentétben állt; eszerint a hivőket őrző angyaluk nem óvhatta biztosabban a kísértések között, mint ahogyan őt filozófiája megőrizte.

IV.

A szabadkőműves-páholyba lépésének hasznát Martinovics előhaladásában csakhamar érezhette. Páholyában nyert ajánlólevelekkel ellátva utazott 1784-ben a nyári szünet alatt Bécsbe,[1] hol az udvari tanulmányi bizottság elnöke Van Swieten Gottfried, az ausztriai szabadkőművesek egyik legerősebb oszlopa, szíves fogadtatásban részesíté. Van Swieten beszéli el a császárhoz intézett egyik fölterjesztésében, hogy a lembergi akadémia egyetemmé átalakításának munkálataival lévén elfoglalva, épen a bölcsészeti karban kinevezendő dékán kijelölését vette fontolóra, amidőn megjelent nála Martinovics, és a vele folytatott eszmecsere alkalmával meggyőződött arról, hogy a tanári kar tagjainak sorában ő van leginkább képesítve a különböző szaktudományok összefüggését felismerni és a tanítást közös célra irányítani; ezért, noha a császár mindegyik karon a legidősebb tanár kinevezését határozta el, a bölcsészeti karon két esztendőre kivételesen Martinovicsnak kineveztetését ajánlja. A császár ehhez hozzájárult.[2] Így tehát a lembergi egyetemnek 1784 október havában történt megnyitása alkalmával Martinovics állott a bölcsészeti kar élén.

[1] 1794 augusztus 8-án tett vallomásában említi, hogy lembergi tanári működésének első esztendejében vétette föl magát a szabadkőművestársaságba és itt nyert ajánlólevelekkel utazott Bécsbe.

[2] Az 1784 szeptember 8-án kelt fölterjesztés és az október 2-án kelt császári rezolúció a bécsi közoktatási minisztérium levéltárában.

Az új egyetem hírét is ő vitte elsőnek a külföldre, Ertl lembergi kormánytanácsos közreműködésével ez időtájt szerkesztett, mikrométernek nevezett, műszerével, mely egy hüvelyk hosszúságú vonalnak három millió pontra való fölosztását tette lehetővé; ezt Pesten 1784-ben kinyomatott értekezésében ismertette. A következő évben pedig új módszert talált ki a légkör magasságának kiszámítására, melyet a berlini Akadémiában bemutatott és annak ajánlott értekezésében adott elő, amiért az Akadémia hírneves elnöke Lagrange levélben fejezte ki neki köszönetét és elismerését.[1]

Azonban a saját tanártársai körében nem tudta tekintélyét megalapítani. Azok mellőztetésükért sértve érezvén magukat, nyiltan ellenszegültek rendelkezéseinek. Emiatt 1785. év február havában panaszt is emelt az udvari tanulmányi bizottság elnökénél, de egyúttal elkeseredésében áthelyeztetését kérte a budai egyetemre, megjegyezvén, hogy őt szűkölködve élő hetvenéves anyja is Magyarországba vonzza.[2] De Van Swieten, Martinovics ellenségeitől befolyásolva, megvonta tőle pártfogását és válaszában ridegen utasította, hogy panaszát a lembergi kormányzó elé terjessze; az áthelyezés ügyében pedig nem adott feleletet.[3]

Felsőbb támogatásra nem számíthatván, lemondott a dékáni hivatalról, melyet egyik ellenfele nyert el. Ezzel szemben most ő helyezkedett ellenzéki álláspontra. Az 1786. év tavaszán a bölcsészeti kar ülésén, mely az új tanulmányi rend életbeléptetésének ügyével foglalkozott, nem vett részt; irodalmi elfoglaltságával és gyengélkedő egészségével mentegetőzve, írásban nyújtotta be véleményét, — és ebben is saját tanszéke érdekeinek megóvására szorítkozott. A természettannak szánt naponkénti egy órát elégtelennek nyilvánította és bejelentette, hogy saját tankönyvét, melyen ekkor dolgozott, fogja használni.[4]

Kevéssel utóbb 1786 nyarán a bécsi egyetemen a természettannak megüresedett tanszékére hirdetett pályázaton készült résztvenni; az udvari kancelláriához folyamodott azon kedvezményért, hogy írásbeli dolgozatát Lembergben, egy udvari tanácsos ellenőrzése mellett készíthesse el. Innen hízelgő választ kapott; »ismert képzettségére« való tekintettel mind az írásbeli, mind a szóbeli vizsgálattól felmentették.[5]

[1] A két munka címe a függelékben; Lagrange leveléről Martinovics 1789 december 26-án Van Swietenhez írt levelében tesz említést.

[2] Martinovics kérvénye a bécsi közoktatási miniszteriumban.

[3] 1785 március 9-én kelt levele a bécsi udvari könyvtárban. (Codex lat. 9717.) Martinovics később 1789 december 26-án emlékezteti Van Swietent, hogy kegyét öt esztendő előtt vonta meg tőle.

[4] 1786 május 21.-i emlékirata az osztrák közoktatási minisztérium levéltárában.

[5] Az 1786 július 20-án kelt rezolúció a kancellária iktatókönyvében, melyet az osztrák belügyminisztérium levéltára őriz.

Azonban Van Swieten ez alkalommal is útját állta áthelyeztetésének; az ő előterjesztésére az ex-jezsuita Güszmann tanár nyerte el a tanszéket. Ennek következtében Martinovics szükségesnek látta, hogy állását Lembergben megszilárdítsa. Arról értesülvén, hogy a bölcsészeti karnál igazgatói hivatal fölállítását tervezik, elnyerése végett Van Swieten támogatását kérte. Ez levelét válaszra sem méltatta.[1]

Ez újabb kudarc előkészítésében döntő részük volt ellenségeinek, akik most messzehangzó szócsővel rendelkeztek. Ugyanis egy Kratter Ferenc nevű német színműíró az 1785. év folyamán Lembergbe ment, hol az egyetemen tanári állást óhajtott elnyerni,[2] de miután ez az igyekezete meghiusult, Lipcsébe költözött, és az egyetem tanárain egy könyvvel állott bosszút, melyben lembergi megfigyeléseit és tapasztalatait ismertetvén, a tanárokkal is behatóan foglalkozott. Martinovicsnak tizenhat oldalt szentelt.

Elbeszéli, hogy az egyetem egyik tanára nagy magasztalásokkal szólt róla, mint aki több tudományban jártas, fontos fölfedezéseket tett, egyházias magaviseletével fölvilágosodott szellemet párosít, s emellett elmés társalgó; vágyott tehát megismerkedni vele, de nagy csalódás érte; ugyanis »a kevéssé megnyerő arcú, alacsony, vézna, igénytelen és mégis büszkén feszengő papocska a társalgásban egyetlen kellemes vagy tanulságos szót sem ejtett ki, folytonosan önmagáról, tehetségeiről és érdemeiről beszélt, dicsekedése a szemtelenségig, kérkedése a képtelenségig ért; elmondta, hogy rövid idő alatt hány nyelvet sajátított el, a tudomány minden ágában milyen nagy előmenetelt tett«.

Kratter a találkozás után Martinovics leydeni pályamunkáját olvasta el, de abból meggyőződött, hogy még silányabb módon ír, mint beszél; mert a könyv tartalma nem egyéb mint középszerű hittudósoktól is elvetett tételek halmaza, melyek látszólag bizonyos matematikai rendszer keretébe vannak beillesztve, de elárulják, hogy a szerzőnek Istenről, emberről, természetről, jóról és rosszról nincs tiszta fogalma, nyelve pedig szegényes és nehézkes.

Folytatólag elmondja még Kratter, hogy Martinovics a Febronius álnév alatt megjelent híres egyházpolitikai munka és egy francia mű szerzőjének mondta magát; híresztelte, hogy a leydeni Akadémia pályázatán a jutalmat ő nyerte, holott azt egy más magyar pályaművének ítélték oda, az ő dolgozatát dícséretre sem méltatták; végül dicsekedett, hogy Mongolfieren is túltesz, s léghajójával Lembergből Angliába fog röpülni.

[1] Martinovics 1787 január 3.-i levelének hátlapjára Van Swieten ráírta: »Ohne Antwort«.

[2] Életrajzát megírta Guggitz a Jahrbücher des Grillparzervereins 1913. évi folyamában.

Ezek után »megvetésre méltó kérkedőnek« nevezi és megállapítja, hogy »nincs undorítóbb, tűrhetetlenebb, nevetségesebb teremtmény« az ily embernél.[1]

Martinovics és társai a botrányt keltő támadást nem hagyták válasz nélkül. Közösen adtak ki egy röpiratot, melyből Martinovics nyolc oldalon felel Kratternak. Előrebocsátja, hogy két ellensége szolgáltatta az anyagot Kratter könyvéhez. Elismeri, hogy a hírlapokban megjelent egy közlemény, mely őt nevezte meg a leydeni pályadíj nyertesének, de ez tudta nélkül történt, ő ilyesmit sohasem állított. A Febronius-féle könyv szerzőjének azért sem mondhatta magát, mert megjelenése idejében ő még gyermek volt. Rágalmazással, merész hazugságok terjesztésével vádolja Krattert, kinek gonosz elméje és még gonoszabb szíve csak szánalmat ébreszt benne.[2]

Martinovics joggal nevezhette rágalmazónak Krattert. A legföltünőbb, legsúlyosabb váddal szemben ártatlansága kétségtelen. Egy szerencsétlen névrokona, horvátországi paulinus szerzetes volt a Febronius-ügyben kompromittálva; és ez sem állította azt, hogy a munkának ő a szerzője, hanem csak azt, hogy ismerte a szerzőt, aki nem azonos Hontheim trieri püspökkel, aki saját állítása szerint a munkát írta.[3] A kinyomatott leydeni pályamunka pedig föloldja Martinovicsot a vád alól, hogy azt mint jutalmat nyert művet bocsátotta a közönség elé; mert a címlap csak azt jelzi, hogy a mű a pályázatban résztvett.[4]

Egyébiránt a valóságnak meg nem felelő dolgokkal való kérkedés vádját nemcsak Kratter emeli ellene azoknak soraiban, akik vele érintkezésben állottak. Egy osztrák tisztviselő, aki vele egyidőben működött Lembergben, nem a nyilvánosságnak szánt, hátrahagyott önéletrajzában megemlékezvén róla, úgy jellemzi Martinovicsot, mint »nagy hazudozót, ki, hogy tekintélyt szerezzen, mindenféle költött előnyös tulajdonságokkal ékesítette föl magát«; a A Febronius-féle ügyet és a misztifikációt, melyet a leydeni pályázat ügyében követett volna el, (talán Kratter könyvéből átkölcsönözve) szintén fölhozza s azzal is vádolja, hogy saját neve alatt nyomatta ki idegen szerzők irodalmi dolgozatait.[5]

[1] A könyv címe: Briefe über den jetzigen Zustand von Gallizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntniss. Leipzig, 1786.

[2] A röpirat címe: An Kratter dem Verfasser der Schmähschrift über Gallizien. Wien, 1786. — Kratter két év mulva szintén röpiratban felelt a tanároknak. Martinovicsra vonatkozólag fönntartja állításait, melyeket — mint mondja — általánosan elterjedt hírekből és tiszteletreméltó férfiak közléseiből merített.

[3] Ez ügyben érdekes adatokat tartalmaznak a bécsi »Katholischer Fantasten und Prediger Almanach« 1784. és 1786. folyamai.

[4] »Dissertatio ad Academiam Leydensem transmissa.«

[5] »Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrates Heinrich Gottfried von Bretschneider. 1739—1810.« Csak 1895-ben látott napvilágot Bécsben.

Ez utóbbi vád, melynek igazolására bizonyíték nem hozható föl, valószínűtlennek tünik föl. Ha írói dicsőségét érdemetlenül emelni akarta, célját fáradság és kockáztatás nélkül is elérhette úgy, hogy olyan munkák szerzőjének vallja magát, melyek egyáltalán nem láttak napvilágot.

Egyébként Martinovics kedvenc foglalkozása volt munkái jegyzékének összeállítása és bemutatása. Ezekbe több olyan munkát vett föl, melyekből példányt nem sikerült e sorok írójának sem a könyvtárakban, sem a könyvtári lajstromokban fölkutatni, s így eljárásának jogosultságát ellenőrizni nem lehet. Első jegyzéke, mely fönnmaradt, a lembergi egyetem anyakönyve számára készült.[1] Élén egy értekezés áll, 1779-re helyezve, melynek címe: »A két legfőbb hatalomról és az osztrák tartományokban meghonosítandó egyházi kormányzatról«. Nem hihető, hogy azon évben, amelyben a hittudományi tanfolyamot befejezte, osztrák egyházi ügyekkel, melyektől teljesen távol állott, foglalkozott volna. Hasonlóképen kétséges, vajjon az, amit 1792-ben elbeszél, hogy tíz év előtt, franciaországi utazása alatt francia nyelven »A legjobb kormányformáról« értekezést írt és azt a Rajna mellett fekvő Kehlben kinyomatta,[2] megfelel-e a valóságnak; kétségünket efelől még támogatja az, hogy e munkát az imént említett jegyzékbe nem vette föl. Ugyancsak kétes egy a lembergi jegyzékben előforduló »Filozófiai iratok« című, állítólag 1783-ban megjelent német nyelvű műve, és egy állítólag francia nyelven írt és Párisban 1785-ben »Az adózás és pénzügy elméletének vázlata« címen kinyomatott munkája is, mely az 1785-iki jegyzékben hiányzik, ellenben 1791—95 között több jegyzékben előfordul, és amelyről azt állítja Martinovics, hogy az abban kifejtett pénzügytani elveket Cambon, a francia nemzetgyűlés nagytekintélyű tagja magáévá tette; kétségünket ez utóbbival szemben növeli az, hogy ismert munkái egyikében sem foglalkozott pénzügytani problémákkal.

Kétségek merülnek föl aziránt is, vajjon Martinovics csakugyan fölvétetett-e mindazon tudományos társaságokba, amelyeknek tagja gyanánt szerepel munkái címlapján a nagyközönség előtt és amelyeket irataiban említ azok előtt, akikre ezzel hatni kívánt. Így 1792 őszén Ferenc királyhoz intézett emlékiratában fölemlíti, hogy tíz év előtt franciaországi utazása alatt »a párisi Akadémia«, mely előtt egy általa föltalált cséplőgép mintáját bemutatta, tagjául választotta, ami teljesen valószínűtlen. Az 1783 elején, a bécsi hírlapban, a kétségkívül az ő közreműködésével elhelyezett, már említett reklámszerű közlemény fölemlíti, hogy Martinovics sajtó alatt levő leydeni pályamunkájának több tudományos társaságba való fölvételét köszönheti; már pedig érthe-

[1] Ezt Kratter közölte könyvében.
[2] 1792 október 29-én kelt kérvényében.

tetlen, hogy egy sem jutalomban, sem dícséretben nem részesült, még ki sem nyomatott pályamunka szerzőjét tudományos társaságok, amelyek tehát a pályamű létezéséről tudomást sem szerezhettek, tagjaik sorába felvették volna. E kinyomatott művének címlapján magát már a haarlemi Akadémia tiszteletbeli tagjának címezi. Később a párisi és a haarlemi Akadémiákon kívül a dijoni, dublini, hessen-homburgi, leydeni, müncheni, stockholmi és szentpétervári Akadémiák tagjának tüntette föl magát.[1]

Martinovics az Európaszerte méltányolt tudós hírneve mellett gyakorlati téren fölhasználható, nevezetesen közgazdasági értékű találmányokkal elérhető sikerek dicsőségére is vágyott. Lembergi gépészek segítségével újszerkezetű cséplőgépet és dohányvágó gépet állított össze, melyek jelentékeny munkamegtakarítást ígértek. Az utóbbit József császárnak, ki 1787 május 13-án a lembergi egyetemet meglátogatta, személyesen mutatta be, remélvén, hogy uralkodója figyelmét magára irányíthatja. Ez azonban nem teljesült. A császár csak annyit jegyzett meg, hogy ezt a gépet a dohánygyárakban nem alkalmazhatja, nehogy sok munkás kenyerét veszítse. A találmány kedvezőtlen fogadtatását Martinovics ellenségei ármányának tulajdonította.[2]

V.

Martinovicsnak e kísérletei és próbálkozásai sikertelenségeért némi kárpótlást nyújthatott az a meleg érdeklődés és támogatás, melyben irodalmi munkásságát egy tudománypártoló főúr, Lamberg Miksa gróf részesítette, kivel baráti összeköttetésben állott, és kinek »örök barátság záloga gyanánt« ajánlva bocsátotta közre 1787-ben természettani kézikönyvének első kötetét. A hozzá intézett értesítésben különösen figyelmébe ajánlja azt, hogy a munkában a saját vegytani fölfedezéseit tüzetesen tárgyalja.[3]

Egy híres olasz természettudós, Brugnatelli, előnyös ismertetést közölt róla egyik olaszországi szakközlönyben.[4] Ellenben

[1] A királyi ügyész 1795. évi vádiratában »eruditarum societatum Sveciae, Bavaricae, Harlemiensis, Dublinensis et Homburgicae membrum, Parisinae olim correspondentem« címezi őt; azonban kétségkívül csakis Martinovics saját állításaira támaszkodik e felsorolásban.

[2] Martinovics 1789 december 26-án Van Swietenhez írt levelében szól a bemutatásról; föltűnő, hogy Feszler tanár, ki jelen volt, és Bretschneider azt írják, hogy a cséplőgépet mutatta be Martinovics.

[3] Címét a Függelékben adom; Lamberg gróf 1787 június 8-án Opitzhoz intézett levelében említi, hogy a könyvet megkapta. Lambergnek Opitzhoz intézett leveleinek gyűjteménye a csehországi Országos Múzeum könyvtárában van. Kísérleteim, hogy a Lamberg-család levéltárában Martinovics leveleit fölkutassam, eredménytelenek maradtak.

[4] Ezt Martinovics állítja a pesti egyetemhez benyújtott folyamodásában és nincs okom kétségbevonni.

a pesti egyetem tanára, Horváth János, a »Merkur von Ungarn« hasábjain kedvezőtlenül nyilatkozott értékéről. Tüzetesen kimutatta, hogy a tárgyalt kérdések megválasztásában nem járt el helyesen, téves tételeket állít föl, többször önmagával ellenmondásba kerül; erőtlen érvekkel bizonyít, hibás és kétértelmű kifejezéseket használ. A folyóirat szerkesztője a szakférfiú lesujtó ítéletének hatását némileg enyhíteni kívánta azzal a megjegyzéssel, hogy a könyv »dícséretes szorgalomról és nagy olvasottságról« tanuskodik.[1]

A hivatalos bírálat, melynek az udvari tanulmányi bizottság az egyetemi használatra szánt munkát alávetette, szintén több kifogásolni valót talált abban, amelyeknek kiküszöbölését a második kiadásban követelte; de használatba vételét nem ellenezte.[2]

Mialatt a második kötet Lembergben sajtó alatt volt, az 1787. év végén Martinovics értesítette barátját, hogy egy francia nyelven: »Bölcsészeti emlékiratok (Mémoires philosophiques)« cím alatt közrebocsátandó munkán dolgozik, és fölkérte, hogy kiadót szerezzen a számára, amivel azt jelezte, hogy a kiadás költségeinek a megajánlását várja tőle. Sajnos, mint előbb említettem, Martinovicsnak Lamberg grófhoz intézett levelei és az ettől vett válaszok fogalmazványai a családi levéltárban föltalálhatók nem voltak,[3] s így tájékozatlanok vagyunk arról, hogy a gróf a kéziratot megkapta-e és közzététele érdekében tett-e lépéseket.

VI.

A való az, hogy a könyv első kötete a következő (1788.) év folyamán megjelent névtelenül, francia nyelven, ily címen: »Bölcsészeti emlékiratok vagy a leleplezett természet« (Mémoires Philosophiques ou la nature devoilée).[4] A címlapon London van mint a nyomatás vagy kiadás helye megjelölve; de valószínű, hogy ezzel csak az osztrák hatóságokat szándékozott a szerző

[1] Megjelent az 1787. évfolyam VI. füzetében.

[2] A galíciai kormányzó 1790 július 1-én kelt leirata a lembergi egyetem levéltárában.

[3] Ez ügyben Lichtenstein Ferenc herceg és Wilczek János gróf szíves közbenjárása sikertelen maradt.

[4] A könyv nyolcadrétű, 170 oldalt tartalmaz. Két példányát a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte meg. A bécsi, londoni, párisi könyvtárakban nincs meg. 1877—80-ban megjelent tanulmányaim megírásánál e munkáról tudomásom nem volt. Csak a jelen évben fölhasznált irományokban jöttem megjelenésének nyomára. A névtelenül megjelent munkák között nyomozván a könyvet, találta azt meg a Nemzeti Múzeumban megkeresésemre dr. Oroszlán Zoltán múzeumi segédőr úr. Az egyik példányra Martinovics saját kezével följegyezte, hogy azt Illésházy István grófnak ajánlotta föl. A másik példány a Jankovich-gyűjteményből való, minden bejegyzés nélkül.

tévútra vezetni; mert még József császár uralkodása alatt is célszerűnek láthatta, hogy az egyházi és világi hatóságok figyelmét a munka megjelenése alkalmából magára ne irányítsa, mer abban az istentagadó bölcsészetnek kézikönyvét nyújtotta. Az előszóban szintén a titok leplébe burkolja személyét, de viszont gondja van rá, hogy a tudomány terén jelentékeny állást elfoglaló egyéniséget sejtessen szerző gyanánt. Elmondja, hogy tizenhét év óta a természet tüneményeit pontosan figyeli, a változásaiban érvényesülő törvényeket matematikai elvekre vezeti vissza, a különféle vallásokat elfogulatlanul vizsgálja, a polgári társadalom és a kereskedelem fejlődésének és hanyatlásának okairól alaposan elmélkedik, végre a titkos társaságok működését filozófiai elvek szempontjából vizsgálja; tanulmányaiban kiválogatta azt, amit a legvalószínűbbnek tartott, nem törődve azzal, mit tanítanak az iskolákban, mit karolnak föl az udvaroknál, mit hirdet a pápa. Ezért el van készülve arra, hogy a könyvben hirdetett elveket nem fogják tetszéssel fogadni azok, kiket testi szervezetük vakságra kárhoztatott és akikben az előítéletek meggyökereztek; könyvét azoknak szánta, kiket a természet kiváló elmével, egészséges idegrendszerrel ajándékozott meg és a filozófia áldásaival boldogítani kíván. Ezeket meggyőzi arról a könyv, hogy az igazi bölcsészet az embert a szenvedélyek megfékezésére képesíti anélkül, hogy szüksége volna vallásra. Ezért az igazi filozófusok tanácsával kell élni, mikor a kormányforma javításáról, a kereskedelem fejlesztéséről, a papoktól terjesztett méreg ártalmatlanná tételéről van szó; ugyanis egyedül ők (a filozófusok) ismerik a természet erőit és változásait, az emberek szenvedélyeit. A szerző nem törődik azzal, mit szól a csőcselék a munkájához, megelégszik azzal, hogy a csekély számú becsületes lélek, ki a természetben az igazságot keresi, helyeselje tanítását.

A könyv, amint már címe is elárulja, nem egységes dolgozatot tartalmaz, hanem a különböző olvasmányok hatása alatt készült értekezéseket foglal egybe; laza kapocs gyanánt szolgál az, hogy kölcsönösen egymásra utalnak és hogy mint fejezetek foglalnak helyet egymás mellett, noha a tárgyalt kérdések megválasztása és sorrendje vezérlőgondolat híjával van. A nyolc fejezet az igazság nyomozásának módszeréről, Isten létéről, a világ eredetéről, az emberi lélek természetéről, az érzések keletkezéséről, az erkölcsi törvények alapjáról, a büntetésekről, az emberi társadalmak szervezkedésének szükségességéről értekezik.

Az igazság keresésének módszeréről szólván, annak megállapítására veti a súlyt, hogy az ember a kívüle álló tárgyaktól és hatásoktól kölcsönzi eszméit. Erre például a gyermeket hozza föl, ki mikor dajkája őt korholva atyja büntetésével fenyegeti, az atya és a büntetés eszméjét szerzi meg; mikor pedig

vénasszonyoktól a hazajáró lelkek meséit hallja, ezen »eszmékhez« annyira hozzászokik, hogy azoktól ritkán és nehezen tud később megszabadulni. Hasonló módon csempészték be minden nemzet és vallás körébe a tévedéseket, melyeket igazságok gyanánt karoltak föl; törökök, zsidók, keresztények és pogányok egyaránt ragaszkodnak oly elvekhez, melyek őseiktől hagyományként szállottak rájuk. Például felhozza Mendelssohn és Lavater bölcsészeket; míg amaz zsidó vallását nagy erővel védelmezte, vele szemben az utóbbi »esztelenül úgy vélekedett, hogy a keresztények vallása kevésbé abszurd, mint a zsidóké«. Isten eszméjéről is azt állítja, hogy becsempészték az emberi szellembe, meggyökerezését azután papok és kormányzók saját érdekükben elősegítették. Erős elmére és nagy tanulmányra van szüksége az embernek, hogy az anyatejjel beszítt Isten-eszmétől szabaduljon. Ugyanez áll az emberi lélek eszméjéről, amely »körülbelül olyan módon csúszott be az emberek körébe« (s'est glissée parmi les hommes de la manière à peu près suivante), hogy a régi filozófusok a természeti tünemények magyarázásánál nem elégedtek meg a természetben rejlő okokkal, hanem az anyagon kívül egy »nemesebb okot« tételeztek föl, melyet léleknek (esprit) neveztek el s azután ezt oly sürün emlegették, hogy a lélek eszméje meggyökeresedett a köztudatban, noha azzal a téves tanok egész sorozatát (a test és a lélek közlekedéséről, az emberi és állati lélek különböző voltáról, az ember szabad elhatározásáról, a lélek halhatatlanságáról) kellett elfogadni. Az ember ismeretei Istenről, a lélekről, a világról homályos és tökéletlen eszmékből származnak. Lehetetlen, hogy az első emberek a természeti tünemények ről tiszta fogalmakat alkothattak, mert sok század multával, a tudományok csodás haladása után, az ember ismeretei a természetről még mindig homályosak és tökéletlenek. Az ember képtelen az Isten létéről, a lélek halhatatlanságáról, a világ teremtéséről szóló tanítások igazságát bebizonyítani; meg kell elégednie azzal, hogy azt fogadja el, ami valószínűnek tűnik föl; ehhez pedig elfogulatlan vizsgálatra van szükség. Ezt nélkülözi az, ki tekintélyekre támaszkodik és kinyilatkoztatásokban hisz. Ha valaki ma azzal állana elő, hogy Isten fontos igazságokat közölt vele, bizonyára mindenki fölvetné a kérdést: lehetséges-e, hogy Isten az emberekkel érintkezzék? miért fordult sok ezer becsületes embert mellőzve épen ahhoz, ki megbízottjaként lép föl? vajjon ez állítólagos megbízott nem várhat-e hasznot megbizatásának hirdetéséből? miért nem véste be Isten tanítását az emberek szívébe, amint a természet törvényei be vannak abba vésve? Mózes lévén az első, ki írásba foglalta a parancsokat amiket Istentől kapott, föl kell vetni a kérdést, mivel igazolta megbizatását? A válasz az: csodákkal. Azonban ismét csak ő az, aki e csodákról tanuságot tesz.

Jézus Krisztusról, ki — mondja Martinovics — »elég vakmerő volt Isten fia gyanánt lépni föl«, azt a kérdést teszi, vajjon nem volt-e ő »jó hazafi« (bon patriote), ki polgártársait Róma és Heródes igája alól fölszabadítani s így az uralmat magához ragadni akarta; míg később, szomorú sorsán okulva, tanítványai jónak látták hirdetni, hogy mesterük nem kereste s ők sem keresik a világi hatalmat.

E fejtegetéseit így fejezi be: »Akár így történt a dolog, akár másképen, a filozófusnak elég ha tudja, hogy a nagyfontosságú igazságok, melyeknek a napnál világosabbaknak kellene lenniök, ilyen gyenge tekintélyek útjain el nem érhetők«.

Hasonló módszert alkalmaz a világ eredetének magyarázásánál. Azt a föltevését, hogy az atomokkal egybekapcsolt életerő (force vitale) képes volt a földet megalkotni és benépesíteni, azon változásokra alapítja, melyeket az életerő földünkben ma is végbevisz. Tehát »nem ellenkezik a józan ésszel az az állítás, hogy a megszámlálhatatlan változások között, melyeken a föld keresztülment, találkozott egy olyan is, mely az állatok, növények és ásványok tömérdek fajának létrehozására szolgált«. Hogy ez állítását valószínűvé tegye, fölhozza például a sajtot, amely hőség, nedvesség és levegő hatása alatt férgeket teremt!

Martinovics dolgozatáról ezek után megállapíthatjuk, hogy nélkülözi a tudományos jelleget, önkényes tételeket állít föl, bizonyítási eljárása felületes; emellett a tudomány legkiválóbb képviselőinek neveit sürün hangoztatva, a műkifejezéseket szertelenül halmozva, hatást csak a félig művelt közönségre gyakorolhatott. Úgy látszik, erre ő is számított. Talán ezért nem tette szerves összefüggésbe a legutolsó (kilencedik) fejezetet a megelőzőkkel. A második kötetre hagyva a skeptikus és materialista filozófia problémáinak további tárgyalását,[1] e fejezetben azt a föltevést állítja olvasói elé, hogy a filozófus, ki életében Isten létét és a lélek halhatatlanságát tagadta, halála után megjelenik Isten ítélőszéke előtt. Elvtársait akarja így megnyugtatni aziránt, hogy ezen esetben sincs ok attól félnie, hogy a téves tanok elfogadásáért és terjesztéseért bűnhődnie kell. Ennek eléréséhez olyan formát talált, mely a munka egyéb részeivel szemben határozottan föltűnik eredetiségével. Beszédet dolgozott ki, melyben magát Isten előtt védelmezi és amelynek hatásától a fölmentő ítéletet várja.[2]

[1] Az I. kötet végén közli a II. kötet tizenöt fejezetének tartalommutatóját. Ez a II. kötet nem jelent meg. A bécsi rendőrség által 1794-ben Martinovics lakásán lefoglalt iratok között az osztrák rendőrminisztérium levéltárában őrzik a kézirat egy részét, mely harminc írott íven az első hat fejezet szövegét tartalmazza.

[2] A melki könyvtárban gazdagon képviselt XVIII. századi francia írók munkái között kutatva, meglepetéssel láttam, hogy a híres enciklo-

A saját tévedéseért a felelősséget Istenre hárítja, ki a test börtönébe zárván lelkét, a legfontosabb igazságok megismerésére képtelenné tette. Elbeszélve vallásos, hithű ifjúságát, szemrehányólag kérdezi Istentől, miért nem hívta őt akkor magához, mert az égben az örök boldogságban, a földön a szentek sorába iktatásnak a dicsőségében részesülhetett volna. Mikor azután a tudománynak szentelte életét, miért nem akadályozta meg Isten az ateizmusba sülyedését, amit előre kellett látnia. »Mindaddig, míg élt bennem a hit, — mondja — ami a Te ajándékod, meg voltam óva a tévedéstől; mihelyt fölébresztetted bennem a tudományos foglalkozás ösztönét, nem állott többé hatalmamban ellenszegülni az okoknak, amelyek a Te létezésed tagadására késztettek. Az emberek a Te malasztodnak köszönhetik, ha őket vak hitük szentekké avatja; szintúgy Te vagy oka szerencsétlenségüknek, ha olyan tulajdonságokkal ruházod fel őket, melyek filozófusokká nevelik. Amazok és ezek dicsőségedet hirdetik; mert arról tanuskodnak, hogy képes vagy olyan gépet alkotni, mely emberi alakban, majd vad állat, majd pozitív törvények nélkül hivatásának megfelelő filozófus gyanánt működik. Ilyen hatalom birtokosa lévén, képes voltál a filozófusok számára hozzájuk méltó mennyországot is teremteni. Máris látom környezetedben a legmagasztosabb elméket: Leucippust, Anaxagorast, Epikurt, Ocellust, Lucretiust, Spinozát, Helvetiust, Mirabeaut, Bolingbrokeot, Lamettriet és Frigyest, a poroszok királyát, kik mindnyájan végzett munkájukért a jutalmat élvezik.«

A beszéd, mely gondolatainak merész szárnyalásával és retorikájának erejével, a sátán ajkain egy költői alkotás keretébe téve, esetleg Goethe és Madách dicsőségének osztályosává tette volna szerzőjét, bölcsészeti műben egyenesen istenkáromlásnak tűnik föl.[1]

VII.

Lamberg gróf továbbra is teljes buzgósággal karolta föl Martinovics érdekeit. Különösen akkor, midőn a következő évben a bécsi egyetemen a természettani tanszék újból megüresedett. Két ízben is intézett Van Swietenhez ajánlólevelet, melyben

pedistának, Holbach bárónak »System de la nature« című, Londonban 1770-ben megjelent műve szolgált Martinovicsnak mintául a »Mémoires« megírásában. Onnan kölcsönözte még az Isten ítélőszéke előtt tartott beszéd gondolatait is. Ilyen beszéd van Holbach műve II. kötetében a 256—59. lapon. Természetesen Martinovics beszéde nem puszta másolat, hanem ő ezt a saját körülményeihez alkalmazva dolgozta át.

[1] L. még e munkára vonatkozólag a Szent István Akadémia történelmi-, jog- és társadalomtudományi osztálya fölolvasásainak 1. kötet 4. szám alatt megjelent: »Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető, imént fölfedezett francia munkája« (1920) című értekezésemet.

őt »jeles physikusnak, alapos tudósnak« nevezte, ki a tanári álláshoz szükséges erényekkel is dicsekedhetik.[1]

Erről azonban nem sikerült meggyőznie a tanulmányi bizottság elnökét, ki bizonyára kíméletből csak azt a kifogást emelte Martinovics ellen, hogy a német nyelvben nem eléggé jártas. Ez értesülvén e véleményéről, közvetlenül hozzá fordult levelével, melyben biztosítja, hogy hibátlan németséggel tud előadásokat tartani, és kéri, hogy próbaként egy esztendőre alkalmazzák; ha becsülettel nem állja meg a helyét, önként számüzetésbe megy és »siratni fogja a magyar ember sorsát«, ki a francia, olasz és angol nyelvet hihetetlenül rövid idő alatt elsajátította, de a németnek megtanulására képtelen volt.[2]

Nem hallgatták meg. Lembergben maradt. Itt pedig a tanári karban lévő ellenségei újból megmozdultak ellene. A bölcsészeti kar igazgatója Bécsben bevádolta, hogy a mechanikából a népszerű előadásokat, melyekre megbízást nyert, megtartani elmulasztotta. Ezzel szemben Martinovics a tanulmányi bizottsághoz intézett hivatalos iratban és elnökéhez írt magán levélben a vádat visszautasította. Kijelenti, hogy nagyobb tevékenységet fejtett ki, mint társai; felsorolja kiadott munkáit, gépeit és tudományos fölfedezéseit; bejelenti, hogy tankönyvének német fordítását és »Adalékok a természettanhoz, a vegytanhoz és természetrajzhoz« címen két kötetes munkáját készül a nyilvánosság elé bocsátani. Méltónak tarthatja tehát magát arra, — folytatja — hogy bármely egyetemen működjék, amelyet ármány, kicsinyesség, szerzetes szellem és uzsoráskodás meg nem mételyezett, amivel sejtteti, hogy nézete szerint a lembergi nem ezek közé tartozik. Fel is kéri az elnököt, adjon neki alkalmat, hogy a lembergi állapotokról élőszóval jelentést tehessen. Azonban Van Swieten e levelére is kérlelhetetlenül följegyezte: »Választ nem adok«.

A két munka, melyről Martinovics e levelében említést tett, nem jelent meg. Nem szól ellenben Mémoires philosophiques című munkájáról, melyet fentebb bőven ismertettem; valamint azon német-nyelvű dolgozatáról sem, mely 1789-ben látott napvilágot és címlapján nyomtatása helyéül az oroszországi fővárost Szent-Pétervárt jelöli meg, amivel ismét vagy a cenzúrát félrevezetni, vagy a közönség érdeklődését fölkelteni szándékozott.

A hetvenegy lapra terjedő értekezés címe: »Az emberről szóló physiologiai megjegyzések«. Abból indul ki, hogy vegyészeti tanulmányai közben gyakran tett kísérleteket az emberben észlelhető szenvedélyeknek és más lelki változásoknak fizikai föltevé-

[1] 1788 május 5. és július 11-én kelt levelei a bécsi udvari könyvtárban.
[2] 1788 július 18-iki levele ugyanott.

sekkel való megmagyarázására, és arra az eredményre jutott, hogy a mozgás az emberi élet legjelentékenyebb tényezője, a test ingerlékenységének és érzéseinek forrása. Ezen az alapon ismerteti az egyes érzéseket, indulatokat és szenvedélyeket, a barátságot, az alvást és az álmokat, valamint az emberi természet különféleségét. Felületes, közhelyekben bővelkedő és zavaros fejtegetéseit váratlanul megszakítják »a jezsuiták és az egyház metaphysikája« ellen irányuló panaszai és a kitűzött feladatoktól teljesen távol álló egyéb kitérések. Sajnálja, hogy az emberek a komoly bölcsészeti tanulmányoktól idegenkednek és szívesebben regényeket olvasnak. Megrója a nagy természetbúvárokat, kik elveiket a metafizikában nem merik alkalmazni; megemlíti névszerint Newtont, ki messze elől volt a természet- és mennyiségtudományban, de gyermekként hátul maradt a filozófiában; Leibnizot, ki a matematika terén halhatatlan nevet szerzett magának, de bölcsészeti elméleteiben hiú álmodozásokat nyújt; Linnét, ki ahelyett, hogy tételeiből a következtetéseket vonná le, Dávid zsoltárait idézve oldja meg a kérdéseket. Ezekkel ellentétben mások, akik nélkülözik az alapos természettudományi ismereteket, vakmerő elméleteket állítanak föl, üres abstrakciók terére tévednek vagy a materializmus bélyegét sütik a nekik nem tetsző tanításokra. Ezután, átmenetet és összefüggést ismét nem keresve, Mahomedről beszél, ki Mekkát fontos kereskedelmi várossá fejlesztette, és a jezsuitákról, kik »mérget terjesztenek az emberek között«. Mindebből azt a tanulságot vonja le, hogy »minden ember azt cselekszi és jónak azt tartja, amire testi szervezete készteti«. Az utolsó fejezetben azt a kérdést veti föl: miben áll a legnagyobb boldogság, amit az ember elérhet? Válasza az, hogy »az embert boldoggá csak elméjének kifejlesztése és a tudomány művelése teheti«. E tétellel az emberiség nagyobb részét, mely az elme kifejlesztésére kevés időt fordíthat és a tudomány művelésére a képességeket nélkülözi, a boldogságból kizárja. Sőt még tovább megy, fejtegetéseit így folytatva: »Az ember, hogy az elérhető legnagyobb boldogságot élvezhesse, ifjúkorában a mennyiségtannak legalább alapelveit sajátítsa el, és elméjét a bizonyításban gyakorolja; ha pedig erre alkalma nincs, foglalkozzék a történelemmel, olvassa a görög és római remekírókat.«

Ezen, a könyv címében jelzett fiziológiai álláspontól egészen távol álló és értelmetlen elmefuttatások hátterében az a fölfogás lappang, hogy az emberiség művelődésének és boldogulásának tényezői között a vallás nem foglalhat helyet.

VIII.

József császárnak az 1790. év elején bekövetkezett halála új útra vezette irodalmi tevékenységében. A Magyarországban megindult politikai mozgalmakról Lembergbe eljutott tudósítások hazájára irányították figyelmét. Azon aggodalom, hogy a nemzeti irány elhatalmasodása el fogja sodorni a szabadelvű reformokat, arra késztette, hogy ezeknek megmentésére felszólaljon. Az ország rendeihez intézett beszéd formájában latin nyelven röpiratot dolgozott ki,[1] amelyben a Rousseau tanulmányozásában elsajátított elméleteknek és a francia forradalom vezérférfiai eszméinek visszhangja ismerhető fel.

Kiindulási pontja az a tétel, hogy minden nép, melyet »a papok romlottsága és a fejedelmek zsarnoksága meg nem mérgezett«, a szabadságban látja a boldogság legfőbb tényezőjét, és hogy a szabadság ügyének fölkarolására a népek között a magyar van leginkább hivatva. Utal a magyarság őseire, a scythákra és a hunnokra, majd a törökök ellen viselt háborúkra. Fölhívja a nemzetet, ragadjon fegyvert a törökök hatalmának megsemmisítésére; ha ezt teszi, egész Európa tapsolni fog és el fogja ismerni, hogy a magyar a leghősiesebb nép, mely híven szereti igazságos királyát.

Ezeknek előrebocsátása után tér rá tulajdonképeni tárgyára, a szabadság fogalmának fejtegetésére. A valódi szabadság ott uralkodik, hol az ország alaptörvényei minden néposztályt az őt megillető boldogságban részesítnek. Az állam élén a király áll, kinek feladata: a törvények végrehajtása, amiért őt a nép tisztelete illeti meg. A főrendeknek joguk van kivételes rangra és vagyonra, ha erények, hőstettek által és a közügy érdekében végzett szolgálatokkal vívták ki a nemességet. A harmadik helyet az államban a nép foglalja el. Mind a három osztály egyformán szabad, és egyiknek a másik fölött csak annyi joga van, amennyi a társasági alapszerződésből folyik. Helytelenül jár el tehát a nép, ha természetes jogát, mellyel a törvények alkotásában rendelkezik, akár a fejedelemre, akár a főrendekre ruházza, mert ezek a saját hasznukat és nem a közjót tartják szemük előtt. Szerinte a monarchikus államban a nép nélkülözi a szabadságot és biztonságot, sőt még a szabadság ösztöne is kivész a lelkekből. Még veszélyesebb az arisztokrácia uralkodása. Az emberekre nézve közönyös, vajjon a monarchia, vagy az arisztokrácia igája alatt görnyednek-e; mindkettőt le kell rázni, hogy a szabadság diadalmaskodhassék.

[1] »Oratio ad Proceres et Nobiles regni Hungariae, 1790 idibus Aprilis conscripta, Vindobonae suppressa, nunc primum in lucem prodit, Typis Parisinis. Germania.« Nincs okunk föltenni, hogy az írás időpontjára vonatkozó állítás a valóságnak meg nem felel.

Elismeri, hogy helyesen berendezett államban többféle néposztálynak kell egymás mellett élni; ezt a természet a testi és szellemi erők különböző szétosztásával követeli; de a társadalmi különbségnek tehetség és érdem, ne a születés szolgáljon alapul. A monarchiában helytelen, hogy a király fia, kit a természet talán földművesnek teremtett, trónra jut; a főrendek, kikből legfeljebb jó iparosok válhatnának, az állam legfőbb hivatalait foglalják el; míg alacsony sorsban született polgárok, bármilyen magas szellemi képességekkel dicsekednek, homályban töltik életüket. »Oh, szerencsétlen emberiség! — így sóhajt föl — ne tűrd az igazságtalanságot, melynek megszüntetése tőled függ. A zsarnokok, kiktől félsz, nélküled tehetetlenek... Zúzd szét a gonosz bilincseket. Az erény és igazság alapjain állítsd föl az új állami rendet.« Felhívja a népet, hogy »imádja a filadelfiai gyülést« (vagyis azon eszméket, melyet az amerikai Egyesült-Államoknak a filadelfiai gyülésen elfogadott alkotmánya szentesített), hódoljon meg »a francia nép bölcsessége« előtt, és forduljon azok ellen, kik a felszabadulásának útjában állanak. Ezeknek sorában az első helyre a papságot helyezi. A röpiratnak majdnem a felét a pápák és a papok ellen irányuló kifakadások és vádak töltik meg.

Magyarország műveltségi, közgazdasági és politikai állapotait sötét színekkel ecseteli; azt állítja, hogy lakossága közelebb áll a barbár népekhez, mint a szabad nemzetekhez, aminek okát főképen a fönnálló törvényekben és kiváltságokban keresi. Másfelől a magyar nép jeles tulajdonságainak elismeréssel adózik. »A magyar — mondja — bátor és harcias szellemű, komoly és szerény, éles elméjű a gondolkodásban, megfontoló a cselekvésben, szótartó és vendégszerető, gyűlöli a fösvénységet és a kétszínűséget«, sőt dícséretesnek tartja azt is, hogy »üldözi az álnok rácot, és alig becsüli ember gyanánt a tótot«.

A nemzet a mult idők mulasztásait könnyen pótolni fogja. Évégből kell fönntartania József császár reformjait, melyek »a műveletlen régi alkotmánynál üdvösebbek« és a »halhatatlan franciák nyomaiba lépve« kell új törvényeket alkotnia. Sajnálkozva említi, hogy csekély azoknak a száma, kik készek letenni grófi és nemesi rangjukat s megelégedni a polgár címével; az emberek még mindig gyönyörködnek keresztekben, csillagokban, kamarási kulcsokban.

Azonban másfelől óvja a magyarságot az állami intézmények hirtelen és erőszakos átalakításától. Őrültség volna most kísérletet tenni az osztrák uralom kiküszöbölésére, vagy ostromot indítani a monarchia erős falai ellen. A nemzet küzdje le a monarchikus kormányforma iránt táplált gyűlöletét, erősítse a király hatalmát és a török ellen ajánljon föl neki sereget. Meg kell elégednie azzal, hogy »szelíd és magas politikát karoljon

föl«, amelynek követelései gyanánt az egyházi javak elkobzását, a feloszlatott jezsuitarend volt tagjainak az iskolákból való eltávolítását jelölte meg. Így tehát az északamerikai és franciaországi forradalmak világot átalakító nagy eseményei az ő iratában személyi ellenszenve sugallatainak apró fogásaivá zsugorodtak össze.[1]

József császár emléke iránt táplált kegyeletét és a materialisztikus világnézet és a francia forradalom eszméi előtt való meghódolását hirdette azon emlékbeszédben is, melyet az 1791 március 24-én Lembergben elhúnyt De Capuano Alajos orvostanár ravatalánál tartott és nyomtatásban közrebocsátott.

A halál hatalmával szembehelyezi a halhatatlanság utáni vágyat, melyet a természet lelkünkbe oltott és amelyet jeles tettek elkövetésével, nagy érdemek szerzésével lehet kielégíteni. Ilyeneket mutathatnak föl azok, kik a tudományt művelik, a földmüvelés és kereskedés fölvirágoztatásában közreműködnek, vagy azon fáradoznak, hogy az erkölcsöket »a rút fanatizmustól és a kolostorok szennyétől megtisztítsák«.

Mint a halhatatlanság részesét dicsőíti Plátót. Az ókor e nagy alakjától merész ugrással XIV. Lajoshoz jut, akit az uralkodók minden időben magasztalni fognak, mert ő tanította őket nagy seregek tartására, amelyek lehetővé teszik, hogy alattvalóikkal mint gépekkel bánjanak. Még feltűnőbb annak a megokolása, hogy II. Frigyes szintén a halhatatlanok között foglal helyet, mert a politikában és a háborúkban követett elveivel »a királyoknak államaik kormányzásában iszonyt keltő példát szolgáltat«. II. Józsefről ellenben kiemeli, hogy gyorsan végrehajtott reformjaival a bölcseleti kormányzás terén emelt magának örök emléket. Végre megemlíti Franklint, Mirabeaut és Lafayettet, kiket az angolok és franciák örökké dicsőíteni fognak, mert a demokrata-monarchikus kormányforma megingathatatlan alapját vetették meg.

Azután fejtegetéseit így folytatja: Az emberiség boldog lenne és haladásában már messzire jutott volna, ha mindenki előmozdítaná a közjót. De ennek útjában állanak az uralomvágy, az osztálykülönbségek, a kiváltságok. Ismétli azt, amit politikai röpiratában hangoztatott, mennyire helytelen, hogy a fejedelmek fiai sokszor a természettől nyert hivatás ellenére a trónra jutnak; míg nagyszellemü férfiak, kik nemzeteket boldogíthatnának, ismeretlenségben töltik életüket. Arra kell tehát törekedni, hogy mindenki a testi szervezetével összhangzó tevékenység által biztosíthassa magának a halhatatlanságot, amely tételben feltűnő

[1] A címlap tanusága szerint a röpirat közzététele elé a bécsi cenzúra akadályokat gördített, amiért is azt Martinovics csak a következő (1791) év nyarán Németországban nyomatta ki, miről alább szó lesz.

az, hogy a testi szervezetet, nem a lelki tulajdonságokat tartja mérvadónak.

Az előítéletek közé sorolja azt is, hogy az emberek — mint a gyermekek a képecskékben — csillagokban, püspöki süvegekben, érdemkeresztekben találják fő gyönyörűségüket. A bölcsészet magaslatán állók mentek az ilyen balvéleményektől. Tanártársát, kinek teteme mellett áll, ilyen bölcsnek nevezi; azonban jellemzésére nem hoz föl semmiféle részletet. Csupán az ajkaira adja az élettől búcsúzó eme szózatot: »Átköltözöm immár azon életbe, melyet Plátó és a vallások alapítói halhatatlannak mondottak; ellenben Demokritus, Epikurus, Timaeus, Sextus Empiricus, Ocellus, Lucanus, Lucretius, Pomponatius, Tindal, Hobbes, Spinoza, Lamettrie és Mirabeau mulandónak vallottak«.

A szónok bizonyára nagy hatást várt az antik világ és az újkor híres bölcsészeinek felsorolásától, amely azonban csak értelemnélküli szóhalmaz volt. A megnevezettek ugyanis azt hirdették, hogy a testi halállal az élet a lélekre nézve is megszűnik, nem pedig azt, hogy a lélek élete a síron túl mulandó.

Mindazonáltal eljárása, mellyel őket Plátóval és a vallásalapítókkal ellentétbe állítja, nem enged kétséget aziránt, hogy a szónok az előbbieknek felfogásában osztozik.

Martinovicsot kapcsolatba hozták egy munkával is, mely II. József emlékének van szentelve.

Az 1791. év folyamán: »II. József császár és római király politikai végrendelete« címmel napvilágot látott francia nyelven egy 1094 lapra terjedő kétkötetes munka, névtelenül és a nyomtatás helyének megjelölése nélkül;[1] nem fejthető meg, hogy a könyv szerzője vagy kiadója milyen alapon adja a mű tartalmának a császár »politikai végrendelete« címét, mert nem tartalmaz olyan munkálatot, melyet ily cím megillethetne. Egy magánegyén politikai tanulmányait az emberi társadalom és az egyes államok fejlődéséről foglalja magában, melyek az első kötetben Rousseau tanait, a másodikban IV. Henrik francia király, az angol és az északamerikai alkotmányok, valamint a francia forradalom elveit hirdetik, több helyütt olyan antimonarchikus formában, amely uralkodótól nem származhatott. Csak a munka végén közli az ismeretlen szerző a császár egy körrendeletét és említi, hogy a császár hagyatékában talált emlékirat a harmadik kötetben fog megjelenni.

Martinovics 1794 december 17-én tett vallomásában mellékesen szóba hozta a könyvet. Elmondta, hogy egy alkalommal Verhovácz zágrábi püspök Bécsben, séta közben közölte vele,

[1] A címlapon áll ugyan »Bécsben és Európa legelőkelőbb könyvárusainál«; de ez csak azt jelzi, hogy példányai minden országban megszerezhetők.

hogy szándéka Zágrábban nyilvános könyvtárt fölállítani, amelynek számára szeretné megszerezni az összes forradalmi irányú munkákat; erre ő (Martinovics) megjegyezte, hogy szintén több ilyen munkát adott ki Párisban, amelyekért a nemzetgyűlés Franciaország díszpolgárává választotta meg; e művek közé tartozik: »II. József császár politikai végrendelete« is.

Míg ezt a könyvet a megelőző években II. Lipót és II. Ferenc királyokhoz intézett kérvényeiben fölsorolt munkái közé föl nem vette, a császári udvarnál működése idején senki előtt nem említette: mégis később, 1795 folyamán összeállított három jegyzékében a maga dolgozatának vallja. Mindazáltal a munka semmit sem foglal magában, ami a kritikának támpontul szolgálhatna ama föltevés igazolására, hogy azt valóban Martinovics írta. Galíciáról, ahol mint tanár működött, Magyarországról, ahol született, saját személyéről, melyet — láttuk — mindig előtérbe szokott helyezni, nincs a könyvben szó. A Toscánáról szóló fejezetben az utolsó nagyherceg, II. Lipót császár neve elő sem fordul: már pedig, ha ő a szerző, azt az alkalmat, hogy hízelgő formában uralkodója figyelmét magára irányozza, fölhasználni el nem mulasztotta volna. Emellett nem hihető, hogy egy Lembergben tartózkodó tanár a 70 ívre terjedő munkát 1791-ben, a forradalom mozgalmai közepett Párisban kinyomathatta volna. Egyébként is a Verhovácz előtt tett nyilatkozatában, amelyben magáénak vallja a művet, oly kétségtelenül valótlan állítást is megkockáztat (hogy őt francia díszpolgárrá választották), hogy a könyv szerzőségére vonatkozó kijelentését is jogosulatlan állításnak minősíthetjük.[1]

IX.

Kétségkívül nagyméretű túlzást kell látnunk abban a nyilatkozatában is, amelyet 1795-ben az ellene indított per folyamán tett, hogy mintegy ötven matematikai, fizikai és kémiai értekezést adott közre tudományos folyóiratokban.[2] E sorok írója a Crell Lőrinc által Helmstadtban kiadott »Chemische Annalen« és »Beiträge zu den Chemischen Annalen« című folyóiratok 1790. és 1791. évfolyamaiban csak négy dolgozatára akadt, amelyek a durranó arany (Knallgold) és a salétromsavas borostyánkősóval (Salpeterartiges Bernsteinsalz) tett kísérletének eredményeit és egy általa szerkesztett légszivattyút, melynek tökéletesen légmentesített tere vegytani kísérletekre

[1] Megjegyzem, hogy »Martinovics és társai összeesküvése« című munkám megírásánál Martinovics állítását elfogadtam.

[2] 1795 március 10-én a királyi táblához benyújtott védiratában.

nagyon célszerűen használható föl, ismertetnek.[1] Ez utóbbi ismertetésében támadást intéz, anélkül hogy tárgyával összefüggésben állana, Lavoisier híres francia vegyész és iskolája ellen.[2]

Ugyanekkor egy nagy bölcsészeti munkán dolgozott, amelyben Kant rendszere ellen készült állást foglalni. Az első kötet tervrajzát, mely huszonegy fejezet címét tartalmazza, 1791 május 25-én közölte az udvari tanulmányi bizottság elnökével »hódolata jeléül«.[3] Köztudomású lévén, hogy az udvar Kant követőiben »Isten és a monarchia ellenségeit« látja,[4] remélhette, hogy a munka kiadásához és személyi érdekeinek fölkarolásához támogatást, pártfogást nyer.

Bejelentette ugyanis Van Swietennek, hogy az iskolaév végén oda fogja hagyni Lemberget, melynek éghajlati viszonyai kedvezőtlenül hatnak egészségi állapotára s ahol természettani munkásságához a segédeszközök hiányzanak. Emellett kifejezésre juttatja elégületlenségét a lembergi egyetemen uralkodó »jezsuita cselszövevényekkel« szemben, melyeknek következménye, hogy a bölcsészeti kar az ő érdemes barátja és tanártársa mellőzésével, tudatlan embert ajánlott az igazgatói állásra. »Nem hallgathat, — így folytatja — mert a közoktatás ügye és az ifjúság sorsa forog kockán, amely pedig a kozmopolita ember legértékesebb letétje.«

Mikor e sorokat írta, már benyújtotta volt folyamodását II. Lipót királyhoz a pécsi tanulmányi kerületben megüresedett főigazgatói állásra. E kérését elutasították azzal az indokolással, hogy egy korábbi királyi rendelet a főigazgatói állások betöltését az új tanulmányi rendszer életbeléptetésének időpontjára halasztotta el.[5]

Azonban épen akkor a pesti egyetemen a természettani tanszékre az eddigi tanár nyugdíjazása következtében pályázat hirdettetvén, Martinovics ez állás elnyerésére irányította minden igyekezetét.

[1] Jelzi, hogy tüzetesebb ismertetését Gren »Journal de Physik« című folyóiratában fogja közölni.

[2] Beiträge zu den Chemischen Annalen. III. 127. lap.

[3] A levél és melléklete az idézett bécsi kéziratban. Dr. Reininger, a bécsi egyetem tanára, Kant alapos ismerője, kivel a tervrajzot közöltem, szerzőjének bölcsészeti tájékozottságáról előnyösen nyilatkozott 1920 március 20-án hozzám intézett levelében.

[4] »Cantianis principiis imbuti, Dei et Monarchiae osores« — olvassuk egy fölterjesztésben.

[5] A magyar főkancellár fölterjesztése 1791 június 9-ről a távollevő királyi helytartónak, Ferenc főhercegnek rezolúciójával.

MÁSODIK FEJEZET.

Titkos udvari szolgálatban.

1791—1793.

I.

II. Lipót Toscana nagyhercegi trónján két évtizeden át (1769—1789) kifejtett reform-tevékenysége sikereinek köszönheti »a bölcs és humánus fejedelem« dicsőségét, mely a történelem lapjain nevét körülveszi. Ettől nem foszthatták meg őt azon csalódások sem, melyeket a József császár halála után uralma alá jutott Magyarország és Belgium népei hozzá fűzött reményeikben szenvedtek. Ezek véres erőfeszítésekkel, amazok heves parlamenti küzdelmekkel kényszerültek alkotmányos jogaik visszaállítását kierőszakolni; az a vágyakozásuk pedig, hogy uralkodójuk a békés és biztos haladás útján vezetőjük lesz, meghiusult.

Emelkedett gondolkodása és nemes érzése nem pótolhatták jellemének fogyatkozásait. Ezek között legfeltűnőbb az emberismeret hiánya, aminek következményeit súlyosbította kivételes fogékonysága az illetéktelen, titkos befolyások irányában. Bizalmával gyakran tisztelt meg méltatlanokat, akiket feljogosított arra, hogy korlátozatlan fesztelenséggel, őt magát sem kímélve, érintkezhessenek vele. Ilyen volt az a két magyar, aki legközelebb férkőzött hozzá: Szvetics hadnagy és Gotthardi rendőrigazgató, kik politikai tájékozottság és magasabb becsvágy nélkül, válságos időkben, a legnehezebb problémákkal foglalkoztak, emellett erkölcsi érzék hiányában olyan mélyre sülyedtek, hogy uralkodójuk érzéki szeszélyeinek hódolva, kalandjait közvetítve, igyekeztek kegyeit maguk részére biztosítani.[1]

[1] Szveticsnek a bécsi udvari levéltárban őrzött jelentéseit, melyek Martinovicsra vonatkozó részleteket nem tartalmaznak, elbeszélésemben nem használtam föl. Ezért szükségesnek tartom, hogy jellemzésükre itt néhány helyet közöljek. 1791 december 27: »Ich habe mir Pläne gemacht Euer Majestät die Herzen der kleinen Ungarn, auf welche die richtige Stütze des Trones gegründet ist, zu verschaffen.« 1792 január 5: »Es ist ein schönes Werk reconciliation perpetuel entre le souverain et la nation zu stiften. Hierauf steift sich mein Plan, an dem ich seit zehn Monaten

Gotthardi Ferenc szülővárosában, Pesten, mint kávéháztulajdonos kezdte meg szerényen pályáját, mivel üzlete rosszul jövedelmezett, a József császártól szervezett rendőrség szolgálatába lépett és a pesti kerület igazgatói állására emelkedett, különösen előkelő körökből megnyert titkos ügynökök alkalmazásával szerzett érdemeiért.[1]

II. Lipót a magyar koronázó országgyűlés alkalmából ismerkedett meg vele. A csekély műveltségű és közepes tehetségű, de bármilyen kényes szolgálatra kész hivatalnokot udvarába rendelte, kormánytanácsosi ranggal az udvari színházak igazgatóságához osztotta be; feladatául azt tűzte ki, hogy Magyarországon fejlessze ki a titkos rendőrséget és figyelje meg a titkos társaságok működését.

Martinovics, ki 1791 július havában Bécsbe utazott, hogy egyetemi tanári kineveztetéséhez az udvarnál pártfogókat keressen, bemutatta magát Gotthardinak. Mindjárt az első alkalommal társalgásával, alkalmazkodási képességével, egészen meghódította őt, s felszólítást kapott tőle, hogy lépjen az udvar szolgálatába és nyújtson be emlékiratot, amelyben tájékoztassa az uralkodót képességei és eddigi munkássága felől. Martinovics előtt közömbös lévén, hogy milyen úton jut emelkedéshez, a jó tanácsot habozás nélkül elfogadta.

Emlékiratában elmondja, hogy illir, magyar, német, francia, olasz és angol nyelven beszél; Németország politikai és törvénykezési intézményeit, Magyarország alkotmányát, egyházi és tanulmányi ügyeit ismeri; külföldi utazásában a gyár- és kézműipar, a kereskedelem és pénzügy terén alapos tájékozódást szerzett. Felsorolja azután kiadott munkáit és tudományos folyóiratokban közzétett értekezéseit. Előterjeszti, hogy az új tanulmányi rendszer behozatalánál Magyarországon jeles szolgálatokat tehetne, a főherceg-nádor mellett mint kabineti titkár a magyarországi ügyiratokat dolgozhatná föl, az udvarnál mint kémikus, Selmeczen mint bányatanácsos szolgálhatna. Hivatkozik Born udvari tanácsosra, ki kémiai ismereteit legilletékesebben ítélheti meg; egyébiránt bármilyen vizsgálatnak vagy próbának aláveti magát.[2]

arbeite.« Január 28: »Niemand Vernünftiger miszbilligt die allerhöchste weisliche Wahl sich eine Dame choisiert zu haben, die zur Erholung dienen soll das ganze Publikum.« Február 25: »Leiden Euer Majestät in der Verfassung Ungarns nichts zu unternehmen; wann nur durch Temporisierung allerhöchst dero Wille erreicht wird.« Gotthardinak szintén a bécsi udvari levéltárban őrzött iratai szolgáltatták e fejezethez az anyag túlnyomó részét. E helyen csak azt említem meg, hogy ő közvetítette az uralkodó viszonyát egy Urbain nevezetű hölggyel, fizette ki neki havi kegydíját, és ő kapta a megbízást, hogy férjet keressen számára.

[1] Hogy ilyeneket már József császár alatt toborzott, tudjuk 1790 szeptember 26-án kelt fölterjesztéséből, melyben II. Lipótnak megköszöni, hogy: »meine *seit mehreren Jahren* geprüfte und getreu gefundene Mitarbeiter Professor Hoffmann, Professor Gabelhoffer, Anton Szalkay, Gräfin Almássy und Liedemann« kitüntette.

[2] Az emlékirat 1791 július 18-án kelt.

Csak az egyetemi tanszékről nem tesz említést, valószínűleg azért, mert pesti tartózkodása alatt meggyőződött arról, hogy irányában a magyar tudományos körök hangulata nem kedvező.

Gotthardi az emlékiratot a királyhoz juttatván, bejelentette, hogy szerzőjét a legközelebbi audienciára előjegyezte s reméli, hogy az Őfelsége tetszését is meg fogja nyerni. Néhány nappal utóbb egy fölterjesztésében mint »nagy chemikusról« beszélt róla és megjegyezte, hogy Martinovics szabadkőműves ugyan, de, noha az illuminátus Born udvari tanácsossal összeköttetésben áll, az illuminátusok társaságához nem tartozik.[1]

Július utolsó napján megjelent Martinovics a király előtt, de nem tett rá kedvező hatást és alkalmaztatása nem került szóba.

Gotthardi mindazáltal nem ejtette el őt; megbízta, hogy Pesten a titkos társaságok működését kémlelje ki; alkalmat akart neki ezzel nyújtani, hogy a király bizalmát jelentéseivel kiérdemelje.

Martinovics pesti tartózkodása alatt az egyetemi tanszék ügyében megtörtént a döntés. Mind a bölcsészeti kar, mind az egyetemi tanács a pécsi, a kassai és a váradi Akadémiákon működő tanárokat jelölték, Martinovics mellőzését ellenben azzal indokolták, hogy munkái közül csak természettani kézikönyvének első része jutott el hozzájuk és nem részesült kedvező bírálatban, folyamodásában említett találmányait egyáltalán nem ismerik.[2]

E megszégyenítő eredmény elkeserítette Martinovicsot, ki a helytartótanácshoz intézett iratában megütközését fejezte ki azon, hogy munkáiról és találmányairól, melyeket külföldön jól ismernek, a pesti egyetem semmit sem tud; hivatkozott a szakfolyóiratokban megjelent magasztaló bírálatokra és a tudományos társulatokra, melyek őt tagjai sorába választották; bemutatta több hírneves természettudós levelét, melyekben elismeréssel szólnak tudományos munkásságáról; azzal gyanusította az egyetemet, hogy személye iránt érzett ellenséges indulat sugallatára, őt hazájától távol akarják tartani.[3]

Még világosabban nyilatkozott erre nézve az udvari tanulmányi bizottság elnökéhez intézett levelében. Leleményes ügyességgel használta föl elutasítását, hogy úgy tüntesse föl magát, mint akit áldozatul szemelt ki a jezsuita párt, mely azért üldözi, mert a tanulmányi bizottság pártfogolja őt. El akarta levelével hitetni, hogy a legelőkelőbb szabadelvű főrendek: Zichy gróf országbíró, Széchenyi Ferenc gróf, Podmaniczky József báró föl vannak háborodva a jezsuiták ellen és a jövő országgyűlésen követelni fogják, hogy a tanulmányi bizottság jogkörét Magyar-

[1] Gotthardi július 25.-i fölterjesztése.

[2] Az 1791 augusztus 9-én és 16-án kelt fölterjesztések az országos levéltárban.

[3] Iratának ismertetése a bölcsészeti kar szeptember 2-án kelt fölterjesztésében ugyanott.

országon állítsák vissza, sőt igérte, hogy ez ügyben ott ő maga is fel fog szólalni.[1]

Míg állításának első fele egészen valószínűtlenül hangzott, addig annak második részében foglalt személyes igérete megint kérkedésből fakadt képtelenséget tartalmazott, mert sem a főrendek között, sem az alsó táblán széke nem volt, így tehát az országgyülésen föl sem szólalhatott.

Egyébként a jezsuitákon, kikben személye és világnézete ellenségeit gyülölte, más téren is iparkodott bosszút állani.

Az udvar Pesten működő titkos ügynökeinek egyike Gabelhofer egyetemi tanár és könyvtárnok, ismételten jelentette megbízóinak Bécsbe, hogy a feloszlatott Jézus-társaság tagjai, kik különböző tudományos állásokra kerültek, Magyarországban titkos társasággá állottak össze, amelybe más magasállású egyházi és világi férfiakat is fölvettek, akik által a politikai közéletre, különösen pedig a hivatalok betöltésére befolyást gyakorolnak.[2]

Igy Martinovics már előkészítve találta a talajt, melyre koholmányai fantasztikus épületét felrakhatta.

Mindjárt legelső jelentésében, melyet augusztus 24-én küldött Pestről Gotthardinak, dicsekszik, hogy máris három államveszélyes párt nyomára akadt, amelyek közül mindenekelőtt a jezsuita theokratikus pártra irányította figyelmét. Hogy titkaikba behatolhasson, föl akarta vétetni magát tagul; de e kívánságát nem teljesítették, mert e párt tagjai csak negyven évnél idősebb férfiak lehetnek; de helyette egy megbízható barátja lépett be a társaságba s értesüléseit tőle veszi. Igy tudta meg, hogy e párt, melynek feje Makó Pál címzetes apát, a bölcsészeti kar igazgatója, főtámasza pedig Kalatay váradi püspök, céljául tűzte ki az országot állandó nyugtalanságban tartani, a vakbuzgó katholikusokat vallásuk oltalmazásának ürügye alatt a protestánsok ellen izgatni, a közoktatás ügyének intézését hatalmába keríteni, a Jézus-társaság visszaállítását kieszközölni és a jezsuita-theokráciát hatalomra segíteni; a párt színleg az arisztokratákat, titokban a demokratákat támogatja s köztük igyekszik összeütközéseket támasztani.

Két héttel utóbb második jelentése a »jezsuita páholy« Budán tartott ülését ismerteti, melyet álöltözetben hallgatott végig. Az ülésen öt tag volt jelen, kik Mózesre, Krisztusra és Mohamedre esküdtek, hogy a királyt és a trónörököst pártjuk hatalma alá hozzák; azután a varsói páholy küldöttét fogadták, ki azt a hírt hozta, hogy Lengyelországban a »jezsuita-superilluminátusok« a királyt a Jézus-társaság visszaállítására ösztönzik, az arisztokrata és demokrata pártokat egymás ellen izgatják; válaszában a budai páholy értesítette a lengyel elvtársakat, hogy

[1] 1791 augusztus 28-án kelt levele a bécsi udvari könyvtárban.

[2] Gabelhofer számos ilyen jelentését találhatjuk a bécsi udvari levéltárban.

a párt magyar tagjai az arisztokratákat már megnyerték és segítségükkel az új tanulmányi rendszerben a jezsuita szellemet fogják meghonosítani, továbbá, hogy a magyar demokraták a királyhoz ragaszkodó pártot lassanként megsemmisítik s végül, hogy a magyarországi protestánsok, ha papjaik a katholikusokkal egyenlő javadalmazásban nem részesülnek, a poroszokkal a francia alkotmány behozatalára fognak szövetkezni.[1]

Noha már magában az ex-jezsuitáknak a három vallásalapítóra tett esküjéről szóló együgyű mese elegendő lett volna a jelentéseket minden értéküktől megfosztani, Gotthardi megnyugtatta Martinovicsot aziránt, hogy tartalmukat fontosnak tartja, és biztatta, hogy megkezdett tevékenységének hasznát fogja látni.[2]

Hogy pedig a király érdeklődését új ügynökének személye iránt élessze, őt a titokzatosság leplébe burkolta. A jelentéseket ő maga másolta le és névtelenül, mintha nem is tudná bizonyosan, kitől erednek, terjesztette a király elé. Csak néhány nappal utóbb adta értésére az ujjongó öröm kifejezéseivel, hogy csakugyan, mint sejtette, Martinovics a szerzőjük.

Gotthardi tehát meg volt győződve, hogy a pesti közlések nagy hatást tesznek majd az uralkodóra. Martinovics szintén úgy vélekedett, hogy a király Gotthardi hiszékenységében osztozni fog. Lipót híjával volt ugyan az erkölcsi erőnek, melynek birtokában Martinovicsot a további jelentéstétel alól fölmentette volna; de viszont nem volt annyira vak, hogy egyéniségének értéke iránt kétségei ne támadjanak. Nem méltatta őt arra, hogy mikor később szeptember közepén Bécsben megjelent, szóba álljon vele. Gotthardival tizenkét darab aranyat fizettetett ki neki, költségei megtérítését igérte és Pestre visszabocsátva megbízta, hogy ott az illuminátusok titkos társaságának működését figyelje meg.

E társaság csak másfél évtized óta állott fenn. Weisshaupt Ádám bajorországi tanár 1776-ban vetette meg alapját. A szabadkőműves intézmény tehetetlensége késztette rá. Az ő körében kicsinylőleg, úgyszólván megvetéssel szóltak róla; azt állították, hogy páholyai fontoskodó titkolódzás, üres szertartások, az evés-ivás és adakozás színhelyei. Ezért arra szánta el magát, hogy a szabadkőművesség külső formái és szabályai utánzásával, kiváló és előkelő tagjai átvételével új titkos társaságot szervezzen, mely a világot átalakító célok érdekében rendszeres és tervszerű tevékenységet fejtsen ki.

Az ő szabályai szerint társaságának tagjai szintén több fokozatban oszlottak meg és csak azok, kik magasabban állók, voltak beavatva rendeltetésébe, amely az emberiségnek a vallási, társadalmi és állami tekintélyektől való függetlenítésében állott. Ezért azt követelte, hogy a vezető tagok mindennemű vallási

[1] A német nyelven írt két jelentésnek Gotthardi tollából eredő másolata ennek iratai között.

[2] Ezt Martinovics szeptember 17-iki válaszából tudjuk.

köteléktől szabadok maradjanak; azon elvet vallják, amely szerint a cél szentesíti az eszközöket és a társaság érdekében a rágalmazás, méregkeverés, gyilkosság, esküszegés, árulás, lázadás, vagyis mindaz, amit az előítélet gonoszságnak vall, megengedettnek tekintendő; arra törekedjenek, hogy a rabszolgaság korlátozásával, amelynek láncait a fejedelmek, a nemesség és a papság fűzik az emberiségre, társadalmi és vallási egyenlőség létrehozásával az emberiség szabaddá és boldoggá váljék.[1]

Alighogy Weisshaupt az első páholyt megnyitotta, sűrűn csatlakoztak hozzá komoly és befolyásos elemek, melyek a szabadkőművesség körében kielégítést nem találtak, és a társaság olyan hatalmassá lett, hogy már 1784-ben a bajor választófejedelem üldözését vonta magára, amely azonban továbbterjedését föltartóztatni nem bírta. Németország minden részében, Ausztriában, Cseh- és Morvaországban, úgyszintén Magyarországban is, egymás után nyíltak meg az illuminátus páholyok.

Németországban két porosz herceg, két szász fejedelem, a mainzi érsek koadjutora, Herzberg porosz miniszter, Poroszország bécsi követe, Campe és Wieland írók, Bécsben Cobenzl, Dietrichstein és Zinzendorf miniszterek, Schloissnigg, a trónörökös nevelője, több befolyásos udvari tanácsos, mint Born, Sonnenfels, Van Swieten voltak tagjai.

Pesten a négy szabadkőműves-páholynak úgyszólván összes tagjai beléptek az új társaságba, melynek élén a bajor származású Kreil Antal, az egyetemen a bölcsészet tanára állott. A tagok névsorában, mely 1791-ben Bécsből Münchenbe és innen a bajor választófejedelemtől a császári udvarhoz küldetett, Pálffy kancellárral, Bánffy erdélyi kormányzóval, Forgách gróf nyitrai főispánnal, Podmaniczky báró helytartó-tanácsossal, Balogh Péter királyi táblabíróval találkozunk.

A magyarországi illuminátusok a politikába is beavatkoztak. Az udvarnál úgy vélekedtek, hogy nagy részük volt azon mozgalmakban, melyek József császár alatt egy német hercegnek királlyá megválasztatására és II. Lipót trónralépte után a koronázási hitlevélben az ország függetlenségének biztosítására irányultak.[2] A király, ki mind a bajor udvar részéről, mind más oldalról is bőséges tudósításokat kapott az illuminátusok felől[3] és aggódva figyelte munkásságukat, türelmetlenül várta Martinovics jelentését.

[1] Ezt olvassuk egy müncheni illuminátusnak 1795 szeptember 9-én a bajor választófejedelemhez benyújtott nyilatkozatában. (A bécsi udvari levéltár »Schriften über die Illuminierten Sachen« című csomagjában.)

[2] E részletet tartalmazza az imént idézett csomagban található ilyen című emlékirat: »Note d'Illuminati e Liberi Muratori«, mely egy kabineti tisztviselő kézírása.

[3] Ezek a jelzett csomagban találhatók. Például Hoffmann tanár 1790 július 28-án írja II. Leopoldnak: »Die Illuminierten sind determinierte und natürliche Feinde aller Monarchen und Monarchien . . .«

Martinovics, mint szabadkőműves könnyen ki tudta eszközölni, hogy az illuminátusok társul fogadják. E sikert azonnal jelentette Bécsbe és közölte, hogy tőlük két tanulmány megírására kapott megbízást. Az ember természetes jogainak kifejtését és az osztrák adózási rendszer fogyatkozásainak kimutatását kívánták tőle, — mely két feladat összefüggését nehéz megérteni. — Ő megígérte ugyan, hogy óhajtásuknak eleget tesz, de ígéretét nem fogja teljesíteni; ellenben az udvarnak ajánlatot tesz egy könyvnek névtelenül való megírására, melyben bebizonyítja, hogy az embert, mint egyént, jogok egyáltalán nem illetik meg és a társadalomban a rend fenntartására csak oly kormány alkalmas, mely az alattvalók előtt félelmessé tudja magát tenni, — Franciaországot új alkotmánya ezért fogja tönkretenni. Ez alkalomból kéri, hogy az udvar gondosan őrizze meg az ő működésének titkát, mert az élete kockáztatásával jár, és kevés lévén a fölvilágosodott hű alattvaló, az ő föláldozása az államra nagy veszteséggel járna.[1]

Ugyanekkor a jezsuita és illuminátus társaságok kiirtásának módjáról terjedelmes emlékiratot dolgozott ki, melynek tartalma a következő: A forradalmakban a titkos társaságoknak mindig fontos szerepük van, ezért az uralkodók és kormányok érdeke követeli, hogy azokat már csirájukban megsemmisítsék. Három veszedelmes titkos társaság áll fönn: a teokratikus-jezuitizmus, a szabadkőművesség és az illuminatizmus. A szabadkőművesség Cromwell vezérlete alatt az angol monarchiát megdöntötte, Észak-Amerikában a szabadságot uralomra segítette, Franciaés Lengyelországban a monarchia alapjait aláásta. A jezuitizmus idézte elő 1790-ben a magyarországi »ostoba« mozgalmakat és különösen azért veszedelmes, mert a butaságra és a vakbuzgóságra támaszkodik. Az illuminatizmus a monarchiákat fenyegeti, mert az egyenlőség és szabadság elveit hirdetve a legműveletlenebb embereket is meghódítja. József császár halála után a jezsuiták a szabadkőművesekkel és illuminátusokkal a monarchiák megdöntésére szövetkeztek, amit többszörösen bizonyíthat; így Galíciában Brigido gróf kormányzó szabadkőműves létére a jezuitizmus buzgó oltalmazója, Pesten Kreil egyetemi tanár, a főilluminátus és ateista, a jezsuitákkal, kik őt előbb üldözték, barátságot kötött; Bécsben a szabadkőműves Pásztory udvari tanácsos Makó apáttal, Brunswick gróffal és Ürményi személynökkel, a jezuitizmus főtámaszaival, benső baráti viszonyba lépett; a jezsuita titkos társaság tagjai pedig ateisták, az erősebbnek jogát ismerik el, a magántulajdon eltörlését követelik és az egyenlőség elvét hirdetik.

A titkos társaságok ellen erőszakos eszközök alkalmazását nem ajánlja, mert ezek a kitűzött céllal rendszerint ellentétben

[1] Az 1791 szeptember 28-iki jelentést Martinovics saját kezével írta.

álló hatást idéznek elő; például a Jézus-Társaság, eltörlése után, szülte a teokratikus jezuitizmust. A célravezető intézkedések szerinte: a titkos rendőrség kifejlesztése és a monarchiai intézmények reformja. Inditványozza, hogy a király, főkegyúri joga alapján, a magyarországi püspököket káptalanukkal hetenként ülések tartására utasítsa, aminek következtében a kanonokok állandóan székhelyükön tartózkodni és minden világi hivatalukról lemondani tartoznának, s így a politikai ügyekre befolyásukat elvesztenék. Célszerűnek látná, ha a király a magasabb politikai állásokra csak azokat alkalmazná, kik korábban a diplomácia terén szolgáltak; e rendelkezés Ürményi előtt az utat a kancellársághoz elzárná; mivel pedig a jezsuiták és az illuminátusok a bíróságoknál kevesebbet árthatnak, mint a kormányszékeknél, a jezsuitapárti Brunswick grófot és az illuminátus Podmaniczky helytartótanácsost a hétszemélyes tábla bíráivá kellene előléptetni.

A monarchiának intézményekben foganatosítandó reformjára térve át, javasolja, hogy az uralkodó főkép a katonaságot és a népet igyekezzék megnyerni; a kihallgatásra jelentkezők irányában legyen leereszkedő, a kamarai jószágok adományozásánál legyen különös tekintettel a katonatisztekre, a hivatalokat tapasztalt és képzett egyénekkel töltse be; püspökségeket olyan egyházi férfiaknak adományozzon, kik évi nyolcezer forint jövedelemmel megelégszenek és uradalmaikról önként lemondanak; a jobbágyosztályt törekedjék kivonni a földesurak fönnhatósága alól és közvetlenül a koronának alárendelni; az ügyvédeket állami tisztviselőkké tegye, a monopóliumokat, a bélyegadót és céheket törölje el.

Ajánlkozik, hogy elkészíti egy új úrbéri rendszer tervét, és röpiratot tesz közzé, melyben bebizonyítja, hogy Franciaországban az új alkotmány behozatala a hadsereget tönkre fogja tenni. Megjósolja, hogy javaslatainak elfogadása a népeket a francia-amerikai lázból ki fogja gyógyítani.[1]

Ezen összefüggés nélkül egybehalmozott fölületes fecsegéseket a kormánytanácsos kritika alkalmazása nélkül örömmel olvasta, sőt a királyhoz intézett kísérőiratában boldognak vallotta magát, hogy »a kárhozatos jezsuita és illuminátus fajzat fészkéhez közelebb férkőzött«.[2]

Ezalatt Martinovics október 3-án Gotthardi tudta nélkül hirtelen elutazott Pestről. Csak utólag jelentette be utazásának okát. Értesült ugyanis, hogy a jezsuiták titkos ügynöke, egy lengyel pap, a Tisza vidékén jár s vele akart találkozni. Lengyel borkereskedőnek öltözve jött vele össze Tokajban, de e találkozás eredményeként csak azt jelenthette, hogy a jezsuita párthoz tartozó

[1] »Entwurf, wie man den Jesuitismus und die Illuminaten-Gesellschaft auf eine unmerkliche Art unwirksam machen und endlich gar ausrotten könne.« Nyolc ív, Martinovics saját írása, aláírás és dátum nélkül.

[2] Gotthardi 1791 október 7-iki feltorjesztése.

főpapok a Jézus-Társaság visszaállítása érdekében nagy összegeket költenek és a váci püspök saját testvérét, Splényi tábornokot párt céljainak megnyerni igyekszik. Tokajból Nagyváradra utazott, ahol semmiféle jelentékeny dolognak nem sikerült nyomára jönnie.

Ellenben Pestre visszaérkezvén kárpótolta megbízóját. Azzal dicsekedett, hogy fiatal mágnásokkal lépett baráti viszonyba és közreműködésükkel a magyar nemzetet a monarchia legerősebb támaszává fogja alakítani; máris Fekete gróf tábornokot, Illésházy István grófot és Laczkovics Jánost gyalázatos szándékaiktól eltérítvén, a monarchikus kormányforma híveivé avatta.[1] Gyaníthatjuk, hogy »gyalázatos szándékaik« bizonyára ép azon elvek ellen irányultak, amelynek később híveivé váltak Martinovics közbelépésére.

Ez a közlés kivételesen, legalább részben, nem volt puszta koholmány.

Laczkovics János huszárkapitány, József császár halála után tevékeny részt vett a magyar ezredek tisztjeinek mozgalmában, mely önálló magyar hadsereg felállítását célozta; büntetésül a mantuai helyőrségbe helyezték át, mire benyújtotta lemondását és Pesten telepedett meg. Lelkét mély elkeseredés töltötte el, mely társalgás közben és leveleiben vad szitkozódásokban szokott kitörni. Lefordította és közzétette Trenk Frigyes »A macedóniai vitéz« című költői művét, melynek célja az örökös királyság intézményét meggyűlöltetni.

Martinovics meggyőzte őt arról, hogy mind nemzete, mind a saját érdekeinek szempontjából helyesebben jár el, ha szolgálatait szintén fölajánlja a királynak s egyúttal kényes irodalmi föladattal is megkínálta. Ugyanis épen ezidőtájt látott névtelenül napvilágot mult évben készült dolgozata, az »Oratio ad Proceres«, amelynek magyar átdolgozásban való közrebocsátására szólította föl, oly módon, hogy törölje azon részeket, melyek dicsőítik a köztársasági kormányformát s helyökbe az örökös monarchiának kedvező fejtegetéseket iktasson. Laczkovics szívesen vállalta a föladatot, mert — mint a szerzőnek nyiltan bevallja — törhetetlen hűségéről kívánja meggyőzni uralkodóját. Így például ott, ahol az eredetiben az áll, hogy a fejedelem, ki magában a törvényhozó és végrehajtó hatalmat egyesíti, uralomvágyának és zsarnok dühének bármikor föláldozhatja az államot, Laczkovics arra tanítja magyar olvasóit, hogy »az egynél való hatalomban a királynak tökéletessége, bölcsen ítélő, előrelátó, hathatós elméje s buzgósága valamennyi polgárokat szerencsésség teszi«.

Martinovicsnak az arisztokráciát támadó nyilatkozatait Laczkovics nemcsak átveszi, hanem a szövegbe iktatott, egész lapokra terjedő elmélkedéseivel bővíti ki. Mind a nép, mind az

[1] Martinovics dátumnélküli jelentését sajátkezűleg írta; aláírás helyett áll: »manus nota«.

uralkodók érdekében a kiváltságos osztályok teljes megszüntetését követeli. A francia forradalomért a mágnásokra hárítja a felelősséget, XVI. Lajost pedig »a legjobb fejedelemnek« nevezi. A magyarországi zendülések és pártütések szerzői gyanánt a papokat, főurakat és nemeseket mutatja be.

Ilyen bővítésekkel sem érte be. A röpirathoz szenvedélyes és ízléstelen kifakadásokkal telt függelékeket csatolt. Az egyikben Werbőczy Hármas Könyvének azon tételéről, amely szerint a nem nemes ember esküje nemessel szemben nem bír bizonyító erővel, így szól: »Félre az országból az ilyen istentelen törvényekkel, küldjétek az ilyeneket Loyola követőinek mindenféle istentelenségeket kikoholó műhelyeibe, az inkvizíció házaiba, minden gonoszságoknak, kegyetlenségeknek fertelmes barlangjaiba. Imhol egy nemes ember, ki a nemtelentől nem egyébben különböz, hanem hogy pergamenjén bivaly, ökör, medve, szarvas, vagy övedzésig lemeztelenített asszony vagyon festve, kancsók között, hangos torokkal a legjobb, legbölcsebb fejedelmeket szidalmazza, mint megőrült dühödött ember széles kardját forgatja; de gyakorta egynémelyik egy balhaszökéstől vagy sallangos subájából gallértalan ingébe mászott tetű marásától a kuckóba takarodik.«

Lipót királyt József császár eszméinek örököse gyanánt mutatja be. Felhívja az ország lakosait, törekedjenek oda, hogy uralkodójuk »ezen Kánaán földén nem egyedül a mágnást, klérust és nemeseket, hanem mindnyájukat tejjel-mézzel itassa, az arisztokraták gonoszságait megszüntesse, a közjóval ellenkező törvényeket olyanokra változtassa, melyek által a himpellér polgárok száma megkisebbedjen, ellenben a manufakturák felállítására, fabrikák számosítására, a néptudományok kipallérozására több alkalmas emberek váljanak«.[1]

Martinovics teljesen meg volt elégedve munkájának ilyen átalakításával és nem restellette a fáradságot, egyes részeit németre fordítva a királynak is bemutatni.

II.

Október második felében Martinovics ismét Bécsben volt s ez alkalommal sikerült audienciát kieszközölnie. Folyamodást nyújtott át a királynak a főherceg-nádor udvarához kabineti tanácsossá való kineveztetéséért. Képesnek érzi magát, — mondja kérvényében — hogy a jövő országgyűlés alatt felmerülő ügyeket intézze, egyszersmind a főhercegnek politikai, bányászati,

[1] A szintén névtelenül megjelent munka címe: »A magyar országgyűlésben egybegyűlt méltóságos és tekintetes rendekhez 1790. esztendőben tartatott beszéd, mely most deák nyelvből magyarra fordíttatott«. (1791.)

kereskedelmi és pénzügyi kérdésekben oktatást adjon, adózási terveket dolgozzon ki és a nemzeti közvéleményt irányítsa.[1]

II. Lipót tartózkodóan fogadta és igéretet nem tett. Gotthardi jelenti ugyan neki, hogy a lembergi tanár az audienciáról a királyi kegytől megrészegülve jött hozzá, de erről nem tesz tanuságot az a semmitmondó nyilatkozata, mellyel ő számolt be a kihallgatásról. »Barátom, — így ír Martinovics — az uralkodónak van feje és ért a finom bánásmódhoz«, amit a kormánytanácsos nem restellt bejelenteni uralkodójának.[2]

A király a folyamodást nem intézte el. Martinovics megkísérlé pressziót gyakorolni rá. Bejelentette, hogy Pestre kellene mennie, de ott hivatalos állás elnyerése előtt kedvező fogadtatásra nem számíthat, sőt gyanussá tenné magát. Egyúttal újból szolgálatkészségét hangoztatta: »Ősei példájára kész akár életét is föláldozni királyáért«, írja fölterjesztésében.[3]

A következő napokban Gotthardi két ízben megsürgette az uralkodónál a döntést, azzal az indokolással, hogy Martinovics korlátlan bizalmat érdemel és kívánatos, hogy mind a jezsuiták, mind az illuminátusok azt higyjék, hogy az udvarnál nagy kegyben áll. Azonban Martinovics elvesztette türelmét és október 29-én új folyamodást szerkesztett, amelyben mint lembergi tanár nyugdíjaztatását kérte. Ezt Gotthardi azonnal áttette a királyhoz, azzal a megjegyzéssel, hogy Martinovicsnak nincs más vágya, mint titkos szolgálatát tovább folytathatni.

II. Lipót élt a kínálkozó alkalommal, hogy a további zaklatásoktól szabaduljon. Még aznap kibocsátotta a kabineti iratot, melyben Martinovicsot, tekintettel gyengélkedő egészségi állapotára, ötszáz forintnyi teljes fizetésének meghagyása mellett, császári tanácsosi címmel nyugdíjazta.[4]

Martinovics, kit e megoldás szükségképen kínosan érintett, rögtön Pestre utazott. Ott leküzdötte elégületlenségét és úgy viselkedett, mintha minden kívánsága szerint történt volna. Gotthardit megkérte, tolmácsolja háláját »valóban nagy és bölcs uralkodója« előtt, akinek ezentúl életét szentelni fogja. Azonban vakmerő lépésre szánta el magát. Azt híresztelte, hogy udvari kémikussá nevezték ki, és ritka magyarországi növények és ásványok gyűjtésével bízták meg, amit Gotthardinak őszintén bevallott s mentségére fölhozta, hogy a saját személye iránti bizalom fölkeltése végett kellett így eljárnia. Egyúttal jelentette, hogy célját csakugyan elérte, mert a pesti illuminátusok maga-

[1] Martinovics október 21-én bélyegezett papiron írta meg folyamodását.

[2] Gotthardi dátumnélküli fölterjesztése.

[3] Martinovics keltezésnélküli jelentése.

[4] Az október 29-iki rezolúció a bécsi levéltár Staatsrath irományai között.

sabb fokozatba léptették elő, felszólították, igyekezzék a »király kegyencévé válni«, a jezsuiták pedig a királyi kitüntetéshez szerencsét kívántak neki, sőt Kondé püspök, érseki helynök ebédre hívta meg. Jellemző az, amit ez utóbbi részletnél megjegyez, hogy az ebédre magával fog vinni egy saját maga által előállított titkos szert, mely minden méreg hatását ellensúlyozza, és amelyet a királynak is rendelkezésére fog bocsátani. [1]

E közlése kétségtelenné teszi, hogy helyzete Pesten egyáltalán nem volt olyan kedvező, mint ahogyan ő azt bécsi barátja előtt feltüntette. Sőt épen ekkor újabb kellemetlenségek merültek föl életében.

Pesten ugyanis mint a lembergi egyházmegye papja lépett föl, ami a szerzetesi fogadalmaktól való fölmentését s ehhez a szerzet hozzájárulását föltételezte. A franciskánusok budai tartományi főnöke sejtette, hogy a fölmentés nem szabályszerű módon történt és így érvénytelennek tekintendő. Ezért jelentést tett az esztergomi érsek pesti helynökének, Kondé Miklós püspöknek, hogy Martinovics több év előtt a szerzetből »titokban Lengyelországba illant«, és most a világi papság öltözetében »kóborol«, azt a püspököt, ki megyéjébe fölvette, valószínűleg »rászedte«; mivel pedig ő köteles »a tévelygő juhocskát aklába visszavezetni«, kéri, hogy Martinovicsot hallgassa ki, s ha törvényes fölmentést nem mutathat föl, a szerzetbe való visszatérésre utasítsa. [2]

Kondé magához hivatta Martinovicsot, ki elmondá, hogy néhány nap előtt érkezett Bécsből, hol őfelsége tanácsossá és udvari kémikussá nevezte ki, mint vendég tartózkodik Pesten s nem köteles magát igazolni. Midőn azonban Kondé figyelmeztette azon veszélyre, hogy a világi hatóság a szerzetnek kiszolgáltathatja, Martinovics fölmutatta a lembergi érsek okiratát. [3]

Martinovics szenvedélyes haragra lobbant szerzete ellen, mely reményekkel biztató új pályája küszöbén akadályokat gördített eléje. Lelkiállapotát híven visszatükrözi egyik rendtársához intézett levele, melyben fölújítja a szerzetben szenvedett üldözések emlékét és azt a föltűnő fogalomzavarról tanuskodó tételt állítja föl, hogy: »a király helybenhagyása minden fogadalmat és esküt érvényessé tesz; minélfogva a papot, akit a király szolgálatába hív, püspöke vagy szerzetesfőnöke nem tarthatja vissza, a pap ugyanis polgár marad; az ember polgárnak születik, a keresztség által válik kereszténnyé, a körülmetélés által zsidóvá; a természetes kötelességek, Isten és önmagunk irányában, állanak az első helyen, a polgáriak a másodikon, a szerzetesiek a

[1] Martinovics dátumnélküli levele Gotthardihoz.

[2] A tartományi főnök 1791 november 3-án Kondéhoz intézett levele a prímási egyházi levéltárban.

[3] Kondé 1791 november 15-én a prímáshoz intézett jelentése ugyanott.

legutolsón.« A zaklatásért, melyet most szenvednie kell, a jezsuitákat okozza, akiket egyébiránt mint tudós férfiakat becsül és idővel meg fog győzni arról, hogy ártatlanul üldözik. Újból szerzetesi öltönybe akarják öltöztetni, de ezt nem fogja tűrni.[1]

Ezalatt Kondé a prímás utasítására a lembergi érsektől kért fölvilágosítást az egyházmegyéjébe történt fölvétel tárgyában és az ügy tisztázásáig Martinovicsot a misézéstől eltiltotta.[2] Martinovics most a királyhoz fordult, kit arra kért, parancsolja meg a tartományi főnöknek, hogy tőle bocsánatot kérjen, az érseki helynöknek pedig, hogy hagyja őt békében.[3]

A lembergi érsek jelentése úgy hangzott, hogy Martinovics, mikor a fölvételért lépeseket tett, azt állítá, hogy a fogadalmaktól föl van már mentve és bizonyos igazoló iratokat mutatott be, amelyeket ő nem vizsgált meg és kérését már kénytelenségből is teljesítette, mert azon veszedelmes időben, mikor József császár a kilépő szerzeteseknek kedvezett, nem volt tanácsos a kérés teljesítését megtagadni. Különben megemlítve, hogy Martinovicsnak Lembergben nem volt egészen jó híre, azt javasolta az esztergomi érseki hatóságnak, hogy ne gondoljon az ő fölvételi levelével, és járjon el úgy Martinoviccsal szemben, hogy mások is okuljanak belőle.[4]

Ezek alapján a prímás azt javasolta a helytartótanácsnak, hogy Martinovicsot, »amennyiben nincs hivatalos állása«, ki kell szolgáltatni a szerzetnek, és ha azután a fogadalmaktól való fölmentésének érvényességét nem igazolja, a szerzetben nyerjen alkalmazást.[5]

Időközben — november 8.-án — Martinovics Pécsre és Eszékre utazott testvéréhez és rokonaihoz. Azonban útjának olyan látszatot adott, mintha titkos megbizatásban járna el. Hivatalos jelentést is szerkesztett »politikai megfigyeléseiről, melyeket a magyarországi jezsuiták és illuminátusok kárhozatos terveiről utazása közben tett«.[6]

Előadta, hogy Pécs vidékén egy Chompé nevű francia emissariussal ismerkedett meg, kit a németalföldi jezsuita páholy a magyarországi és a horvát jezsuiták vezetőihöz: Makó apáthoz és Verhovácz zágrábi püspökhöz küldött, s akinek feladatát homályos kifejezésekkel jelzi: »a németalföldiek theokratikus

[1] Martinovics levele a budai zárdában.

[2] Ezt a prímásnak később (1792 március 26-án) a helytartótanácshoz intézett fölterjesztéséből tudjuk. Az Országos Levéltárban.

[3] Martinovics 1791 december 13-iki kérvénye ugyanott.

[4] Az 1792 január 11. és 21-én kelt levelek a prímási levéltárban.

[5] Az 1792 március 20-iki fölterjesztés az Országos Levéltárban.

[6] »Politische Beobachtungen über die schädlichen Entwürfe der Jesuiten und Illuminaten in Ungarn auf einer Reise von Pest nach Fünfkirchen und Essek, gesammelt von 8. bis 20. November«. Martinovics kezefrása.

nézeteit Magyarországban hatást igérő demokratikus vagy arisztokratikus elvek terjesztésével, meghonosítani és a monarchia megsemmisítésére működni«. Állítólag a bécsi francia követtől bőven kap pénzt, Pécsett a kanonokoknál titkos összejöveteleket rendez, és a baranyamegyei nemességet azzal nyerte meg, hogy a magyar nemzetet minden alkalommal magasztalja. Martinovics úgy közeledett hozzá, hogy magát illuminátusként igazolta és a jezsuiták titkos köreibe való felvételét kérte. Chompé ennek kieszközlését megigérte, egyszersmind azzal biztatta, hogy mivel a kereskedelemhez, a pénzügyekhez és a csillagászathoz ért, a jezsuiták egyik nagy vállalatánál előnyös alkalmazást fog számára szerezni. Martinovics, mint mondja, ez ajánlat hallatára alig fojthatta el nevetését, de azért örvendett, hogy miután több éven át az élettelen természetet tanulmányozta volt, most emberekkel foglalkozhatik és követheti az osztrák kormányhoz való ragaszkodását, melyet őseitől örökölt.

Ugyanezen jelentésébe felvett egy olyan értesítést is, amelyről előre kellett látnia, hogy fájdalmasan fog hatni a királyra, de viszont neki alkalmat nyújtott arra, hogy hűségét és áldozatkészségét bizonyíthassa.

Elmondotta, hogy Magyarországon Lipót ellen súlyos vádat emelnek amiatt, hogy a portával néhány hónap előtt kötött békeszerződésben a magyar korona melléktartományairól, melyeknek visszahódítására a koronázási eskü kötelezte, lemondott; ezt mindenütt esküszegésnek tartják, sőt hét vármegye rendei már elhatározták, hogy az első kedvező alkalommal fegyvert fognak ellene. Azonban megnyugtatni igyekezett a királyt az ő örökölt hű ragaszkodásának hangoztatásával s igéri, hogy az esküszegés vádja ellen a királyt röpiratban megoltalmazza, és bebizonyítja, hogy jóságosabb fejedelem az országban még nem uralkodott.[1]

Haladék nélkül hozzáfogott a röpirat kidolgozásához, amelyet latin nyelven, és mint 1790.-i művét, beszéd formájában írt meg ily címen: »A magyar főrendektől és nemesektől vádolt II. Lipót védelmére tartott beszéd.«

Fejtegetéseinek alaptétele rokon azzal, amelyre korábbi röpiratát építette föl. A természet a biztonság és szabadság megszerzésére irányuló törekvést plántált az emberi lélekbe, minélfogva az ős-szerződés, melynek alapján az egyének polgári társadalomba egyesültek, minden polgárt a biztonság és szabadság egyenlő mértékében részesít, és az ezzel ellenkező törvényeket, melyek a királyoknak és főrendeknek kiváltságos állást nyújtanak, a polgárokat pedig a barmokénál rosszabb állapotra kárhoztatják, érvényüktől megfosztja. Az öröklött kiváltságok igazságtalanságait és káros következményeit bizonyítva, megjegyzi,

[1] Martinovics imént idézett utazási jelentésében.

hogy azoknak érdekében a pápák és a püspökök Krisztus tanítását is meghamisították.

Annak kimutatására, hogy Magyarországon a főpapok és főrendek súlyos csapásokat hoztak hazájukra, fölemlíti Tomori érseket és püspöktársait, kik a mohácsi vereség okozói voltak; Czillei Ulrik grófot, ki Hunyadi János ellen ármánykodott; végre azokat, akik Hunyadi Mátyás halála után Frigyes császár trónrajutását megakadályozták. Majd Werbőczy ellen fordul, mert a nemesség kiváltságai, amelyeket ő formulázott, a nem-nemes néposztályokat a főrendek igavonó rabszolgáivá alacsonyítják le.

Megrója mindazokat, kik József császárt átkozzák, Lipótot gyűlölik. Az előbbinek önkényes reformjait azzal védi, hogy azokhoz az országgyűlés hozzájárulását kieszközölni nem lett volna képes. Hogy a reformok, melyeket Lipót tervez, az ország javát fogják előmozdítani, biztosítékul szolgálhatnak a rendszabályok, melyeket Toscanában életbeléptetett. Ezért felhívja a jezsuita elvektől meg nem mételyezett főrendeket, a szegény köznemeseket, az elnyomott lelkészeket és szerzeteseket, valamint a protestánsokat is, hogy fölvilágosodott uralkodójukat szándékai megvalósításában a jövő országgyűlésen támogassák.

Martinovics, ki jelentésében azt jósolta, hogy munkája hatása alatt »a nép a papokat és főrendeket örökre meggyűlöli, a királyt pedig imádni fogja«, hihetetlenül túlbecsülte e művecskéje értékét. Nemzete történeti multjának fogyatékos ismeretét árulja el, következtetéseiből a meggyőző erő, stílusából a melegség hiányzik; a közélet mozgalmaiban a röpirat nyomot nem hagyott.

Martinovics, mialatt röpirata sajtó alatt volt, a királyt azon elterjedt fölfogás ellen, hogy a francia alkotmány híve, oly módon igyekezett megvédeni, hogy erről egy tanulmányt írt egy bécsi folyóirat számára, melyről tudták, hogy Lipót támogatását élvezi és gyakran szócső gyanánt szolgál neki.

Ebben elismeri, hogy a francia alkotmány »a magasztos bölcsesség és tiszta erény szülötte«, de végzetes hibául rója föl, hogy az emberi gyarlóságokkal nem számol; pedig a legmagasabb tökéletességre való törekvés, mely a bölcsészetnek dísze, a gyakorlati életben épen oly káros, mint hiábavaló. Ugyanis a polgároknak a szabadság egyenlő mértékében való részesítése azon föltevésen alapszik, hogy azok mindnyájan egyenlő tehetségekkel vannak fölruházva és erőiket egyenlő mértékben állítják a közjó szolgálatába; mivel pedig ezen eset nem forog fön, a jogegyenlőség eszméje még nagyobb szerencsétlenséget idéz elő, mint az arisztokrácia és az anarchia; mert nagy emberek fejlődését meggátolja, a nagy tettekre indító vonzóerőket megöli; a nemzet képviselőinek választásánál az erőszak és cselszövény diadalra jutását lehetővé teszi, az alkotott jó törvények végrehajtását nem biztosítja. Emellett a hadsereg fönntartása az egyenlőség rendszerében sú-

lyosabb terhet ró a népre, mint a monarchikus kormányformában; mert a katonákat egyéni szabadságuk föláldozásáért nagy zsolddal kell kárpótolni. Végre a nemesség eltörlését az egyenlőség biztosítására nem tartja elegendőnek, mert a gazdag emberek mindig nagyobb befolyást fognak gyakorolni a közügyekre, mint szegényebb polgártársaik.

Ebből azon tanulságot vonja le, hogy a tökéletesség közepes fokán álló alkotmány van az emberi természettel összhangzásban, és megtisztult, mérsékelt kormányformát kell életbeléptetni. Az uralkodók kötelessége őrködni afölött, hogy sem ostobaság, előítélet, papi gonoszság, arisztokrata zsarnokság, sem a gyarló emberi természettel össze nem férő, túlzásba vitt bölcseleti elvek az általános boldogság megvalósítását ne akadályozzák. A német-alföldi és magyarországi események tanítják, hogy a papi méreg és a nemesi kiváltságok a legjobb népet is szerencsétlenné tehetik, emberies érzésű uralkodói ellen lázadásra ösztönözhetik. A toscanai, a jozefinisztikus és a francia kormányformák mindegyikéből értékesíteni kell a jót, amit tartalmaznak. Az uralkodóknak, kik alattvalóikat minden elnyomás alól felszabadítják és az éhségtől megóvják, nem kell félniök forradalom kitörésétől, mert a nép a politikai elméletekkel nem törődik, csak az élet szükségleteinek kielégítését követeli.[1]

III.

Martinovics becsvágyának nem volt elég az a munkásság, amelyet mint a király személyének oltalmazója és eszméinek tolmácsa a sajtó útján kifejtett. Gotthardi hízelgései elhitették vele, hogy nagy tettekre hivatott és hazája jótevőjévé válhatik.

Az 1792. év elején írt egyik jelentésében közli a királlyal, hogy egy tervezeten dolgozik, melynek megvalósítása »Magyarországot tiszta és boldog monarchiává fogja átalakítani«; ehhez azonban megbízható munkatársakat kell fölhasználnia. Kettőt mindjárt megnevezett: unokatestvérét, Lakner nyugalmazott őrnagyot, és barátját, Delivuk nyugalmazott alispánt; amazt a diósgyőri kamarai uradalom felügyelőjévé, ezt Bács megye főispánjává kérte kineveztetni.[2]

Terve az volt, hogy megbízható, ügyes emberek titokban a polgárokat és jobbágyokat országszerte a királyhoz folyamodások beküldésére hívják föl avégett, hogy képviselőik helyet kapjanak az

[1] »Anonymische Schrift über das französische System, welches sub anonimo an Hoffmann geschickt worden ist um selbe in seine Zeitschrift einzurücken. Von Professor Martinovics.« A bécsi udvari levéltárban Gotthardi iratai közt.

[2] Martinovics jelentésén nincs dátum, de tartalmából kétségtelen, hogy 1792 január első felében írta.

országgyülésen és a megyei gyüléseken; e folyamodásokat a jövő országgyülésen a király bemutatná és kedvező elintézésüket biztosítaná; ugyanezen megbizottaknak kellene a lelkészkedő papságot és a szegényebb megyei tisztviselőket jobb ellátásuk érdekében fölszólalásra késztetni, ami által a király alkalmat nyerne, hogy a főpapi javak és a vármegyék ügyében intézkedéseket tehessen.[1]

A népképviselet magasztos eszméjének megvalósítása érdekében az országos mozgalom megindításának javaslatba hozott formája alantjáró gondolkodásra, szegényes elmére vall. Érthetetlen, hogy Martinovics széleskörü olvasmányaiból méltóbbat, több eredménnyel kecsegtetőt nem kölcsönzött. Még kevésbé érthető, hogy II. Lipót a tervet komolyan vette, magáévá tette[2] és intézkedett, hogy Martinovicsnak a kért munkatársak rendelkezésére álljanak. Laknert Diósgyőrbe kinevezte, Delivuk részére pedig, mivel a bácsmegyei főispánt elmozdítani nem volt hajlandó, más megfelelő állásról gondoskodott. Martinovics ebben megnyugodott, de oly színezetet adott a dolognak, mintha ezzel engedményt tenne a királynak. Kikötötte, hogy a főispán elmozdítása után mégis Delivuk lépjen a helyébe, amit azzal indokolt, hogy a tervezett reformokkal szemben Bácsmegye részéről várható ellenszegülést leküzdeni csak az ő jelöltje lesz képes.[3]

Feltünő, hogy a király Martinovics iránt tanusított messzemenő előzékenysége mellett is vonakodott őt közvetlen környezetében elhelyezni s udvari kémikussá kinevezni. Gotthardi ez ügyben ismételten tett lépéseket és igyekezett a királyt meggyőzni arról, hogy Martinovics szolgálatkészségére feltétlenül számíthat, mert az bármilyen megbízásban, »még ha a pokolba küldetnék is«, sikerrel fog eljárni. Pártfogoltját Bécsbe idézte és (1792.) január 18-án audienciát eszközölt ki számára.

Azonban a király ez alkalommal gondosan kerülte a kinevezés ügyét és alkalmat sem nyújtott Martinovicsnak, hogy azt ő maga hozza szóba. Ezért másnap Gotthardi fölterjesztést intézett a királyhoz, akivel el akarta hitetni, hogy védence feledékenységből mulasztotta el alkalmaztatásának ügyét fölemlíteni . . . Mivel a király magatartásának okát bizonyosan jól ismerte, más úton kísérlé meg őt engedékenységre hajlítani. Esdeklő formában arra kérte őt, engedje meg Martinovicsnak, hogy ha csak egyetlen napon át foglalkozhassék a császári laboratóriumban, mert mellőz-

[1] A tervet nem találtam; tartalmát Martinovics nehány héttel utóbb, 1792 március 15-én, Ferenc királyhoz intézett felterjesztésében közölte.

[2] Martinovics imént idézett jelentésében határozottan írja: »Ich und der höchstselige Kaiser kamen überein . . .« Kizártnak tartom, hogy néhány hét mulva az udvarhoz valótlan dolgot mert volna írni.

[3] Martinovics két dátumnélküli jelentése és Gotthardi 1792 január 14. és 16-iki fölterjesztései.

hetetlenül szükséges, hogy: »az udvari kémikus álarcát továbbra is viselje«. A következő napokban megismételte kérését.[1]

A király válaszra sem méltatta.

IV.

Martinovics ezalatt nem csüggedt és nem maradt tétlen. Január 26-án fölvétette magát az illuminátusok »franko-amerikai-német úniójának« bécsi páholyába és terjedelmes jelentést írt azon rejtelmes eljárásról, melyet ez alkalommal vele szemben követtek. Azt mondja, hogy a terembe belépésekor álarcos férfiú fogadta és hosszú párbeszéd után kötelezvényt iratott vele alá, hogy az emberiség javára fog működni, Franciaországot és Angliát a zsarnokok ellen oltalmazni fogja; ezután egy más épületbe kellett mennie, hol egy ugyancsak álarcos férfi föltárta előtte az únió céljait: a francia alkotmányt egész Európában elfogadtatni, Németalföldnek Franciaországba bekebelezését megvalósítani, a császár bizalmatlanságát tanácsosai iránt ápolni; továbbá közölte vele, hogy az únió tagjai Párisban, Bécsben és Berlinben »jakobinus klubbokat« szerveztek.

Martinovics szükségesnek látta, hogy a veszedelmes kötelezettségeket tartalmazó irat aláírásáért Gotthardi előtt magát kimentse. Arra hivatkozott, hogy a királynak tett ígéretéhez képest köteles magát a legtitkosabb összeesküvésekbe beavattatni; amire nézve a legközelebbi audienciája alkalmával bővebb magyarázatot ígért.[2]

Mivel pedig erre a legközelebbi napokban sor nem került, újból írásban fordult közvetlenül a királyhoz. Elismeri, hogy jelentései azon látszatot kelthetik, mintha regénnyel (mit einem Roman) akarná uralkodóját szórakoztatni. Ily gyanu ellen nem is tud kellőképen védekezni; csak azon veszélyre utalhat, amelynek az illuminátusok által rábízott titkok elárulásáért magát kiteszi. Ízléstelen frázissal jelenti ki, hogy a világot átalakító titkos társaságok és a világ által csodált uralkodó közé kerülvén, őfelségének szolgálatába áll, mert míg az amerikaiak és a franciák vérontással szerezték jó törvényeiket, addig őfelsége forradalom nélkül alkot olyanokat, »melyeket a tudományos világ csodál és az emberiség imád«.

Hódolatának ilyetén kifejezése után a király figyelmét saját magánérdekeire irányítja. Az 500 forint nyugdíj engedélyezéséért hálával tartozik, de abból csak nyomorúságosan tengődhetik. Őszintén bevallja, jogosulatlanul adta ki magát udvari kémikus-

[1] Gotthardi 1792 január 14., 16., 19., 21. és 23-iki felterjesztései.

[2] »Beobachtungen über geheime demokratische Verbindungen in Wien von 21. bis 26. Jänner 1792. Martinovics kézírása, aláírás nélkül.

nak és ezzel nagy tekintélyre tett szert; de ilyen álarcot soká nem viselhet, és ellenségei, ha megtudják, hogy ő csak nyugalmazott tanár, ártani fognak neki a király előtt, ki őt »féreg gyanánt eltiporhatja«. Kéri tehát, hogy most már valóságos udvari kémikussá nevezze ki, vagy más alkalmaztatást juttasson neki Bécsben. Az ő jelenléte Magyarországon már nem szükséges, mióta az illuminátusokat mind a király pártjára vonta, mások helyettesíthetik őt mind az arisztokraták, mind a jezsuiták körében. Ha tehát ő az udvari kémikus állását két-háromezer forint fizetéssel elnyeri, tudományos utazásokat tehet és minden évben két-három vegytani értekezést bocsáthat közre; amennyiben pedig fizetésével a király a kincstárt megterhelni nem akarná, az üresedésben levő pécsi nagyprépostságot adományozhatná neki.[1]

Néhány nappal utóbb a király engedett a sok unszolásnak s Martinovicsot kinevezte udvari kémikusnak; de arra, hogy a pécsi prépostságot adományozza neki, nem volt rábírható, laboratóriumát sem nyitotta meg előtte. Ezért Martinovics február 9-én benyújtott latinnyelvű folyamodásában, melyet már mint udvari kémikus írt alá, az udvari gyűjtemények igazgatóitól élvezett négyezer forint évi fizetés utalványozását és címzetes apátság adományozását kérte. Ezen javaslatot sem fogadta el Lipót,[2] sőt Martinovics állását sem szervezte rendes fizetéssel; magánpénztárából 1500 forint kegydíjat utalványozott számára.[3] Február 17-én Martinovics örvendezve értesíti ugyan Gotthardit, hogy végre sikerült először bejutnia a császári laboratóriumba és így bátorsága van emberek előtt megjelenni; de kémikus minőségében végzett szolgálatának egyetlen emléke található azon jelentésében, amelyet egy segélyért folyamodó öreg alchimista ügyében nyújtott be.

Ellenben titkos ügynöki tisztében ezentúl is nagy buzgósággal járt el. Értékes tudósításokkal nem tudott ugyan szolgálni, de most már a föladó szerepére sem habozott vállalkozni. Megnevezte a bécsi illuminátusok azon főnökeit, kik az udvari titkok kifürkészésével, a »papok cselszövéseinek« leleplezésével, a francia alkotmány ismeretének terjesztésével vannak megbízva. Ígérte, hogy a csehországi illuminátusok vezetőit is ki fogja nyomozni. Összeállította a »gyanus egyének« jegyzékét, mely a politikai közélet, a főpapság és a tudomány negyvennyolc képviselőjének nevét foglalta magában. Följelentett két bécsi írót,

[1] Martinovics 1792 január 30-iki fölterjesztése; saját írása, aláírás nélkül.

[2] Martinovics február 11-iki jelentése.

[3] A kegydíj utalványozásáról a császári iratot nem ismerjük. Martinovics 1792 június 16-án Laczkovicsnak panaszolja, hogy Ferenc király az atyja által utalványozott 1500 forint kegydíját megvonta. Később sérelmesnek tünteti föl azt az eljárást, hogy illetményét a titkos udvari pénztárnál utalványozták.

akik úgy nyilatkoztak, hogy a császár Toscanából hozott jó hírnevét csakhamar el fogja veszíteni. Nevek említése nélkül közölte, hogy az illuminátusok nézete szerint a császár a legjobb ember, de félénkségből olyanokra bízza az ügyek intézését, kikben »zsarnoki hajlam ostobasággal párosul«, s e hibás politika öt esztendő alatt a francia alkotmányt az összes európai államokban uralomra fogja juttatni. Mindezt azért meri a császárnak megírni, hogy őt a megfelelő rendszabályok foganatosítására késztesse.[1]

E jelentések hatottak végre II. Lipótra. Gotthardi, ki szerzőjüket »isteni ember« (ein göttlicher Mann) gyanánt magasztalta,[2] elhitette vele, hogy Martinovicsnak a kormányzásban használ veheti; minélfogva kijelentette, hogy őt legközelebb udvari tanácsosi címmel kabineti titkárrá nevezi ki.[3]

Gotthardinak a császár kegyét sikerült Martinovics munkatársára Laczkovicsra is ráirányítani. Ez február második felében jelent meg az udvarnál, az audiencián kegyesen fogadtatott, s az »Oratio« fordításáért száz arany tiszteletdíjjal jutalmaztatott s ígéretet nyert, hogy előkelő hivatalt fog kapni s kineveztetéséig havi tíz arany kegydíjat utalványoztak részére.[4]

Ugyanekkor Martinovicsot fölhatalmazták, hogy a címzetes apátságok közül válasszon egyet tetszése szerint; s miután a siklósit kérte magának, az adománylevél kiállítását elrendelték. Azonban a kancellár február 27-én jelentette, hogy a siklósi apátság be van töltve s helyette a szászvárinak adományozását javasolta.[5]

II. Lipót erre nézve már nem intézkedhetett. Február 28-án láz és légzési nehézségek ágyba döntötték. Március 1-én a negyvenöt éves uralkodó meghalt.

V.

Míg Lipót király a halállal viaskodott, Martinovics nyugodtan, zavartalanul, mondhatnók üzletszerűen folytatta »megfigyeléseinek« följegyzését. A február 29-én lezárt jelentésében tíz osztrák illuminátust jelentett föl, köztük két püspököt és

[1] Martinovics február 8—11, 15—17, 19—21-ről szóló jelentései. Saját kézírása, aláírás nélkül.

[2] 1792 február 19. és 20-iki fölterjesztéseiben.

[3] Ezt Martinovicsnak két nappal Lipót halála után lezárt jelentéséből és Gotthardi 1792 március 4-iki fölterjesztéséből tudjuk.

[4] Erről Gotthardinak imént idézett fölterjesztéséből és Martinovicsnak 1792 március 7-én Laczkovicshoz intézett leveléből szerzünk tudomást.

[5] A kancellárhoz intézett kabineti rendelet fogalmazványa Martinovics és Gotthardi közös műve. A kancellár fölterjesztése az Országos Levéltárban.

Schloisnigg kabineti titkárt. Elmondja, hogy a császárt sokan gyalázzák, noha elismerik, hogy műveltség tekintetében nagy Frigyest meghaladja; őróla (Martinovicsról) sok jót mondanak és számosan keresik föl, kiknek jóindulatát csakhamar az uralkodó javára értékesítheti. Beszél Van Swietenről, aki olyan büszke, hogy már csalhatatlannak mondja magát, holott nincs emberismerete. Azután Galíciát említi, mely mindig kiszipolyozó csalóknak volt alárendelve, s ajánlja, hogy e tartományt egy főherceg kormányzása alá helyezzék.

Martinovics bevárta, míg uralkodója kiszenvedett, akkor Gotthardival lemásoltatta jelentését és aláírás nélkül borítékba helyezte, melyre már az új címet: »Ő felségének, Ferenc császárnak, saját kezeibe«, írta.

Március 3-án lezárt jelentését azzal kezdi, hogy az osztrák illuminátusok társaságának kilenc osztrák tagját megnevezi. Azután az új uralkodónál saját személyes érdekeit igyekszik biztosítani. »Az elhúnyt filozófus császár — mondja — császári szavára megígérte neki, hogy ha a csehországi illuminátusok főnökeit kinyomozza, udvari tanácsossá nevezi ki, amiről Gotthardi kormánytanácsosnak tudomása van. Ő (Martinovics) mindig a legnagyobb körültekintéssel járt el és titkos irományainak tanusága szerint több eredményt mutatott föl, mint sok követ. Megfigyeléseit tehát folytatni fogja, hogy a két kiváló és halhatatlan uralkodótól nagyra nevelt utódnak szolgálhasson. Bizonyos benne, hogy a király mindent megad neki, amit a bölcs Lipót megígért.« Visszatérve megfigyeléseire jelenti, hogy a »demokrata céh« (melyen az illuminátusok társaságát érti) örvend Lipót halála fölött, mert reméli, hogy utódja nem fog Franciaország ellen háborút indítani; ellenben a Lipót uralkodása alatt kidolgozott nagy demokratikus tervet fogja megvalósítani. Kéri, hogy az ő irományai titokban tartására nagy gondot fordítsanak. Már sokat tett, de még többet fog tenni, ha értékét és ismereteit, melyeket a bölcs Lipót becsült, megjutalmazzák.

Azonban Lipót rövid betegsége alatt és halála után következő mozgalmas napokban senki sem gondolt az udvarnál Martinovicsra és jelentéseire, melyek fölbontatlan állapotban hevertek a császári kabinet irományai között, míg százhuszonnyolc esztendő multával e sorok írójának jutott a föladat, hogy a pecséteket feltörje és a jelentéktelen tartalommal megismerkedjék.[1]

Csak Gotthardi őrködött éberen Martinovics sorsa fölött, mely az övével szoros kapcsolatban állott. Március 4-én hívta föl rá az új uralkodó figyelmét. Kötelessége — írja — híven jellemezni azt az embert, ki bölcs és szerencsés kormányzása

[1] Ez és a későbbi jelentések a bécsi titkos levéltárban (Vertrauliche Akten 57. csomagjában: Geheime Schriften des Gotthardi) őriztetnek.

érdekében sokat tehet. Előadja, hogy Martinovics az elhúnyt császárnak a monarchia javára fontos szolgálatokat tett, amelyekért ígéretet kapott tőle, hogy udvari tanácsosi címmel a tanulmányi és úrbéri ügyek előadójává fogja kinevezni; de nehogy az illuminátusok körében bizalmatlanság támadjon iránta, udvari kémikusnak kellett magát kiadnia és néhányszor az udvari laboratóriumban dolgozott. Mivel az »illuminátusok pokoli társasága« az új uralkodó alatt új irányban fog tevékenykedni, megfigyelésüket Martinovics folytatni fogja, de jelentéseit szigorú titokban kell őrizni, mert ha azok az illuminátusok kezébe kerülnének, nemcsak mindkettőjük élete forog halálos veszedelemben, hanem »őfelsége és a kormány is belepusztul«. Első kérése, amit a királyhoz intéz, hogy kabineti titkárrá nevezze ki Martinovicsot, ki mind a magyarországi, mind a galíciai ügyeket alaposan ismeri, s épen ezért az intézkedéseiben nyilatkozó okosság és belátás csodálatot fog ébreszteni. Igaz ugyan, hogy ő is egyik feje az illuminátusoknak, de ő volt, ki a többi vezetőket az elhúnyt császár előtt megnevezte. Amennyiben a császár és a porosz király között létrejött szövetség állandó marad, Martinovics a poroszországi illuminátusok működéséről olyan értesüléseket szerezhet, amelyekkel őfelsége mind a porosz királyt, mind a német birodalmat sok veszedelemtől megóvhatja. Mindjárt az első audiencián meggyőződhetik Martinovics okosságáról és szívjóságáról. Isten szerelmére kéri tehát őfelségét, szívlelje meg ezen ajánlatát, amellyel neki nagy szolgálatot tesz s amelyért jutalomra számít. Ha azonban nem bízik az ő ajánlatában, óvakodjék másoktól információt kérni, Martinovics iratait pedig semmisítse meg, »mert különben ez a szegény ember örökre elveszett«. Gotthardi ugyanekkor kérdést intézett a királyhoz, hogy a maga részéről folytassa-e titkos szolgálattételét, melyet elődje alatt oly módon végzett, hogy fontosabb — főképen illuminátusokat érintő — ügyekben élőszóban tette meg előterjesztéseit s vette át a császári parancsokat; a Magyarországból érkező titkos leveleket megjegyzéseivel ellátva küldte maga a császári kabinetbe; a titkos kiadások fedezésére pedig évnegyedenként bizonyos összeget kapott, utólagos leszámolás kötelezettségével, előlegül.[1]

A következő napokban Martinovics a jelentések egész sorozatát küldte az udvarhoz. Ezekben közölte, hogy az illuminátusok ujjonganak Lipót halála fölött, akit a demokrácia legveszélyesebb ellenségének tartottak, és most József császár kormányrendszerének föltámasztását várják; ők maguk a francia alkotmány elveinek terjesztése érdekében fogják tevékenységüket folytatni.[2] A királyt tájékoztatta azon politikai munkálatok iránt, melyeket

[1] Gotthardi március 4-én kelt fölterjesztése.
[2] 1792 március 8. és 10-éről szóló jelentései.

Lipót császárhoz nyújtott be, akitől megbízást kapott, hogy azok alapján Magyarország számára új alkotmánytervet (neue Grundkonstitution) készítsen. Dicsekvő hajlamától vezetve rámutat arra, hogy e feladat megoldására Lipót császár, »a nagy emberismerő«, a miniszterek, az állami és udvari méltóságok sorából senkit sem tartott képesnek; ezekről úgy nyilatkozott, hogy »nagy urak, de nem nagy emberek« és a politikában jelentékeny alkotásokra nem képesek. Ha őfelsége végre akarja hajtani atyja tervét, az új alkotmány minden néposztály követeléseit kielégítve Magyarországot paradicsommá fogja varázsolni.[1]

Azon reményben, hogy Ferenc a nem-nemes néposztályoknak folyamodások benyújtására való fölszólításának tervét elfogadja, a további teendők iránt is előterjesztést tett. Ajánlotta, hogy a király a koronázó országgyülés megnyitása után tizenegy tagból álló udvari bizottságot alakítson, mely a nem-nemes néposztályok folyamodásait megvizsgálván, ez irányban javaslatot dolgozzon ki; ezt a király maga vigye az országgyülés elé ama fölhívással, hogy huszonnégy óra alatt nyilatkozzék, hajlandó-e a nem nemes néposztályokat az ország rendeinek sorába fölvenni és új alkotmányt életbeléptetni, melyre a király az esküt letenné. Ha a válasz tagadó lenne, a királyi városok követei és a nemesség azon tagjai, kik a király szándékait támogatják, az országgyülést otthagynák és »királyi nemzetgyüléssé« alakulnának, amelyet a Pest és Buda polgárai köréből alakítandó nemzetőrség támogatna.

Egyszersmind Martinovics ajánlkozott, hogy mint a bizottság tagja a javaslatot elkészíti, melyet latin és magyar nyelven országszerte közzétesznek; egyúttal említette, hogy a görög katholikus püspököket és a nemesség számos tagját máris megnyerte a tervnek.[2]

E vakmerő és meggondolatlan javaslatot, mely teljesen híjával van a komolyságnak, az udvarnál figyelemre se méltatták. Ez kétségkívül hozzájárult a király elhatározásához, hogy szerzőjével és ennek barátjával állandó közvetlen hivatalos érintkezésbe nem lép. Gotthardit ugyanis Colloredo gróf kabineti miniszternek rendelte alá, akinek kezeihez kellett Martinovics jelentéseit juttatnia.

Ezen rendelkezésekben Gotthardi a bizalmatlanság jelét látván, számolt azzal, hogy állását a kabinetben nem fogja megtarthatni és késznek nyilatkozott bármely hatóságnál hivatalt vállalni, csak azt kérte, hogy Martinoviccsal együtt szolgálhasson. Biztosította Colloredót, hogy semmiféle rendőrség olyan szolgálatot, mint amilyenre ők ketten képesek, nem bír végezni.

Martinovics ellenben kérte, hogy a kabinetben alkalmazzák, vagy pedig küldjék nyugdíjának megtartásával Párisba, Londonba,

[1] Martinovics március 15-én kelt jelentése.

[2] E dátumnélküli jelentés ezt a címet viseli: »Fortsetzung des für Umwälzung Ungarns entworfenen Planes.« Valószínűleg azonnal a március 15-i kijelentés után másnap vagy harmadnap készült.

vagy Berlinbe, hol nagyobb haszonnal működnék, mint bármely császári követ.[1]

Március 30-án Martinovics audiencián fogadtatott, és a király felhívására emlékiratot szerkesztett, hogy őt képességei felől tájékoztassa. Ez az emlékirata nem sokban tér el az előbbiektől, kérkedő hangját és az önmaga dícséretét illetőleg. Még nagyobb önbizalommal, mint a Lipóthoz intézett iratokban előadja, hogy a matematikai és kémiai tudományok terén alapos előadó és alkotó ismeretei vannak, amelyekről az egész tudományos világban ismert munkái tanuságot tesznek és amelyek mély bölcsészeti tudással párosulván, utat nyitottak neki kereskedelmi, hajózási, gyári és kézműipari ismeretek szerzéséhez s arra is buzdították, hogy alkotmánytani elméletekbe és történeti tanulmányokba mélyedjen; elsajátította a német, francia, angol, olasz nyelveket, ezenfelül illir, szlovák és lengyel nyelven beszél; legkedveltebb foglalkozása az emberek tanulmányozása; beutazta Franciaországot, Angliát, Hollandiát, Német-, Orosz- és Lengyelországot; minden titkos társaságba fölvétette magát; mint gyermek bigott nevelésben részesült, papi pályára lépett, a hittudományban, egyháztörténelemben és a kánonjogban jártasságot szerzett, azonban fölismervén a papok gonoszságát, meghasonlott az egyházzal és József császárt határtalanul megszerette; önfegyelmezést, okosságot és bátorságot sajátított el; minden körben megkedveltette magát, felsőbbségét barátaival sem éreztette. Amennyiben a király mindezekre nézve kétségeket támasztana, zárt szobában dolgoztasson ki vele valamely politikai feladatot és munkálata alapján alkosson magának ítéletet róla. Ígéri, hogy ha a király szolgálatába lép, egy hónap alatt az egész világ színe előtt bebizonyítja, hogy többet ér a munkája, mint a miniszteréké és tanácsosoké együttvéve.[2]

Ajánlkozását az udvarnál figyelemre sem méltatták, mire Martinovics beszüntette jelentéseinek beküldését. Gotthardi tudomására hozta Colloredónak, hogy barátja igen levert hangulatban van, mert azt hiszi, hogy közleményeit a király értéktelenneknek tartja és őt jómódjával el akarják távolítani.[3]

Martinovics jól tudta, hogy Colloredo rokonszenvére és pártolására nem számíthat. »Ez az aggastyán — írja róla — álnok és tudatlan, gyenge elméjű és felfuvalkodott, kit vakbuzgósága félénkké is tesz. József és Lipót császár híveit gyülöli. Ő sugalmazta Telemachjának (Ferencnek) a jelszót: Fide et lege; aminek az az értelme, hogy fanatizmussal és bírói ítéletekkel kell kormányozni. Szomorú jövő várakozik ránk. Látnunk kell, hogy egymás után eltörlik a törvényeket, melyeket József császár

[1] Gotthardi és Martinovics március 19-iki felterjesztésel.
[2] Martinovics sajátkezű irata, dátum nélkül.
[3] Gotthardi jelentése április 13-áról.

éles küzdelmek után életbeléptetett... Engem elkerülhetetlen bajnak tartanak. A miniszter tudja, hogy a francia nemzet ellen szervezett szövetség titkaiba be vagyok avatva; ezért kímél és színlel irántam szeretetet; attól fél, hogy Franciaországba menekülök és köztudomásra hozom a cselszövényeket, melyekkel a francia nemzetet újból a zsarnokság bilincseibe akarják verni.«[1]

Míg Colloredo a Franciaország ellen indítandó háború legerélyesebb szószólóihoz tartozott, Martinovics hőn óhajtotta, hogy az európai békét fönntartsák. Mikor Gotthardi ösztönzésére jelentéseinek írásához újból hozzáfogott, ez irányban igyekezett hatni. Április végén értesülvén, hogy az udvarnál a békepárt van többségben, jelenti, hogy az illuminátusok körében dicsőítik és áldják az uralkodót.[2] Azonban alig néhány nap mulva híre futott Bécsben, hogy a francia nemzetgyülés izente meg a háborút Ausztriának, mely eszerint kényszerítve van fegyvert fogni.

Martinovics nem hallgatta el, hogy a váratlan fordulat lesujtó hatást tett az illuminátusokra, kik ezentúl is a háború ellen fognak izgatni, egyszersmind hirdetik, hogy a francia alkotmány elfogadásának az uralkodók nem látták volna kárát, sőt a népek szeretetét szerezték volna meg. Ő egyelőre javasolta, hogy az udvar küldjön ügynököket Párisba és Lafayette táborába a viszonyok felderítése végett; ajánlkozott alkalmas egyének megjelölésére: óvta a királyt attól, hogy a harctérre magyar ezredeket küldjön, mert ezek megbízhatatlanok. Május végén pedig jelentette, hogy a jakobinus-klub ügynököket küldött Bécsbe, »kiket az útból el kell távolítani« (aus dem Weg räumen).[3]

Míg híreivel személyének és szolgálatainak fontosságáról akarta az udvart meggyőzni, addig kísérletet tett annak kieszközlésére, hogy a magyarországi koronázó országgyülésen a király oldala mellett nyerjen foglalkozást, — különösen latin beszédek és válaszok fogalmazására ajánlkozott.[4]

Azonban szolgálatait a király nem vette igénybe, sőt súlyos csapást mért rá azzal, hogy 1500 forint évdíját megvonta tőle. Elkeseredését barátjához, Laczkovicshoz intézett levelében hiába igyekszik palástolni. »En — írja neki — nevetek és megingathatatlan maradok. Készebb vagyok öt forinttal nyugodtan élni, mint hivatalt vállalni a jelen körülmények között, amelyek az elhúnyt király védenceire nézve kedvezőtlenek.«[5]

De nem elégedett meg csak azzal, hogy bizalmas levélbe temesse felháborodását és bosszúvágyát. Ha nem is a nyilvánosság

[1] 1792 április 17-én Laczkovicshoz írt levele.
[2] Jelentése április 27-éről.
[3] Jelentései 1792 május 2., 11. és 29-éről.
[4] Martinovics május 3-án kelt jelentése és Gotthardinak ugyanazon napon Colloredóhoz intézett levele.
[5] 1792 június 16-ról.

színe előtt, mégis szélesebb körben irodalmi formában agitátorként lépett föl.

A »Moniteur Universel« című párisi napilap az 1792. év folyamán a milánói származású Gorani József gróf aláírásával a pápához, a porosz és szardíniai királyokhoz s a braunschweigi herceghez intézett nyilt leveleket közölt, melyekben az uralkodókat Franciaország irányában követett politikai maguktartásáért hevesen megtámadta. A lapot, melynek Ausztriába és Magyarországba behozatalát a bécsi udvar a háború kitörése után is hosszú ideig tűrte, Bécsben és Pesten előkelő magánházakban és olvasókörökben élénk érdeklődéssel olvasták.

Martinovics látván, hogy a nyilt levelek mily nagy feltűnést keltettek és hogy a közönség napról-napra Ferenc királyhoz intézett ilyen irat megjelenését várja, nem mulasztotta el a hatáskeltés ezen módját kihasználni. Gorani neve alatt 1792 október 7-iki keltezéssel, francia nyelven megírt egy ilyen nyilt levelet s azt barátaival oly módon közölte, mintha a párisi lapnak elmaradt, lefoglalt számában jelent volna meg.

A nyilt levél így kezdődik: »Sire! Mikor trónodat elfoglaltad, egész Európában kíváncsian várták, miképen fogod magadat viselni. Akik nem ismertek, remélték, hogy József császár tanítványa mesterének irányától el nem tér; ellenben akik közelebbről ismertek, a legrosszabbat jósolták.« Azután sötét színnel fest képet II. Lipótról, aki a bölcsészeti elvekhez, melyek szerint Flórencben dicsőségesen kormányzott, hűtlen lett s az arisztokraták hajlandóságainak visszaszerzése és a felingerelt papság haragjának elaltatása céljából alattomosan macchiavellismussal dolgozott. A porosz királyt a reichenbachi szerződés aláírására bírván, rászedte; a török háborúban szerzett területekről lemondott; hogy Franciaország és Lengyelország rovására kárpótlást szerezzen, a francia nemzet ellen szövetséget hozott létre. A sors nem engedte, hogy terveit megvalósítsa, a leggonoszabb zsarnok hírében halt meg. Az ő nyomába lépett fia; tudatlan miniszterekre hallgat, kik a monarchia sírját ássák meg és akaratukon kívül is a forradalmat készítik elő; az ő tanácsukat követve utasította el a lengyeleket kérésükkel, hogy testvéröccse legyen uralkodójuk s az ő tanácsukra egyezett bele Lengyelország újabb felosztásába. Így csak versenytársai gyarapodnak, míg ő tönkremegy. Amily arányban növekedik Poroszország hatalma, oly mértékben válik félelmessé Ausztriára. Ha Franciaország nem áll útjába, Ausztriát ki fogják küszöbölni a nagyhatalmak sorából. Oroszország, amint Lengyelország egy részének elfoglalásával Ausztria szomszédja lesz, szintén szüntelenül fenyegetni fogja. A nagy zsarnokoknak az a szokásuk, hogy miután a kis népeket fölemésztették, egymás ellen fordulnak. Az orosz cárok célja trónjukat Konstantinápolyba helyezni át; mihelyt ezt elérték, Ausztria pusztulása nem lesz

elhárítható. A cároknak csak Magyarország déli részeiben, Horvátországban és Szlavóniában kell felújítani a vallási fanatizmust — mely a nemzetiségi törekvésekkel úgyis összhangzásban áll, — s a népeket, kik a magyarokban csak zsarnokaikat látják, könnyen lehet elszakadásra bírni, mert az oroszokat szabadítókként üdvözölnék.

Attérve a francia forradalomra, nevetségessé teszi Ferenc királyt, ki azt hirdeti, hogy Franciaországban helyre fogja állítani a rendet és a királyságot. »Te, — így szól hozzá — kinek szórólszóra be kell tanulnod, amit az előtted megjelenő folyamodóknak válaszolni fogsz; Te, ki az államtitkokat szolgáid és feleséged előtt kifecseged, okosabban cselekedtél volna, ha ahelyett, hogy a fondor Schoissnigg és a vakbuzgó Colloredo tanításait hallgattad, Fénélon Télémaque-ját, melyet minden gyermek ismer, vetted volna kezedbe. Térj észre! Tudd meg, hogy sereged sohasem fog Párisba eljutni!... Egész Európa hallatára kijelentem, hogy alaposan ismerem kabineted titkait, gondosan átkutattam levéltáradat, elolvastam Mária Antoinette királyné és a kegyetlen (nápolyi) Krisztina királyasszony leveleit, melyekben a francia alkotmány ellen merényleteket terveztek, ismerem pénzügyi helyzetedet és jövedelmeid összegét; megmondhatom, hogy mennyit érnek a magyar csapatok, melyekben leginkább bizakodol; ismerem a bűnös eszközöket, melyeket kabineted föl akar használni. Épen ezért bátran kinyilatkoztathatom, hogy terveid korcsszülöttek, kormányrendszered a legrosszabb a világon, sereged a franciák leigázására elégtelen, kincstárad kimerült, ügynökeid a francia nemzet fölvilágosodott többségének félrevezetésére képtelenek.«

Kifejti, hogy az osztrák kabinet egy évszázad óta Svájc bekebelezését, Szilézia és a magyar korona elvesztett melléktartományainak visszaszerzését, Belgiumnak Bajorországért kicserélését tűzte ki célul. Ennek elérésére Franciaország szövetségére volt szüksége, és ez lebegett Kaunitz szemei előtt, mikor XVI. Lajos házasságát az osztrák főhercegnővel létrehozta. Azonban József császár, mihelyt a franciák támogatása biztosítva volt, Oroszországgal szövetkezett a törököknek Európából kiüzésére; a berlini udvar pedig az osztrák ház nagyravágyó terveinek meghiusítására titkos összeköttetésbe lépett Oroszországgal, Belgiumban és Magyarországban az arisztokrata párt elégedetlenségét szította, a lengyeleket fölkelésre ingerelte s a szultánt rávette, hogy háborút izenjen József császárnak. Ekkor II. Lipót mentette meg Ausztriát azzal, hogy a belgák és a magyarok elégületlenségét lecsillapította. Azonban a berlini udvar, hogy Ausztriát a támasztól, melyet Franciaország barátsága jelentett, megfossza, a francia forradalom ellen európai koalíciót szervezett. Most a bécsi kabinet, hogy a franciák ellen gyűlöletet keltsen, hírlapok útján hazugságokat terjeszt és az igaz szót elnyomja. Csakhogy a nép föl fogja ismerni a miniszterek és a papok fondorlatait, akik ily módon a saját bukásukat siettetik.

A nyilt levél befejező része az osztrák ház magyarországi politikáját ismerteti. Miután több századon át a magyar trón megszerzésére irányuló kísérletek eredménytelenek maradtak, Miksa császár és Ferdinánd főherceg a törököket készültek fölhasználni Magyarország ellen és a katholikus uralkodóház nem pirult az apostoli királyság ellen pogányokat hívni segítségül; azonban ármányaikat Zápolya János meghiusította. Később az osztrák házból származó uralkodók a magyar arisztokraták elnyomására törekedtek; I. Lipót számosakat hurcoltatott vérpadra, Thököly, Rákóczi és Bercsényi hazájukhoz hűséges ragaszkodásuknak áldozatai voltak. Ellenben Mária Terézia hízelgett a magyaroknak s csak így menekült meg veszélyes helyzetéből. De már fia, József császár megfeledkezett áldozatkészségükről és a magyar arisztokrácia vesztére tört, hogy igája alól a jobbágyokat fölszabadítva, a humanitás álarca alatt az egész nemzet fölött orosz zsarnokságot honosítson meg. Törekvéseit meghiúsította a nemesség, mely fenyegető magatartásával utódját az ősi jogok helyreállítására kényszerítette; mire a megalázott király álnok utakon készítette elő a nemzet vesztét; de sikerrel ő sem dicsekedhetett.

»Most Te Sire! — így beszél Ferenchez — a kabineted által rádkényszerített háborúban Mária Terézia nyomaiba léptél; népszerűséget keressz, a legutolsó nemesnek is a kedvében akarsz járni, úgyszólván kivetköződöl királyi méltóságodból. De alázatoskodásodat négy millió forinttal és egy egész hadsereggel fizeti meg a nemzet; nőd pedig azzal, hogy megkoronáztatta magát, és fehér kezeit a bajuszos magyaroknak csókra nyújtotta, huszonnégyezer aranyat koldult ki. Emellett kormányod úgy bánik ezzel a jó országgal, mintha gyarmat volna; megakadályozza az ipar és kereskedés kifejlődését, megfosztja a nemzetet az alkalomtól, hogy magasabb műveltségre emelkedjék, mely iránt nagy mértékben fogékony. Azonban fontold meg Sire! e nemes nemzet immár figyelmes szemmel tekint reád. A nemesség fölismerte, hogy míg az olygarchiának hízelegsz és kiváltságait oltalmazod, a nép zsarnokságod igája alatt nyög. Ki tudja, vajjon közös szerencsétlenségük nem fogja-e trónod összeomlását előidézni? A béke és nyugalom, mely államaidban látszólag uralkodik, kétes, az előnyök, melyeket magadnak biztosítani igyekezel, képzeletiek. Népeid szeretete nincs veled; az egész világ hirdeti, hogy uralkodásra képtelen vagy, és hogy romlott, rosszakaratú, ostoba emberek vesznek körül!« [1]

[1] A levél nem jelent meg nyomtatásban, latin fordításának néhány példánya maradt fönn; Martinovics 1794 szept. 3. és 16-án a bécsi vizsgálóbizottság előtt tett vallomásaiban vallja magát szerzőjének. Ugyanekkor elmondja, hogy 1793 május vagy június havában küldött egy példányt Hajnóczynak Pestre. Mivel nem lehetett oka valótlanságot állítani, ez adat alapján határozhatjuk meg az irat fogalmazásának időpontját.

Az iratban, noha az előadás erőteljessége és retorikai szépségei alkalmasak voltak arra, hogy a felületes olvasót megvesztegessék, a gondosabb tanulmányozó Martinovics többi műveinek fogyatkozásait egytől-egyig megtalálja: tájékozatlanságot az események részleteinek és összefüggésüknek felismerésében, fölületességet a következtetések megállapításában s az önnönmagával ellenmondásba jutást az ítéletek megformulázásában.[1] Egyik művében sem ér el ilyen fokot a merészség, amellyel uralkodókat és minisztereket, eleveneket és holtakat támad. Nem kíméli József császárt és II. Lipótot sem, kiknek személye és emléke előtt éltükben és haláluk után gyakran rajongó tisztelettel hajolt meg.

Arra nem gondolhatott, hogy a levelet akár a Moniteurben hozza nyilvánosságra, akár mint önálló röpiratot a monarchia vagy a külföld valamelyik nyomdájában bocsássa közre. Szükségkép be kellett érnie azon gondolattal, hogy az eredeti szöveget és esetleg latin, magyar és német fordítását kézirati másolatokban nagy óvatossággal jó barátok, megbízható ismerősök körében terjessze. Így is gondolnia kellett volna a nagy veszélyre, melynek a szerző, a fordító és a terjesztők egyaránt kiteszik magukat. Föl kellett tehát vetnie magában a kérdést, vajjon az elérhetőnek vélt hatás arányban áll-e a kockázattal? Ezt azonban ő aligha vette fontolóra. Impulzív természeténél fogva, mikor valamely gondolatot fölkarolt és megvalósított, a következményeket és eshetőségeket nem vette számításba. A kockáztatás ingere egészen magával sodorta, a gyönyör, amit ennek engedve érzett, teljesen kielégítette.

VI.

E mű megírása nem tartotta vissza Martinovicsot attól, hogy mikor az udvar a koronázás után Bécsbe visszatért, újból a királyhoz forduljon jelentéseivel és folyamodásával. Augusztus 16-án Gotthardi útján nagyjelentőségű javaslatokat mutatott be léha formában. Abból indul ki, hogy ha »a nép nehéz elnyomatás alól a legnagyobb szabadságba akar átlépni, a nagy nyomást csökkenteni kell, és hogy mindent ne követeljen, valamit adni kell neki«. Ezt a »valamit« ő a következő sorrendben terjeszti elő: a közönség számára meg kell könnyíteni az audiencián való megjelenhetést, a sajtószabadságot vissza kell állítani, a papnövel-

[1] Például a franciaellenes koalícióról szólván, egyszer azt állítja, hogy a bécsi kabinet területszerzés céljából, másszor azt, hogy a berlini kabinet Ausztria gyengítése végett hozta létre. Egyfelől azt állítja, hogy Ausztria a török birodalom fölosztása végett szövetkezett Oroszországgal, másfelől meg azt, hogy Oroszország, osztrákellenes célból, a berlini kabinet ösztönzésére bírta rá a szultánt, hogy Ausztriának hadat üzenjen.

déket a kormány felügyelete alá kell helyezni, Martini udvari tanácsost, (kit Martinovics a jezsuiták eszközének tartott) a tanulmányi ügyek igazgatásától fel kell menteni, a II. Lipót által tervezett magyarországi reformot végre kell hajtani, a Franciaország ellen alakult koalíciót fel kell oszlatni.[1]

Bár ezen előterjesztése nem igen ébresztett nagyobb figyelmet, augusztus 21-én élőszóval kérte a királytól valami hivatalban való alkalmazását; hivatkozott érdemeire, melyeket tanári és udvari szolgálatában szerzett; szólott politikai képességeiről és szívéről, »melyet Lipót király alapos vizsgálat után jónak talált«. A király biztosította kegyelméről és utasította, hogy alkalmaztatása tekintetében a miniszternek többféle javaslatot mutasson be.[2]

E fölhívás nyomán ily irataiban szokásos kérkedő hangján és bőbeszédű modorában a miniszterhez fordult. Dicsekvés nélkül be kell vallania, — írja Colloredónak — hogy bő ismereteinél fogva bármily szakba vágó udvari hivatalban sikerrel és becsülettel szolgálhat, mert a monarchia összes országait alaposan, a magyar alkotmányt tökéletesen ismeri; kilenc nyelven beszél, a pénzügyi igazgatás, bányászat, pénzverés, hadügy, kereskedelem, tanulmányi és egyházi ügyek terén járatos; a külföldi udvarok viszonyait, amennyire csak lehet, ismeri. Ezek alapján igényt emelhet a kabinetben az első vagy második titkár állására, a magyar kancelláriában a tanulmányi ügyek előadójának székére, a pénzügyi és bányászati igazgatásban, az udvari kamaránál udvari tanácsosságra, az egyházi ügyek udvari bizottságánál ülnöki, egyéb kormányhatóságoknál bármilyen szakban kormánytanácsosi állásra.

E hosszú jegyzéket a levélhez csatolt külön lapra írta föl és a minisztert megkérte, hogy keresztjeggyel jelölje meg azt az állást, amelynek elnyeréséért folyamodjék. Azután az udvaroncok hízelgésének hangján jegyzi meg, hogy ha a miniszter az egész jegyzéket elvetné, ezen elbánást is indokoltnak fogja tekinteni, mert tudja, hogy a miniszter mindig igazságosan jár el.[3]

Colloredo kezéhez ez iratot is Gotthardi juttatta el, szokatlan melegséggel írott sorok kíséretében: »A mindenható Isten színe előtt imádott uralkodóm javára hasznosabbat nem tanácsolhatok, mint azt, hogy e tudós és mély belátású férfiút magához, a kabinetbe fogadja. Csak uralkodójához ragaszkodó illuminatus képes a kormánynak fontos szolgálatokat tenni.«[4]

A miniszter azonban a Martinovics jegyzékében foglalt állások egyikét sem jelölte meg, és Gotthardi útján közölte

[1] Melléklet Gotthardi augusztus 16-iki fölterjesztéséhez.
[2] Mindezt Martinovics maga mondja el Colloredóhoz írt levelében.
[3] 1792 augusztus 23-án kelt levelében.
[4] Augusztus 23-iki fölterjesztésében.

vele, hogy alkalmaztatásának ügyét az uralkodó egyelőre függőben kívánja hagyni.

Martinovics erre Gotthardi útján két kérvényt nyújtott be. Az egyikben, alkalmaztatásáig, 500 forintnyi tanári nyugdíjának, melyből meg nem élhet, fölemelését kérte. A másikban a zágrábi nagyprépostság adományozásáért folyamodott, ígéretet téve, hogy elnyerése esetén »titkos szolgálatát élethossziglan folytatná«.

Gotthardi ez utóbbi kérelem támogatásánál nem kívánta játszani az önzetlen jó barát szerepét, hanem nyiltan bevallja, hogy a saját anyagi érdekei nyernének a kérés teljesülésével. Előadja, hogy 2100 forint fizetéséből meg nem élhet, adósságai szaporodnak s bár soha életében nem koldult, most kénytelen segélyt kérni; »de adósságai — teszi hozzá, — ha Martinovics a nagyprépostságot megkapja, ki lesznek fizetve«.[1]

Reményük, melyet a gazdag javadalom elnyeréséhez kötöttek, füstbe ment. Mire a kérvény a magyar kancelláriához került, a prépostság be volt már töltve.[2]

Némi kárpótlásul a király ezer forint évi kegydíjat adományozott Martinovicsnak, ki Gotthardi útján mondott köszönetet Colloredónak sikeres közbenjárásáért, biztosítván őt, hogy a királyi kegyelem nem méltatlannak jutott. Gotthardi újra megragadta az alkalmat, hogy — felöltve ismét az önzetlenség álarcát — barátja jelentőségét ömlengve magasztalja. »Amióta a világ áll, ez az első eset, hogy uralkodó a maga szolgálatába megnyerte az illuminátusok főnökeinek egyikét; mert ezek sokféle próbák kiállásával győzik meg a társaikat afelől, hogy őket sem megvesztegetéssel, sem kínzással nem lehet a rájuk bízott titkok elárulására bírni.«

Ugyanekkor még más téren is igyekezett a király Martinovicsot kielégíteni. Szerzetesi fogadalmától való fölmentésének ügye még mindig foglalkoztatta a hatóságokat. Végre szeptember 29-én Ferenc király értesítette a magyar kancellárt, hogy a szerzetesi fogadalmaktól történt fölmentésének érvényessége iránt az egyházi ügyek udvari bizottsága részéről meg lévén nyugtatva, az erre nézve indított vizsgálatot megszünteti és az ügyet egyszer smindenkorra elintézettnek tekinti; egyúttal utasította a kancelláriát, hogy a szászvári címzetes apátság adományozásáról szóló oklevelet állítsa ki. A kancellár engedelmeskedett.

Martinovics diadalmaskodott. »Mindenki hízeleg és gratulál nekem, — írja Laczkovicsnak, — de én teljes szívemből megvetem őket.[3]

[1] Gotthardi augusztus 30-án, Colloredóhoz intézett levele.

[2] Martinovicsnak a prépostságért szeptember 7-én benyújtott kérvénye, melyet az Országos Levéltárban őriznek, arra utal, hogy a Gotthardi útján augusztus 30-án fölterjesztett kérvénye nem volt kielégítő formában fogalmazva és így újabb lépést kellett megkísérelni.

[3] 1792 október 8-án.

VII.

Az elért eredményekkel Martinovics nem volt megelégedve. Magas, befolyásos állás kellett neki. Furfangos módot eszelt ki, hogy néhány nappal a kegydíj utalványozása után újabb kéréssel zaklathassa Colloredót.

Egyik titkos jelentésében jelenti, hogy az utalványozás híre eljutott az illuminátusok körébe, akik gyanut fogtak, hogy ő (Martinovics) e pénzt titkos rendőrségi szolgálatokért kapja; e gyanu eloszlatására valamely udvari hivatalt vagy ilyennek legalább a címét kell elnyernie. Ezért a bányák igazgatóságánál megüresedett udvari tanácsosi állást kérte, kijelentvén, hogy állásának elfoglalása után is képes lesz az illuminátusok körében a királynak szolgálatokat tenni.[1]

Kérését jóformán még nem is tárgyalhatták, midőn néhány nappal utóbb arról értesülvén, hogy Schloissnigg, a kabineti titkár államtanácsossá fog előmozdíttatni és helyébe a király őt szándékozik oldala mellé venni, Colloredo azonban ellenzi kineveztetését,[2] oly kísérletet tett a miniszter megnyerésére, melynek vakmerősége és ügyetlensége egyaránt feltűnő.

Október 6-án francia nyelven fogalmazott levélben föltárta Colloredo előtt, hogy megbuktatására minisztertársai az illuminátusokkal és jezsuitákkal szövetkeztek, egyszersmind udvarhölgyek útján a császárnét is meg akarják nyerni; figyelmezteti tehát, hogy az őt környező papokkal, még gyóntatójával szemben is, óvatos legyen; jelenti, hogy ő minden pillanatban várja kineveztetését valamely hivatalra, amelynek elnyerése után többet fog a miniszter érdekében tehetni.[3]

Gondolta, hogy sikerülni fog a mindenható miniszterrel az érdekközösséget megteremteni. »Akár esik rám — írja Laczkovicsnak október 8-án — a király választása, akár nem, kegyencei sorában a legelsőkhöz fogok tartozni.«[4]

Azonban semmi sem jelezte a következő hetek folyamán, hogy helyzetében a fordulat közeledik. Ezért kifogyhatatlan leleményességgel új módokat gondolt ki, hogy céljához eljusson. Egyszerre kétféle úton is próbálkozott.

Október 26-ikán jelentésében az udvarnak tudomására hozta, hogy november 10-én a magyar illuminátusok új főnököt választanak s ha ő ez időpont előtt hivatalt kap, megválasztatását biztosra veszi, ami az udvarnak nagy előnyére válnék, mert az illu-

[1] 1792 szeptember 26. és 29-iki jelentései.
[2] Ezt 1792 október 8-án írja Laczkovicsnak.
[3] A levél eredetije a titkos levéltárban.
[4] Október 8-án: »Qu'il m'arrive cette choix ou non, je serai cependant un des premiers favoris du prince.«

minátusok tervet dolgoztak ki, hogy a hadiadó kivetése alkalmából Magyarországon forradalmat támasztanak, s ha ő lenne a főnök, a tervet, mihelyt kezébe jutna, azonnal közölhetné az uralkodóval.

Még ennél is messzebb vitte őt a király és környezetének határtalan hiszékenységébe vetett könnyelmű bizalma.

Három nappal utóbb megbízásából, valószínűleg általa diktált, következő tartalmú közlést küldte Gotthardi a kabineti miniszternek: »Ismert barátja — így jelöli meg Martinovicsot — a franciaországi nemzeti konventtől fölszólítást kapott, hogy az új alkotmány kidolgozására kiküldött bizottság munkálataiban több külföldi tudóssal együtt résztvegyen. A megbízást Parmentier, a nemzeti konvent tagja írta alá és küldötte Lengyelországba Potocki Ignác grófhoz, az pedig Chotek grófhoz továbbította, akinél Parmentier fia mint udvarmester szolgál. Ismert barátja a párisi levelet közölte a bécsi illuminátusok főnökeivel, kik azt tanácsolták neki, hogy a nagy nemzettől jövő megbízást, mely halhatatlan hírt biztosíthat neki, fogadja el. Ő azonban azt válaszolta, hogy pénz és útlevél hiányában nem kelhet útra. Társai ajánlkoztak, hogy pénzről gondoskodni fognak, útlevelet pedig könnyű szerezni Svájcba, ahonnan akadálytalanul folytathatná útját Párisba. Erre ő azt hozta föl, hogy rövid időn belül »jó hivatal« elnyerésére van kilátása s emellett nyolcvanéves anyját és testvéreit, kik mindnyájan segítségére szorulnak, nem hagyhatja el.

Gotthardi azután folytatja, hogy barátja vele is közölte a meghívást azon megjegyzéssel, hogy zavarban van, mitévő legyen, mert az a gondolat is foglalkoztatja, hogy Potocki grófhoz megy és házánál mint »magántudós« visszavonultságban fejezi be életét.

Gotthardi e közléssel kapcsolatban fölhívja a miniszter figyelmét barátjának az elhúnyt császárhoz intézett jelentéseire, amelyekből kitűnik, hogy mélységes szeretettel ragaszkodott az uralkodóhoz, kinek megvallotta, hogy 1781-ben Potocki gróffal együtt Orleans herceg védnöksége és a Mirabeau elnöklete alatt működő »demokrata céhbe« fölvétetett; hogy franciaországi tartózkodása alatt írta és Kehlben kinyomatta »a legjobb kormányformáról« szóló munkát, amely most a franciákat arra késztette, hogy őt Párisba meghívják.

Ezek után Gotthardi javasolta a miniszternek, hogy barátját a király azonnal nevezze ki udvari vagy legalább kormánytanácsossá, aminek megtörténtével társai nem követelhetnék tőle, hogy Párisba menjen. Az érdemes férfiú (Martinovics), kit a francia nemzet talán miniszteri állásra emelne, rendkívül jutalmat érdemel már azért is, mert megingathatatlan hűséggel ragaszkodik uralkodójához. Barátja aggodalmakat táplál amiatt, hogy a király

oly soká halogatja hivatalban való alkalmaztatását, mert ebből azt következteti, hogy a király és miniszterei bizalmatlanok iránta, noha ő, bár az illuminátusok a Párisba utazásra ezentúl is sürgetnék, esküszegővé nem válik és inkább Potocki házába vonul és ott fejezi be életét. Ez az egyetlen elhatározása is elegendő ahhoz, hogy őt megbecsülésre érdemessé tegye.[1]

Ebben a cikornyás előadásban Martinovics termékeny fantáziájának gyarló alkotása áll előttünk, mely kártyavár módjára dűl össze már annak a megállapítása által, hogy Parmentier nevű tagja a nemzeti konventnek nem volt.[2] Bizonyos az is, hogy a konvent az alkotmány kidolgozásában való közreműködésre külföldi tudósokat egyáltalán nem hívott meg.

Egyébként is a levél a valószínűtlen részletek egész sorozatát tartalmazza, mely már az akkori bécsi körökben a tartalom hitelessége iránt erős kétségeket támaszthatott. Hihetetlennek tetszhetett, hogy a szeptember 21-én megnyitott konvent meghívó iratát hosszú kerülő úton, hat hétnél rövidebb idő alatt eljuttathatta Bécsbe; hogy továbbá egy magyar »turistának« állítólag tizenegy év előtt írt értekezésének emlékét a forradalom viharai el nem söpörték, sőt e mű arra indította a konvent vezérférfiait, hogy szerzőjét nagyfontosságú föladatban való közreműködésre fölhívják. Az a forma, ahogy Gotthardi állításai szerint Martinovics vele és az illuminátusokkal tárgyalt volna, naivságban gyermekmesékkel vetekszik. Mindezekhez még az az ellenmondás is járul, hogy Martinovics kijelenti, hogy a fényes kilátásokkal vonzó Párisba nem hajlandó átköltözni, mert családjához ragaszkodik, ugyanakkor pedig kész családjától megválni s egy lengyelországi kastélyban eltemetni magát. Nevetséges Gotthardi igyekezete is, hogy Martinovics megnevezését kerülje. Eltekintve attól, hogy bárki lett volna, akinek esetleg illetéktelenül kezébe kerül a jelentés, nem kételkedett volna, kiről van szó, másnap már maga Martinovics is megemlékezik jelentésében párisi meghivatásáról. Azt javasolván, hogy a monarchia területén lakó franciák mind kiutasíttassanak, megjegyzi, hogy külön a Chotek szolgálatában álló Parmentier ellen ily kiutasító rendelet kibocsátása nem volna tanácsos, mert a francia udvarmesternek a konventben ülő atyja mindjárt ismerné a kiutasítás okozóját és bosszút állna rajta (Martinovicson).[3]

A párisi meghívás meséjével bizonyára azt óhajtotta Martinovics elérni, hogy az udvar előtt jelentősége nőjön és kívánságai teljesítésének kierőszakolását ilyen módon támogassa. Ezért Gotthardi november 2-án kelt jelentésében figyelmeztette a minisztert,

[1] Gotthardinak 1792 október 29-én Colloredóhoz intézett levele.
[2] Guiffrey »Les Conventionnels« című, Párisban 1889-ben megjelent könyve a teljes névsort kimerítő jegyzetekkel kisérve közli.
[3] Martinovics jelentése 1792 október 30-áról.

hogy ha a választásnál az illuminátusok Martinovicsot elejtik, »a legfontosabb szolgálattétel megszűnik«; egyúttal közölte vele, hogy a bécsi illuminátusok őt a meghívás elfogadására nógatják, ami elől azzal tért ki Martinovics, hogy választát elhalasztja november közepéig, amikorra családjától ez ügyben írt levelére feleletet vár.[1]

A határnapon, Martinovics noha hivatalt nem kapott, a magyar illuminátusok templomának főpapjává (Chef der ungarischen Kirche) választatott. A jelentésben, melyben ezt közölte a miniszterrel, kiemelte, hogy a sikert kizárólag párisi megbízatásának köszönhette, mely társaiban személye iránt a bizalmat megerősítette.[2]

Jellemző még az a felületesség, mellyel az udvarnál az ügyet kezelték, hogy sem Gotthardítól vagy Martinovicstól a párisi meghívás fölmutatását nem követelték, sem előadásuk hitelességét a konvent lajstromával, melyet a francia hírlapokban megtalálhattak volna, nem ellenőrizték.

VIII.

Ezidőtájt a király több udvari tanácsost, kik demokratikus nézeteket vallottak és titkos társaságok tagjai voltak, föltűnő módon nyugdíjazott, ami arra mutatott, hogy a reformokat sürgető József császár hagyományait követő iránnyal véglegesen szakít.

Martinovics joggal tarthatott attól, hogy őt is eltávolítják az udvartól. E veszélyt bátor föllépéssel óhajtotta elhárítani. Helytelenítő ítéletét magához az uralkodóhoz juttatta el. »Hibás eljárás — írja — külső bonyodalmak közepett a belső elégedetlenséget is szítani. Én most semmi sem vagyok (ich bin dermalen nichts); de nyugalmas boldogságom föláldozásával is el merem mondani, hogy mindazok, kik felségednek a franciák ellen a háború megindítását tanácsolták és most egy nagy reformáció végrehajtását (t. i. a régi udvari politikához való visszatérést) időszerűnek tartják, mind igazi jakobinusok, kik a legjóságosabb uralkodót és virágzó monarchiáját tönkre akarják tenni.« Azonban, hogy nem a közjó, hanem személyes érdeke szólaltatja meg, mindjárt elárulja. »A rossz tanácsadók — így folytatja — megakadályozzák, hogy igazán jóérzelmű és ügyes alattvaló a király és minisztere előtt érvényesüljön. Mivel tehát másképen nem használhat, egész életében titkos tudósításokat fog szolgáltatni. Az uralkodó legjobban tudja, miért nem akarja őt hivatalban alkalmazni; ő maga így is meg van elégedve sorsával.«[3]

[1] Gotthardi 1792 november 2-iki jelentése.
[2] Martinovics november 18-án kelt jelentése.
[3] Jelentése 1792 október 18-ról.

Hogy pedig úgy tűnjék föl, mintha a nemzeti közvélemény tolmácsa lenne, hirtelen egy harminckét lapra terjedő latin röpiratot írt és nyomatott ki ily címen: »A magyar állam helyzete 1792-ben«.

Ebben kifejti, hogy a társadalomnak csakúgy mint a tudománynak elvek alapján kell fölépülni; de Magyarország alkotmánya, mely kiváltságokból áll, nem alapszik elveken, híjával van a társadalmi szerződés két alapelvének: a polgárok egyenlőségének és szabadságának. Ezért gyakoriak a lázadások, melyeket meg kell különböztetni a forradalmaktól. Amazokat összeesküvők támasztják szent törvények fölforgatására; ezeknek célja: a kiváltságok megszüntetése. A lázadások megmételyezik a társadalmat, a forradalmak a társadalmi bajok gyógyszerei. Forradalom, vagyis üdvös átalakulás Magyarországon csak Mátyás király alatt, a magyar trónnak a Habsburg-ház által történt elfoglalásakor, végre József császár idejében fordult elő. Magyarországot József császárnál jobban egyik uralkodója sem szerette; a teokrácia és arisztokrácia pestisének kiküszöbölésére egyik sem lépett föl oly erélyesen, mint ő; de az ország még mindig szenved e kettős kórban, melyet súlyosbítanak a jezsuiták és követőik, kik a tudatlanságot terjesztik, a tudományos és hazafias szellemű férfiakat üldözik, a felső iskolák tanszékeire tudatlan embereket emelnek, az egyházi szószékekről a fanatizmust szítják. A főpapok és főurak ledér életet folytatnak, zsarnoki önkénnyel uraskodnak; a szegény nemesség és az alsó papság a tudatlanság igáját nem bírják lerázni, a polgárok és parasztok, súlyos terhek alatt görnyedezve, embereknek is alig tekinthetik magukat. Ennek következtében a magyarok komoly feladatok megoldására nem alkalmasak, csekélységekkel bíbelődnek, zsinóros ruhában és hosszú bajuszban találják gyönyörűségüket, a koronához beszédeket tartanak, mintha az a bolondok esztelenségeit értené. Nagy szükség van tehát üdvös forradalomra, amelynek létrehozásához két föltétel szükséges: a fölvilágosodás és a nép elnyomott állapota; az elsőhöz lassú lépésekkel közeledik az ország, az utóbbiról gondoskodnak a főpapok és főrendek; mihelyt tehát a nép a műveltség magasabb színvonalára emelkedik, be fog következni az átalakulás. Épen azért, mivel a magyarságot csak műveltség és szabadság tehetik boldoggá, a főpapok és főrendek József császár halála után mindent megmozgattak, hogy az ország újra a sötétség és tudatlanság országa legyen. Utódját véres zavarok rémképeivel ijesztették, most meg azon mesterkednek, hogy a nép szava ne hasson el a császár füléhez; emiatt kerítették hatalmukba s működtetik kegyetlen szigorral a cenzúrát; de, hacsak minden szabad nemzetet ki nem irtanak, minden könyvet el nem égetnek és Magyarországot kínai fallal el nem zárják, céljukat nem fogják elérni. A két utolsó országgyűlésen már kedvező előjelek

biztattak ez irányban. Az alsó papság, a polgárok és a jobbágyok szövetkezni készülnek, mert azt tapasztalják, hogy az országgyűlés mit sem tesz érdekükben s több fölvilágosodott főúr és nemes máris csatlakozott hozzájuk. A következő elvekben állapodtak meg: a papságot az országgyűlési rendek sorából és mindennemű közhivatalból ki kell zárni; jószágait kobozza el az állam, mely minden vallásfelekezet papjait fizesse; a közterheket mindenki vagyonához mérten arányosan viselje osztálykülönbség nélkül; az igazságszolgáltatás menetét gyorsítani kell; a művészetet, ipart és kereskedést elő kell mozdítani, a vallásfelekezetek és nemzetiségek egyenjogúságát kell megállapítani. Kifejezi reményét, hogy a bölcs Lipót fia és a halhatatlan József tanítványa ez elveket uralomra fogja segíteni és a népet a teokrácia igája alól föl fogja szabadítani.

Alighogy a nyomda a munkával elkészült, be sem várva, hogy a könyvkötő a két ívet összefűzze és borítékba helyezze, csak úgy nyersen beküldte az udvarhoz. Nem vallotta meg, hogy az ő műve, de megállapította, hogy a röpirat nem az uralkodó és a kormány, hanem a főpapok és a főrendek ellen irányul, ami azt bizonyítja, hogy »a magyar nép« kész a királlyal a főrendi osztály eltörlésében és a papi javak elkobzásában közreműködni.[1]

Az udvarnál, ha nem is szereztek tudomást arról, hogy Martinovics a szerző, kísérő jelentéséből meggyőződtek afelől, hogy a röpirat fölfogásában osztozik.

Ily körülmények között hivatalban való alkalmaztatásáról szó sem volt többé. Ő maga is csüggedni kezdett. November végén értesítette Laczkovicsot, hogy audienciát fog kérni, de ez lesz utolsó kísérlete. Ha ez is meghiusul, »visszavonul a magányba, mely a gondolkodni és elmélkedni szerető embernek mindenekfölött kedves«.[2] De ő nem tartozott a magányosságban gondolkodni és elmélkedni szerető emberek közé. Szerepelni vágyott. Már másnap bejelenté a miniszternek, hogy a prágai demokraták a strassburgiakkal levelezést folytatnak és összejövetelt terveznek, amelyen a francia elvek terjesztéséről óhajtanak tanácskozni, s mivel egyébként is nagy dolgok készülnek, ajánlkozott, hogy Prágába utazik s ott minden titkot földerít.[3]

Szándékát a királlyal élőszóval is közölni akarván, audienciára jelentkezett, de mikor a kihallgatási terem előszobájában megjelent, az udvari titkár értesítette, hogy nevét a király az előjegyzettek névsorából törölte. A súlyos megaláztatástól lesujtva, Gotthardihoz sietett s elpanaszolta, hogy »sötét rágalomnak és

[1] 1792 november 13-iki jelentése.
[2] 1792 november 30-án kelt levele.
[3] Martinovics december 1-jei jelentésével egyidőben szándékát Gotthardi is támogatta Colloredónál.

árulásnak az áldozata, de lelkiismerete egészen tiszta«; egyúttal bejelentette, hogy »ez órától fogva titkos szolgálattételről semmit sem akar tudni«.[1]

Jelentéseinek küldését csakugyan beszüntette. Azonban csak két hétig bírta reménytelen helyzetét tétlenül kiállani. Már december 21-én Gotthardi újból küldi Colloredónak Martinovics jelentését, mely nyugodt és biztos hangon van szerkesztve s a szenvedett bántalomra vonatkozólag célzást sem tartalmaz. Hogy további munkásságát kívánatosnak tüntesse föl az udvarnál, odavetette azt a megjegyzést, hogy »az uralkodó és a minisztérium ellen a gyűlölet folytonosan fokozódik«. Titokzatosan fölsóhajt: »Isten tudja, mi lesz még ebből a dologból!« Azután jó tanáccsal szolgál: »Mindenekelőtt jól meg kell verni a franciákat, akkor a demokraták egész Európában elvesztik bátorságukat és az uralkodó kórság gyógyítható lesz.«[2]

Ugyanekkor kezdett mindenfelé elterjedni a »politikai titkos inquizició-«ról szóló hír, mely nem volt egészen alaptalan. Colloredo a titkos szolgálattétel ügyét kibocsátotta kezéből és azoknak intézését Pergen gróf rendőrminiszternek engedte át, aki minisztériumában külön osztályt (eigene Polizeistelle) volt fölállítandó. Ebbe akarta a király Gotthardit is beosztani, aki azonban ebbe beleegyezni vonakodott, egyúttal Martinovics részéről is azt a kérést terjesztette Colloredo elé, hogy ezentúl is neki küldhesse be jelentéseit, mert ily módon látja csak titka megőrzését biztosítottnak; ugyanis a rendőrminiszter, aggkora miatt, a hozzá érkező iratokat tisztviselői által olvastatja föl magának, akiket hiúság vagy irígység könnyen a titkok elárulására késztethetne, ez pedig Martinovicsra nézve veszedelmes következményeket vonhatna maga után. Gotthardi »térdre borulva« esedezett, hogy kérését hallgassák meg.[3]

A király ekkor 1793 elején Gotthardit teljes fizetése meghagyásával nyugdíjazta azon két föltétel alatt, hogy a kezében lévő bizalmas iratokat szolgáltassa ki, s a magyarországi monarchiaellenes mozgalmakat a jövőben is figyelemmel kísérni köteles, ami alkalmat nyújtott neki arra, hogy az udvarral összeköttetését továbbra is fönntartsa. Martinovics lemondott kívánságáról s jelentéseit a rendőrminiszterhez intézte, de óvatosságból oly esetekben, mikor attól félhetett, hogy árulás veszélyes helyzetbe hozhatná,

[1] Gotthardi jelentései december 5. és 6-ról Colloredóhoz.

[2] Martinovics dátumnélküli jelentése a Gotthardiéhoz van mellékelve.

[3] Gotthardi 1793 január 6-án kelt emlékirata, január 10-én Colloredóhoz intézett levele, Pergen 12-én kelt fölterjesztése a királyi rezolúcióval a bécsi udvari levéltárban. — Martinovics 1794 július 29-én a bécsi vizsgáló-bizottság előtt vallotta: »Alle meine schriftlich und mündlich gemachten Entdeckungen habe ich vom 1. März 1792 bis 1. März 1793 unmittelbar dem Herrn Kabinetsminister und von dieser Zeit bis gegenwärtig dem Herrn Polizeiminister von Pergen eröffnet.«

jelentésének lényeges tartalmát tollba mondta Gotthardinak, ki azt saját neve alatt, Martinovics nevét nem is említve, dolgozta ki. Ily eset fordult elő március második felében, mikor Gotthardi a következő jelentést intézte a rendőrminiszterhez:

»Az ismert jó barát Magyarországból azon aggodalmat keltő értesítést kapta, hogy nyolc vármegye, Zalával az élükön, levelezés útján megállapodásra jutott, hogy a főpapi javakat el kell kobozni, a főrendek osztályát el kell törülni, a nem-nemes néposztályok képviselői, angol példára, az országgyűlés egy külön kamaráját alkossák, az ország érdekeinek megfelelő új alkotmány lépjen életbe, Magyarország köztársasággá alakuljon és az osztrák háztól szakadjon el. Az értesítésben bennfoglaltatik, hogy Ürményi javaslatot készített, amely szerint a magyar ezredeket a nyolc vármegye tervének pártolására lassanként elő lehet készíteni. A terv szerzői vállalkozásukat azzal indokolják, hogy a király a kormányhatóságoknak korlátlan hatalmat engedett a vármegyék fölött való önkényes uralom gyakorlására, továbbá a középnemesség, a polgárság és a parasztosztály javára eddig mit sem tett, végül mivel a király úgysem maga uralkodik, nem tűrhetik néhány miniszter zsarnokoskodását az ország fölött. Lengyelország sorsát állítván oda példa gyanánt, a nyolc vármegye a nemzetet határozott föllépésre fogja buzdítani. E fontos értesítés alapos megvizsgálására az »ismert jó barát« kész Magyarországba utazni és az eredményről jelentést tenni.«[1]

Noha szembetűnően hihetetlennek látszott az állítólag nyolc vármegyétől származó egész forradalmi terv és az ilyen hajlamokkal való rokonszenvezés gyanuján fölül álló Ürményi királyi személynöknek tulajdonított szándék[2]: Martinovics ajánlatát elfogadták. Ő ekkor beutazta jóformán az egész országot. Útja Pestről Temesvárra, Lugosra, Nagyszebenbe, Szegedre, Tokajba, Sátoraljaújhelyre, Bártfára, Kassára vezette. Pestre visszatérve külön kirándulást tett Zala vármegyébe. Május 18-án tért vissza Bécsbe, hol 453 forintról szóló útiszámláját fizettette ki és jelentést tett útjáról. Ezt nem sikerült ugyan fölkutatni e sorok írójának[3], de irányára világosságot vet Martinovicsnak Gotthardihoz intézett levele, melyben amazt kiegészítette. A kormányt figyelmezteti, hogy a tiltott könyvek bevitelét Magyarországba akadályozza meg, mert ha ezt

[1] Gotthardinak a rendőrminiszterhez 1793 március 26-án írt jelentése a bécsi titkos levéltárban, Gotthardi irományai között. Érdekes véletlenségből Gotthardinak elfogatása alkalmából lefoglalt iratai között fönnmaradt az a rövid jegyzék is, amit neki Martinovics diktált.

[2] A fent említett jegyzék a per folyamán megvizsgáltatván, kétség támadt azirányt, vajjon csakugyan a személynökről van-e szó? Gotthardi erre nézve kihallgattatván 1795 március 4-én, igennel felelt, de megjegyezte, hogy az értesítésnek hitelt nem adott.

[3] Föltalálta ellenben ott a számlát: Auslagen auf der Reise nach Ungarn. Aláírva: »Der Bekannte«.

nem teszi, kellemetlen meglepetések érhetik; különösen Erdély van elárasztva demokrata szellemű nyomtatványokkal, melyeket Franciaországból szabadságra hazabocsátott tisztek hoznak magukkal, miután ott ők maguk is demokrata szellemet és fölfogást sajátítottak el. Ezzel a jelentésével kívánt tanuságot tenni arról, hogy az udvarnál uralkodó politika megbízható híveihez csatlakozott; másfelől arra törekedett, hogy az udvar bizalmatlanságának a magyarországi főrendek irányában táplálékot szolgáltasson. Elmondta, hogy a Bécsből visszatérő mágnások »megvető« modorban beszélnek a királyról, terjesztik a hírét, hogy a kormányhatóságok és a kabinet korlátlan uralmat gyakorolnak; mondják, hogy egy tanácsos jóakarata többet ér, mint a királyé, aki az audienciákon olyan ígéreteket tesz, amelyeket úgysem teljesíthet. Nincs Magyarországnak királya, a német miniszterek rendelkeznek önkényesen mindenben. Ő is sokszor hallotta, hogy azt mondták: »Tegyük le királyunkat, ki úgy sem gyakorolja a kormányhatalmat, s az ő és a papság jövedelmét, mely harminchat millióra rúg évenként, fordítsuk az állami kiadások fedezésére, s így mind a nemes, mind a jobbágy mentes maradna az adófizetéstől.« Javasolta, hogy a jelentésében foglaltak ellenőrzésére küldjön ki a rendőrminiszter megbízható egyént mindazon helyekre, ahol ő megfordult. Ha kiderülne, hogy a kormányt tévútra vezette, útiköltségét azonnal visszatéríti. Végtelenül sajnálná, ha a kormány okos politikai eljárással meg nem hiusítaná a köztársasági párt igyekezetét; ő az uralkodót nehéz helyzetében minden erővel támogatni fogja.[1]

A rendőrminiszter ezt a jelentést a király elé terjesztette, s javasolta egy ellenőrző egyén kiküldetését; azonban arról, hogy javaslatát elfogadták-e és hogy a kiküldött minő jelentést adott be Martinovics tudósításáról, nincsen tudomásunk.

Martinovics ezen időtájt súlyos betegségbe esett, melyet saját állítása szerint magyarországi útján szerzett. Alig gyógyult meg, újabb riasztó hírekkel ejtette nyugtalanságba az udvart. Jelentette, hogy a bécsi közönség mind határozottabban kárhoztatja a franciákkal viselt háborút s az uralkodó személyéhez való régebbi ragaszkodásnak nyoma sem található; az állítólagos harctéri sikereknek már senki hitelt nem ád; a francia rendszer barátai örvendenek az osztrák és porosz seregekre mért csapásoknak; az emberek nagy fölháborodással beszélnek a hadiadó tervezett kivetéséről; sőt híre jár, hogy a poroszok ki akarnak lépni a koalícióból s máris tárgyalnak a franciákkal.

A magyarországi viszonyokról szólván, a főpapság és a főrendek ellen izgat. Főpapoktól megvesztegetett hűtlen mágnások

[1] Martinovics 1793 május 18-án Gotthardihoz írt bizalmas levelének az utóbbi által a rendőrminiszter számára készített másolata.

befolyásának tulajdonítja, hogy a király József császár vallásügyi reformjaival ellentétes irányú intézkedéseket tesz. Életével áll jót azért, mondja, hogy ha a király a főpapság és a mágnások érdekeit a közép- és alsónemesség kárára támogatni meg nem szűnik, szomorú események fognak következni. Végül jelentette, hogy Trencsénben a gyógyfürdő használatának örve alatt sok magyar úr van együtt, kik itt a forradalmat készítik elő, melynek kitörését a jövő országgyűlés idejére tervezik, s ugyanezen célból az ország déli vidékén lakó urak Balatonfüreden fognak egybegyűlni. A rendőrminiszternek ajánlkozott, hogy megbízható értesítések szerzése végett odautazik.[1]

A fogadtatásról, melyben a jelentés és az ajánlat részesült, nincs tudomásunk.

Martinovics az önfegyelmezés kitünő jelét adta azzal, hogy sem jelentéseiben, sem Gotthardi útján, hosszú időn át hivatalszerzés végett lépéseket nem tett. Arról, hogy Bécsben alkalmazzák, már teljesen lemondott. Szeptember elején reménye támadt, hogy Pesten könnyebben célt érhet. Makó Pál apát halálával a helytartótanács mellett fennálló tanulmányi bizottságban az előadó-tanácsos állása üresedett meg. Noha ezzel csak ezerötszáz forint javadalmazás volt egybekötve, tehát épen annyi, amennyit ő kegy- és nyugdíj címén élvezett, mégis kívánatosnak tartotta elnyerését. Ez alkalommal is Gotthardihoz fordult a kéréssel, hogy a rendőrminiszter útján kinevezését eszközölje ki; megjegyezte, hogy abban az állásában is feltünés nélkül sok szolgálatot tehetne a rendőrségnek; egyszermind késznek nyilatkozott, hogy a Franciaország ellen küzdő koalíció védelmezésére röpiratot szerkeszt, melyet a rendőrminiszternek ajánlva bocsátana közre. Ugyanekkor jelentésében a »jakobinusok terjeszkedéséről Magyarországban« több részletet közölt.

A távollevő rendőrminiszter helyettese Sauran gróf hathatósan támogatta Martinovics folyamodását; fölhozta mellette, hogy a hivatal betöltésére szükséges képességek csakugyan megvannak benne, s bár alkalma nyílnék ez állásban káros és veszedelmes elveket is hirdetni, de érdekében állana titkos jelentéseinek politikai irányával egybehangzóan eljárni, mert ellenkező esetben tarthatna állásából való szégyenteljes eltávolításától; elismerte, hogy a folyamodótól, ha Magyarországon megtelepednék, hol a titkos rendőrség még megszervezve nincsen, csakugyan jó szolgálatok várhatók; mivel pedig Magyarországban, a sokfelől érkező jelentések tanusága szerint, a francia rendszer iránt a rokonszenv ismét élénken megnyilatkozik, kívánatos, hogy tervezett dolgozatát, mely jó hatással lehetne, írja meg és adja ki. Végül

[1] Az 1793 június 7-én kelt levél másolatát június 9-én Gotthardi átteszi Pergen grófhoz.

a takarékos királynak azt is figyelmébe ajánlotta, hogy e kinevezéssel az ezer forint kegydíjat megtakaríthatná.

E súlyos érvek sem bírták rá a királyt, hogy a folyamodást kedvezően intézze el. Ugyanezen sors várakozott egy másik titkos ügynökre, Gabelhofer pesti könyvtárnokra, ki győri kanonokságért folyamodott és akinek érdekében Gotthardi fölemlítette, hogy József császár a beszterczebányai püspökségre jelölte ki. Ferenc király a miniszteri előterjesztés aktáján a következőképen formulázta elhatározását: »Gabelhofertől és Martinovicstól elvárom, hogy szolgálattételüket továbbra is folytassák; nem fogom elmulasztani, hogy rájuk annak idején tekintettel legyek«.[1] Ez világosan szóló elutasítás volt, az utalást a jövőre az előzmények után teljesen értéktelennek kellett tekinteni.

Ferenc király magatartása e bürokratikus szempontból teljesen jelentéktelen állás betöltésénél elárulja, hogy mélyen gyökerező bizalmatlanságot és ellenszenvet táplált Martinovics iránt, kit szolgálatában megtűrt, de jutalmazásra, elismerésre méltónak nem tartott.

IX.

Martinovics sorsában osztozott bizalmas barátja Laczkovics, noha az ő szolgálatkészségének sem szabott korlátokat a politikai meggyőződés vagy a lelkiismeret szava.

Mikor 1792 február végén Bécsből száz arany jutalommal, tíz arany havi kegydíjjal és előkelő hivatalra való kineveztetése ígéretével Pestre boldogan visszaérkezett, néhány nappal utóbb pedig jótevője halálának hírét vette, teljes megnyugvással fordult utódja felé: »A legnagyobb uralkodó, — írja március 4-én — az én támaszom és az emberiség atyja kimúlt . . . A jövő uralkodónak szüksége van férfiakra. Magam és testvéreim életünkkel és vérünkkel ajánlkozunk szolgálatára. Csak egy intés kell, az eget és földet mozgásba hozom érte.«[2]

Martinovics buzgón iparkodott őt szándékában megerősíteni. Biztosította, hogy sietett az elhúnyt királlyal történt kibéküléséről és az utóbbinak ígéreteiről az új uralkodót értesíteni. Mivel a döntés késett, tudomására adja, hogy ha tőle függne, barátja régen érdemeinek megfelelő állást foglalt volna el s azzal mentegetődzött, hogy kényes és zaklatott helyzetében nem képes

[1] Gotthardinak 1793 szeptember 14-én kelt fölterjesztése és Sauran grófnak szeptember 21-én hozzáintézett jegyzéke a rendőrminisztérium iratai között a bécsi belügyminisztérium levéltárában. Martinovics jelentését »Über den Fortschritt der Jakobiner in Ungarn«, sajnos, nem találhattam meg.

[2] A levél Gotthardinak van címezve.

minden kívánságának eleget tenni. Kivételes gyengédséggel bánik vele. Ő az egyetlen ember, — írja neki — kit határtalanul szeret, rágondolva mindig örvend, hogy az emberiség nagy részének romlottsága közepett vannak nemes jellemek, kik a természetet ékesítik. Más alkalommal azt írja neki, hogy Magyarország, ha száz olyan fia volna, mint ő, a legiszonyúbb zsarnokság állapotából a szabadság, egyenlőség és erény paradicsomává alakulna át. Kezdetben azzal a reménnyel kecsegtette, hogy a király őt őrnagyi ranggal seregébe visszafogadja, de később azt javasolta neki, hogy polgári hivatalt vállaljon, nehogy a franciák ellen kelljen harcolnia.[1]

Laczkovics azon volt, hogy Martinovics és Gotthardi pártfogására érdemessé tegye magát. Egyik jelentését a király elé terjesztve, Gotthardi azt írja róla, hogy fáradhatatlanul dolgozik az uralkodó szolgálatában, de megjegyzi róla, hogy nem elég finom a modora, durva és nyers a cselekvése.[2] Egy alkalommal figyelmeztette a királyt, hogy elejétől végig olvassa el Laczkovics jelentését. Ebben ugyanis előadja, hogy a pestmegyei gyülésen a koronázó országgyülésre kiküldött követeknek adandó utasítások tárgyalásánál ő gyakorolt döntő befolyást a végzésre, mely a II. Lipóttól elfogadott koronázási hitlevél változatlan fönntartását követelte. Önbizalom hangján írja, hogy ha őt a király ez után sem alkalmazza, ám keressen magának jobb szolgákat.[3]

Laczkovics a Budán működő klubbok tevékenységéről is küldött tudósításokat; megnevezi az országbírót, a királyi személynököt és Végh Péter hétszemélynököt, mint a jezsuiták embereit. A saját érdekeiről sohasem feledkezett meg jelentéseiben. A drága idő — írja — múlik, érdemetlen emberek jutalmaztatnak, csak ő marad jutalom nélkül! El van tökélve, hogy ha érdemeinek megfelelő jutalomban nem részesül, külföldre vándorol.[4]

Hogy a döntést siettesse, Bécsbe utazott, hol május elsején a királynál kegyes fogadtatásban részesült és jövendő alkalmaztatása iránt ígéretet kapott. Elragadtatásában Gotthardi előtt úgy nyilatkozott, hogy »ha száz élete volna, mind a százat örömmel áldozná föl uralkodójáért«.[5]

Pestre visszatérvén, királyhű szolgálatkészségét új téren, »A magyar történeteknek rövid rajzolatja« című könyvének megírásában bizonyította be. Az osztrák házból való királyok uralkodásának ismertetésében minden sora elárulja, hogy uralkodójának kedvébe kíván járni. Zápolyai Jánost teszi felelőssé

[1] 1792 március 7., 30., április 19., augusztus 6. és 19., október 8. és 1793 május 11-én kelt levelei.
[2] 1792 március 21-iki fölterjesztése.
[3] 1792 április 3-án kelt jelentését Gotthardi április 7-én terjeszti föl.
[4] 1792 április 10-én Gotthardihoz.
[5] Gotthardi fölterjesztése május 2-áról.

a törököknek uralomrajutásáért, Bocskai és Bethlen támadó föllépésében »pártoskodást« lát, ellenben dicsőíti II. Ferdinándot, mert »az ájtatosság, a helyes kormányzás, a bátor nagy szív« voltak trónusának támaszai. I. Lipótról hirdeti, hogy »örök dícséretet, nagy nevet érdemel«. Magasztalja a magyarokat, kik Mária Terézia, »a felséges szép ifjú amazon« ellenségeit leverték. »Az erőtlenek védelmezésének szép erkölcse, — mondja — a szelíd vadak királyáé: az oroszláné és még az anglusoké és a magyaroké!« Legnagyobb az elismerése József császár iránt. »A nemesek, — írja — kiket nemcsak haszontalan születés, hanem az ész és a szép erkölcs megnemesített s a paraszt jobbágyok megsiratták őt, és ujjaikkal kiásnák a földből csontjait, hogy poraiból Phönix gyanánt újra szülessék.« Fájdalommal szól II. Lipót kora elhúnytáról, ki Toscanát a despotizmus jármaiból kimentette. Érdemei közé sorozza azt is, hogy »az ismeretes, nagybölcsességű férfiút, Martinovics Ignác apát és tanácsos urat választotta kémikusának, kivel együtt munkálkodott«. Ferenc királytól bizalommal várja, hogy »a két szentnek nyomdokait fogja követni és nemcsak a főnemességnek és főpapságnak, hanem a szegény nemes embernek, a közpolgárnak s a szántóvető mezei embernek is atyja lesz«.

Ugyanilyen hangon szólt róla a koronázó országgyűlés után, melynek tartama alatt Budán újból fogadtatott általa. A megismételt ígéretek ellenben nem mentek teljesedésbe.

Martinovics megnyugtatni igyekezett őt. »Barátom, — írja neki — maradjon az igazság és az emberiség híve. A királyok, miniszterek és papok sohasem jutalmazzák az erényes embereket... A mostani királyt ügyes udvaroncok környezik és elvakítják, de az események, melyeknek küszöbén állunk, meg fogják őket leckéztetni, minket pedig diadalra juttatnak. Ez az idő, úgy hiszem, közel van«; sőt titokzatosan azzal biztatja, hogy talán ő fogja képessé tenni arra, hogy ellenségein bosszút állhasson. Ugyanekkor lépéseket tett, hogy az óbudai kincstári uradalomnál szerezzen számára hivatalt.[1]

Laczkovics, mivel folyamodásaira a magyar kancellária útján hiába várta a választ, augusztus végén Gotthardihoz intézett levelében szószegéssel vádolta a királyt és újból fenyegetődzik, hogy külföldön keres hivatalt. De még ekkor sem szüntette be jelentéseinek küldését. Az udvar figyelmét fölhívja a magyar főpapságra, mely a József császártól eltiltott visszaéléseket újból elköveti.[2] November havában pedig értesíti az udvart a kínos hatásról, amelyet a helytartótanács egy vallásügyi rendelete Pest

[1] Martinovics június 19., augusztus 6., 18., 19., szeptember 4. és október 8-iki levelei.

[2] Laczkovics dátumnélküli levele, mely Gotthardi augusztus 30-iki fölterjesztéséhez van mellékelve.

megyében előidézett, melynek közgyűlése azt törvénytelennek nyilvánította, és visszavonását küldöttség útján fogja követelni a királytól. »Senki sem akarja elhinni, — írja — hogy a király tudtával bocsáttatott ki e rendelet; azt sejtik, hogy a papi pénzzel megvesztegetett tanácsosokat terheli érte a felelősség.«

Gotthardi a császári kabineti irodához kérdést intézett Laczkovics folyamodása ügyében, ahonnan azt elintézetlenül, kísérőirat nélkül küldték meg neki. Ezt azonnal jelentette a kabineti miniszternek, azon hozzáadással, hogy a legkíméletlenebb formában történt elutasításról óvatosan fogja a folyamodót értesíteni.[1]

Azonban Laczkovics, mielőtt a baráti értesítést megkapta volna, a hosszú halogatás jelentését megértette. November 17-én bejelentette Gotthardinak, hogy útlevelet fog kérni Franciaországba. »Becsületes ember — írja — nem maradhat oly országban, hol erény, tehetség, igazságos ügy nem találnak meghallgatásra, ellenben alávaló ármányokat megjutalmaznak; hol a hazán és a királyi méltóságon rágódó kígyókat a király megbüntetni nem meri.« De e kijelentés után mégis csak közli azt a nagyfontosságú hírt, hogy a jövő országgyűlésen a polgárok és parasztok saját követeik részére ülést és szavazatot fognak kérni.

Gotthardi a levelet a miniszternek megküldvén, csak azt jegyzi meg: »Ez az ember rettenetesen el van keseredve«.[2]

De még elkeseredésében sem gondolt Laczkovics arra, hogy külföldön keressen alkalmazást. Martinovics tanácsára hallgatva, újból Bécsbe ment, hol őrnaggyá kineveztetése, majd kapitányi rangjába visszahelyeztetése és végre a kapitányi nyugdíj kiutalványozása végett adott be folyamodásokat.[3]

E lépései szintén eredmény nélkül maradtak, mert a király leküzdhetetlen bizalmatlanságot és ellenszenvet táplált irányában. Szeptember közepe táján egyik magyarországi titkos ügynöktől az udvarhoz jelentés érkezett arról, hogy Pesten titkos gyűléseknek és értekezleteknek (geheime Konventikeln und Klubs) jöttek nyomára, amelyekben Abaffy, Árva megyének a két utolsó országgyűlésen szabadelvű követe és Laczkovics is résztvesznek. A király meghagyta a főherceg-nádornak, hogy őket felügyelet alá helyezze.[4]

Csak december 3-án jelentette Sándor főherceg királyi bátyjának, hogy a klub, melynek hír szerint Laczkovics az egyik vezére, a polgárság és jobbágyság fölszabadítását tűzte ki céljául, s ezért fölszólította Koburg tábornagyot, hogy őt mint nyugalmazott tisztet figyeltesse meg.

[1] Laczkovics november 18-án kelt jelentése és Gotthardi november 15-iki fölterjesztése.

[2] 1792 november 22-én.

[3] Ezt maga beszéli el 1793 január 3-án Szily Ádám torontálmegyei főpénztárnokhoz írt levelében.

[4] A szeptember 19-iki rezolúció a bécsi udvari levéltárban.

Ferenc bizalmas magánlevélben válaszolván, így ír Laczkovicsról: »Laczkovics megvetésre méltó ember; az atyámtól neki adományozott kegydíj utalványozását kérte tőlem és mivel kérését nem teljesítettem, bosszút akar rajtam állani. Egy imádság formájában írt szatira, melynek ő a szerzője, nagyon el van terjedve Pesten. Bizonyos, hogy ezen ember atyám életében a parasztoknak ellene való fölizgatásán fáradozott. Ezért arra kérlek, hogy tartsd szemmel, és mihelyt bizonyítékok lesznek kezedben, börtönöztesd be őt. Egyúttal Strohmayert és Kohlmayer ügyvédet is kísérd figyelemmel, mert tudomásom szerint vele tartottak. Szwetics ügye szintén megérett már, épúgy mint másoké, kik atyámnak színleg szolgáltak, de őt gyalázatosan rászedték.« Mire a nádor azonnal jelentette Bécsbe, hogy vannak ugyan kezében Laczkovicsot terhelő adatok, de ezek még kiegészítésre szorulnak.[1]

A Laczkovics megfigyelésére történt intézkedések nem maradtak titokban. Az év utolsó napján Gotthardi Bécsben a budai postán föladott névtelen levelet kapott, amely rejtélyes közléseket tartalmazott róla. Ezek szerint híre járt a városban, hogy Laczkovics a »Moniteur«-ben a pápához intézett nyilt levelet bocsátott közre, amiért őt éjnek idején erőszakkal készülnek lakásáról elhurcolni. Gotthardit kéri a levélíró, hogy tudassa a császárral, hogy Laczkovics jutalmat, nem üldöztetést érdemel; a pápához intézett nyilt levelet és a Moniteur egyéb cikkeit Abaffy, Árva megye volt követe fordította le és olvasta föl kávéházakban.[2]

A levélíró valószínűleg Martinovics volt, ki különben sem szűnt meg Laczkovicsot buzdítani, hogy »nagy lélekhez méltón« védje magát. »Olyan embernek, amilyen ön, — írja neki egy alkalommal — szembe kell szállania minden rágalommal és hidegvérrel válaszolni ellenségeinek. Ha majd a halálos csapást készülnek Önre mérni, a villám lesujt rájok és örökre elnémítja őket.«[3]

Gotthardi hasonlóképen szüntelenül azon fáradozott, hogy Laczkovicsot az udvarral fönnálló összeköttetésének megszakításától visszatartsa.[4]

Az 1793-ik év folyamán Laczkovics hoszabb időre elnémult ugyan és duzzogva visszavonult, de Gotthardi november 17-én dicsekszik a rendőrminiszternek, hogy őt ismét megszólaltatta. Laczkovics ekkor az udvart azon tudósítással örvendeztette meg, hogy a jász-kúnok hatszáz lovast fognak a franciák ellen kiállítani. Gotthardi ez alkalommal azt az óhajtását fejezte ki, bár

[1] A király 1792 december 6-iki, a főherceg december 3. és 8-iki levelei a bécsi levéltárban a családi levelezések köteteiben.

[2] A névtelen levelet 1793 január első napjaiban teszi át Gotthardi Colloredo grófhoz.

[3] 1793 február 3-án.

[4] 1793 január 9. és 28., február 15. és március 12-én kelt levelei a Vertrauliche Akten 50. fasciculusában.

rá lehetne bírni a királyt, hogy »ezt az embert megvigasztalja« (in etwas zu consolieren), azaz kérését meghallgassa.[1]

Noha a király nem könyörült meg rajta, Laczkovics az 1794. év elején tizenegy ívre terjedő emlékiratot nyújtott be az udvarhoz és ajánlatot tett, hogy a franciák ellen önkéntes csapatokat fog toborozni.[2]

Mind e kísérletei hatástalanok maradtak.

X.

Martinovics és Laczkovics közösen szenvedtek a bécsi udvar bizalmatlanságának súlya alatt, irodalmi munkásságukkal is közösen vonták magukra a magyar kormány üldözését.

Martinovics »Oratio ad Proceres« című munkájának egy példányát Ferenc király, már néhány nappal trónralépése után, azon fölhívással küldötte meg a magyar főkancellárnak, hogy annak tartalmáról kimerítő jelentést tegyen. Az előterjesztett jelentés szerint a nyomtatvány veszedelmes elveket hirdet és lázadásra izgat, minélfogva a példányok elkobzása és a szerző s a nyomdász megbüntetése javasoltatik.[3] A király hozzájárulása után a helytartótanács utasíttatott, hogy e művet a tiltott könyvek lajstromába iktassa és szerzőjének kinyomozására intézkedéseket tegyen. Mivel néhány nappal utóbb a kancellária értesült, hogy a könyv magyar fordításban is megjelent, rendeletét a magyar példányok lefoglalására és a fordító kinyomozására is kiterjesztette.[4]

Ezalatt Martinovics másik dolgozata az »Oratio pro Leopoldo« a csehországi udvari kancellária figyelmét vonta magára, mely az iratot az elhúnyt királyra nézve »meggyalázó«-nak (Schmähschrift) ítélte és Wateroth bécsi cenzornak, mert közzétételét megengedte, elbocsátását indítványozta. A magyar kancellária pedig a király, a főpapság, a főrendek jogai és az alkotmány alapelvei ellen intézett támadást látott a műben. A király e röpiratra nézve is a példányok elkobzását és a szerző kinyomozását rendelte el. Egyszersmind kijelentette, hogy jövőben olyan dolgozatokat, melyek az »ezidőszerinti szabadság-rendszerre« és a francia forradalomra vonatkoznak, kinyomatni tilos.[5]

[1] Laczkovics november 14-iki jelentése és Gotthardi november 17-iki fölterjesztése.

[2] Erről Laczkovics 1794 február 2-án és 28-án kelt leveleiben értesíti Szily Ádámot.

[3] 1792 március 26-án. Országos Levéltár.

[4] 1792 április 12. és május 18-án kelt rendeletek.

[5] A május 12. és 14-én kelt királyi rezolúciók a Staatsrat irományai között.

Időközben a helytartótanács által kibocsátott rendeletek következményeként a vármegyei és városi hatóságok megindították a nyomozást; de nem nagyon buzgólkodtak; jelentéseik gyéren és lassan érkeztek. Csak hat hatóság mutatott föl eredményt. Példányokat Budán, Pesten, Komáromban, Győrött, Temesvárt és Szegeden foglaltak le. A szerzők kilétének megállapításában csak egy Komáromban élő nyugalmazott hadnagy kihallgatása vezetett helyes nyomra. Azt vallotta, hogy az »Oratio ad Proceres« magyar fordításából Laczkovics János küldött neki elárusítás végett példányokat. Erre a helytartótanács rendeletéből Pest vármegye alispánja fölhívta Laczkovicsot, hogy a könyv szerzőjét, fordítóját és nyomtatóját nevezze meg.[1]

Hogy e fölszólításra mily választ adjon, Laczkovics tanácsot kért Martinovicstól, ki maga fogalmazta meg a beküldendő nyilatkozatot, mely jellemző az ő misztifikációkat és titokzatosságot kereső eljárására. Azt javasolta, hogy Laczkovics közölje a helytartótanáccsal, hogy az »Oratio« szerzője azonos az íróval, kitől a Moniteurben a nyilt levelek megjelentek, noha Bécsben azt tartják, hogy egy külföldön tartózkodó magyar írta azokat. Az ő (Laczkovics) tudomása szerint II. Lipót király kérte meg a szerzőt, hogy dolgozatát magyarra fordíttassa; ez talált is alkalmas fordítót, ki a francia rendszernek kedvező néhány helyet kihagyott. A király a fordítást magyar minisztereinek bírálata alá bocsátotta, kik úgy vélekedtek, hogy mind a szerzőt, mind a fordítót »a haza atyjának és elsőrangú törvényhozónak« kell tekinteni. A király a fordítót száz arannyal jutalmazta. Erre nézve ki kell hallgatni Ferenc királyt és nyomozni kell a császári levéltárban. Ő (Laczkovics) a könyv példányait ismeretlen ember által lakásának ajtaja előtt elhelyezett csomagban találta. Elolvasván, meggyőződött arról, hogy a könyv tartalma a béke és egyetértés ápolására oktat, nem lázadásra izgat. Nem hiheti, hogy a művet a nádor lázítónak tartsa.[2]

Laczkovics a tervezetnek a könyv szerzőjére és fordítójára vonatkozó részét átvenni nem merte; de nyilatkozatába befoglalta a mesét, hogy a példányokat ismeretlen egyéntől rejtélyes módon kapta; kijelentette, hogy a könyvben semmit sem talált, ami a királyra, a vallásra és a közjóra hátrányos, minélfogva a példányokból másoknak is küldött. Ő gyülöli a lázadásokat és forradalmakat, melyeket jó uralkodók ellen, amilyen volt József császár, alattvalóik támasztani szoktak. Az erényt, az igazságot, a hazai törvényeket, amennyiben az emberi jogokkal össz-

[1] Mindezt bővebben előadom »Martinovics és társainak összeesküvése« című munkámban. 152—155. lapon.

[2] Az 1792 november 23-án kelt levélben foglalt fogalmazvány a bécsi titkos levéltárban, Vertrauliche Akten 50. fasc.

hangzásban állanak, valamint Józsefet és Lipótot mindig imádni fogja.[1]

A kancellária megelégedett e nyilatkozattal, és azt javasolta, hogy mivel a magyar »Beszéd« példányainak elkobzása a könyvek további elterjedésének elejét veszi, Komáromba pedig a tiltó rendelet kibocsátása előtt küldetett a műből néhány darab, a további nyomozást abba lehet hagyni.[2]

Az 1793. év nyarán a »Császárhoz intézett nyilt levél«, mely latin, magyar és német fordításban is forgalomba került, kezdte az udvart és a hatóságokat foglalkoztatni. Augusztus havában latin szövegének egy-egy kézirati példánya a főherceg-nádornak és az alkancellárnak küldetett meg; innen került a főkancellár kezébe, ki szeptember 2-án kelt felterjesztésében úgy nyilatkozott róla, hogy az »a legveszedelmesebb és legelvetemedettebb írások« egyike, minélfogva a kancellária teljes ülésén fölolvastatni nem merte, nehogy létezése köztudomásúvá váljék; kétségesnek tartotta, hogy a latin szöveg, amint címe jelzi, csakugyan francia eredetiből fordíttatott-e le; de ha igen, lefordítása is büntetendő cselekmény; nagyobb a baj, ha a latin az eredeti szöveg és íróját a király alattvalói között kell keresni; mindkét esetben a forgalomban levő példányok megsemmisítését javasolta.[3]

A király meghagyta a kancellárnak, hogy az iratot a teljes ülésben olvastassa föl és a teendő intézkedések iránt új javaslatot mutasson be.

A kancellária udvari tanácsosai a fölolvasás után »határtalan fölháborodásukat és utálatukat« fejezték ki, és javasolták, hogy a szerzőt mind a bécsi rendőrminisztérium, mind a magyar helytartóság útján nyomozni kell, megjegyezvén, hogy az utóbbi hatósággal, óvatosságból, az iratnak csak címe, nem pedig tartalma, közöltessék.

A következő napokban a »nyilt levélről« sokféle tudósítás érkezett az udvarhoz: hogy Bujanovics Károly Pesten Szily alispántól kapott egy példányt; hogy a pesti kávéházakban a deákok olvassák, a Tiszántúl is el van terjedve és Debreczenben fogják kinyomatni; hogy szerzőjéül némelyek Laczkovicsot, mások Abaffyt nevezik meg, míg ismét mások úgy vélekednek, hogy egy elbocsátott kabineti titkár írta.[4]

A bécsi rendőrminiszter pedig jelentette, hogy egy bizalmas emberének tudósítása szerint a röpiratot franciából magyarra Szentmarjay Ferenc, a budai kamarai alelnök titkára, illír és görög nyelvre Sztratimirovics görög keleti püspök fordította le;

[1] 1792 december 18-án kelt nyilatkozata az Országos Levéltárban.
[2] Az 1793 február 1-én kelt fölterjesztés ugyanott.
[3] Az Országos Levéltárban.
[4] Bujanovics Károly udvari ágens 1793 augusztus 26-án Balassa grófhoz írt levele és ennek október 1-jei fölterjesztése.

egyúttal megjegyezte, hogy a mű gyors elterjedéséből és kedvező fogadtatásából következtetni lehet, mennyire elharapódzott Magyarországon »a pártoskodás és az anarchia«. A kabineti miniszter ismerni kívánta a föladó bizalmas ügynökét, kétségkívül azért, hogy közvetlenül vele léphessen érintkezésbe. Azonban Pergen gróf kijelentette, hogy a bizalmas ügynökök neveit csak a császárnak és csak élőszóval adhatja tudtára; előbbi tudósítását most azzal egészítette ki, hogy Sztáray Mihály gróf közölte a föladóval, hogy a nyilt levél kéziratát ő adta át a rác püspöknek, s hogy Szentmarjayról, ki gonosz és gyanus emberekkel áll összeköttetésben, a francia elvek híve és a németeket gyülöli, föltehető a nyilt levél terjesztésében való közreműködés.[1]

Az ország összes hatóságaihoz szétküldött helytartótanácsi rendeletek, hogy a netán kinyomatott példányokat foglalják le és a szerzőt nyomozzák ki, teljesen eredménytelenek maradtak. A pesti könyvárusok közül az egyik közölte, hogy többen keresték nála a nyilt levelet; egy másik elismerte, hogy a német fordítást olvasta, de hogy kitől kapta s kinek adta tovább, arra nem emlékszik; a harmadik: Kilián előadta, hogy hír szerint a magyar fordítást Debreczenben adták sajtó alá. Erre a helytartótanács a debreczeni városi tanácshoz fordult, mely fölháborodással utasította vissza azon gyanusítást, hogy a felügyelete alatt álló egyetlen debreczeni nyomdában ily veszélyes irat sajtó alá kerülhetne, és a hamis vádat emelő könyvárus szigorú megbüntetését követelte.

Szentmarjay kérdőre vonatván, bevallotta, hogy két vagy három ízben a Moniteurből kiírt cikkeket közölt barátaival, továbbá hogy a nyilt levél francia szövegét nem ismeri, latin szövegét ellenben egy ügyvédnél, kinek nevére nem emlékszik, látta, egy példányát az elhúnyt Gyurkovics egyetemi tanártól kapta és egyik barátjával közölte.

A további nyomozások még két német példány nyomára vezettek, melyek közül az egyik Hadik gróf birtokában volt.[2]

Nagyon föltűnő, hogy a tárgyalások és nyomozások folyamán Martinovics neve szóba sem került, pedig az irat tartalma és hangja világosan arra utalt, hogy ő a szerző. Azonban ez ügyben Martinovicsot nyugalmat nem kedvelő, veszélyeket és titokzatosságot szerető hajlama veszedelmes játékra csábította.

A rendőrminiszter, midőn az udvar rendeletét a levélíró kinyomozására megkapta, (1793 szeptember havában) ez ügyben Gotthardihoz is fordult. Ez viszont Martinovicsnak adta értésére, hogyha sikerülne nekik a nyomozás, »nagy becsületet szereznének maguknak az udvar előtt«. Martinovics rögtön ajánlkozott, hogy úgyis Pestre utazik, majd utána jár a dolognak. Visszatérése

[1] Az 1793 október 24. és november 17-én kelt felterjesztések Bécsben.

[2] »Martinovics és társainak összeesküvése« 182—185. lapon.

után írásban jelentette, hogy egy francia követnek elutazása után Budán hagyott szolgája terjesztette a levél példányait.

Később azután annyit mégis bevallott Gotthardinak, hogy a levél szerkesztésében neki része volt; de ugyanakkor tévútra is vezette, azt állítván, hogy a király katonai nevelője, Rollin tábornok is közreműködött abban. Egyébiránt kijelentette, hogyha az udvar erről tudomást nyer, ő Svájcba vagy Franciaországba fog kivándorolni.[1]

Valószínűleg e nyomozások idejében jelent meg, nyomatási hely és év megjelölése nélkül, névtelenül Martinovicstól egy huszonnégy lapra terjedő röpirat a sajtószabadság érdekében.[2] A cenzorokat, kiket »scytha inquizició« eszközei gyanánt bélyegez meg, az emberiség törvényszéke elé idézi. Éles támadásokat intéz a főpapság és a jezsuitarend ellen általánosságban, azután névszerint egyes püspökök, cenzorok és tanárok ellen, míg a szabadelvű irányhoz csatlakozó főurakat, nemeseket és tanárokat dicsőítésekkel halmozza el. Mindazáltal nem hagyja kétségben az olvasót, hogy »pro domo« beszél. Kifakadásait azon fenyegető nyilatkozattal zárja, hogy azok, akik József császárnak híven szolgáltak, most pedig kenyér nélkül megvetve tengődnek, jogos haragjuk kitörésével »siettetni fogják a theokrácia és arisztokrácia bukását, s a nemzet javára üdvös forradalmat fognak létrehozni«.

[1] Ezt Gotthardi 1794 szeptember 15-én a bécsi bíróság előtt történt kihallgatása alkalmával vallotta. Mivel nem lehetett oka, hogy koholmánnyal álljon elő, szavainak hitelt adhatunk.

[2] Címe: »Discussio oratoria in eos, qui in librorum censuram invehuntur.«

HARMADIK FEJEZET.

A titkos társaságok szervezése.

1793–1794.

I.

Csalódásokban és megaláztatásokban termékeny tevékenységük közepett Martinovics és Laczkovics lelkében az erőteljesen kifejlődött, de erőszakosan elnyomott önérzet nem egyszer föllázadt megszégyenítő sorsuk ellen, és felébredt bennük a vágy, hogy bosszút álljanak azokon, kiket ezért okoztak, nemcsak írott és nyomtatott szóval, hanem tettekkel, melyek saját eszményeiket megvalósítva, az ellenségeiknek hatalmat és jólétet biztosító állami intézményeket megsemmisíthetnék. E bosszúvágy kielégítésének reményét tartja ébren Martinovics Laczkovicsban a neki írt, már föntebb is idézett leveleiben, amelyekben céloz a küszöbön álló eseményekre, melyek a »királyt és ügyes udvaroncait« meg fogják leckéztetni, őket pedig diadalra fogják juttatni. Azzal biztatja, hogy ő meg fogja szabadítani és elősegíti bosszúja kitöltésében, mert akkor, amikor ellenségei már a halálos csapást készülnek majd Laczkovicsra mérni, akkor fog reájuk lesujtani a villám, mely örökre elhallgattatja őket.[1]

Ezt az eredményt a magyar alkotmány és államforma átalakításától várták. Remélték, hogy ez irányban II. Lipót teszi meg az első lépést; korán bekövetkezett halála után pedig azt várták, hogy szándékait fia örökség gyanánt veszi át és a koronázó országgyülésen megvalósítja. Mikor azonban látták, hogy ehhez Ferencben mind a hajlandóság, mind a képesség hiányzik, azon gondolattal foglalkoztak, hogy a nemzet maga ragadja kezébe a kezdeményezést.

Az 1793. év szeptember havában Pesten találkozván, a létesítendő új alkotmány tervének és megvalósításának érdekében

[1] L. a 83. és 85. lapon idézett 1792 augusztus 6., 18. és 19-én, valamint 1793 február 3-án kelt leveleket.

követendő eljárásra nézve megegyezésre jutottak.[1] Mivel híre járt, hogy a király, újoncok és hadiadó megajánlásának kieszközlése végett, országgyűlést készül összehívni, elhatározták, hogy törvényes formában mozgalmat indítanak, melynek célja lett volna a vármegyéket arra bírni, hogy követeiket az alkotmány átalakítására irányuló utasításokkal lássák el. Fölszólítást szerkesztettek, mely bizalmas úton terjesztetvén, hivatva volt a nemességnek irányt adni és a következő követeléseket tartalmazta:

Mivel az osztrák házból származó uralkodók több ízben Magyarország leigázásához a törökök közreműködését keresték,[2] határozza el az országgyűlés, hogy a Törökországba küldendő magyar követet mindenkor az ország rendei válasszák.

Mivel a magyar nemzet fönntartotta magának a jogot, hogy csak hozzájárulásával izenhessen a király háborút és köthessen békét, Magyarországban külön minisztérium állíttassék föl, amelynek tagjait az országgyűlés válassza és csak az mozdíthassa el.

A nemzet önállóságának biztosítására az egyházi, tanulmányi és kamarai uradalmakból külön nemzeti alapot kell létesíteni, melyből az ország összes közszükségletei fedeztessenek és amelynek számadástételre kötelezett tisztviselőit az országgyűlés válassza.

A magyar hadsereg, melyben idegenek csak a magyar polgárság megszerzése után szolgálhassanak, állandóan az ország területén tartózkodjék, és csak az országgyűlés beleegyezésével küldessék az örökös tartományokba.

Mivel a bécsi miniszterek azzal, hogy az országos méltóságok betöltésére döntő befolyást gyakoroltak, a nemzet jellemét teljesen megrontották, azok adományozásának joga az országgyűlésen képviselt nemzetre szálljon vissza és az ország összes polgárai egyaránt legyenek minden méltóság viselésére képesítve.

Mivel igazságos, hogy az adót a nemzetnek az a része szavazza meg, melyre az adófizetés kötelezettsége hárul, a nemnemes osztályok is, miként Angliában történik, küldjenek követeket az országgyűlés második kamarájába, kik nemcsak az adót állapítsák meg a jövedelmek arányában, hanem minden egyéb országos ügyet is tárgyaljanak, míg a nemes osztályok: a király, a hercegek, grófok, bárók és a nemesek az országgyűlés első kamarájába küldjenek birtokaik arányában követeket, és az adófizetéstől jövőre is fölmentettek maradván, bandériumok kiállítására legyenek kötelezve.

Magyarországot annyi tartományra osszák föl, ahány nemzet lakik területén; az első a szoros értelemben vett Magyarország,

[1] Martinovics és Laczkovics egybehangzó vallomásaiból kétségtelenné válik, hogy az alkotmánytervet szeptember havában az előbbi diktálta az utóbbinak.

[2] Ezen alaptalan vádat Martinovics a császárhoz intézett nyílt levelében is hangoztatja.

mely az országnak magyaroktól lakott területét foglalja magában; a második a Dalmáciára, Horvátországra és Szlavóniára kiterjedő Illiria; a harmadik a Sáros, Szepes, Turóc, Nyitra, Trencsén és Árva megyékből alakított Tótság (Slavonica); a negyedik a Bánságból és Erdély egy részéből álló oláh (Valachica) tartomány. Mindegyik külön tart gyűlést, ahol ügyeit saját nyelvén tárgyalja.

A fölhívás a gyökeres reform szükségességének indokolására hangoztatja, hogy Ferenc király híjával van az uralkodói képességeknek, minisztere pedig »a vakbuzgó és romlott« Colloredo gróf, ki jóformán korlátlan hatalommal rendelkezik, a magyar nemzetet gyűlöli és kiváltságainak megszüntetésére törekszik. Szükséges, hogy az országgyűlés a miniszter elmozdítását kieszközölje, a királyt kiskorúnak nyilvánítsa és oldala mellé erényes, tehetséges, a magyarországi politikában jártas minisztert helyezzen.

Oroszország amióta elfoglalván Lengyelországot, az osztrák tartományok szomszédja lett, Magyarországot szünteleniil azon veszéllyel fenyegeti, hogy Moldvát, Oláhországot, a Szerémséget és Illiriát a magyar koronától elszakítja. Nehogy a századok óta dicsőséggel elhalmozott magyar nemzetet akár az osztrák, akár az orosz zsarnok megsemmisítse, a jövő országgyűlésen a nemzeti követelések kielégítését intézményesen kell biztosítani.[1]

E fölhívást nem küldték szét. Az udvar ugyanis az országgyűlés összehívásának tervét elejtette. Emellett a franciák diadalmas előnyomulása a Rajna vidékén az 1793. év őszén magyarországi híveik bátorságát fokozta. Martinovics és Laczkovics most számíthattak arra, hogy a »világ minden részeiben, a Themse és a Duna, a Ganges és a Missisippi partjain a szolgaság bilincseinek szétzúzására« támogatást biztosító ígéretek meg fognak valósulni. Ezért elhatározták, hogy alkotmánytervüket módosított tartalommal közvetlenül a nemzet elé terjesztik. A fölhívás, melyet e célból szerkesztettek, a változott körülményekhez képest, teljesen forradalmi hangon szólal meg.

»A világ első népe, a francia, — írják — kérlelhetetlen háborút visel a királyok, a papok és arisztokraták ellen; ereje, erényei, elvei ki fogják vívni a diadalt, mely néhány év alatt az összes nemzeteket, melyek eddig barmok gyanánt elnyomottak voltak, a szabadság és egyenlőség áldásainak részeseivé fogja avatni!... Magyarország új alkotmányának terve is a nemzet jövő boldogságának és dicsőségének biztosítékait foglalja magában... Senki se féljen, mert a zsarnokok és papok tehetetlenek, ha a nép nem tart velök. Minden nép, mely szabad akar lenni és összetart, szabad lesz...«

[1] Az »Instructio« latin szövege egykorú másolatban a Szlávy János perének irományai között maradt fönn. Laczkovics az ügyvédje számára készített feljegyzései között írja: »Puncta instructionis sunt ab abbate Martinovics dictata.«

Lengyelország szomorú sorsa tanítja, hogy a szabadság a zsarnokságot csak úgy küzdheti le, ha a nem-nemes polgárok is gyakorolják az alkotmányos jogokat, mert csak a nem-nemesek nagy tömege bírja a zsarnokot megfékezni. Ezért az új alkotmány Magyarország nem-nemes polgárait fölszabadítja, őket a természettől nyert jogaikba visszahelyezi és követeik számára az országgyűlésen külön második kamarát szervez. Az »úgynevezett mágnásokat« igazságtalanul szerzett kiváltságaiktól, a főpapokat jogaiktól megfosztja. A nemesség az országgyűlés első kamarájába küldi követeit, megtartja azt a kiváltságát, hogy egyedül lehet »ingatlan javak örök birtokosa«; de az adófizetés »nemes terhének« viselésében a nem-nemesekkel osztozni fog. A királyi méltóságot fönntartja, de hatalmát korlátozva megakadályozza abban, hogy a nemzetnek ártalmára váljék.

Az új alkotmány ismertetésénél a leglényegesebb pontokra szorítkozván, a fölhívás nyilatkozatot tartalmaz »az emberi és polgári jogokról«, melyet a francia forradalom, a Rousseau-féle összerződési elmélet álláspontjára helyezkedve, formulázott. Eszerint mindenkit megilleti a szabadság azon mértéke, mely megengedi, hogy az ember, mások károsodása nélkül, önfenntartási ösztönét kielégíthesse; a szabadság az erkölcsiségen alapszik, amely nélkül az ember állati állapotba sülyed; a tulajdonjog és az önvédelem joga, a lelkiismereti, költözködési és sajtószabadság mindenkinek egyenlő mértékben kincse.

Kifejti, hogy az ősemberek az önvédelem érdekében egyesültek társaságba, mely alkalommal szerződésben állapították meg jogaik és kötelességeik egyenlőségét; de az egyes polgárok erejének, tehetségének és jellemének egyenlőtlensége nem lévén megszüntethető, a társaság érdekében fönnálló, hivatalokhoz kötött megkülönböztetések továbbra is fönntartandók; noha ezeknek öröklése és így osztálykülönbségek alakulása nem tűrhető meg. Politikai alkotmányát minden ország a nemzetgyűlésen állapítja meg és azt a nép összessége szentesíti. A nemzet azután törvényhozó gyűlést választ, mely törvényeket alkot és végrehajtó hatalmat szervez. A nemzeti nevelés rendszere gondoskodik arról, hogy se a végrehajtó hatalom zsarnoksággá ne fajuljon, se fejetlenség ne keletkezzék; evégből helyes politikai nézeteket terjeszt és a szíveket nemes érzésekkel tölti meg.[1]

[1] A »Monitum ad Hungaros« egy példánya Szlávy János periratai között maradt fönn. Laczkovics ügyvédje a per folyamán egyik védőiratában írja: »Scriptum, quod Monitum ad Hungaros inscribitur, foetum esse abbatis Martinovics, allegata quoque fisci regii docent.« Az irat végén, a lap alján olvasható: »Actus constitutionalis«, mint címe annak a szövegnek, melyet a másoló a következő lapra szándékozott leírni. Föltehető, hogy ez az alkotmányterv lett volna, amely, sajnos, más példányban sem maradt fönn. A Szlávy-féle iratok között azonban található egy írás, mely ugyanezt a címet viseli; francia nyelven kidolgozott,

E fölhívás sem került a közönség kezébe. Szerzőik jónak látták a tervezett mozgalom megindítását újból elhalasztani.

Martinovics forradalmi tervekkel való foglalkozása közepett sem szakította meg összeköttetését a rendőrminisztériummal. Mikor néhány hónappal utóbb mint fogoly az udvari vizsgáló-bizottság elé került, ott utalt arra, hogy »egészen ezen időpontig«, vagyis elfogatásáig küldötte titkos jelentéseit az udvarhoz, noha a bizalmatlanság most már sértő formában nyilatkozott meg iránta, és — mint a rendőrminiszter hivatalos írásban kijelenti — »tolakodó ajánlatait visszautasították, kémszolgálatait fölhasználni nem voltak többé hajlandók«.[1]

Ugyanezen idő alatt irodalmi munkásságát is folytatta, csakhogy természettani és bölcsészeti problémák helyett politikai vonatkozású föladatokat tűzött maga elé. Hozzáfogott két nagy munkához, melyeknek egyike a büntetőjog terén a nagy olasz kriminalisták, Beccaria és Filangieri reform-eszméinek alkalmazását, másika a törvényhozás történetének tizennégy kötetre terjedő földolgozását tervezte.[2]

Emellett figyelmét és érdeklődését nagymértékben lekötötték azok a törekvéseivel rokontermészetű mozgalmak, melyeknek Bécs — ahol az 1793. év szeptember havától 1794. év május elejéig tartózkodott — színhelyül szolgált.

II.

Főrangú férfiak és magasállású állami tisztviselők, kik a francia forradalom törekvéseiért kezdetben lelkesedtek, a párisi véres eseményeknek, különösen XVI. Lajos kivégeztetésének hatása alatt elfojtották rokonszenvük sugallatait; de még mindig elég nagy volt azoknak száma, kik ragaszkodtak meggyőződésükhöz, sőt készek voltak annak szolgálatában érdekeiket kockáztatni, sőt életüket feláldozni.

Soraikban a legkiválóbb Riedel András báró volt. A németújhelyi akadémiában tanult és ugyanott mint a matematika tanára működött. Onnan hívta meg őt Lipót toscanai nagyherceg fia mellé nevelőnek; de furcsaságai miatt (wegen seiner Wunderlichkeit) elbocsátották s ezután több éven át Flórencben élt elvonultan. 1790-ben, mikor Lipót a császári trónra lépett, Bécsbe költözött. Folyamodott a kabineti titkár állásáért, de,

124 cikkből álló alkotmány, melynek első cikke »De la République« címet visel és semmiféle összefüggésben nem áll a Martinovics és Laczkovics által tervezett magyarországi átalakulással. A per folyamán mindkétten ismételten állították, hogy az 1794. évi alkotmánytery azonos volt azzal, melyet II. Lipót szándékozott életbeléptetni.

[1] Saurau gróf 1794 július 24-én kelt fölterjesztésében.

[2] A kéziratban maradt két munkáról a függelékben szólok.

mert a legszélsőbb demokrata irányhoz csatlakozott, mellőzték. Neki is, mint Martinovicsnak, az volt a vágya, hogy uralkodóját békés forradalom keresztülvitelére késztesse. Az 1791. év nyarán egy életbeléptetendő új alkotmány tervét nyújtotta be, amelyben a népfelség (allerhöchste Majestät des Volkes) elvére helyezkedve kívánta, hogy azt, ami a francia nemzet alkotásaiban jó, vegyék át, ami hibás, javítsák meg, és a királyi hatalom gyakorlásának szabályozását is a népgyülésre bízzák.[1]

Javaslatait elutasították, s ekkor, az állami intézmények erőszakos eszközökkel való átalakításának előkészítése érdekében, forradalmi szellemű iratok kidolgozásával foglalkozott. »A hálátlan Bécs« című művében a monarchiai kormányforma és az arisztokrácia ellen a gyülölet és gúny fegyvereivel küzd. »Szatirikus harci imádságában« a Franciaország ellen indított háborút teszi népszerütlenné. »Minden nemzetekhez« intézett fölhívásában a német nemzetet a kormányok megbuktatására és »anti-arisztokrata« egyenlőségi szövetség szervezésére buzdítja.

A bécsi helyőrség egy tisztje, Hebenstreit költői művekben szólott hasonló irányban, mind a klasszikus olvasmányokhoz szokott művelt körökhöz, mind a köznéphez. »Homo hominibus« című, ötszáz latin hexameterből álló költői művében a trónok és oltárok ellen, sőt a vagyonközösség megvalósítása érdekében is izgatott. Az osztrák népies dialektusban írt »eipeldaui dalában« azt óhajtja, hogy a nyaktiló Bécsben még kíméletlenebbül végezze munkáját, mint Párisban.

Ruzitska zongoramester, Jeline magántanító és Bielek számtiszt szintén a vallást és a királyságot támadó versek szerzői voltak. Prandstätter városi tanácsnok Batthyány Alajos gróf egyik röpiratának és Martinovics nyilt levelének lefordítására vállalkozott.

Kívülök még huszonketten voltak, kik forradalmi nézeteik és hajlamaik nyilvánításáért később magukra vonták a kormány üldözését. Soraikban a művelt társadalmi osztályok mind képviselve voltak, de nagyrészt jelentéktelen egyének által, kiket állásuk, vagyoni helyzetük és tehetségük államátalakító mozgalom megindítására és vezetésére nem tett alkalmassá. Szervezett társasággá nem egyesültek, egységes vezetés alatt nem állottak, gyüléseket sem tartottak. Magánházakban, nyilvános kertekben és Bécs vidékén tett kirándulások alkalmával találkoztak és beszélgettek bizalmasan. Tevékenységük arra szorítkozott, hogy forradalmi irányú nyomtatványokat, lázító dalokat és kormányférfiakat támadó paszkvillusokat terjesztettek.

[1] »Versuch einer Ankündigung« című irata a bécsi titkos levéltár »Illuminaten-Schriften« csomagjában. A lajstromozó kabineti tisztviselő följegyezte rajta Riedel élettörténetének vázlatát, melynek adatai a közzétett életrajzok részleteitől több tekintetben eltérnek.

Az a gondolat, hogy összeköttetésbe lépnek a franciákkal, akiknek szónokai a törvényhozó gyülésben és a konventben gyakran ajánlották föl támogatásukat a testvérnépeknek a szabadság kiküzdésére, csak az 1794. év tavaszának elején merült föl bennük. Ekkor ugyanis a Franciaország ellen alakult koalícióhoz tartozó államokban a legnagyobb erőfeszítéssel folytak az előkészületek a háború megindítására. Magyarországból és Ausztriából a seregek Belgiumba vonultak, melyet a hadimunkálatok megkezdésére színtérül kijelöltek. A császár maga is odautazott március végén; helytartóul tapasztalatlan és erélytelen öccsét, Sándor főherceg-nádort rendelte Bécsbe.

Így tehát az osztrák főváros forradalmi szellemű köreiben a merészebbek alkalmasnak látták a helyzetet nyilt föllépés megkísérlésére. Elhatározták, hogy a francia konventhez követeket küldenek, szándékuk bejelentése és segély kérése végett. Held evangélikus lelkész és Denkmann orvos vállalkoztak, hogy Svájcon keresztül Párisba mennek. Az útiköltség adakozás útján gyült egybe, legnagyobb részét Szoltyk lengyel gróf adta. A küldöttek április második felében indultak el. Magukkal vitték egy szekéralakú hadigép mintáját, melyet Hebenstreit és Riedel állítottak össze abban a reményben, hogy a franciák azt az osztrák lovasság ellen sikerrel fogják fölhasználhatni.

Nem közös eszmények kultusza, nem is azonos célok elérésére alkalmas eszközök tervszerű keresése, hanem társadalmi összeköttetések véletlenje vezette Martinovicsot a bécsi elégületlenek körébe.[1] Még Lembergben ismerkedett meg Hackel, bécsi származású kereskedővel, ki ott sorsjátékvállalatot indított s miután vagyonra tett szert, Bécsbe költözködött, ahol nyilt házat tartott és különös szeretettel fogadta asztalánál a »demokrata« írókat és politikusokat, kiknek társasága és udvariassága a szűk látókörű amphitryon hiúságának hízelegve, azt a reményt keltették benne, hogy fontos politikai szerepet fognak neki juttatni. Martinovicshoz való viszonya, ki szintén háza állandó vendégei sorába

[1] Martinovics és társainak összeesküvése. 203—209. l. — A bécsi jakobinus összeesküvés története alapos munkában még nincs megírva. Ez csak a most megközelíthetőkké vált források felhasználása után lesz lehetséges. Guggitz úr, kire már hivatkoztam, foglalkozik e tanulmányokkal és szíves volt ezeknek eredményeit, valamint a Martinovicsra vonatkozó részleteit velem közölni. Negyven év előtt az akkor rendelkezésemre álló hivatalos iratokban azon állítással találkoztam, hogy a bécsiek »an der Verschwörung des Martinovics Theil genommen«, és hogy az egyik vádlott: »der von Martinovics verlangten Beihülfe zu einer hiesigen (t. i. Wiener) Revolution nicht widersprochen«. Ebből azt következtettem, hogy a bécsi összeesküvést is Martinovics tervezte. A kihallgatásoknál fölvett jegyzőkönyvek, melyek most szabadon fölhasználhatók, kétségtelenné teszik, hogy tévedtem. Martinovics a bécsi összeesküvés szervezésében nem vett részt. Az ellene indított perben a királyi ügyész a bécsi összeesküvésről említést sem tesz.

tartozott, mind bensőbbé lett. Magát az ő tanítványának vallotta, őt »a legnagyobb ember«, a »legalaposabb tudós«, egyúttal »legjobb barátja« gyanánt dicsőítette.[1]

Martinovics naponként találkozott Jutz ügyvéddel; együtt ebédeltek a »Matschakerhof« nevezetű, mai napig fönnálló vendéglőben és tértek be a Kärntnerstrasse egyik kávéházába. Bizalmas összeköttetésben állott Blumauer költővel, ki egy ideig cenzor volt, később könyvkereskedést nyitott; közösen fizettek elő a »Moniteur« című párisi lapra, míg járatása meg volt engedve. E társaságba Martinovics magával vitte Gotthardit, ki később bevallotta, hogy hivatala elvesztése fölött érzett elkeseredésében miniszterek elleni kifakadásokban és gúnyiratok terjesztésében keresett írt sebeire; úgyszintén közös barátjukat, Troll lembergi rendőrigazgatót, ki mikor szabadságidejét Bécsben töltötte, szívesen derítette föl a Hackel-kört lázító dalok éneklésével.[2]

Ellenben a forradalmi irány erélyesebb és vállalkozóbb képviselőivel, kik a Hackel-körön kívül álltak: Riedellel és Hebenstreittel Martinovics nem volt összeköttetésben. Arra, hogy közös értekezleten vegyen részt, alkalom sem kínálkozott. Mindamellett tudomása volt terveikről és előkészületeikről, melyeknek nem maradhatott tétlen szemlélője. Azon eshetőségre készen, hogy a francia hadak diadalmas előnyomulása és Bécsben a forradalom kitörése a magyarországi demokratákat is a tettek mezejére hívja, megszervezésükre vállalkozott.

III.

Cél gyanánt az lebegett szeme előtt, hogy Franciaország példájára, Magyarország az egyenlőség elvének alapján álló köztársasággá alakuljon. Evégből titkos társaság szervezését tervezte, mely, mihelyt elegendő számú tagot összegyűjtött, az átalakulás művét végrehajtsa.

Mivel azonban azt tapasztalta, hogy a nemesség azon része is, mely a fönnálló állapotokkal elégületlen, szorosan ragaszkodik kiváltságaihoz, ezért egy időben oly titkos társaság szervezésén is fáradozott, mely a nemesi rend fönnmaradását igérő és kiváltságait kímélő köztársaság létesítése érdekében toborozna tagokat. Hitte, hogy ezek később rábírhatók vagy kényszeríthetők lesznek, hogy a másik társaságba lépjenek át. Addig is mind-

[1] Strattmann udvari könyvtáros 1795 március 7-én tett vallomása.

[2] Az Oberste Justizstelle 1795 február 4-én és 17-én kelt följelentéseiben fordulnak elő e részletek. Az az állítás, hogy Martinovics Trollt a német birodalomba küldte az ott uralkodó hangulat kipuhatolása végett, teljesen valószínűtlen és semmivel sem támogatható.

két társaság tagjai találkoznának a közös törekvésben, hogy a monarchiai intézmények és különösen az osztrák uralkodóház ellen a gyűlöletet, a köztársasági kormányforma iránt a rokonszenvet terjesszék.

Az elmésen kigondolt, de bonyodalmas tervvel Martinovics május elején Pestre utazott, hogy ott megvalósítására munkatársakat szerezzen.

Legelőször Laczkovics Jánoshoz fordult. Ez, épen úgy mint Martinovics, nem szünt meg ambíciójának kielégítését az udvartól várni. Láttuk, mint ajánlkozott még önkéntes csapatok toborzására is a franciák ellen. Ezenfelül még egy titkos tervet is rejtegetett, melyet csak burkolt szavakkal érintett, mert nem akarta, hogy a magyar kancellária is tudomást szerezzen róla. Atyafiait azonban azzal biztatta, hogy siker esetén mindnyájan boldogulni fognak, ellenben »a kancellária, a papok és a többi ellenségeik megszégyenednek, örök gyalázatba temettetnek«.[1] Mindamellett, mikor barátja terveiről értesült, habozás nélkül karolta föl azokat.

Értékesebb volt Hajnóczy József megnyerése, mert ez benső meggyőződésből tette magáévá azon eszméket, amelyeknek apostola gyanánt jelent meg előtte Martinovics. Az aszódi evangélikus lelkész nagytehetségű fia jogi tanulmányainak befejezése után, mint ügyvéd a szerencse kedvezéséből Széchenyi Ferenc gróf szolgálatába került és a nagyműveltségű, tudománypártoló főúr házánál tájékozottságot szerzett a külföldi irodalomban, de viszont a nemzeti mult hagyományait is megtanulta kegyelettel ápolni. A grófot, mikor ez József császártól Horvátországban a helyettes báni, majd az ország tíz kormánykerületének egyikében a biztosi hivatalt elfogadta, mint titkár kísérte és a császár később őt Szerém megye alispánjává nevezte ki; így nyílt alkalma a közigazgatás terén tapasztalatokat gyűjteni. Az alkotmány visszaállítása után mint nem-nemes az országos és megyei hivatalokból ki lévén zárva, Pestre költözött, azon elhatározással, hogy tudományos munkák írásával a magyar alkotmány szabadelvű kifejlesztése érdekében működjék. A következő két esztendő alatt négy közjogi dolgozatot bocsátott közre,[2] amelyekben Martinoviccsal sok tekintetben azonos álláspontot foglalt el. Munkásságával a szabadelvű körökben magának nagy tiszteletet szerzett. Batthyány Alajos gróf barátságával tüntette ki. Széchenyi Ferenc gróf Ferenc királynak az udvari kamaránál megüresedett titkári állásra ajánlotta őt. Jellemző, hogy Kazinczy Ferenc, mikor mint ugyanazon állásért folyamodó jelent meg az uralkodó

[1] 1794 február 2. és 28-án, valamint július 17-én Szily Antal torontálmegyei főpénztárnokhoz intézett levelei az Országos Levéltárban.
[2] Ezeket az első fejezet bevezetésében ismertettem.

előtt és tőle a már megtörtént kinevezésről értesült, kijelentette, hogy méltóbbat a király nem részesíthetett kegyelmében. Az 1794. év tavaszán Hajnóczy a magyarországi nem-nemes néposztályok jogi és társadalmi állását ismertető nagy munkán dolgozott és azon tervvel foglalkozott, hogy augusztus havában egy soproni polgárleánnyal házasságra lépve, családot alapít. Azonban biztos és nyugodt állását, boldogságot ígérő jövőjét nem habozott kockára vetni, mikor eszményei megvalósítására nyílt kilátása.

A puritán erkölcsű tudósnak ellentéte volt Szentmarjay Ferenc, ki derült kedélyével, szellemes társalgásával, merész föllépésével és »antinousi« szépségével a pesti fiatalságnak a joggyakornokok, táblai jegyzők társaságának bálványa volt. Magántitkára volt Orczy József báró kamarai alelnöknek, ki a franciák iránt táplált rokonszenvét magas állásában sem leplezte és kit névtelen följelentésben bevádoltak az udvarnál, hogy lakásán Orleansi Fülöpnek magyar díszruhában lefestett arcképét őrzi. Szentmarjay nála megtanult franciául; Montesquieu, Voltaire és Rousseau munkáit nagy szeretettel olvasgatta; az utóbbinak »Contrat Social«-ját magyar nyelvre lefordítva akarta kiadni; a »Moniteur« közleményeit fordításban terjesztette, a Marseillaise-t énekelte; nyilvános helyeken poharat ürített a franciák sikereire s átkozta az ellenök küzdő uralkodókat és seregeiket.[1]

Laczkovicsot, Hajnóczyt és Szentmarjayt szemelte ki Martinovics munkatársaivá, a szervezendő titkos társaságok igazgatóivá. Szándéka volt egy negyediket is állítani melléjük, de föltűnő, hogy erre alkalmas és vállalkozó egyént Pesten tartózkodása alatt nem talált; pedig két év előtt névtelenül közrebocsátott röpirataiban az előkelő férfiak hosszú sorozatát állította össze, kikben ő elvbarátait látta s dicsőítette. Közöttük voltak Batthyány Alajos, Balassa Ferenc, Illésházy István, Széchenyi Ferenc, Sztáray Mihály, Török József grófok; Podmaniczky és Prónay bárók; Balogh, Bedekovics, Beöthy, Izdenczy, Latinovics, Pogány, Szulyovszky udvari tanácsosok; Máriássy, Spissics, Szathmáry és Szily alispánok.[2] Ezek — egynek kivételével — mindannyian távol tartották magukat tőle és vállalatától.

Így tehát csak a három igazgatójelölt tanácsára és közreműködésére számíthatott a két titkos társaság megszervezésének munkájában. Az egyiket »a szabadság és egyenlőség,« a másikat »a reformátorok« társaságának nevezte el. Első feladatul tanaik és elveik terjesztését tűzte ki. E célból mindkettő számára kézikönyvekről gondoskodott, melyeket, a katekizmusok formáját utánozva, kérdésekben és feleletekben dolgozott ki.

[1] Martinovics és társainak összeesküvése. 98—120, 190, 224—226. ll.
[2] A »Status reipublicae in Hungaria« és a »Discussio Oratoria« című röpiratokban.

IV.

»A szabadság és egyenlőség« katekizmusát Martinovics francia nyelven fogalmazta és címlapján »Democrite La Montagne francia polgár« elnevezés alá rejtőzött. Magyar fordításban terjesztette. A könyvet hat fejezetre osztotta, melyek az emberről, — a polgárról, — a rabszolgaságról, — a fölkelésről, — a királyságról — és a nemességről szóltak.

Lényeges tartalma a következő:

Az ember eszes, értelmes állat. Eszének működésével alkot az ember gondolatokat, ítéleteket, okoskodásokat, emlékezik vissza elmult eseményekre és vélekedhetik a jövendőről. Az ész ösztönzi az embert arra, hogy életét fönntartsa, táplálkozzék és boldogságra törekedjék, amit munkával érhet el. Az észnek két betegsége van: a tudatlanság és a vakhit, amelyek ellen tanítással és fölvilágosítással kell küzdeni. Hogy a boldogságot elérhesse, az ember kövesse az ész parancsát, mely így szól: »légy szabad és szabadságodat vezéreld eszeddel«. Életében, szabadságának élvezetében, vagyonának felhasználásában az embert társainak gonoszsága megzavarhatja. A vagyon oly dolog, mely csak az egyes emberé s amelyben másnak része nincs. Kétféle vagyon van; az egyik az, amely az emberrel veleszületik, ilyen: a gondolkodás, az igazság szabad kimondása és közlése másokkal; a másik olyan, amit az ember később szerez: ház, föld, ruha, pénz stb. Az embert szabadságától és vagyonától, melyek az élet fönntartásának föltételei, semmiféle hatalom nem foszthatja meg.

Épen ezért életét és szabadságát joga van az embernek a támadások ellen erővel megoltalmazni; minthogy ehhez egy ember ereje nem elegendő, szükséges, hogy társakkal szövetkezzék, polgári társaságot alkosson, mely minden egyes tag biztosságáról gondoskodik. A társaság tagjait polgároknak nevezik; minden más cím (király, herceg, nemes, pap) igazságtalan és rossz, mert az egyenlőséget sérti. A polgári társaságot szerződés hozza létre, amely így hangzik: »Mi, a polgári társaság szövetkezett tagjai, el vagyunk tökélve, hogy egész testi és elmebeli erőnkkel minden erőszakos elnyomásnak ellenállunk, természetes jogainkat, életünket, szabadságunkat, vagyonunkat és egyenlőségünket fönntartjuk.« Ezen egyesülés és szerződés fönntartásának eszköze a törvény, mely a nép akaratának megnyilatkozása. A törvényhozásban ezért valamennyi polgárnak részt kell venni személyesen vagy képviselői által; ebből kizárni senkit nem lehet, mivel az emberek természetes jogaikban egyenlők és a legfőbb hatalom a népet illeti. A társasági szerződés alapján létrejött polgári társaságnak legfontosabb és első feladata az alkotmány (konstitúció) elkészítése, mely a polgár életét, szabadságát, vagyo-

nát és egyenlőségét biztosítja, továbbá a polgárok összességének kormányzásáról és a bírói hatalom gyakorlásáról rendelkezik. A nép korlátlan hatalommal felruházott képviselőiből álló nemzeti közgyülésre bízza az alkotmány megállapítását, és szintén képviselőiből összeállított állandó törvényhozó testületre a törvények alkotását, amely testületnek alá van rendelve a törvények végrehajtására hivatott »igazgató hatalom«.

A nép felségjogokat gyakorol: *a)* az ősgyülésen (első összegyülekezésben), melyben képviselőit megválasztja és az ezek által kidolgozott alkotmányt elfogadja, elveti vagy átdolgozását határozza el; *b)* a választó gyülekezetben, mely a közhivatalokat betölti; *c)* nemzeti közgyülekezetben, melynek az előbbi két gyülekezet alája van rendelve.[1]

Az állam polgárainak jogai egyenlők; csak a hivatalok vezetői gyakorolhatnak felsőbbséget, mert a törvények nevében parancsolnak. Csak tökéletes, értelmes, talentumos ember viselhet hivatalt. Eszes és praktikus gazember okossága, esztelen és tökéletlen ember ostobasága ily állásban egyaránt veszedelmes.

Akinek akarata urától függ, az rabszolga. A zsarnok uralom jobbágy névvel becsteleníti meg őt. Zsarnok az, ki a népet megillető fejedelmi joghatóságot erővel magához ragadja. Ha egy ember teszi azt, akkor monarchia a neve, ha többen cselekszik ugyanezt, akkor arisztokrata uralom jön létre. Mindkét kormányforma, mely a nemzet összességének életével, vagyonával és sorsával rendelkezik, egyaránt »kínzó és tirannuskodó«; a nép kénytelen a király vagy az arisztokrácia boldogításáért fáradozni, míg maga inségben, szegénységben és nyomorúságban sínylődik. Királyok és arisztokraták saját hasznukért háborúkat indítanak és kényszerítik a népet, hogy értök harcoljon, s a hadviseléshez szükséges pénzt, élelmezést és hadiszereket előteremtse. A háborúban a népet »mint a barmot a mészárszékben« ölik, gazdaságát eltékozolják, adóterhét súlyosabbá teszik. A törvénytelen, bitorló uralkodók annyival hatalmasabbakká és zsarnokabbakká válnak, amennyivel a nép gyengül és szegényedik. Az uralkodók csak úgy bánnak a néppel, mint a gazdák szarvasmarháikkal.

A rabszolga természetes jogait nem veszti el; mindig joga van szabadságát, életét, vagyonát és egyenjogúságát megvédeni, sőt, ha alkalom kínálkozik, láncait fegyveres felkeléssel összetörni. A felkelés a rabszolgaság vége, a szabadság kezdete. A rabszolgák nem tűrhetvén tovább a »raboskodás igáját«, írásban vagy szóban felvilágosítják a népet az ember természetes jogairól, elébe terjesztik a királyok és arisztokraták gonoszságait s felhívást intéznek hozzá: »Fegyverre polgárok! Esküdjünk meg,

[1] E tételek értelme nem világos.

hogy vagy meghalunk, vagy szabadon élünk!« Ekkor a nép egy része fegyvert ragad, a zsoldos katonák polgártársaikhoz csatlakoznak, a nép másik része pedig az élelmezésről és a hadiszerek szállításáról gondoskodik. Ugyanekkor a nép követeket választ a nemzetgyűlésbe, mely a zsarnokokat és eszközeiket megbünteti, a zsarnok kormányt megszünteti. A nép, mely Franciaországot és Svájc egyes részeit kivéve, Európa minden országában nehány család kormánya alatt áll, a hűbéri rendszer járma alatt nyög és szegénységben, megaláztatásban él, fel van jogosítva felkelésel keresni szabadulását. Ezt saját erejéből is biztosan elérheti, mert a néptől elhagyott zsarnok megsemmisül, »és a nemzetek összessége könnyen felkoncolja megerőtlenedett oroszlányát,« de nem is szabad a hazaárulók feláldozásától visszariadni. A felkelés diadala után a demokratikus köztársaságot kell felállítani, mely egyedül képes az ember természetes jogainak uralmát biztosítani.

A fölkeléseket az emberiséget sanyargató királyok, nemesek és papok, az emberiség ostorai teszik szükségesekké.

A király a nemzettel és annak vagyonával önkényesen, tetszése szerint bánik; azt hiszi, hogy szabadon eladhatja és megveheti az embereket, cserélheti az országokat, megbocsáthat a vétkeseknek és megbüntetheti az ellenszegülőket. Minden nemzet kezdetben demokrata kormány alatt élt, de mikor a polgárok egyike kevélységében és vitézségében háborúba és győzelemre vezette a népet, a tudatlanság bálvánnyá avatta őt, a nemzet átadta neki a főhatalmat, és ő kihasználván ezt, a szabad embereket jobbágyokká tette, magát pedig elvakult népe által imádtatta. A nemzet, ha legszentebb jogaival élni akar, köteles a királyságot megszüntetni, még akkor is, ha a királyok igazságosak, okosak és jók, — mert ekkor meg a miniszterek sanyargatják a népet. A királynak, hogy népét igazán boldoggá tehesse, több okossággal kellene bírnia, mint az egész népnek együttvéve; de ilyent a természet sohasem szült még; minden király csal, vagy őt csalják meg udvari tányérnyalói, a derék király halála után minden jó, amit népe neki köszönhet, vele együtt elmúlik. Az eszközök, melyekkel a királyok népeiket elnyomják és kínozzák: a kevélység, pompa, tékozlás, megvesztegetés, háború és hódítás utáni vágyakozás.

A királyok kevélysége abban nyilvánul, hogy népeiktől elzárkóznak, palotáikba visszavonulnak, audienciákat adnak, a hozzájuk fordulóknak megparancsolják, hogy előttük térdet-fejet hajtsanak, a folyamodókkal kérvényeikben ember voltukat lealacsonyító kifejezéseket használtatnak, s ezek kénytelenek »legalázatosabb, legengedelmesebb szolgának« címezni magukat. A királyok pompájának költsége kiszámíthatatlan terhet ró a népre; tanuságot tehet erről a császár vagy a magyar király koronázása, a francia trónörökös menyegzője, a pápa »fölmitrázása«.

Mind e pompát a nép szerzi össze véres verejtékével s közben maga nyomorúságban sínylődik. A királyok tékozlásának nincs határa; paloták, díszkertek, vadaskertek, testőrök, aranyedények, gyöngyök, gyémántok, kamarások, udvari dámák, ágyasok, kerítők, miniszterek, kocsisok, inasok, lovászok, tanácsosok, komédiásnők serege szolgál arra, hogy csalják a világot. A legnagyobb visszaélés, melyet a királyok a nép vagyonával elkövetnek: a megvesztegetés. A követek, e kiváltságos szolgálatot teljesítő királyi szolgák nagy összegeket fordítanak idegen udvarok miniszteréinek megvásárlására; a királyok ily módon megfizetik az árulást, az esztelenéket hitvány címekkel magukhoz csatolják, erkölcstelen cselekedetekre indítják az embereket, szóval megrontják a nép erkölcseit. A királyok, hogy országokat hódítsanak, amelyhez semmi joguk nincs, háborúkat indítanak; ily módon országuk elnéptelenedik, elszegényedik, városok, falvak, szántóföldek elpusztulnak. A királyok országuk kincseivel gazul, gonoszul gazdálkodnak és emellett adósságot adósságra halmoznak, melyeknek még kamatait sem bírják az adók és egyedáruságok bevételeiből födözni. Angliában tizenhét millió fonttal, Ausztriában harminc millió forinttal múlja felül a kiadás a bevételt s a nép az államcsődöt csak úgy háríthatja el, ha Franciaország példáját követve a királyságot eltörli, demokrata köztársasággá alakul, helyes nemzeti gazdálkodással az adósságokat kifizeti, a zsarnokot és miniszteréit megbünteti. A királyok, hogy kormányzásuk gonoszságait palástolják, a népet tudatlanságban tartják; a tudományt, a tanulást és a felvilágosítást, melyek őket leálcázzák s a nép sorsát megjavítják, gyülölik; a nyomtatás, írás és beszéd szabadságát korlátozzák, a szabadon gondolkodókat és az emberi jogok védelmére fölszólalókat »felakasztják«.

A királyok gonosz magaviselete a nép szívére és erkölcseire rossz és veszedelmes hatással van; az emberek, kik tudatlanságban és ártatlanságban születnek, a királyok által megállapított rendszer szellemében tökéletlenül és ostobán neveltetnek s a királyok minden hibáját magukba szívják, gonoszságaikat követik; a nemesek és a gazdagok az ő kevélységüket, pompájukat, tékozlásukat és egyéb tökéletlenségeiket utánozzák; az alattvalók csúszó-mászókká, romlottakká válnak; a nép elszegényedésével szaporodnak a tolvajok és rablók, kik ölik és fosztogatják embertársaikat, a csendes polgárok vagyona és élete így állandóan veszélyben forog.

Franciaországban a monarchia kínzó, sanyargató rendszerének hatása és a francia »teremtő ész lángja« (genie-je) a nép körében nagy világosságot gerjesztettek s a szellemekben fölkeltették a régi elrablott szabadság visszaszerzésének vágyát, de a régi kormányrendszer »ragadó, dögleletes nyavalyájából« a népet még ki nem gyógyították; ezért találkoznak a jó és nagy tör-

vényhozók mellett »nagy gazemberek« is, akik most a nemzeti törvényszék által halálra ítéltetve a guillotine alatt vérezznek el.

Mindezeknek a királyokról szóló elmefuttatásoknak végső következtetése úgy hangzik, hogy a jó király az országra »nehéz és haszontalan teher«, a gonosz király pedig »minden gonoszságnak, mely a monarchiában történik, kútfeje«.

A nemesség azt hiszi, hogy a polgári társaság szent kötelességei alól föl van mentve, a nép összessége fölött áll és a nép többi részét »canaille-nak, parasztnak, zsivány cudar állatnak nevezi«.

A nemesség eredete hasonló a királyságéhoz; az első győzelmes vitézek, mikor királyok lettek, némely bajtársaiknak kiváltságokat adományoztak, hogy segítségükkel a népet kínozhassák. Míg régi időkben csak jó katonák nyerhettek nemességet, addig manapság uzsorás, haszonbérlő, zsidó kereskedő, kém, gazdag serfőző és »császári-királyi apostoli kerítő« is nemessé lehet. A nemesek a jobbágyokat a maguk tulajdonának tekintik, őket a maguk hasznára dolgoztatják, önkényesen adókkal terhelik. Némely országban a szegény áldozatok a nemesek ellen bíróság előtt még panaszt sem emelhetnek; nem marad nekik egyéb hátra, mint éhen halniok, vagy zsarnokaikat megölni, hogy azután őket gonosztévőkként kivégezzék.

A nevelés, melyben a nemesség részesül, a legrosszabb és a legbecstelenebb. A felsőbb nemesség társalgásának tárgyai: lovak, ménesek, istálló, vadászat, torkosság, játék és kéjhölgyek; megvetik az alsó nemességet, parasztjaikról mint igás barmokról, teherhordó szamarakról beszélnek. Házasodnak, de a házasságot útálják; a hercegnék és grófnék hajfodorítókkal, kengyelfutókkal és más cselédekkel, férjeik pedig kéjhölgyekkel és komédiásnékkal követik el a házasságtörést. Az alsóbb nemesség nem tudja ugyan magát ilyen módon »fityogtatni és pávázni« és nem is oly tudatlan és balgatag; de benne is megvan a gonosz szándék, hogy kínozza és sarcolja a népet.

A történetírók azt tanítják, hogy a királyok s a nemesség egymással mindig véres háborúkat viseltek, a népnek pedig az a tragikus sors jutott osztályrészül, hogy akár a királyért, akár a nemességért harcolt, mindig elnyomatás és szenvedés volt a jutalom.[1]

[1] A katekizmus eredeti ffancia szövege nem maradt fönn, csak magyar fordítása ily cím alatt: »Az emberek és polgárok katekizmusa, melyet írt Democrite la Montagne francia polgár, most pedig magyarra fordíttatott.« Egyetlen ismert teljes példánya a bécsi titkos levéltárban, a Martinovics-per iratai között őriztetik. Egy csonka példánya fönnmaradt »Francia Catechesis« címen egy a XIX. század elejéről származó kéziratban, amelyből említett munkám 427—441. lapjain közöltem.

V.

Martinovics a katekizmushoz csatolva kidolgozta »a föltételeket, melyek a polgárnak, ki a szabadságot keresi és elérni akarja, szükségesek«, vagyis azokat a szabályokat, melyek az egyenlőség és szabadság társaságának tagjaira kötelezők voltak. Ezek szerint csak az emberi jogok megtanulására elégséges képességgel bíró, jóerkölcsű egyének voltak befogadhatók. Ki voltak zárva a mágnások, a gazdag nemesek és kereskedők, úgyszintén a vakbuzgó egyének; ellenben kívánatosnak volt jelezve a polgári és katonai előljárók, a falusi jegyzők, plébánosok, prédikátorok, fegyelmetlen szerzetesek és sorsukkal elégedetlen emberek megnyerése.

A fölveendő tagnak »becsületére és emberséges szívére« kellett esküdnie, hogy az elébe adott föltételeket megtartja, »a szabadság és egyenlőség elveit tőle kitelhető módon alattomban előmozdítja és támogatja«, továbbá köteleznie kellett magát, hogy legalább két új tagot szerez, kiknek nevét, állását és lakhelyét bejelenti annak, aki őt a társaságba fölvette; ellenben ő ennek a tagtársának nevét senkivel sem közli, s a társaság tevékenységéről más tagokkal csak négyszem között beszél.

Az eskü letétele s mindezen kötelezettség elvállalása után közölték az új taggal a titkos jeleket, amelyek által személyes érintkezés vagy levelezés alkalmával egyik tag a másikkal a társasághoz való tartozását megismertetheti.[1]

VI.

A reformátorok titkos társaságának katekizmusa latin nyelven volt fogalmazva. Három fejezetből állt ily címek alatt: »Az osztrák háznak a magyar nemzet fölött gyakorolt veszteljes uralkodásáról«, »A magyarországi politikai reformról«, s »A magyarországi fölkelésről«. Tartalmát a következőkben adom:

A magyarok nemzeti királyaik alatt a lelki erőt és erélyt, a nemzetség szabadságát s az ország függetlenségét mindig megőrizték. Osztrák jogar alatt a magyar hadsereg német kézbe jutott, a magyar nemesség erélyét elvesztette s a bécsi kabinetnek áruba bocsátja hazafiságát haszontalan címekért. Mivel országgyűlésen kívül a vármegyék csak kérelmekkel fordulhatnak a

[1] A katekizmus bécsi példányában függelék gyanánt találtatnak a »Föltételek«, melyek tizenhárom szabályból állanak. Ezután következik egy rövid fejtegetés »A hasznok, melyek ezen újításból származnak« címmel, továbbá az esküminta, s végre két titkos jel, mely a testvériséget, egyenlőséget, szabadságot és tulajdonjogot jelzi.

királyhoz, a bécsi kabinet, valahányszor a nemzetet félre akarja vezetni, mellőzi az ország rendeinek egybehívását. Országgyűlést Mária Terézia sok éven át, József egyáltalán nem hirdetett, Leopold pedig az ő macchiavellizmusával és megvesztegetéssel kijátszotta azt. A kormányzásra képtelen Ferenc ígéretet tett minisztereinek, hogy országgyűlést soha nem fog tartani.

A vármegyék hazafias fölterjesztéseit a bécsi udvar bizottságok kiküldésével, katonaság fölhasználásával és büntetések alkalmazásával teszi eredménytelenekké. József a vármegyék ellen katonasággal lépett föl, Leopold és Ferenc a hazafias fölterjesztések szerzőit királyi biztosok útján vizsgálat elé állíttatták és büntetésekkel sujtották.

A bécsi kabinet még azáltal is szolgaságban tartja a magyarokat, hogy a magyar tanácsosokat a miniszteri konferenciákból kizárja. Az osztrák házból származó királyok József kivételével Magyarország főpapjait, kik a nőtlenség következtében megszünnek a haza polgárai lenni, használták föl a magyar szabadság elárulására. A mágnásokat pedig fölcsalták Bécsbe, hogy ott lakjanak, német nőket vegyenek feleségül, kik bennük a hazaszeretet lángját eloltják; ezért halt ki belőlük a Rákócziak, Thökölyek, Bercsényiek szelleme.

Súlyos károkat okozott az osztrák ház a hétéves porosz háborúban Magyarországnak, mely ötszázezer katonájának elestével elnéptelenedett, közel négyszáz millió forint föláldozásával elszegényedett. Mindig magyar katonát vezényeltek a legveszélyesebb pontokra, s ez mégis csupán megvetésben részesült. Németek és olaszok állanak a magyar ezredek élén, töltik be a tiszti állásokat. A legkiválóbb hadvezérek sem részesültek jutalomban. Nádasdy, mivel a részeges és ügyetlen Lotharingiai Károlynak ellenszegült, kegyvesztetten vonult vissza Horvátországba; Hadik volt az egyetlen kitüntetett, ki adományul jószágot kapott, de ezért a kabinet és az osztrákok rabszolgája lett. Mária Terézia német elemi iskolákat állított föl s ezzel József előtt a korlátlan zsarnoksághoz vezető utat egyengette. Hitte, hogy a magyar lemond a nyelvéről és az osztrák nyelvvel együtt a bécsi zsarnokságot is elfogadja, József a népet csak azért akarta humanizmus címén fölemelni, hogy a nemességet kiirthassa.

Konstantinápolyban német követet tart az udvar, nehogy magyar követ a törökök elleni háború indítását megakadályozza és velük népe érdekében az osztrák iga lerázására szövetséget kössön. Szisztovóban a béketárgyalásokra kiküldött két biztos egyike: Eszterházy magyar volt ugyan, de az ő feladata csak pompa kifejtése volt, az utasításokat a német Herbert kapta. Ily módon Leopold a magyar nemzetet egész Európa színe előtt pellengérre állította és az eredmény az volt, hogy a magyar nemzet a háborúból, melyre százezer embert és nyolcvan millió

forintot áldozott, semmi hasznot nem húzott. A bécsiek vádja, hogy a magyarországi zavargások kényszerítették az udvart a béke megkötésére, alaptalan.

Nem felel meg a valóságnak Ferenc királynak a koronázó országgyűlésen tett ama nyilatkozata sem, hogy akarata ellenére üzentetett meg a háború Franciaországnak. Jóval előbb a pillnitzi kongresszuson, a bécsi udvar indítványára határozták el a harc megindítását, amelyből a magyar nemzetre súlyos károk háromolnak. Franciaországból az ott hadakozó magyarok demokrata elveket hoznak haza s ha a franciák találnak győzni, egész Európában elpusztul a nemesség. Máris százharmincötezer magyar veszett el a háborúban és ötvenhat milliónyi érték vitetett ki az országból, mely nyomorog s török beütésektől méltán retteghet. Az újoncozás és a hadiadó behajtása az országgyűlés mellőzésével a hazai törvények sérelmével jár. A prímás, az országbíró és a kancellár, kik e merényletek szerzői, mint hazaárulók halálbüntetést érdemelnek.

Ferenc azzal is megcsalja a magyar nemzetet, hogy a törvényekben biztosított sajtószabadságot önkényesen megszünteti, s azokat, akik oltalmára kelnek, halálbüntetéssel fenyegeti. Koronázási esküjét megszegve, az országgal nyomorult gyarmat gyanánt bánik. Míg az angol, spanyol, portugál királyok nem tartózkodnak gyarmataikon, addig a magyar király országán kívül lakik. A magyar termékekre magas vámokat vet ki, az érceknek vámmentesen Ausztriába szállítását pedig lehetővé teszi. A magyarok sorsa osztrák uralom alatt nem előnyösebb, mint a lengyeleké az orosz és porosz járom alatt.

Mit kell tehát a magyaroknak tenni, hogy az osztrákoktól megszabaduljanak? A lengyelek példájára ragadják ki fegyveres fölkeléssel a kormányt Ferenc kezéből, és az országot köztársasággá alakítsák. József mint gonosz bitorló a trónörökösödést megszüntette, Leopolddal pedig az örökösödés biztosítására új ünnepélyes szerződést nem kötöttek, minélfogva Ferenc az országnak nem igazi örököse, sőt ha az lett volna is, jogát a törvények megsértése következtében elvesztette.

Magyarországnak politikai helyzetére való tekintettel az oláh és moldvai nemzetek között kell elhelyezkednie (?), mert a lengyelek műveltségben száz esztendővel megelőzik a magyarokat.

Magyarország magában is fönnállhat; a legtermékenyebb területen élő kilenc millió lakos, helyes szervezkedés mellett, képes mind a töröknek, mind a németnek ellenállani.

Ferenc még akkor sem hagyandó meg a trónon, ha igéretet tenne, hogy az országban fog állandóan tartózkodni és helyesen fog kormányozni, mert a királyok igéretei megbízhatatlanok, — a legelső kedvező alkalommal megcsalják a népet szemérmetlenül, s mihelyt elég erőseknek érzik magukat, súlyos

iga alá hajtják. Csecsemők dajkára, gyermekek atyára, árvák gyámra szorulnak, királyra csak buta nemzetek. Még a jó király is fölemészti a nép vagyonát, megrontja jellemét; a hűtlen király pedig hazaáruló és halálbüntetést érdemel. Ferenc butaságában híjával van az ítélőképességnek, s mások hazugságait hirdeti; ezért kormányzásra képtelen és gyámság alatt tartandó.

A magyar nemzet politikai helyzetén javítani s a gyalázatos bécsi kabinet igája alól szabadulni csak úgy képes, ha a főhatalmat a király kezéből kiveszi s hazáját szabad és független köztársaságnak nyilvánítja.

Mivel a magyar nemzet Magyarországban és a hozzácsatolt tartományokban élő különböző nemzetiségű népeket foglal egybe, minden nemzetiség külön tartományt alkot, külön politikai alkotmányt nyer, melyek mindannyian egymás között szoros szövetségre lépnek. Magyarország szövetséges köztársasággá alakul (foederativa respublica), melyben minden nemzetiség saját nyelvével, szokásaival és vallásával szabadon él; kifelé azonban a külhatalmak részéről fenyegető bitorlás és sérelmek elhárítására, Magyarország egységes és oszthatatlan köztársaságként lép föl.

A nép a köztársaságban két rendbe tömörül; az egyik a fő- és alsó nemesség, melyek között a különbség megszünik; a másik a városok lakóit és a parasztokat egyesíti.

Magyarország tartományait az egyetemes gyülés (congressus generalis) kormányozza. Elég, ha abba a kilenc milliót tevő lakosság 248 képviselőt küld, kiket felerészben a nemesek, felerészben a nem-nemesek választanak; az utóbbiak harminc-negyvenezren egyet, az előbbiek száz-százharmincezer forint jövedelemmel rendelkező csoportonként szintén egyet. A nemesek és nemnemesek így választott képviselői két külön kamarát alkotnak; de közös teremben tanácskoznak, huszonnégynaponként a két csoportból felváltva választandó elnök vezetése alatt; az egyes kérdések tárgyalására bizottságokat választanak, melyekben egyforma számarányban nyer képviseletet mindegyik kamara. Minden esztendőben új egyetemes gyülés választatik; az első kivételesen az alkotmány átalakításának befejezéséig marad együtt. Az egyetemes gyüléstől függ a végrehajtó hatalom.

A szövetkezett nemzetiségek mindegyike külön tartományi gyülést alakít, amelyben saját nyelvét használhatja s külön tartományi alkotmányt szerkeszthet, amelynek azonban az ország közös alkotmányához kell alkalmazkodni.

A vallás gyakorlásában, az érzésekben és írásban teljes szabadság uralkodik; a kereskedelem korlátozatlan, az igazságszolgáltatás ingyenes; a katonaság nemzeti; a tudomány és művészet gondoskodásban részesülnek.

Csak a nemesek bírnak korlátlan tulajdonjoggal, a nemnemesek csak a királyi városokban, melyeket ezentúl nemzeti

városoknak neveznek. A nem-nemesek a nemesi birtokok bérlői lesznek; a haszonbért pénzben, terményben, munkában (robot) fizethetik. A nemesek tovább is használhatják címereiket és a lovas hadseregben teljesíthetnek szolgálatot.

Ily reformokkal a nemesek megszabadulnak három zsarnokuktól: a királytól, a mágnásoktól és a főpapságtól; a nemnemesekkel, kiket szolgasorsból a második kamarába emeltek föl, örök szövetségre lépnek és egyesülve legyőzhetetlenek lesznek.

A reformok megvalósítása után Magyarország szabadkereskedelmet folytathat a szomszéd államokkal, melyek terményekben szegényebbek lévén, cserébe pénzt fognak az országba importálni. Fiumében és Zimonyban kikötőket építhetnek és a törökökkel kötendő kereskedelmi szerződésben a hajózást Zimonytól a Feketetengerig maguknak biztosíthatják; Horvátország és Szlavónia rengeteg kiterjedésű erdőségeikből roppant kincseket halmozhatnak majd föl.

Magyarországnak a haszontalan királyi méltóság eltörlésével rendelkezésére fognak állani: a kamara, a korona és a nádor uradalmai, az ércbányák, a só, a vám, a sorsjáték és a harmincad jövedelmei. Ezekhez hozzászámítva a papi javak értékét, az ország jövedelme évi negyvenmillió forintra tehető, ami a katonaság és a hivatalnokok fizetésére, valamint az összes közszükségletek fedezésére elegendő, úgy, hogy adófizetésre csak rendkívüli kiadások felmerülése esetén lesz szükség.

A főpapok azt állítják, hogy ha javaikat profán célokra lefoglalják, a nemesi kis birtokok hasonló veszedelemben fognak forogni. Ez azonban nem áll; a nemesek javaiknak, melyeket örökösödés, vásárlás útján, tehát jogosult módon szereztek, igazi tulajdonosai; azokra jogtisztelő nemzet soha rá nem teszi kezét. Az egyházi javakat Szent István király, mint a nemzet képviselője fegyverrel szerezte s csak a jövedelmüket adományozta az ország rendeinek hozzájárulásával a kereszténység terjesztése érdekében a főpapoknak és szerzeteseknek. A célt már elérték. A főpapok a kereszténység terjesztéséért elegendőképen kiélvezték javaikat mostanig. A mai papok azokból rimákat, ágyasokat és rokonokat gazdagítanak, Istennek csak színleg szolgálnak, lelkük világi érdekeken csügg, jövedelmeiket megvesztegetésre használják. A nemzet tehát jogosan cselekszik, ha elveszi kezükből a nagy javadalmakat, melyeket ily gonosz célokra fordítanak; s helyesen adja szent célra, hogy azokból a szegénységet enyhítsék, a szükölködő lelkészeket segítsék, a koldulást megszüntessék.

A nemzet e reformokat úgy valósíthatja meg, ha az osztrák zsarnokság, a főpapok és mágnások ellen fegyveres fölkelést szervez. Ezért, mihelyt a reformátorok társasága a katekizmus terjesztése által kellőleg megerősödött és nagyszámban szerzett tagjai közé az összes vármegyék előkelő nemeseit is beleszámit-

hatja, föl kell hívni titokban a nem-nemeseket is csatlakozásra, értésükre kell adni a katekizmusban előadott tervet. Ezután két-három szomszédos vármegye egy fölhívásban, amelyben I. Ferdinándtól Ferencig a bécsi kabinet által Magyarországban az elkövetett bűntényeket fölsorolja, a többi megyéket csatlakozásra szólítsa. Az országban levő csapatok nemzeti zászló alatt a nemzetnek hűséget esküdjenek, a távollevők pedig büntetés terhe alatt mielőbbi hazatérésre köteleztessenek.

Számíthatnak a terv kivitelénél a franciákra, kik kijelentették, hogy az iránt uk barátságot tápláló népeket megvédelmezik; a lengyelekre, akik támogatásra szintén készek; a törökök örömmel fogják üdvözölni az osztrák ház hatalmának gyengítésére irányuló vállalkozást; Stíria rendei türelmetlenül várják, hogy az osztrák iga alól megszabadult Magyarországgal szövetségre léphessenek; a csehek úgyis el akarnak szakadni Ausztriától. A föladat tehát jóformán annyi, hogy az országban állomásozó néhány német ezredet kivonulásra kényszerítsék. A bécsi kabinet későn fogja fölismerni a fenyegető veszélyt s összehalmozott bűneiért azzal fog lakolni, hogy Ausztria a régi főhercegség állapotára süllyed vissza.

»A haza nemes és nem-nemes polgárai — így végződik a katekizmus — ragadjatok fegyvert! Testvéreinknek a németországi harctereken kiontott ártatlan véreért álljatok bosszút. Észszerű kormányformát szervezzetek, hogy a század végén szabad alkotmány boldogítsa nemzetünket.«[1]

VII.

Az igazgatók hozzáláttak első feladatukhoz: a tagok toborzásához. Martinovics eleve kijelentette, hogy ezzel ő, a titkos társaságok feje, nem foglalkozhatik. Ennek az ő önkényes elhatározásából fakadó s alig indokolható megállapodásának magyarázata csak óvatosságában található, amely ellentétben állott röpiratai közzétételével és a császárhoz intézett nyilt levél megírásával tanusított korábbi vakmerőségével, s abban is nyilvánult, hogy a katekizmusaiból egyetlen példányt sem tartott magánál, s azokat, akikkel később közölni óhajtotta, az igazgatókhoz utasította. Ő csak tanáccsal szolgált a tagok toborzásánál. Így Hajnóczynak Ambrózy

[1] A katekizmusnak Hajnóczy által másolt példánya a Martinovics-féle periratok között őriztetik. A példányra vezetett nyilatkozatban Hajnóczy elismeri, hogy azt a Martinovicstól kapott példányról másolta le. Laczkovics és Szentmarjay kijelentik, hogy tartalma azonos azon példányéval, melyet ők kaptak Martinovicstól. Sigray gróf megjegyzi, hogy abban a példányban, amit ő vett át Hajnóczytól, néhány helyen »kevésbbé durva kifejezések« használtatnak.

Gábor királyi ügyész és Szén Antal helytartótanácsi tisztviselő felvételét ajánlotta. Az utóbbinak, kit csakugyan fölvettek, azt javasolta, hogy a két tagot, kiknek megszerzésére vállalkozott, horvátországi barátai sorából nyerje meg.

A tagok fölvétele körül tervszerüen és céltudatosan csak Hajnóczy járt el, aki komolyan megfontolta, kiktől várhatja vállalkozásuk hathatós támogatását. Abaffy Ferenc, Árva megyének az utolsó országgyülésen követe, a reform-pártnak a szószéken és a sajtóban egyik vezérférfia, két költő és író: Verseghy Ferenc és Szentjóbi Szabó László, végre Landerer nyomdász voltak azok, akikhez fordult. Szentmarjay a vele baráti viszonyban álló, francia eszményekért hevülő pesti ifjak között kereste a demokratatársaság első tagjait. Laczkovics tettereje a cselekvés órájában, úgy látszik lankadni kezdett; mert ő arra szorítkozott, hogy testvérét Lászlót és unokaöccsét Szlávy Jánost nyerje meg.

Többek részéről a csatlakozásra való felszólítás nem talált kedvező fogadtatásra, annak jeléül, hogy a vállalkozás sikerében nem bíztak, veszélyességétől féltek. Abaffy az egyik katekizmust átvette ugyan Hajnóczytól, de másnap visszaadta azzal, hogy az üggyel nem kíván foglalkozni. Szecsenácz helytartótanácsi titkár, mikor Hajnóczy a titkos társaságokról előtte beszélni kezdett, azzal hallgattatta el, hogy »az bizonyosan a bolond Martinovics gondolata, amiről semmit sem akar tudni«. Máriássy István gömörmegyei alispán, kit Martinovics a szabadelvü eszmék előkelő híveinek sorába fölvett volt, a katekizmus lemásolását megtagadta. A mágnásoknál, kik ezen névsorban helyet foglaltak, kísérletet sem tettek. Hajnóczy gondolt ugyan arra, hogy a katekizmusokat pártfogójának Széchenyi Ferenc grófnak bemutatja, de nem azért, hogy őt csatlakozásra bírja, hanem, hogy az abban foglalt gondolatokat a gróf az ország javára értékesíthesse.

Martinovics, burkolt célzásokban ugyan, az igazgatók előtt ejtett el olyan megjegyzéseket, amelyekből azok következtethettek arra, hogy néhány főurat beavatott terveibe, és hogy Károlyi József gróf, kinek kegyeit feltünő módon kereste s ki őt egy ízben ebédre is meghívta, fog a forradalom élére állani. Bizalmukat és buzgóságukat nem mulasztotta el más közlésekkel is éleszteni, amelyekben termékeny fantáziájának szabad röptet engedett.

Elbeszélte, hogy terveihez a francia konvent s Robespierre jóváhagyását már kieszközölte; hogy a franciák az európai államokban forradalmak szervezésére ötszázmillió frankot szántak, amelyből több millió fog jutni Magyarországnak; megnevezte barátját, Hackel bécsi kereskedőt és egy Pfisterer nevü, Bécsben tartózkodó, vele egy házban lakó marseillei emigránst, kik titkos jel felmutatására a szükséges pénzösszeget kifizetik. Bázeli, velencei és konstantinápolyi összeköttetéseit emlegette; arról biz-

tosította barátait, hogy Bécsben, Horvátországban, Stíriában, Galíciában és Oroszországban hasonló titkos társaságok működnek, melyek máris sok ezer tagot számlálnak, a bécsi lakosság nagy többségét is megnyerték már a forradalom ügyének s a közel jövőben egész Németország forradalmi mozgalmak színhelyévé fog válni, Magyarországban a forradalom Arad és Temesvár vidékén fog kitörni, amelyben Benyovszky ezredes és Knezevich őrnagy résztvesznek.[1]

Egyébiránt e válságos napokban Martinovics frivol módon viselkedett s Laczkovics társaságában vígan élt. Barkó tábornoknak, a budai főparancsnoknak, néhány hónappal utóbb írt jelentései botrányos dolgokat tartalmaznak pesti tartózkodásáról; többek között egy fiatal hölgynek házassági ajánlatot tett oly formában, hogy Svájcba vándorolnak ki s ott maradnak, míg Magyarországon a köztársaság megalakul, ami két éven belül mindenesetre bekövetkezik.[2] Noha ily tudósítások igazságában mindig jogosan kételkedhetünk, figyelemre méltó ez irányban az igazgatók egyikének, Szentmarjaynak vallomásaiban foglalt azon panasza, hogy Martinovics meggondolatlanul nők előtt is beszélt forradalmi terveiről.[3]

Egy Budán lakó tábornok pedig, kinél Laczkovics lakott, jelentést tett a főparancsnoknak, hogy előtte Martinovics a francia alkotmányt dicsőítő és a bécsi kormányt gyalázó nyilatkozatokat tett, amiért, mert ismételt figyelmeztetései nem használtak, őt házából kitiltotta.[4]

VIII.

Június elején Martinovics visszatért Bécsbe, hogy ott az osztrák mozgalmak és a franciaországi háború fejleményeit figyelemmel kísérje. De el volt tökélve, hogy szeptember havában állandóan Pestre helyezi át lakását. Ezen elhatározását közölte Gotthardival, aki előtt bizalmasan szót tett a titkos társaságok szervezéséről és a katekizmusok terjesztéséről. A Hackel-kör többi tagja irányában tartózkodó volt, és az osztrák elégületlenekkel való együttműködésre nem gondolt. Mindamellett dicsekvő hajlama és szószátyársága különböző elhamarkodott nyilatkozatok tételére

[1] E részleteket az igazgatók beszélték el bécsi kihallgatásuk alkalmával. Nincs okunk ezeknek hitelt nem adni, annál is inkább, mert mint látni fogjuk, Martinovics a saját vallomásaiban kénytelen volt állításukat igazolni.

[2] Barkó 1794 augusztus 19-iki jelentése a bécsi hadügyminisztérium levéltárában.

[3] Martinovics és társainak összeesküvése, 259. l.

[4] Ugyanott 278. l.

ösztönözte. Egyik barátjának fogadást ajánlott föl arra nézve, hogy hat hónap eltelte előtt »csodadolgokat« fog Magyarországból hallani; egy másikat pedig azzal biztatgatott, hogy Magyarországon, mihelyt a sajtószabadság uralomra jut, nyomdát nyithat.

A pesti igazgatókkal nem tartott fönn összeköttetést, de Bécsben is foglalkozott a negyedik igazgató kiszemelésének tervével. A véletlentől várta, hogy az alkalmas egyén egyszerre megjelenjék. Ilyennek találta Bacsányi Jánost, a szabadság lelkes szavú költőjét, kit szerény hivatalától a kormány megfosztott és szabadelvű főurak vendégszeretettel fogadtak házukba. Mikor Bacsányi június hó folyamán Bécsben időzött, Martinovics összeköttetésbe lépett vele s terveit előadván, a szabadság és egyenlőség társaságban az igazgatói tiszt elvállalására szólította föl. Bacsányi rokonszenvvel üdvözölte a terveket, de Martinovics személye iránt bizalmatlansággal viselkedett s mivel a katekizmust sem kapta meg tőle, elhatározását függőben tartotta.[1]

Néhány nappal utóbb találkozott Martinovics Sigray Jakab gróffal, a dunántúli kerület táblabírájával, ki nem tartozott a demokrata eszmék híveihez, de az alkotmány gyökeres reformjának szükségességét hirdette. Martinovics ezért a reformátorok társaságának megalapítására vonatkozó elhatározásáról értesítette őt s felajánlotta neki abban az igazgatói állást. A hiú és felületes főúr belépése föltételeként csak annyit kérdezett, vajjon Illésházy István grófnak szintén tudomása van-e a tervről. Martinovics válaszára, hogy a grófot ily tervben való közreműködésre alkalmatlannak tartja, az ajánlatot elfogadta, anélkül hogy a katekizmusnak, melynek terjesztésére vállalkozott, egy sorát is látta volna, s amelyet Budán Hajnóczytól, kihez Martinovics ajánlólevéllel küldötte, kellett átvennie.

Ezalatt a bécsi rendőrség szemmel tartotta a forradalmi szellemű elemeket. Sikerült ezek egyikét, Degen könyvárust zsoldjába fogadni, ki egy jóhiszemű elvtárs bizalmával is visszaélve szerkesztette jelentéseit, melyeket június 4-től küldött megbízóinak. A legsúlyosabb természetű dolog, amelyet közöl, a párisi küldetés, de még július 8-ról is azt jelenti, hogy az elutazott delegátusoktól értesítés nem érkezett. Nem összeesküvésről beszél, hanem propagandáról, mely »a francia elvek terjesztése végett« alakult, s a külföldi hasonló természetű mozgalmakkal összeköttetésben, valószínűleg francia zsoldban áll; tagjai — szerinte — rajongó fiatal ügyvédek, tanárok, papok, kereskedők, hivatalnokok, kiket »elméleti demokratáknak« nevez; az általuk kéziratban terjesztett dolgozatok közül fölemlíti a Gorani-féle

[1] E tárgyalásokról Bacsányinak és Martinovicsnak a vizsgáló-bizottság előtt tett vallomásai — mint alább látni fogjuk — nem egyeznek meg; de kétségtelen, hogy Martinovics ajánlatot tett Bacsányinak, aki ezt nem fogadta el.

nyilt levelet, melyet Martinovics a dán vagy svéd követtől kapott, Pestre vitt s ott egy szabadkőművespáholy olvasótermében elhelyezett. Ugyancsak Martinovicsról jelenti, hogy a Hebenstreittól szerkesztett forradalmi iratokat Magyarországon akarja kinyomatni.

Degen úgy vélekedett, hogy a bécsi propagandának nincs megállapított célja; ellenben Magyarországból az elégületlenek török pártfogás mellett »független szcita« országot akarnak formálni; valószínűnek tartja, hogy erre célozott Martinovics azon állításával, hogy »ha Budán országgyűlés tartatik, Pesten konvent gyűl egybe«; de nem hallgatta el, hogy egyik közös barátjuk véleménye szerint Martinovics értesülései túlzottak, hogy forradalmi gondolatok csak a »vármegyei urak fejében« léteznek, míg a polgárok és parasztok csöndesek; néhány rajongó és cselszövő pedig sohasem lesz képes forradalmat támasztani, kivéve, ha egy külföldi miniszter vagy francia emisszárius pénzzel ellátva állna a mozgalom élére.

Július második felében Degen mint agent provocateur a forradalom szervezésének módjáról társainak javaslatokat dolgozott ki; ugyanakkor azonban a rendőrségnek jelentést tett arról, hogy egy bizalmas összejövetelen Hebenstreit, kit a mértéktelenül élvezett sörital föltüzelt, azt a tervet terjesztette elő, hogy harmadfélezer embert Bécs környékén, különböző helyeken, gyűjtsenek össze, a kitűzött időben többfelől nyomuljanak Bécs városába, ahol a kaszárnyákat megszállanák, a közpénztárakat lefoglalnák, néhány száz főrangút lemészárolnának, a császárt elfognák, vele néhány tucat fehér lapot aláíratva ideiglenes kormányt alakítanának, a köztehervisélés jelszavával népgyűlést hívnának egybe, szükség esetén a császár életét sem kímélnék.[1]

A rendőrminisztérium, mikor Degen jelentését megkapta, már elhatározta volt, hogy a lappangó mozgalmat erélyes föllépéssel elfojtja. Döntő befolyású volt ez irányban a svájci osztrák követ tudósítása, ki jelentette a két bécsi küldöttnek Bázelbe érkezését. A kiküldöttek a bázeli francia konzulnál látogatást tettek, azután pedig a konvent részéről kapott meghívás következtében Párisba utaztak; ezek állítólag azt is elbeszélték Bázelben, hogy Ausztriában tizenkét titkos klub működik, melyek magasállású férfiakat számítanak tagjaik közé, és a forradalom kitörésekor harmincezer fegyverest fognak a küzdőtérre állítani.[2]

Saurau gróf, a rendőrminisztériumban a titkosrendőrségi osztály vezetője, július 21-én kelt felterjesztésében elérkezettnek látta az időt, amikor »a forradalmárokra hatalmas csapást kell mérni

[1] Degen 1794 június 4. és 25., július 8., 21. és 22-iki jelentései a bécsi udvari levéltárban.

[2] Saurau gróf július 21-én kelt felterjesztésének melléklete.

és ármányaikat tönkre kell tenni...« Javasolta, hogy az összeesküvés legveszélyesebb tagjainak egyidőben végrehajtandó elfogatását és irományaik lefoglalását kell elrendelni. Kilencet jelölt ki a forradalmárok közül: Riedel bárót, Hebenstreitot, Gilofszky hadügyminiszteri tisztviselőt, Jeline magántanítót, Hanke tanárt, Martinovicsot, Hackel kereskedőt, Jutz ügyvédet és Jenne hivatalnokot. Martinovicsról előadja, hogy mind Bécsben, mind Magyarországon a forradalmi irányzathoz tartozó emberekkel, többek között a »hírhedt« Laczkoviccsal áll összeköttetésben s valószínű, hogy ha a bécsi és pesti propagandák között összeköttetés áll fönn, ő szolgál kapocs gyanánt; korlátlan nagyravágyásában »valóságos Herostratusként« mindenáron nagy szerepet akar játszani; s mióta a király az ő tolakodó ajánlatait elutasította és kémszolgálatait nem veszi igénybe, a legveszedelmesebb elégedetlenekhez csatlakozott.

Ferenc császár megadta Sauraunak a fölhatalmazást, hogy a szükséges intézkedéseket haladék nélkül foganatosítsa.[1]

Már két nappal utóbb, a július 23-ára következő éjszaka, rendőrbiztosok riasztották föl álmukból a gyanusítottakat és a rendőrség épületébe kísérték. Martinovics annyira meg volt rendülve, hogy háromszor ájult el, mialatt iratait lefoglalták.[2] Néhány nappal utóbb Gotthardi is fogságba került.

Az elfogatások híre általános megdöbbenést idézett elő a városban. A kormány a foglyokat titkos klub tagjai gyanánt tüntette föl, kik Franciaországból kapott pénzen forradalom támasztását és a kormányforma átalakítását tervezték.[3]

A nagyközönség körében fantasztikus hírek terjedtek el: hogy ki volt tűzve a nap, amikor Bécsben és Pesten kitör a forradalom; a bécsi külvárosok egyikében a fölhalmozott tüzelőfát fölgyújtják, a tűzvész színhelyén megjelenő királyt legyilkolják; Pesten pedig a francia foglyokat kiszabadítják és Budavárát lángba borítják.[4]

Évek multával Kazinczy Ferenc, miután hosszú fogságából hazatért, följegyezte, hogy »oly istentelen embertől, mint Martinovics, és oly exaltált főtől, mint Laczkovics, lehetett ugyan várni még effélét is«; de a forgalomba hozott hírek megbízhatatlanságának jellemzésére fölhozza azt, amit róla beszéltek: hogy fegyvereket szállított Nagykárolyba és ötmillió frankot fizetett ki forradalmi célokra.[5]

[1] A mellékletekkel ellátott július 21-iki fölterjesztés a császári rezolúcióval a bécsi belügyminiszteri levéltárban.

[2] Saurau gróf fölterjesztése július 24-ről ugyanott.

[3] A bécsi porosz követ 1794 július 30-iki és augusztus 6-iki jelentései.

[4] A bécsi porosz követ 1794 december 24-iki jelentése.

[5] »Martinovics és társainak összeesküvése«, 236. l.

Szintúgy a bécsi elfogatások hatásáról meseszerű közlemények kerültek forgalomba Magyarországon. 1794 augusztus 22-én Szentmarjayhoz intézett levelében írja Kazinczy: »Azokat a hihetetlen dolgokat beszélem el, melyeket egyikünk a másik után hazudoz. Martinovicsot az udvar, nem tudatik miért, elfogatta. A nép összecsődült és elbocsátását kívánta. Egy regiment kirukkolt, ágyúk szegeztettek a bástyákra. Másnap az udvar Laxenburgba költözött ki, de alig pihente ki ott magát, harminc kocsin jöttek az esedezők, azzal a jelentéssel, ha kérésök elégségesnek nem találtatik, holnap ötszáz, és ha ez sem elég, holnapután ötezer kérő lesz. Azt is beszélik, hogy Martinovics tortúra által faggattatott, nem tudom, miknek a kivallására; vallott és azonnal igen sokan elfogattak és titkon meg is ölettek.«[1]

Pestre az elfogatások után hiteles tudósítások az okokról, melyek a kormányt azokra késztették, nem jutottak. Hajnóczynak egyik bécsi barátja névtelen levélben augusztus 7-én csak annyit ír, hogy »az úgynevezett Martinovics-komplott ügyéről napról-napra kevesebbet beszélnek; nem lehetséges nyomára jönni, hogy miről van szó; állítólag az ügy megvizsgálására bizottság küldetett ki«.[2]

[1] Bécsi udvari levéltár. Prozessakten der ungarischen Gerichtsstellen, fasc. 51—54. N° 20. Ad A. Acta Francisci Kazinczy perduellis.

[2] A bécsi udvari levéltárnak »Scripta Hajnóczyana« című csomagjában.

NEGYEDIK FEJEZET.

Martinovics vallomásai a bécsi vizsgálóbizottság előtt.

1794.

I.

Alighogy Martinovics a rendőrség épületének egyik szobájában elhelyezkedett, megjelent nála a rendőrminisztérium megbizottja, Schilling kormánytanácsos, és fölszólította, hogy mindazt, amit a Bécsben és vidékén tervezett forradalom előkészítéséről tud, adja elő.[1] E felhívásból azt kellett neki következtetnie, hogy elfogatására nem a magyarországi titkos társaságok szervezése szolgáltatott okot, és így a vizsgálat ez ügyre nem fog kiterjesztetni. Martinovics azonban, mikor írásban benyújtott válaszában kijelenté, hogy forradalomnak Ausztriában való előkészítéséről semmit sem tud, ígérte, hogy ha hatósági felügyelet alatt Magyarországba küldik, ott mindent alaposan föl fog deríteni.[2]

Ajánlatát nem vették figyelembe.

Ferenc császár még ugyanazon napon a foglyok kihallgatásának foganatosítására udvari bizottságot küldött ki, melynek elnökévé Saurau Ferenc grófot, a rendőrminiszter helyettesét, tagjaivá a legfőbb udvari igazságügyi kormányszék (Oberste Hof-Justizstelle), az alsóausztriai főtörvényszék, az udvari katonai főtörvényszék, a bécsi városi tanács és a császári rendőrminisztérium két-két tagját nevezte ki, az előadói tisztet Schilling kormánytanácsosra bízta.[3]

A bizottság július 29-én kezdte meg működését. Egyenként idézte maga elé és hallgatta ki a foglyokat, kiknek vallomásai-

[1] Martinovics július 29-én tett vallomásában említi a fölszólítást s azt is, hogy arra írásban adott választ. Ezt nem sikerült a bécsi levéltárban megtalálnom. Tartalmára Martinovics többi vallomásaiból lehet következtetni.

[2] Ezt Martinovics 1794 december 20-iki fölterjesztésében említi.

[3] A július 25-én a haditanács elnökéhez intézett császári irat a hadügyminisztérium levéltárában.

ról jegyzőkönyvet vett föl, mely a kihallgatás után a fogoly előtt felolvastatván, ennek és a bizottság egy-két tagjának aláírásával hitelesíttetett.[1]

Martinovics első kihallgatása alkalmával röviden és hézagosan elbeszélte élete folyását; részletesen csak azon állásáról szólt, melyet Lipót császár mellett foglalt el, ki őt Gotthardi, Volta hírneves természettudós és Born udvari tanácsos ajánlására udvari vegyésszé nevezte ki, tanácsosi címmel és kétezer forint évi fizetéssel. Hivatalában sűrün érintkezett a császárral, ki tudván, hogy ő Olasz-, Francia- és Angolországban járt, kérdezősködött, hogy kikkel tart fenn ezen országokban összeköttetést, s ha velök levelezésbe bocsátkoznék, képes volna-e ezen úton a titkos társaságok működéséről és Ausztriát érdeklő egyéb ügyekről tudomást szerezni? Ő ekkor elmondta a császárnak, hogy a dijoni, dublini, haarlemi, müncheni, párisi és szentpétervári tudóstársaságok tagja, hogy Condorcet őrgróffal, Guiton de Morveau dijoni kémiai tanárral, a birmighami Pristley tudorral s a londoni Landrianival folytatott tudományos levelezést. A császár fölhívta őt, hogy e levelezéseit újból indítsa meg és a jelen időviszonyokkal összefüggésben álló politikai kérdésekre irányítsa oly módon, hogy magát demokratának tüntetvén föl, bizalmat gerjesszen maga iránt. Erre szívesen vállalkozott, de kikötötte, hogy e levelezéseért a kormány őt sohase üldözze, és hogy azokat, kikről e levelezés alapján kiderül, hogy titkos társaságok tagjai sorába léptek volt, bántalom ne érje; velük szemben a kormány a részükről netán fenyegető veszély elhárítására szorítkozzék. A király e tekintetben szóval és írásban megnyugtatta Gotthardi útján, kire mint tanura hivatkozik. Végzett titkos szolgálatairól Lipót császár halála után Gotthardi jelentést tett a mostani uralkodónak, ki azokért elismerését fejezte ki; Colloredo gróf kabineti miniszter pedig Gotthardi útján felhívta őt szolgálata folytatására, amire a fentebbi két föltétel alatt újból vállalkozott. Ettől fogva jelentéseit a következő év február 1-ig Colloredo grófhoz, attól kezdve pedig mostanáig Pergen gróf rendőrminiszterhez intézte. Lipót császár halála óta maig 1500 forint nyugdíjból élt, és részint titkos szolgálata teendőivel, részint olvasgatással foglalkozott. Előadását azzal fejezte be, hogy az okot, amiért elfogták, nem ismeri.

Tíznapi szünet után, augusztus 8-án, másodízben hívták az udvari bizottság elé. Időközben fölkutatott titkos jelentései-

[1] Martinovics kihallgatásairól fölvett német jegyzőkönyvek eredeti példányai a bécsi udvari levéltárban; egykorú hivatalos másolatai az osztrák rendőr- (belügy) minisztériumi levéltárban. Abafi Lajos a »Figyelő« című folyóiratban közölt néhány jegyzőkönyvet, melyeket latin szövegből fordított magyarra, annak megemlítése nélkül, hogy melyik levéltárban vannak a latin példányok.

ben különösen magára vonta a figyelmet az, amit a »franko-amerikai únió« nevezetű bécsi titkos társaságról két év előtt közölt. Kérdést intéztek hozzá, hogy e társaság fönnállásáról kitől nyert értesítést s ki vette őt fel tagnak? Martinovics hosszadalmasan előadta, hogy mind ide, mind az ex-jezsuiták magyarországi titkos egyesületébe Lipót császár egyenes utasítására lépett be, akinek jelentéseiben beszámolt minden tapasztalatáról. A következő napokon pedig a császár kívánságára külföldi ismerőseivel megindított levelezés felől közölt újabb részleteket. Vallomása szerint a császár személyesen diktálta neki a leveleket és Párisban tartózkodó megbizottjához címeztette, míg a válaszok mindig egyenesen a császárhoz érkeztek. A váltott levelek diplomáciai ügyekkel, különösen a Franciaország és Ausztria közötti háború megakadályozásával foglalkoztak.

E vallomások arra voltak hivatva, hogy tőle, mint Lipót bizalmas ügynökétől, az államellenes, forradalmi tervekben való részvétel gyanuját elhárítsák. Azonban előadása, attól eltekintve, hogy a valóságnak nem felelt meg, a valószínűtlenség bélyegét is feltűnően magán viselte, — minthogy a saját és Gotthardi fönnmaradt irataiból semmivel sem támogatható. Harmadfél évvel Lipót halála után az udvarnál szükségképen sokan voltak, kik tudtak arról, hogy Martinovics nem érintkezett sűrűn a királlyal és nem juthatott abba a helyzetbe, hogy általa diktált leveleket írhasson Franciaországba; úgyszintén arról is, hogy a néhány hét alatt, míg Martinovics az udvari vegyész címet viselte, ha írt volna is Franciaországba leveleket, ezekre a válasz Lipót életében nem érkezhetett Bécsbe.

Az augusztus első felében történt kihallgatások folyamán Martinovics magyarországi összeköttetéseiről szólván, előadta, hogy ifjúkori barátja Laczkovics az országban uralkodó hangulatról gyakran írt neki leveleket, melyeket kivonatban a rendőrminiszterrel szokott közölni. Megnevezte Bacsányit, ki őt több ízben fölkereste s elpanaszolta neki, hogy egy ex-jezsuita vádjára hivatalától megfosztották. Említette Hajnóczyt, akiről csak annyit mondott, hogy nehány év előtt Pesten ismerkedett meg vele; de tulajdonképen alkalmat keresett, hogy egy lefoglalt levele tárgyában a bizottság részéről hozzá intézendő kérdést megelőzve nyilatkozhassék s magát eleve megvédje a levél tartalmából levonható következtetésekkel szemben, mert azon hitben volt, hogy e levél a bizottságot a magyarországi titkos társaságok nyomára vezette.[1] Elmondta, hogy június havában jó ismerősét, Sigray grófot, levéllel küldte Hajnóczyhoz, ki Linus álnév alatt írt

[1] Martinovics 1794 augusztus 13-án Hajnóczyhoz intézett alább említendő levelében azt írja, hogy a levél a rendőrség kezébe jutván, okozta elfogatását. E föltevése teljesen valószínűtlen. A Linus álnév használatáról Martinovics augusztus 22-iki vallomásában szól.

válaszában azt jelentette, hogy a nevek kezdőbetűivel jelzett több egyén az idegerősítő Burkart-féle olaj használatának fölgyógyulását köszönheti. A két rövidítésből Ráday és Sztáray grófok nevét vélte kiolvasni; de nem is sejtvén, hogy mit akar a levélíró vele közölni, megijedt, mert azt hitte, hogy valami titkos társaság terjesztésének gyanujában áll, amiért is Hajnóczynak, noha nem tudta biztosan, hogy a levelet csakugyan ő írta-e, szemrehányásokat tett, de választ nem kapott. Csekély leleményességre valló, nagyon zavaros magyarázata a gyanunak inkább felébresztésére, mint eloszlatására volt alkalmas.[1] Eközben Barkó Vince tábornok, budai katonai parancsnoktól jelentések érkeztek, melyek Martinovicsot, mert elégedetlen elemekkel áll bizalmas viszonyban, veszedelmes egyénnek rajzolták és azt javasolták, hogy legcélszerűbb lenne őt élethossziglan Kufstein várában őrizet alatt tartani.[2] Ugyanekkor tudomást nyert a bizottság arról, hogy egy pesti színész a főherceg-nádor kamarása előtt titkos társaság alakulását jelentette be, mely »Katekizmus« című kéziratban terjeszti forradalmi tanait.

II.

A bizottság, a fenti adatok birtokában, elhatározta, hogy augusztus 13-án, a kihallgatás folyamán Martinovicsot őszinte vallomásra fogja bírni. A hozzá intézendő fölszólítás végett az első kérdés általánosságban pesti tartózkodásának körülményeire vonatkozott. Martinovics nyugodtan elbeszélte, hogy nyolcvanéves anyja és betegeskedő fitestvére meghívására, Lipót király halála után három ízben utazott Pestre, hol mindannyiszor néhány hetet töltött; leginkább öccsével és sógorával volt együtt, Festetich és Károlyi grófokhoz ebédre volt hivatalos; a kávéházakban Latinovics helytartó-tanácsossal, Delivuk kamarai titkárral, Horeczky báró alezredessel és Szentmarjayval találkozott; az utóbbitól főnökéről, Orczy László báróról, óhajtott bizalmas információkat szerezni, hogy ezeket a rendőrminiszternek tudomására adhassa.

Ekkor félbeszakította őt a bizottság elnöke és erőteljesen megintette, hogy félretéve a hiú mentegetődzéseket és meséket, a Magyarországban fönnálló titkos társaságokról tegyen őszinte vallomást.

Martinovics a magára erőltetett nyugalomból azonnal kizökkent, és gyenge jellemek szokása szerint a másik végletbe esett. Szemébe könnyek gyűltek, amelyekben a bizottság tagjai

[1] Augusztus 12-én tett vallomása.

[2] Augusztus 4. és 7-én a haditanács elnökéhez intézett levelei a hadügyminisztérium levéltárában.

az igazi bünbánat jeleit vélték fölismerni. Meghatott hangon úgy szólalt meg, mint aki, halálbüntetést érdemlő vétke tudatában, biztos, hogy a bünhödést el nem kerülheti. »Halála után — mondá — a legjóságosabb uralkodónak semmitől sem kell félnie; mert minden szerencsétlenségnek, ami bekövetkezhetett volna, ő az okozója.« Bevallja, hogy Magyarországon forradalom előkészítésén dolgozott. Mielőtt tervét ismertetné, indítóokait tárja föl. Mikor állami ügyekben való jártasságával Lipót királynak szerencsés uralkodása eszközeit megjelölte, ígéretet nyert, hogy kabineti titkárrá fogja kinevezni. Megszokta az udvari életet, a közügyekkel való foglalkozást, az uralkodó és az állam boldogítására irányuló tevékenységet. Lipótnak csakhamar bekövetkezett halála után hasztalanul tett kísérleteket az ígért állás elnyerésére. Efölötti elkeseredését még fokozta, hogy szerzetesi fogadalmaitól való fölmentésének érvényességét megtámadták, címzetes apáttá kineveztetéseért pedig jelentékeny díjat fizettettek vele, egyházi javadalomért és világi hivatalokért benyújtott folyamodásait elutasították. Igy támadt lelkében a magyar kormány és főpapság iránt ellenséges indulat, mely az ország kormányformájának átalakítására irányuló törekvése szülője lett. Magyarországi utazásai alkalmával megismerkedett az ország rendei és a nép körében uralkodó elégületlenséggel, mely a közvéleményt a forradalomra előkészítette. Ezt a két titkos társaság akarta megvalósítani. Az egyiket, »a reformátorok társaságát«, a mult évben a nyár elején Gyurkovics egyetemi tanár alapította; ennek halála után a vezetést ő vette át; a másikat, »az egyenlőség és szabadság társaságát« a folyó év május havában ő szervezte. Mindkettőnek az volt a közös hivatása, hogy Magyarországot forradalom útján köztársasággá alakítsa át. Az első a nemesség fönntartását ígérte s különösen a vármegyei tisztviselőket volt hivatva befogadni; a másik a nemesi kiváltságok teljes eltörlését követelte, s ennélfogva tagjai az elsőnek létezéséről s viszont mit sem tudtak. Mindkét társaság tanai és elvei katekizmusokba foglaltattak; külön titkos jeleik is vannak, melyekkel a tagok egymást fölismerhessék. A felveendő tagnak esküvel kell magát kötelezni, hogy társasága elveit élete kockáztatásával is terjeszteni fogja és két új tagot fog megnyerni. A forradalom kitörése arra az időpontra volt kitűzve, mikor a két társaság tagjainak száma kétszázezerre emelkedik. Számítanak azon »patriótákra«, akikről ismeretes, hogy forradalmi hajlamokat táplálnak. Ilyenek Forgách Miklós gróf, Orczy László báró, Illésházy István gróf, Festetich György gróf, Török gróf, Balogh Péter, Podmaniczky József, Végh helytartó-tanácsosok, Spissich zalai alispán, és a katonai rendből Fekete gróf, Splényi Gábor báró altábornagy, Benyovszky gróf altábornagy, kik elveiket a szabadkőművespáholyokban sajátították el. Megállapodás

történt arra, hogy miután a közvélemény kellőképen elő lesz készítve, Abauj, Szatmár és Zemplén vármegyék forradalmi szellemű rendei közgyűléseiken az ország sérelmeit írásba foglalják; az udvari kancellária megszüntetését és az országgyűlés összehívását követelik, és ha elutasító választ kapnak, fölkelést szítanak, a népet fölfegyverzik és a többi vármegyéket csatlakozásra szólítják föl; ugyanekkor a városok polgárai és a parasztok az országban levő csekélyszámú katonaságot vagy magukhoz vonják, vagy elűzik, a várakat és raktárakat elfoglalják, a titkos társaságok tagjai sorából négyszázan, az egész ország képviselői gyanánt, Pesten egybegyűlnek és első ülésükön kikiáltják a független magyar köztársaságot, a magyar ezredeket külföldről hazahívják. Pozsony és Sopron között százezer, Pest vidékén húszezer, Kassa és Tokaj között szintén húszezer fegyverest állítanak síkra, a horvát határőrvidéki katonaságot a stíriai határra rendelik. Lelkiismereti és sajtószabadságot biztosító új alkotmányt léptetnek életbe. Az emigránsokat jószágvesztéssel büntetik; Németországgal, míg a magyar köztársaságot el nem ismeri, a kereskedelmi összeköttetést megszakítják s Ausztriát kényszerítik, hogy Magyarországgal szövetséges tartomány gyanánt egyesüljön.

E tervet teljes egészében csak ő maga ismerte; a társaságok tagjai csak annyit tudtak, hogy forradalom létrehozásában kell közreműködniök. A társaságok vezetését négy igazgatóra bízta; ezek Hajnóczy kamarai titkár, Laczkovics volt kapitány, Szentmarjay, kiket mindkét társaság élére állított, és Sigray gróf, kinek hatásköre csak a reformátorok társaságára szorítkozott. A felvett tagok számáról fölvilágosítást nem adhat, mert az igazgatók a névjegyzékeket még nem küldték be, mindenesetre nehány ezerre becsüli, mert Hajnóczy egyik levelében jelentette, hogy az ügy kedvezően halad. A tagok közül csak Marton pestmegyei főorvost, Bacsányit, Ambrózy pesti ügyészt nevezheti meg; tudomása van arról, hogy több pesti és budai polgárt iktattak be tagnak, de nevüket nem ismeri. Laczkovics és Szentmarjay ígérték, hogy tagok toborzása céljából beutazzák majd az országot. Végre bejelenti, hogy az alkotmány tervének egy példánya Laczkovics kezében van.

Vallomását a következő napokban megerősítette és nehány jelentéktelen részlettel kiegészítette: hogy 1793 szeptember havában Pesten találkozott régi barátjával, Gyurkoviccsal, ki közölte vele, hogy a felvidéki megyékben, hol nagy pártja van, az alsó nemességet »reformátorok« név alatt titkos társaságban szándékozik egyesíteni, mely, mihelyt elégséges számú tagja lesz, a fönnálló alkotmány megdöntésére, az országnak az osztrák háztól független köztársasággá alakítására fog törekedni; a közvéleménynek ily irányban való előkészítésére ő (Gyurkovics) kate-

kizmust szerkesztett. Ezt Martinovics, noha a királyság intézményét fönntartandónak vélte, lemásolta, s megígérte, hogy ha Gyurkovics a terv megvalósítása előtt találna meghalni, a társaság vezetését átveszi. Ez az ígérete azonban nem volt őszinte, mert egész életében az arisztokrata rendszer híve volt, s épen ezért Gyurkovics tervei felől értesítette a rendőrminisztert. Ő maga ellenben olyan alkotmánytervet dolgozott ki, mely szerint a királyság fönntartása mellett a nemesek és nem-nemesek képviselőiből alkotott két kamarának kellett volna az ország kormányát átvenni; a tervezetet lediktálta Laczkovicsnak azon utasítással, hogy míg fölhasználására az időpont elérkezik, titokban tartsa. Gyurkovics halála után a jelen év március havában a reformátorok társaságának vezetését átvette, hogy azt a forradalom kitörésénél fölhasználja; később azután, a forradalom diadalra jutása után, a »szabadság és egyenlőség« társasága buktatta volna meg a nemességet, illetve a »reformátorok« társaságát. A jelen év május havában Pesten meg akarta állapítani, hogy Gyurkovics kiket vett föl a »reformátorok« közé; de a titkos jeleket, melyekkel kísérletet tett, senki sem ismerte, s így nem tudja, hogy Gyurkovics csakugyan megkezdte-e a tagok toborzását. Ez alkalommal meggyőződvén, hogy az alkotmány átalakításának megindítására a hangulat kedvező, a demokrata katekizmust kidolgozta és a két társaság megszervezéséhez hozzáfogott.[1]

Martinovics e vallomásainak legfeltűnőbb része az, amelyben a reformátorok társasága alapítójának és katekizmusa szerzőjének Gyurkovics Györgyöt, a pesti egyetemen a politikai tudományok tanárát mondotta.

Mikor május elején a két titkos társaság igazgatóit kiszemelte és a katekizmusokat nekik kézbesítette, mindkettőről mint saját művéről beszélt, s még csak nem is sejttette velük, hogy az egyiknek szerkesztésében másnak is része volt; pedig azt elhallgatni nem volt oka, sőt, ha Gyurkovics valóban azt a szerepet játszotta, amelyet most neki tulajdonított, ennek beismerésével vállalkozásának tekintélyét követői előtt inkább növelte, mint csökkentette volna. Vallomásának hitelességét megingatja az a körülmény is, hogy állítása, mely szerint Gyurkovicsnak (1793 december 9-én bekövetkezett) halála után 1794 március havában átvette a reformátorok társaságának vezetését, ellentétben áll azzal a másik állításával, hogy május havában Gyurkovicstól a társaságba fölvett tagok után kérdezősködvén, egyetlenegynek sem jött nyomára. Még szembetűnőbb az ellentét azzal, amit nehány hét mulva egyik emlékiratában — mint alább látni fogjuk — elbeszél, hogy Gyurkovics a társaság vezetését héttagú igazgatóságra ruházta.

[1] Martinovics augusztus 13., 14. és 22-iki vallomásai.

Gyurkovics húsz évre terjedő tanári pályáján és irodalmi munkásságában (Xaveri szent Ferencet dicsőítette és Beccaria olasz büntetőjogát fordította) egyetlen mozzanat sincs, ami elárulná, hogy az alkotmány átalakítását célzó vállalkozáshoz képessége és hajlandósága volt.[1] Figyelemreméltó az is, hogy Martinovics vallomása után a királyi ügyész kiterjesztette nyomozását Gyurkovics hátrahagyott irataira, de ezek között semmit sem talált, ami Martinovics vallomását igazolta volna.[2]

Ezek után fel kell tételeznünk, hogy Martinovics mindazt, amit vallomásaiban Gyurkovicsról elmond, avégből koholta, hogy a társaságok megszervezésével őt terhelő felelősség egy részét másra hárítsa, olyanra, aki már nem lévén az élők között, őt meg nem hazudtolhatta. Ily szándékot leplez Martinovics azon állítása, hogy Gyurkovicsnak tett ígérete nem volt őszinte, mert »ő egész életén át az arisztokrata kormányforma híve volt«, pedig láttuk, hogy ő mindig az arisztokráciával szemben foglalt állást. Egyébiránt Martinovics felületes gondolkodásának bizonyítéka a hiú remény, hogy Gyurkovicsot terhelő vallomása a per kimenetelére befolyást fog gyakorolni.[3]

III.

Martinovicsnak a titkos társaságok szervezéséről és az alkotmányterv kidolgozásáról szóló vallomásai után a vizsgálóbizottság természetszerűen nagy súlyt helyezett arra, hogy e tervezettel s a katekizmusok szövegével megismerkedjék. Martinovics kijelentette, hogy a birtokában volt példányokat mind megsemmisítette, de kész a három dolgozatot emlékezet után leírni és bemutatni.[4] Ígéretét néhány nap mulva az alkotmányterv és az »egyenlőség és szabadság«-társaság katekizmusának bemutatásával teljesítette.[5]

A bizottság az iratokat átvette, noha ezek híjával voltak a megbízhatóság és hitelesség kellékeinek. Ugyanis föltehető volt, hogy ha Martinovics csakugyan megőrizte híven emlékezetében a terjedelmes iratok tartalmát, élni fog az alkalommal, hogy az őt terhelő részek súlyán könnyítsen.

[1] Szinnyei: Magyar írók életrajzai. IV. 183. l.

[2] Németh 1794 december 9. és 15-iki jelentései a bécsi udvari levéltárban.

[3] Nem szabad elhallgatnom, hogy 1880. évi munkámban Martinovics meséjének hitelt adtam.

[4] Augusztus 22-én.

[5] Augusztus 28-án tett vallomásában említi, hogy ezeket már előterjesztette. Mindkét írása megvan a periratok között. A reformátorok katekizmusáról nem tesz említést. Valószínű, hogy ezt nem írta le.

A katekizmust illetőleg óvatosságot parancsolt neki a »könnyítések« tekintetében az, hogy ennek szövegét a társaságba fölvett tagok nemcsak ismerték, hanem le is másolták, s így készen kellett lennie arra, hogy hiteles példányai kerülnek a bizottság, illetőleg a bíróság elé. Mindamellett Martinovics megkockáztatta ezt a lehetőséget is. Az általa bemutatott iratnak és a Hajnóczy birtokában lelt példánynak összevetése lényeges különbségeket mutat. Míg ez hat fejezetben 82 kérdést és feleletet, amaz hét fejezetben 71 kérdést és feleletet foglal magában. Az eltérés a legszembetűnőbb a harmadik és ötödik fejezetben.

A jobbágyságról Martinovics kézirata a következő fejtegetéseket foglalja magában: A természetes jogaitól megfosztott ember rabszolgává válik; híjával van a tulajdonnak, a biztonságnak és a szabadságnak; ura számára dolgozik; elnyomója előtt mint bálvány előtt meghajolni kénytelen; zsarnok szeszélyei szerint kormányoztatik; az elnyomatást megszokva csúszómászóvá, lealázottá lesz; más jogot és igazságot, mint amit ura és zsarnoka neki juttat, nem ismer; pedig az ember természetes jogait semmiféle hatalom meg nem semmisítheti.

Mindez mérsékelten hangzik, ha összehasonlítjuk a hiteles szöveg szenvedélyességével, melyben a monarchikus és arisztokrata kormányformát egyaránt a népfelség erőszakos kisajátításával, az uralkodó hatalom bitorlásával, a népnek teljes kizsákmányolásával vádolja, amelyet tetszésük szerint dolgoztatnak, nyomorogtatnak, háborúba indítanak, vágómarhaként leöletnek, új adókkal tönkretesznek, béke idején is csak azért táplálnak, gondoznak, hogy, mint a jó marhát, a további munkára erőben és életben tarthassák. [1]

Feltűnő, hogy a vallásról és a papságról az egyenlőség és szabadság katekizmusa hallgat, ellenben Martinovics kézirata egy egész fejezetet foglal magában, melyet a reformátorok katekizmusából vett át; hogy az udvar enyhébb elbírálását biztosítsa, hangoztatta, hogy az egyház az uralkodók leigázására is törekszik. [2]

»A Magyarország számára rendelt új alkotmány terve«, melyet Martinovics szintén emlékezetből a börtönben írt, tizennyolc fejezetben 164 cikkelyből áll. Mivel Laczkovics azt a szöveget, melyet Martinovics diktálása után 1793 őszén írt, megsemmisítette, hitelességének ellenőrzése nem lehetséges. Azonban kétségtelen, hogy ezt a tervezetet is azzal a tendenciával írta, hogy

[1] E résznek méltatását teljesebben a III. fejezetben találja az olvasó.

[2] Martinovics kéziratát a vizsgálóbizottság augusztus végén vagy szeptember elején a Bécsbe szállított igazgatóknak bemutatván, ezek kinyilatkoztatták, hogy szövege azzal, amit Martinovics négy hónap előtt velük közölt, az elvek tekintetében azonos, de kifejezésekben a kettő között eltérés mutatkozik; nyilatkozataik a példányra rá vannak vezetve.

az udvart enyhébb elbírálásra indítsa. E szándékának kétségtelen bizonyítékai a szöveghez csatolt jegyzetek. A harmadik fejezetben a királynak, a nemességnek és a népnek, mint a nemzeti szuverénitás részeseinek sérthetetlenségét állapítván meg, Martinovics megjegyzi, hogy e rendelkezés a királyra nagyon előnyös, mert ő egyénileg, a nemesség és a nép pedig testületileg élvezné a sérthetetlenség kedvezéseit. A XXV. cikkelynél, mely a királyt feljogosítja, hogy minden százezer forint jövedelme után egy képviselőt küldjön az országgyülésre, Martinovics megjegyzi, hogy a királynak, ha nyolcmillió a jövedelme, nyolcvan képviselője volna az országgyülésen, ahová azelőtt csak néhány tanácsost küldhetett; ha tehát csak néhányat nyer meg a nemesség vagy a nép képviselőiből, a többséget mindig biztosíthatja magának.

IV.

A vizsgálóbizottság, mikor Martinovics augusztus 13-án tett vallomása a magyarországi titkos társaságok szervezetét és igazgatóinak neveit föltárta, szükségesnek látta, hogy nyomozásait Magyarországra kiterjessze, onnan a katekizmusok hiteles szövegét s a fölvett tagok névjegyzékét megszerezze. Úgy vélekedett, hogy ez legkönnyebben elérhető, ha Martinovics maga értesíti az igazgatókat, hogy ő már mindent megvallott. A hozzá intézett fölhívásnak engedve, Martinovics még aznap elkészítette a leveleket, melyeket francia nyelven írt. A Hajnóczyhoz írt levelében közli, hogy az ő július 9-én kelt levele a rendőrség kezébe jutván, okozta elfogatását; már mindent bevallott és kész bünhödni, de el akarja hárítani a veszélyt, mely vállalkozása következtében a császárt fenyegetné; ebben köteles Hajnóczy is közreműködni oly módon, hogy az »ember és polgár« katekizmusát, melynek szerencsétlenségére ő a szerzője és a két társaság tagjainak névsorát átadja. Hajnóczy a maga, és társai számára amnesztiát remélhet; ellenben ő kész mindnyájukért életét föláldozni; a szerencsétlenségért, melyet rájuk zúdított, bocsánatot kér.[1]

Figyelemreméltó, hogy az összeesküvés felfedezéséért és az igazgatókat terhelő saját vallomásaiért is a felelősséget Hajnóczyra hárítja; őt pedig csak a demokrata katekizmus példányának átadására utasítja, amiáltal a reformátorok katekizmusára vonatkozó vallomásához való ragaszkodását jelzi.

Hasonló módon fogalmazta a Laczkovicsnak és a Szentmarjaynak szóló leveleket, akiket szintén azzal biztatott, hogy

[1] A levél eredetije a nádori irományok között a bécsi udvari levéltárban.

»erényeik és nagy tehetségeik, ha őszinte megbánás bizonyítékait fogják nyújtani«, a király kegyelmére számíthatnak.[1]

E leveleket Schilling kormánytanácsos vitte Budára azon megbizatással, hogy az igazgatóknak átadja, tőlük az irományokat átvegye és esetleg kihallgatásuknál közreműködjék. Azonban a főherceg-nádor ez intézkedéssel nem értett egyet; attól tartott, hogy az igazgatók, ha a leveleket kézhez veszik, elmenekülnek; ezért célszerűbbnek látta, hogy elfogatásukat és Martinoviccsal való szembesítésük végett Bécsbe szállításukat rendelje el. Parancsára augusztus 16-án éjnek idején Hajnóczyt, Laczkovicsot és Szentmarjayt lakásukon elfogták s mindegyiket külön szekéren katonai fedezet alatt rögtön útnak indították Bécs felé.[2] Sigray gróf, ki lakhelyéről, Kőszegről, elmenekült ugyan, de Veszprém megye területén elfogatott, néhány nappal utóbb követte őket. Mind a négyet a rendőrminiszter őrizete alá helyezték s a vizsgálóbizottság elé utasították, melyet a király két magyar taggal, Lányi József és Nagy József kancelláriai udvari tanácsosokkal egészített ki.[3]

Az igazgatók, kiknek kihallgatása augusztus 25-én vette kezdetét, szükségképen tisztában voltak azzal, hogy elfogatásukat Martinovics vallomásai okozták. Ezért nem is kímélték őt. Arra, hogy a titkos társaságokba történt fölvételüket s az igazgatói állás elfogadását tagadják, kísérletet sem tettek, sőt körülményesen elbeszélték, hogy Martinovics milyen módon nyerte meg őket terveinek. Laczkovics, Hajnóczy és Szentmarjay vallomásaiban jelentékeny helyet foglaltak el azon közlések, amiket Martinovics a francia jakobinusokkal fönnálló összeköttetéseiről előttük tett s amikről az ő saját vallomásaiban említés nem fordul elő.

Laczkovics és Hajnóczy Martinovics összes nyilatkozatait, amelyeket terveinek Robespierre s a francia konvent által való helybenhagyásáról, a franciák állítólagos pénzbeli segítségéről, melyből ötmillió frank jutna Magyarországnak, s az Ausztriában, Horvátországban, Galíciában és Stíriában előkészített forradalmak kitöréséről előttök tett, mind előadták. Mindketten kijelentették, hogy Martinovics ez állításainak hitelt nem adtak, mert ezekkel bennük bizalmat és bátorságot akart kelteni. Hajnóczy még megjegyezte, hogy ha Martinovicsnak francia pénz állt volna rendelkezésére, nem szorult volna uzsoraüzletekre.

[1] A Szentmarjayhoz intézett levél eredetije ugyanott. A Laczkovicshoz intézett levél nem található; ellenben töredéke megvan a Laczkovics periratai között, az ő sajátkezű másolatában, amit ügyvédje használatára készített. Érthetetlen, mikép került e levél kezébe, holott a másik kettő nem jutott el társaihoz.

[2] A főherceg-nádor augusztus 17-iki fölterjesztése a bécsi udvari levéltárban.

[3] 1794 augusztus 21-én.

Szentmarjay írott vallomásában Martinovics egyéniségéről is nyilatkozott. Mikor 1793-ban megismerkedett vele, szellemes társalgása, tudományos ismeretei és műveltsége csodálatot keltettek benne; de az 1794. év tavaszán csökkent az irányában érzett bizalma, mert Martinovics charlatan módjára viselte magát, dicsekedett az emberiség javára kifejtett nagy tevékenységével, meg azzal, hogy Lipót király őt a Magyarországon tervbe vett reformjainak megvalósításával bízta meg, s hirdette magáról, hogy ateista. Ezért, mikor őt igazgatóvá kinevezte, a dolgot nem vette komolyan, sőt el volt tökélve, hogy Martinovicsot tervei elejtésére készteti; ha pedig ez nem sikerült volna, jelentést tesz a nádornak és az országbírónak. Ezután Martinovicsnak francia összeköttetéseire és forradalmi terveire vonatkozó nagyszámú, az előbbiekkel azonos kijelentését hozza föl; többi között megnevezte Hackel bécsi kereskedőt és Pfisterer Bécsben lakó marseille-i emigránst, akik, Martinovics szerint, titkos jel előmutatására a francia közjóléti bizottság által a magyar forradalom céljaira utalványozott összeget ki fogják fizetni; továbbá említette bázeli, velencei és konstantinápolyi összeköttetéseit; s hogy a magyar forradalom Arad és Temesvár között fog kitörni, amelyben Benyovszky ezredes és Knezevics őrnagy is megígérték közreműködésüket.

V.

Augusztus 28-án közölte a bizottság Martinoviccsal az igazgatóknak reá vonatkozó vallomásait. Martinovics válaszában úgyszólván kizárólag Szentmarjayval foglalkozik, kit a Moniteur, továbbá Voltaire, Rousseau és más forradalmi írók munkái, melyeket nagy részben főnöke, Orczy báró könyvtárában talált, nyertek meg a forradalmi eszméknek. Nem tagadja, hogy előtte Lipót császár kegyeivel dicsekedett; de egyébként csak azt említette, hogy Lipót, ha tovább él, a rendek hozzájárulásával előnyös reformokat léptetett volna életbe. Azt nem mondta, hogy a franciák még ez évben elfoglalják Belgiumot és Hollandiát, Angliában partra szállanak, Németországban forradalmat támasztanak, de hogy mindez bekövetkezhetik, erre a hírlapokból maga is rájöhetett. Azt is említette neki, hogy Angliában a közvélemény irányítására hivatott titkos társaság működik, de ezt is olvashatta a hírlapokban. Egy alkalommal Szentmarjay kérdezősködött, hogy milyen a hangulat Bécsben a szabadság és egyenlőség eszméinek kérdésében. Amennyire visszaemlékezik, ő azt válaszolta, hogy ott sok forradalmi gondolkodású ember van, minélfogva Ausztriában előbb-utóbb várható a forradalom kitörése. A következő napon (augusztus 29-én) Martinovics meg-

jegyezte, hogy abban, amit a bécsi hangulatról Szentmarjaynak mondott, nem a saját meggyőződését fejezte ki; általában Szentmarjay szája íze szerint igyekezett beszélni; arról, hogy Bécs város a forradalom előkészítése végett szekciókra van már osztva, egyáltalán nem esett szó. Kívánja erre nézve szembesíttetését Szentmarjayval. Nem felel meg az sem a valóságnak, mintha ő úgy nyilatkozott volna, hogy a forradalmi szekciók a császár által az államadósságok ügyének rendezése végett összehívandó nemzetgyűlésre képviselőket fognak választani és hogy több szekció máris őreá adta volna szavazatát; mindezt Szentmarjay gondolta ki. Különben sem került nagy fáradságába Szentmarjayt forradalmi terveinek megnyerni, aki meggyőződéssel hangoztatta, hogy ha a monarchiában az állapotok rövid időn belül meg nem változnak, a tűrhetetlen elnyomás miatt, melyet itt kell szenvedni, Franciaországba fog kivándorolni. Ő úgy emlékszik, hogy mikor a szabadság és egyenlőség társaságáról szólott vele, Szentmarjay lelkes szavakban mondott neki köszönetet és megcsókolta őt. Néhány nap multán megismertette vele a reformátorok társaságának szervezetét, megjegyezvén, hogy ez fogja megkezdeni a forradalmat, a másik társaság pedig befejezi. Szentmarjay helyeselte ezt s a reformátorok társaságába szintén fölvétette magát, ígérvén, hogy a nemzetgyűlésen mindig a szabadság és egyenlőség eszméiért fog küzdeni. Igaz Szentmarjay azon állítása, hogy kezdetben a reformátorok társaságának létesítését ellenezte s abba csak az adott fölvilágosítások után nyugodott bele; ellenben nem igaz az, hogy abba csak akkor lépett be, mikor Martinovics több előkelő helytartótanácsi és kamarai tisztviselő belépéséről értesítette, mert még Laczkovics és Hajnóczy felvételét sem adta értésére. Újra kívánja a szembesítést, hogy őt szemtől-szembe hazugnak nyilváníthassa. Szentmarjay azon állítása, hogy a tervekbe való beavattatása után csak bizonyos idő elteltével jelöltetett ki igazgatóvá, szintén nem igaz; mihelyt megismerte és helyeselte a társaságok szervezését, kineveztetése azonnal megtörtént, sőt Martinovics ígérte neki, hogy halála után ő lesz a két társaság feje, mely minőségében Hackel bécsi kereskedőtől és Pfisterer marseille-i emigránstól, mint a párisi közjóléti bizottság bizalmi egyéneitől, bizonyos titkos jel bemutatása után a magyarországi forradalom céljaira pénzt fog kapni. Úgy gondolkozott, hogy ha Szentmarjay gyenge és hiú ember, akkor a hízelgő föladatot — a francia állammal közeli érintkezésbe juthatni — örömmel fogja fogadni; ellenben, ha mélyebb belátású embernek bizonyulna, úgy föl fogja ismerni annak valószínűtlenségét, hogy a közjóléti bizottság egy jelentéktelen kereskedőnek és egy emigránsnak a magyar forradalom megszervezésére tetemes összeget adott rendelkezésére; és így magától rá fog jönni, hogy az ő két társaság alapításáról szóló terve nem komoly dolog. Szentmarjay

azon állítása, hogy Martinovics Európa több államával fönnálló levelezéséről beszélt előtte, nem igaz; csak annyit mondott neki, hogy egykor német, francia és angol tudósokkal levelezett; ezzel pedig nem lehetett szándéka elhitetni vele, hogy a fenti két kereskedő pénz kifizetésére van fölhatalmazva. Elismeri, hogy a pénz utalványozására vonatkozó közlése nem felelt meg a valóságnak. Nem tagadja, hogy vallomásában ellenmondás található, de Szentmarjay olyan szenvedélyes demokrata, annyira bátor és tehetséges ember, hogy ily eszközökre nem is volt szükség, hogy őt a forradalom céljaira megnyerje, amelyek különben is azonosak az ő elveivel. A valótlanságokat csak időtöltésből beszélte el neki; de mivel előadását mindig azzal végezte, hogy tizenegy millió magyar külső segítségre nem szorul, Szentmarjay könnyen következtethette belőle, hogy ezek a közlések nem megbízhatók. Mikor azután a francia pénz kifizetése került szóba, Hackelt és Pfisterert csak azért említette, mert mások neve hirtelen nem jutott eszébe. Kijelenti, hogy a két kereskedő semmit sem tud az egész dologról. Pfisterer, akivel ő Gotthardinál ismerkedett meg s legföljebb ötször-hatszor találkozott, a franciaországi eseményekről mindig kifogástalanul beszélt. Szentmarjay vallomásának azt a részét, amikor elmondja, hogy Martinovics Európa több városából kapott jelentéseket közölt volna vele, szükségképen álmodta, mert beszélgetésükben csak hírlapi tudósításokról volt szó. Mivel őt igazgatóvá nevezte ki és mintegy helyettesévé rendelte, sok részletet fedezett föl neki forradalmi terveiből, melyeknek vezetését egy tábornokra kívánta bízni; megnevezte előtte Benyovszky grófot és Knezevichet, kiket a magyar tábornokok és törzstisztek sorában a legügyesebbeknek tart. Különben nincs kétsége az iránt, ha a magyar tábornokokat és tiszteket fölhívták volna a nemzeti ügy védelmére, mind hazasiettek volna. Arra azonban nem emlékszik, hogy azt mondotta volna, hogy Benyovszky és Knezevich az első jeladásra megjelennek hadosztályaikkal a forradalom támogatása végett; ha mégis mondotta, valótlan dolgott állított, mert a két tisztet egyáltalában nem ismeri, velük sohasem beszélt. Azt sem közölte Szentmarjayval, hogy a forradalom hol és mikor fog kitörni; arra, amit e tekintetben beszélt, nem emlékszik; de a forradalom kitörésének időpontját azért sem határozhatta meg, mert a titkos társaságok tagjainak gyarapodásától tette függővé. Lehetséges, hogy a forradalomnak Arad és Temesvár között való kitöréséről csakugyan beszélt, de erre nem emlékszik. Ismétli, hogy Szentmarjay vallomásában sok alaptalan állítás foglaltatik, melyekre következtetések útján s nem az ő beszéde alapján jutott; Szentmarjay lelkesedését a demokrata eszmék iránt Martinovics jól ismerte; nem volt szükség rá, hogy e buzgóságot hitegetésekkel még élessze; ha mégis tette, időtöltés végett cselekedte.

Szeptember 4-én közölték Martinoviccsal azt a részletet Hajnóczy vallomásából, amely szerint ő az igazgatók előtt mindkét katekizmus szerzőjének vallotta magát, és bemutatták neki a reformátorok katekizmusának azon példányát, melyet Hajnóczy iratai között lefoglaltak. Martinovics kijelentette, hogy nem emlékezik rá, miképen beszélt Hajnóczy előtt e katekizmusról, lehetséges, hogy úgy, amint az állítja; de azt határozottan kijelenti, hogy a reformátorok katekizmusa — Gyurkovics műve. Ő csak azt a pontot fűzte hozzá, amelyben arról beszél, hogy a magyarok, csakúgy mint a lengyelek, képesek fölkelést szervezni. A bemutatott példányról elismerte, hogy lényeges tartalmát tekintve azonos azzal, amit ő Hajnóczynak lemásolás végett átadott, de helyenként keményebb kifejezések találhatók benne. Forradalmi tervét Hajnóczyval nem közölte, aki azt Laczkovicstól vagy Szentmarjaytól tudhatta meg. Nem lehet kétsége afelől, hogy a tervet Robespierre és az egész francia konvent helyeselték volna; de nem emlékezik rá, hogy Hajnóczy előtt mondotta volna, hogy csakugyan helyeselik; ha mégis mondotta, csak tréfából tette. Hírlapi és magánközlésekből következtethette, hogy Európa több országában forradalom kitörése várható s ezt Hajnóczy előtt is említette; mondotta azt is, hogy már mindenfelé vannak jakobinusok, ami egyébként köztudomású dolog; arról ellenben, hogy titkos társaságok más országokban is alakultak, semmit sem beszélt, mert semmit sem tud. Mint »anekdótát« közölte Hajnóczyval, hogy a franciák hír szerint tizenöt millió frankot küldtek a lengyeleknek, s lehet, hogy Hajnóczy tévedésből ezt a magyarországi forradalmi tervvel hozta kapcsolatba. Azt, hogy a magyarországi forradalom szervezésére Bécsben francia pénz áll készen, nem mondhatta, mert erről nincs tudomása, noha meg van győződve, hogy ha a francia konventhez fordul kérelemmel, kapott volna pénzt.

Ezen részben érthetetlen, zavaros és ellenmondó vallomásokból világosan csak az derül ki, hogy Martinovics a franciákkal való összeköttetés gyanujától, melyet igazgatótársai előtt tett kinyilatkoztatásaival vont magára, szabadulni akart, és ezért nem habozott magát még azon bűnnel is terhelni, hogy társait rútul rászedte.

Azonban néhány nappal utóbb változtatott védelmi taktikáján. Szeptember 9-én a vizsgálóbizottságnak bejelentette, hogy »azon szeretetnél fogva, melyet uralkodója és az emberiség iránt táplál, utolsó titkait tárja föl, noha attól kell félnie, hogy ilyen módon a büntetést, mely rá várakozik, súlyosbítani fogja«. Elbeszélte, hogy a folyó év április havában egy Moreau nevű francia ügynök jelent meg nála, »harminc és nehány éves, középtermetű, barna arcszínű ember, ki egyszerű ruhát visel, németül jól beszél s az utat Franciaországból Bécsig Svájcon és Tirolon át egy hónap alatt tette meg«, s a közjóléti bizottság azon föl-

szólítását hozta meg neki, hogy Magyarországban forradalmat szervezzen.

Itt most hirtelen abbanhagyva a Moreau-féle megbizatás további részletezését, korábbi eseményekre tért vissza. Elmondta, hogy az 1792. év április havában, mikor a német-francia háború kitörése küszöbön állott, az elhúnyt Forster mainzi tanár, akivel 1784-ben Born bécsi tanácsos házánál ismerkedett meg, és mint wilnai tanárral baráti viszonyba lépett, Mainzból levélben értesítette, hogy a jakobinusok klubja részéről Mainzban és vidékén a francia forradalmi propaganda vezetésével lévén megbízva, őt ugyanezen feladatnak az osztrák államokban való keresztülvitelére ajánlotta a klubnak, mely ezen megbízást »Democrite Montagne« álnév alatt csakugyan őrá ruházta. Forster levelében megnevezte a propagandabizottság többi tagjait: Herzberg porosz minisztert, Bernstorff dán minisztert, a spanyol Aranda grófot, a lengyel Malachowski grófot s a híres göttingai tanárt, Schlözert. Martinovics a felajánlott állást (chef de propagande) elfogadta s csak azt kérte, hogy az utasításokat a posta mellőzésével, német nyelven jártas futárok által küldjék meg neki.

E kitérés után újból visszatért a Moreau-ügyhöz. Eszébe jut, — folytatta vallomását — hogy Moreautól kérdezősködött, ki foglalta el a propagandában az elhúnyt Forster helyét; mire azt a választ kapta, hogy utódja Dalberg püspök lett. Megemlíti, hogy az ügynöktől azt is kérdezte, mit tett volna, ha útközben küldetése céljának nyomára jöttek volna. Moreau azt felelte, hogy szívesen halt volna meg, mert tudja, hogy a franciák családjáról kellően gondoskodtak volna.

Ekkor ismét »eszébe jutott«, hogy Flórencben a propaganda ügynöke Manfredini »királyi tábornok«. Majd előbbi »elbeszélését« folytatva elmondta, hogy az 1793. év folyamán Forstertől Párisból újabb levelet kapott, melyben a családjáról közölt hírek között azt a kérdést vetette föl, hogy Martinovics milyen viszonyban áll a császári udvarral. Egyúttal figyelmeztette Forster e levelében, hogy neki vagy görög rojalistának, vagy német republikánusnak kell lennie, amit kezdetben tréfának tartott, értelmét csak akkor fogta föl, mikor a francia diplomáciának Európa átalakítására vonatkozó terveivel megismerkedett.[1] Forster vele hieroglifikus jeleket is közölt, amelyeknek előmutatásával a francia köztársaság követei részéről mindennemű támogatásban részesül. E jeleket közölte Szentmarjayval, elhitetvén vele, hogy felhasználásukkal Hackeltől és Pfisterertől pénzt kaphat.

Martinovics kijelenti, hogy a magyarországi forradalom szervezéséhez támogatást a franciáktól nem kért, ellenben mint

[1] E tervet Martinovics a vizsgálóbizottságnak külön emlékiratban terjesztette elő, melyet a következő fejezetben ismertetek.

propagandavezető hasznos szolgálatokat tett a császári udvarnak. Amikor ugyanis a braunschweigi herceg 1792-ben Franciaországba nyomult, Forster értesítette, hogy mihelyt a németek a francia föld belsejébe jutnak, Custine francia tábornok Landau körül gyülekező seregével a német birodalmat el fogja árasztani. E hírt ő azonnal közölte Ferenc királlyal, ki előkelő állást ígért neki jutalmul, de ígéretét nem váltotta be. Forster később, 1792 őszén, a párisi jakobinus-klubban Németország demokratikus átalakítására kidolgozott tervet és 1793 elején Custine tábornok németországi hadjáratának tervét küldötte meg neki, melyeket ő a császári miniszteréknek mutatott be; egyúttal a franciák és a török porta között előkészített szövetség létrejöttének megakadályozására javaslatokat terjesztett elő.

Eszerint most önérzetesen, kérkedve hirdette a bizottság előtt, hogy a francia forradalom vezetői által szervezett nemzetközi propagandabizottság tagjai sorába, nagytekintélyű európai államférfiak körébe választották meg, ahonnan időközönként fontos értesítéseket kapott. Ez összeköttetés közvetítőjeként nem az 1792. őszén emlegetett Parmentier-t, hanem olyan férfiút jelölt meg, kit a bécsi udvari körökben jól ismertek. Forster János György volt ez, ki a német irodalomtörténetben mint útleírások szerzője a klaszikus írók között foglal helyet, s a természet szépségeinek nagy megbecsülésével tűnt ki. Danzig közelében született s atyjának, a nagyhírű utazónak és természetvizsgálónak kíséretében mint gyermek Oroszországba, majd Angliába került és mint tizennyolc éves ifjú Cook expedíciójához csatlakozva körülhajózta 1772-ben a világot. Ezen utazás leírásával hírnevet szerezvén, Kasselben tanszéket nyert, majd 1784-ben a wilnai egyetemre hívták meg tanárnak. Útközben hosszabb időt töltött Bécsben, hol József császár kitüntetéssel fogadta, és Born udvari tanácsos, a gyulafehérvári származású jeles geológus házában, mely a szabadelvű és szabadkőműves tudósok gyülhelye volt, megismerkedett és barátságot kötött Martinoviccsal. Néhány évvel utóbb a mainzi érseki könyvtár őre lett. Itt találta őt a francia forradalom hadainak diadalmas rajnamenti előnyomulása. Miután Custine tábornok 1792 október 21-én Mainz városába bevonult, Forster némi habozás után a franciák pártjához csatlakozott s »a Rajnamelléki német nép konventjébe« képviselőül választották meg s 1793 március 25-én Párisba küldték, hogy a Franciaországhoz kapcsolt Rajna-vidék hódolatát a nemzeti konventnek bemutassa. Július végén megbízta őt a konvent, hogy az angol kormány megbizottaival, a hadifoglyok kicserélése ügyében tárgyalásokat folytasson. Az év végén visszatért Párisba. De az itt talált állapotok romba döntöttnek mutatták köztársasági eszményeit, búcsút akart mondani a politikának és tudományos útra készült Indiába; de nehány héttel utóbb elragadta a halál.

Irodalmi hagyatékának tizenkét kötetében és három életrajzában Martinoviccsal fönnálló összeköttetéséről semmit sem találunk följegyezve; de ez nem ok arra, hogy Martinovics elbeszélésétől minden hitelességet megtagadjunk. Ellenben bizonyos, hogy Forster csak 1792 őszén lépett érintkezésbe Mainzban a francia forradalom tábornokával, és csak 1793 tavasz kezdetén a nemzeti konventtel. Lehetetlen tehát, hogy 1792 tavaszán Martinovicsot a propagandabizottságba tagul ajánlotta volna. Forster részvételéről ilyen propagandabizottságban sem tudnak semmit az ő életírói. A francia forradalom történetírói pedig egyáltalán nem beszélnek ilyen propagandabizottság létezéséről. Martinovicsnak az állítólag Forstertől kapott két értesítésére vonatkozó jelentései nem maradtak fönn; lehetséges, hogy ilyeneket nem is nyújtott be; de ha fönnmaradtak volna is, csak koholt tudósításokat tartalmazhatnának.

Ami Moreau küldetését illeti, a Saône-et-Loire département ilyen nevű képviselője helyet foglalt ugyan a nemzeti konventben, de már 1793 augusztus 15-én benyújtotta lemondását, s csak azért nem távozott a gyülésből, mert utódját nem választották meg.[1] Így tehát kiküldetésre 1794 április havában nem volt fölhasználható. Egyébiránt már itt ki kell emelnem, hogy Martinovics a per későbbi stádiumában, — mint látni fogjuk — maga koholmánynak minősítette azt, amit Moreau küldetéséről vallott, és felszólította az udvart, hogy állapítsa meg svájci követe útján, hogy Moreau az 1794. év folyamán Párisból nem távozott. A propagandabizottságba való megválasztásáról előadottakat fönntartotta ugyan, de ekkor már Forsterről hallgatott, ellenben állította, hogy Lipót király kívánságára fogadta el a bizottságban a tagságot, melyről a király halála után lemondott.

Martinovics előadásának megbízhatatlanságát a francia forradalommal összefüggésben elbeszéltekre nézve a legszembetűnőbben jellemzi a következő eset. A bécsi vizsgálóbizottsághoz 1794 október 17-én intézett írott előterjesztésében utal a Colloredo grófhoz két év előtt benyújtott jelentésére, melyben közölte volt, hogy a felső-rajnai départementban a nemzeti konventbe képviselőnek szándékoztak őt megválasztani, mert kívánatosnak tartották, hogy a konvent hadi és pénzügyi bizottságaiban helyet foglaljon Cambon mellett, ki magáévá tette az ő pénzügyi elméletét, melyet 1785-ben Párisban kiadott francia munkájában kifejtett; de ő elutasította az ajánlatot, mert nem akart uralkodója ellen fordulni. Ellenben a per folyamán azt állította, hogy Lipót király parancsára francia polgárrá lett, mint ilyent a felső-rajnai département részéről a nemzeti konventbe képviselőül választatott meg; régi barátai: Forster, Condorcet, Guiton de

[1] Resté à son poste, faute de suppléant. Guiffrey i. m. 110. l.

Moreau által pedig a konvent pénzügyi bizottságába tagul ajánltatott!

Így mind a propagandabizottságba való megválasztásáról, mind a Moreau küldetéséről szóló előadását a mesék és koholmányok körébe kell utasítanom.[1]

Meglepő elhatározását, hogy magát uralkodója és hazája ellenségeinek bizalmi embere és eszközeként mutassa be, talán magyarázhatja mérhetetlen hiúsága, mely örömét találta abban, hogy magát a világpolitika tényezői sorába helyezhesse. De lehet, hogy kíméletre és figyelemre számított költött előadásával, reményt akarván kelteni, hogy franciaországi összeköttetéseivel az udvarnak jó szolgálatokat tehetne.

Hasonló módon kell magyaráznunk »A császárhoz intézett levél« keletkezéséhez fűzött magyarázatait. Mikor e levél eredetéről kérdést intéztek hozzá, válaszát azzal kezdte, hogy a Milánóból kiutasított Gorani gróf több, uralkodókhoz intézett gyalázó levelet tett közzé a Moniteurben, melynek olvasói várták, hogy Ferenc császárhoz intézett levél is fog megjelenni tőle. Mikor a lap egyik száma elmaradt, Bécsben az a hír terjedt el, hogy abban látott napvilágot a kérdéses levél. Ezután (1793 április havában) Pestre utazott, hol megismerkedett Hajnóczyval.

Elbeszélését folytatva, hirtelen megváltoztatta szándékát, s ahelyett, hogy a levél eredetére vonatkozólag kigondolt mesével lépne föl, őszinte vallomásra szánta el magát. Bevall mindent amit a levélről tud, mert mentegetődzése semmit sem használna, jellemét pedig kedvezőtlen világításba helyezné. Bevallja, hogy a »Lettre à l'Empereur et Roi de Hongrie« című röpiratnak ő a szerzője. Noha a magyar kancellária rosszul bánt vele és a királytól sem hivatalt, sem üldözői ellen támogatást nem kapott, ő mégis szívén viselte a monarchia javát. Minthogy meg volt győződve arról, hogy a kormány diplomáciai rendelkezései a monarchia enyészetét vonják maguk után, egyik audienciája alkalmával figyelmeztette a királyt, hogy ha más útra nem lép, súlyos veszedelmeknek és bajoknak teszi ki magát és birodalmát. S amit jósolt, be is következett. Minthogy jóakaratú igyekezetei sikertelenek maradtak, befolyásra szert nem tehetett, a monarchia javára nem működhetett, a magyar kancelláriától szenvedett üldöztetés hatása alatt, megfogalmazta a levelet azon szándékkal, hogy közzéteszi a Moniteurben. Köztársasági szellemű nyilatkozatok és kifakadások között tanácsokat ad arra nézve, hogy az osztrák ház mily módon irányíthatja a maga javára diplomáciáját. Egy nap alatt megírta a levelet, de vágya, hogy azt nyilvánosságra hozza, lecsillapult s az írást egyéb iratai között pihentette. Pesti

[1] Nem hallgathatom el, hogy negyven év előtt kiadott munkámban mind a két előadást hitelesnek fogadtam el.

időzése alkalmával Hajnóczy szólt neki a Moniteur elmaradt számáról s a Pesten elterjedt hírről, hogy az a császárhoz intézett levelet tartalmazta. Martinovics viszont elmondta, hogy Bécsben is ez a hír kering. Hajnóczy azon hiszemben, hogy Martinovics olvasta a levelet, megkérte, közölje azt vele, ígérvén, hogy senkinek nem mutatja meg. Tudván, hogy Hajnóczy komoly ember, reményt nyújtott neki, hogy a levelet majd eljuttatja hozzá. Bécsbe visszatérve 1793 május vagy június havában harmadfél íven elferdített írással maga másolta le és küldte el neki a levelet. Nem tudja, hogy a Moniteur elmaradt száma Goranitól közölt-e levelet; az ő levelét nem hozhatta, mert ő a levelet nem küldte be a lapnak, az abban előadottakat pedig Gorani nem ismerhette. Mikor szeptember havában ismét Pestre érkezett, megütközéssel hallotta, hogy a levél magyar, német és latin fordítása Magyarországon el van terjedve. Hajnóczynak szószegése miatt szemrehányást is tett, de az tréfára fordította a dolgot. Tudván, hogy Hajnóczy baráti viszonyban áll Laczkoviccsal és Szentmarjayval, sejtette, hogy ezekkel közölte a levelet, amelyet ezek fordítottak le; sőt, ha jól emlékezik, Koppi tanár és egy rác püspök is résztvettek a fordításban. Értesülvén a levél elterjedéséről, azt híresztelte, hogy a levél Bécsben is általánosan el van terjedve, amivel elérte azt, hogy az irat nem jutott túl az ország határain. Hajnóczy egy ideig nem tudta, vajjon ő avagy Bartsch udvari fogalmazó küldötte-e meg neki a levelet; ő csak szeptemberben vallotta meg neki, hogy ő volt a levél küldője.

Az 1793. év május havában a Moniteur egyik száma ismét elmaradván, híre támadt, hogy abban a lengyel királyhoz intézett botrányt keltő levél foglaltatott. Hajnóczy a jelen (1794.) év március havában Bécsbe érkezvén, nála kérdezősködött a levél iránt. Ő ugyan kijelentette, hogy a levélről semmit sem tud, de Hajnóczy nem hivén szavainak, mégis megkérte, hogy szerezze meg a levelet. Hogy zaklatásaitól meneküljön, ő — aki jól ismerte a lengyel ügyet — sietve megírt egy ilyen levelet. Az eredeti példányt elégette, miután Hajnóczynak megengedte, hogy másolatot készíthessen róla, de terjesztésétől szigorúan eltiltotta.

VI.

A vizsgálóbizottság Martinovics kihallgatásánál kiváló figyelmet fordított a bécsi összeesküvés részeseivel való kapcsolatának földerítésére. A rendőrminisztérium rendelkezésére álló följelentések mellett támpontul szolgált erre a Hebenstreit-féle lázító vers egy példánya, melyet Martinovics elfogatása után könyvei között elrejtve találtak, és egy Hackel lakásán lefoglalt, Martinovics által letétbe helyezett csomag, mely Payne Tamás angol írónak

»A felvilágosodott század« című művét Martinovicstól készített német fordításban tartalmazta.

Martinovics megkérdeztetvén, hogy a verset kitől kapta, bevallotta, hogy azt Hackel adta neki, kitől azért kérte el, mert a rendőrminiszternek óhajtotta bemutatni. Az angol munkáról, szokásához híven, egész mesét eszelt ki, elmondván, hogy lefordítását egy litván származású úr fölszólítására vállalta, mert ilyen módon óhajtott bizalmába jutni, hogy a lengyelországi forradalomra vonatkozó titkos iratokat kaphasson tőle, melyeket a rendőrminiszterrel akart közölni, amit el is ért. A lefordított könyvet forradalmi tartalma miatt nem akarván otthon tartani, barátjánál helyezte el azon elhatározással, hogy a jövő télen elégeti.

Augusztus 10-én a bizottság aziránt érdeklődött Martinovicsnál, hogy kikkel érintkezett Bécsben. Válaszában Martinovics elsőnek Hackel kereskedőt említette, kivel még Lembergben ismerkedett meg s ki őt Bécsben a nyáron majdnem mindennap meglátogatta; de a fecsegő, következetlen emberrel komoly tárgyakról beszélni nem lehet, s a társalgás a legközömbösebb témákról folyt, a francia forradalom soha szóba sem jött. Blumauerrel 1793-ban együtt járatták a Moniteurt, míg a lapot betiltották; ő hozta a lapot Martinovicshoz s ő vitte el tőle. Néhány héttel elfogatása előtt ismerkedett meg Anisz kereskedővel, kit boltjában keresett föl néha, ebédelt is nála; továbbá Mertner nyugalmazott tanárral, — kit József császár Amerikába küldött volt növénytani tanulmányok végett — és Jeline tanítóval. Jutz ügyvéddel naponként együtt ebédelt a Matschakerhof éttermében és kávézott a Kärntner-utcában. Troll lembergi rendőrigazgató, »a legjobb emberek egyike«, kivel még lembergi tartózkodása óta tartotta a barátságot, gyakran fölkereste őt, mikor szabadságidejét Bécsben töltötte, Hackelnél néhányszor együtt ebédeltek. Mindezekről csak annyit vallott, hogy demokrata szellemű férfiak s a bizottságot Hackelhez utasította, mint aki valamennyit jól ismeri s a legbővebb fölvilágosításokat adhatja róluk.

Hackelről kijelentette, hogy demokrata, de nem forradalmi elveket vall; a francia harctérről érkező s a monarchiára kedvezőtlen híreket örvendve szokta továbbadni, de önálló gondolatok hiányában a másoktól hallottakat ismételgeti. Martinovics közölte vele, hogy Magyarországban forradalom előkészítésén dolgozó társaság alakult, de részleteket nem említett; hogy beszélt-e magáról, mint a társaság fejéről, arra sem emlékszik. Hackel azt tanácsolta neki, hogy ebbe a vállalkozásba bele ne elegyedjék, mert magát is, őt is szerencsétlenségbe döntené. Jeline, kit csak kevéssel elfogatása előtt mutattak be neki, lelkes demokratának beszélt, a francia forradalmat és a nemzeti konvent működését dícsérte; semmi óvatosságot nem mutatott kijelentéseiben, s ezért Martinovics félt vele együtt lenni s kerülte őt. Jutz-al

mindig nyilvános helyeken volt együtt, hol forradalmi ügyekről nem tárgyalhattak. Blumauer könyvkereskedő a francia események megbeszélése alkalmával monarchia-ellenes érzelmeit világosan kimutatta. Martinovics jelentette is 1793-ban a kabinetben, hogy könyvvásárlás ürügye alatt Angliába készül, de tulajdonképeni célja az angol közszellemmel való megismerkedés. Visszatérése után Blumauer hangoztatta, hogy az angol nép többsége demokrata szellemű. Általában Blumauer, Strattmann udvari könyvtárőr és Ratschky udvari titkár a bécsi demokrácia apáinak és vezéreinek tartották magukat. Strattmann, »a leggonoszabb demokraták egyike«, hevesen kifakadt a miniszterek és tanácsosok ellen, s a miniszteri értekezleteket nevetségesekké tette.

Hörmann nyugalmazott udvari tanácsos, kivel 1792 nyarán többször együtt ebédelt Hackelnél, nyugdíjaztatása alkalmával így fakadt ki: »Vigyen el az ördög, ha a forradalom kitörésekor nem én tűzöm ki elsőnek a zászlaját!« Ratschky udvari titkár, a folyó év március vagy április havában Martinovics jelenlétében úgy nyilatkozott, hogy a francia forradalom ellen irányuló röpiratát csak azért írta, hogy azzal, ha kellemetlen helyzetbe jutna, fedhesse magát. Bartsch hírlapíróval sohasem találkozott, csak Hackeltől hallotta, hogy mind ő, mind Jeny kereskedő demokraták. Aniszt azért tartja demokratának, mert szívesen érintkezett ily szellemű férfiakkal. Troll, mikor a mult évben Elszászban és Lotharingiában utazott, leveleiben többször írt az ott uralkodó demokrata szellemről, amit Martinovics a kabinetben bejelentett. Riedel báróról csak annyit tud, hogy Flórencben udvari matematikus volt, 1788-ban pedig a lembergi egyetemen a felső matézis tanszékét, melyet neki fölajánlottak, nem fogadta el. Különben Riedelt sohasem látta, azt sem tudja, hogy állandóan hol tartózkodik. Hasonlóképen több másról, kikről kérdést tettek hozzá, kijelentette, hogy nem ismeri őket.

Az udvari bizottság Martinovicsot ismételten fölhívta, hogy mindazt, amit Gotthardi kormánytanácsosról tud, mondja el. Szeptember 5-én Martinovics kijelentette, hogy barátjának nejére és gyermekére való tekintettel vonakodott a fölszólításnak eleget tenni; most azonban, »bírái kegyes bánásmódjának hatása alatt«, igaz vallomást fog tenni, de esedezik, hogy az uralkodó kímélje Gotthardi nejét és gyermekét, akik valóban teljesen ártatlanok. E bevezetés után a bizottság joggal föltételezhette, hogy Gotthardinak a bécsi vagy a magyarországi összeesküvésben súlyos beszámítás alá eső része van. Azonban csalódott!

Martinovics vallomásában elmondotta, hogy Lipót császár halála után ő és Kumpf Hubert rendőrgyakornok[1] gyakran föl-

[1] A vallomásokban Gumpf-nak írják a nevét. Az ellene indított per iratai szerint Bajorországból származott és »beeideter Polizeipraktikant« volt.

keresték Gotthardit. Az utóbbi időről-időre hozott magával és fölolvasott Colloredo gróf és az egész kormány ellen irányuló gúnyiratokat, melyeket ő maga írt és terjesztett Bécsben; egyet Gotthardi fölszólítására még a rendőrigazgatóság épületére is kiragasztott. Gotthardi társaságában a miniszterekről gyalázó dolgokat beszéltek, amelyek még vele is, bár sohasem látta, meggyűlöltették Colloredo grófot. Gotthardi házának vendégei közé tartoztak: Gurdian kereskedő és Pfisterer, akik azonban, úgy látszik, a kormánynak nem ellenségei. Nem emlékezik, hogy elárulta volna Gotthardi előtt, hogy a császárhoz intézett levélnek ő a szerzője, de tudja, hogy a német fordítását Gotthardi megkapta Pestről. Ez év június havában Pestről visszatérte után elmondotta Gotthardinak magyarországi forradalmi terveit, a két társaság alapítását, az igazgatók s a tagok nevének elhallgatása mellett; Gotthardi csupán óvatosságra intette őt.

A vizsgálóbizottság a hézagos és részben homályos részletek kiegészítését nem követelte. Ellenben tizenkét nappal később több gúnyiratot mutattak Martinovicsnak, ki azok közül csak egyről vallotta, hogy talán ismeri, de biztosan nem állította, hogy azt Kumpf mutatta be Gotthardinak. Néhány nappal utóbb (szeptember 16-án) Martinovics Gotthardiról szóló vallomását önként kiegészítette. Elmondta, hogy Kumpf egy Colloredo ellen írt gyalázatos röpiratot olvasott föl. Távozása után Martinovics megütközését fejezte ki azon, hogy Gotthardi ezen erkölcstelen emberrel érintkezik, ki Pozsonyban egy Erdődy grófnét gyalázatosan rászedett, Gotthardi viszont kijelentette, hogy minden, amit Kumpfról beszélnek, rágalom; Kumpf, »finom, ravasz elme«, kéz alatt a kormány ellen dolgozik, több gúnyos röpiratot írt, melyeket nagy ügyességgel terjeszt. Bárcsak minél több ilyen irat látna napvilágot Colloredo ellen; elégedetlenségét fejezte ki afölött, hogy a közönség a kormány politikájával szemben nyugodtan viselkedik. Gotthardi a kabinetminisztert több ízben »Krucifix-beiszernek« nevezte, ki nem tud beszélni és semmihez nem ért, itt volna az ideje módot találni a megbuktatására. Gotthardi előtt egy rendőrbiztos a császárt, a kabinetminisztert és a kormányt kocsisok és teherhordók körében szokásos kifejezésekkel becsmérelte és azt jósolta, hogy munkájukból a birodalomra szomorú jövő várakozik.

Ilyen szidalmak hatása alatt írta meg Martinovics — vallomása szerint — a császárhoz intézett levelét; 1793 november havában Gotthardi közlé vele, hogy egy beérkezett bizalmas jelentés szerint Hajnóczy e levél másolatát terjeszti. Ekkor ő megkérdezte Gotthardit, hogy följelentést tesz-e a levél szerzője ellen, mert ez esetben ő Svájcba fog kivándorolni. Gotthardi megnyugtatta. Azt hiszi, hogy Gotthardi azért nem jelentette őt föl, mert a neki kölcsönzött hatszáz forint után húszszázalékos

kamatot kap, s azért sem, mert Gotthardinak Colloredo ellen érzett gyülöletét a legnagyobb mérvben kielégítette e levél, amit abból is következtet, hogy Gabelhofer pesti könyvtárnokkal, ki a levelet könyv nélkül megtanulta, egy ízben az ő jelenlétében elszavaltatta s nagy élvezettel és tetszéssel hallgatta.

Ezalatt Gotthardit a császárhoz intézett levél tárgyában szintén kihallgatták, aki elmondta, hogy az előző évben a rendőrminiszter megbízta őt a levél szerzőjének kinyomozásával; ő Martinovics közreműködését is kérte ez irányban, ki hamarosan bevallotta, hogy a levél szerkesztésében ő is résztvett, de ha ez az udvar tudomására jutna, kénytelen volna Svájcba vagy Franciaországba menekülni; egyszersmind figyelmeztette Gotthardit, hogy az ő nevének elárulásával veszélybe döntene több magasállású, az udvarnál szereplő egyént, kik szintén közreműködtek e levél kibocsátásában, többek között Rollin tábornokot is, ki több titkos társaság tagja s testvére a francia nemzeti konventben képviselő.

E vallomást szeptember 20-ikán közölték Martinoviccsal, ki kijelenté, hogy talán mondotta Gotthardinak, hogy a levél szerkesztésében több udvari ember is résztvett; mindenesetre azért mondotta, hogy az ellene való följelentés megtételétől ily módon is elrettentse; az igazság az, hogy a levélnek egyedüli szerzője ő. Rollin tábornokot, akit Gotthardi előtt munkatársaként nevezett meg, nem ismeri; de mivel hallotta róla, hogy nagyon fölvilágosodott ember, lehetséges, hogy említést tett róla a levél készítésével kapcsolatban Gotthardi előtt. Arról, hogy Rollin több titkos társaság tagja, semmit sem tud s erről Gotthardi előtt sem szólhatott; de igenis emlékezik azon föltevésére, hogy Rollin s a hasonló nevű francia miniszter: Roland rokonságban vannak s ilyesmit Gotthardi előtt is említhetett. Később pontosan megállapítván a miniszter nevét, meggyőződött. tévedéséről.

Saját beismerése szerint a két családi név csekély hasonlósága elegendő volt neki, hogy abból veszélyes föltevéseket kombináljon s terjesszen ismerősei között.

Gotthardi vallomásában elmondta, hogy a két titkos társaságba fölvett tagok névsorát is közölte vele Martinovics. Utóbbi válaszában tagadta, hogy a fölvett tagokat Gotthardi előtt megnevezte volna; az ismertetőjeleket sem közölte vele, azt a tervét sem hozta tudomására, hogy a szabadság és egyenlőség társasága idővel a reformátorokét föl fogja oszlatni. Ellenben megismertette vele a taggyűjtés módszerét, hogy minden tag köteles két új tagot szerezni s kifejezte előtte reményét, hogy ily módon a tagok száma hamarosan nagyra nőhet. Elmondta neki, hogy mindkét társaság közös célja Magyarországon forradalmat támasztani, melynek kitörésekor nemzeti konventet hínak egybe, nemzeti

hadsereget állítanak föl s Magyarországot köztársasággá alakítják át. Azokat a magyar nemeseket, kik, bár nem tagjai a titkos társulatoknak, a forradalom mellé fognak állani, nem nevezte meg, mert ezeket Gotthardi jobban ismeri. A forradalom kitörésekor életbeléptetendő alkotmányról, melyet már kidolgozott volna, nem beszélt. Egyáltalában e tárgyakról csak röviden folyt a beszélgetés, mert ebéd előtt történt és a szobában többen voltak jelen. Különben is a magyarországi forradalom tervét azért közölte Gotthardival, hogy általa meghiusíttassa azt; és még azért, mert Gotthardi az érvényben lévő alkotmánnyal való elégületlenségét ismételten kifejezésre juttatta, hangoztatván, hogy ezen alkotmány őt is, meg másokat is, kik még nem hívei a demokráciának, demokratákká fogja tenni.

Szeptember 24-én Martinovicsot szembesítették Gotthardival, hogy az utóbbi bűnrészessége megállapíttassék. Gotthardi arra a kérdésre, hogy Martinovics közölte-e vele a titkos társaságok alapítására és a forradalom előkészítésére vonatkozó terveit, így válaszolt: »Lehetséges, hogy közölte, de nem emlékszem rá«. Martinovics viszont fenntartotta állítását, hogy mindezt közölte vele. Gotthardi ismét csak annyit mondott: »Talán téved; nem emlékszem rá«. Martinovics ismételte kijelentéseit, megtoldván azzal, hogy Magyarországnak független köztársasággá alakításáról is beszélt előtte. Gotthardi újból azt hebegte: »Nem emlékszem rá«.

Miként egykori pártfogója, jóakarója és hű társa helyzetét kérlelhetetlen következetességgel súlyosbította anélkül, hogy a magáén ezáltal könnyített volna, époly kíméletlenül járt el legnagyobb tisztelőjével Hackellel szemben, kinek vendégszeretetét gyakran élvezte.

Október 14-én Martinovics, kérdezés nélkül, csak úgy a saját ötletéből, előadta, hogy Hackel előtt is bevallotta a császárhoz intézett levél szerzőségét, sőt neki diktálta a Hajnóczy számára készült példányt, amelynek az ő ízlésével egyező kifakadásaiban Hackel nagyon gyönyörködött.

A vizsgálóbizottság ez alkalommal felszólította Martinovicsot, hogy mindazt, amit Hackel politikai nézeteiről, működéséről és összeköttetéseiről tud, írásban terjessze elő. Martinovics élt az alkalommal, s beadványában előadta, hogy Hackel tehetetlensége (Unfähigkeit) következtében nem tekinthető veszélyes embernek, noha a kormány iránt hajlandósággal nem viseltetik. Házát kiváló demokraták látogatták, ahol Strattmann, Ratschky, Degen a kormány ellen sok rosszat beszéltek, amit Hackel nejével együtt ismételgetett. Ő Hackelt kémnek tartotta, s ezért magyarországi forradalmi terveiről is csak annyit közölt vele, amennyit elegendőnek tartott arra, hogy Hackel árulása esetén a rendőrminiszter elé vezessék. A közölt részletekre nem emlékezik, de

Hackel vallomásának az a része, amelyben kijelenti, hogy Martinovics az egész terv közlését akkorra ígérte, amikor Magyarországon együtt lesznek, terveinek csak általános ismertetését tételezi föl. Mikor Jelinétől meghallotta, hogy a rendőrségen feljelentést tettek ellene, mindjárt tudta, hogy Hackel volt az áruló. Várta is meghívását a rendőrséghez, s Hackellel közölte, hogy audienciát akar kérni. Hackel egyébiránt intette, hogy a forradalomban a főnök (capo) szerepére ne vállalkozzék, nehogy szerencsétlenné tegye őt is.[1]

E jelentése tartalmát még a beadás napján élőszóval előadott újabb részletekkel egészítette ki. Hackel mintegy másfél év előtt a »Die Reise des Papstes in Himmel und in die Hölle« című röpiratát adta néki olvasás végett, amelyet, tartalmát veszedelmesnek találván, Gotthardi útján a kabinetminiszterhez juttatott. Blumauer, Strattmann, Degen és Ratschky a miniszteri értekezletekről s a külügyi diplomáciai eseményekről mindig hiteles tudósításokat kaptak, amelyeket Hackellel, ez pedig vele közölt; ő mind e személyekről, mind híreikről a kabinetminiszternek időről-időre pontos és hűséges jelentést adott. Rendszerint Strattmann hozta elsőnek a híreket, melyeket — úgy látszik — Spielmann bárótól kapott; Degen szintén gyorsan jutott a hírekhez, mert — Hackel beszédje szerint — a svéd követséggel volt összeköttetésben; Ratschky mindent Chotek gróftól tudott, míg Blumauer hírforrását nem tudhatta meg. Hackelt, ki Pestet nagyon szerette volna látni, kevéssel elfogatása előtt hívta meg oda s megígérte, hogy ugyanekkor a titkos társaságok szervezetébe s a forradalom terveibe jobban be fogja avatni, mert szerette volna, hogy azokat Hackel Bécsben terjessze; Hackel azonban erre nézve nem tett ígéretet.[2]

Martinovics egyúttal fölhasználta az alkalmat, hogy Hackel nejére is ráirányítsa az udvar bosszúját. Azt állította róla, hogy szidta és gyalázta a császárnét, akit »ostoba, gőgös, rút asszonynak« nevezett. A szerencsétlen asszony ezen állítást rágalomnak mondta, amelyet Martinovics azért hiresztelt róla, mivel őt hazug és erkölcstelen beszédei miatt nem szenvedhette s ezt többször éreztette is vele.[3]

[1] Hitelesített másolata a Hackel-pör iratai között a bécsi udvari levéltárban.

[2] A szeptember 16-ika és október 18-ika között Martinovics vallomásairól fölvett jegyzőkönyvek hitelesített másolatai a Gotthardi-pör iratai között. Ugyanott van Gotthardinak a nyílt levélre vonatkozó vallomásáról fölvett jegyzőkönyv.

[3] Hackel neje vallomásáról 1795 március 16-ikán fölvett jegyzőkönyv a Hackel-pör iratai között.

VII.

Martinovics szeptember 5-ikén tett vallomásában, anélkül hogy megkérdezték volna, előadta, hogy kevéssel elfogatása előtt forradalmi terveit közölte Bacsányi Jánossal, kinek a titkos társaságok egyikében igazgatói állást is fölajánlott, de mivel épen nem volt a katekizmusból példány kéznél, az ügy elintézetlenül maradt s csak a felvételi szabályokat diktálta le neki. Megjegyezte, hogy Bacsányi bizalmas viszonyban áll Fekete gróf tábornokkal, aki Kosciuszkónak, Lengyelország fölszabadítójának szerepére vágyik.

E vallomás alapján a bizottság szükségesnek tartotta Bacsányi kihallgatását s e célból Bécsbe szállítását. Ezért Bacsányit szeptember 11-ikén Budán a nádor rendeletére elfogták és Bécsbe vitték.[1]

A bizottság által azonnal kihallgattatván, részletesen előadta, hogy három hónappal azelőtt Bécsben, az utcán egy véletlen találkozás alkalmával mutatták be Martinovicsnak. Ő örült, hogy a híres emberrel megismerkedhetik, de bizalmatlan volt iránta, mert némelyek kémnek mondták, mások szerint pedig az udvarnál mint veszélyes egyén »a fekete könyvbe« van iktatva s különben is úgy hallotta, egy csőd ügyében »aljas, becstelen szerepet játszott«. Mindezért, bár meghívására többször fölkereste őt és sétált vele, óvatos volt, nehogy Martinovics, ha csakugyan rendőrügynök, árthasson neki. Egy alkalommal, midőn lakásán a titkos társaságokról kezdett előtte beszélni, nyiltan kifejezte előtte gyanuját, hogy a szomszéd szobában valaki hallgatódzik. Martinovics ezt rossz néven vette, de mindemellett részleteket közölt a titkos társaságokról, sőt a fölvételi szabályokat is megismertette vele. Bacsányi erre — vallomása szerint — kijelentette, hogy aki Magyarországon olyan forradalmat akar támasztani, mint a franciaországi, vagy bolond vagy álmodozó. Egy más alkalommal, »erőszakot gyakorolva lelkiismeretén, mely a színlelést gyűlöli«, elkérte a fölvételi szabályokat lemásolás végett s hajlandónak mutatkozott a titkos társaságokba belépni; úgy gondolkodott, hogy ha Martinovics őt veszélybe akarja dönteni, mint fölvett tag könnyebben kerülheti el a cselt, ha pedig Martinovics külföldről fizetett gonosztevőnek bizonyul, le fogja őt álcázni; ezért óhajtotta megismerni a titkos jeleket, melyekből a titkos társaságok tagjai egymásra ismernek. De Martinovics azt követelte

[1] »Martinovics és társai« című könyvemben azt irtam, hogy Bacsányival egyidőben Szolarcsik Sándort is Bécsbe vitték. A bécsi udvari levéltárban őrzött nádori aktákból kitűnik, hogy Szolarcsik már augusztus végén Tomanek pesti ügyvéd följelentése alapján fogatott el és küldetett Bécsbe.

tőle előbb, hogy »az igaz elvek« terjesztésére becsületszavával kötelezze magát, ő ellenben csak azt ígérte, hogy »elvei és meggyőződése szerint fog cselekedni«.

E valószínűtlenül hangzó vallomása után a bizottság fölolvastatta Bacsányi előtt Martinovics vallomását, amely szerint a titkos jeleket is közölte vele, sőt az egyik titkos társaság igazgatói tisztét is fölajánlotta neki. Ezt Bacsányi beismerte.[1]

E kihallgatások után a vizsgálóbizottság befejezettnek tekintette föladatát és szeptember 17-ikén elkészítette munkássága eredményéről a királyhoz intézett jelentését. Kétségtelennek állapította meg, hogy »a magyar alkotmány alapjainak aláásása és az egész osztrák monarchia megbuktatását célzó borzasztó terv« készült; ezért mindenekelőtt a titkos társaságok elnyomását követeli a bizottság. Az eddig ismert tagok száma csekély, de senki sem állhat jót azért, hogy nincs-e máris több ezer ember elcsábítva. Ezért szükségesnek látja, hogy a magyarországi foglyok hazájukba vitessenek s ott állítsák őket illetékes törvényszék elé, mely a társaságok összes tagjait nyomozza ki és a szövetség vezetőire a törvényekben megállapított büntetést alkalmazza. Martinovics, noha magát a Magyarország és Ausztria számára szervezett forradalmi propaganda fejének tüntette föl s több év óta az osztrák tartományokban tartózkodik, szintén magyarországi törvényszék elé állítandó; mert Magyarországon született, mint apát hazája nagyjai között foglal helyet s a bűntényt is hazája területén belül követte el. A bizottság egyúttal kiemeli, hogy Martinovicsot nagy gonosztevőnek tartja ugyan, de enyhítő körülménynek tekinti őszinte és teljes vallomását, amely által az összeesküvés földerítése, a főbűnösök elfogatása s az államot fenyegető veszély elhárítása lehetővé vált. Végre a bizottság azt ajánlotta, hogy mivel Magyarország nyugalmának biztosítása politikai intézkedéseket tesz szükségessé, a vizsgálat eredményéről a magyar kancellárt értesíteni kell.

A király az összes javaslatokat elfogadta és október 12-ikén az 1790/91-iki országgyülésen hozott törvény értelmében a foglyoknak a királyi kúria elé állítását elrendelte.[2]

[1] Bacsányi szeptember 13-iki nyilatkozata és szeptember 15-iki kihallgatásáról fölvett jegyzőkönyv az osztrák belügyminisztérium levéltárában.

[2] A bizottság fölterjesztése a királyi rezolúcióval az osztrák belügyminisztérium levéltárában; az október 12-iki leirat a magyar országos levéltárban.

VIII.

A magyar kancellár a per megindítása előtt a vizsgálatnál fölmerült nagyszámú kérdés közül csak egynek tisztázását tartotta kívánatosnak. Verhovácz Miksa zágrábi püspököt Martinovics »a demokrata szellemű férfiak« sorába helyezte, Bacsányi pedig azt állította róla, hogy »a felvilágosodás terjesztése érdekében működik«. Mivel épen ezidőtájt a püspök elbocsátott ügyvédje, egy zágrábi nyomdász s egy névtelen feladó azt a vádat emelték az udvarnál ellene, hogy benső viszonyban áll a laibachi Tauferer báróval, ki Zágrábban forradalmi énekkel feldíszített szabadságfát állított, továbbá, hogy a püspöki nyomdában titkos iratokat nyomtatnak: a magyar kancellária Martinovics és társainak vallomásaiból a püspökre vonatkozó részek közlését kérte. A rendőrminiszter azt válaszolta, hogy a zágrábi püspökre vonatkozó általános kifejezésekben tett nyilatkozatok, mivel a vizsgálat főtárgyával érdemileg összefüggésben nem állanak, jegyzőkönyvbe nem vétettek; de fölszólította Martinovicsot, hogy mindazt, amit a püspökről tud, részletesen adja elő.[1]

Martinovics a parancsnak terjedelmes emlékirat benyújtásával tett eleget. Ebben előadja, hogy a püspök a horvátországi demokrata főrendekkel összeköttetésben áll; mikor utólszor Bécsben volt, Bartsch, Becken, Zippe és mások társaságában kirándult Brunnba Held borkereskedőhöz, ki nagy demokrata; továbbá Becken udvari tanácsossal Stíriának Magyarországhoz csatlakozása ügyében tárgyalt, de erre bizonyítékokat nem hozhat föl. Forradalmi szellemét elárulja könyvtára, melyben Volney, Payne, Billaud-Varenne, Rabaut, Gorani és más forradalmárok munkái mind föltalálhatók. Ezeket egy bécsi könyvárus szállítja neki nagy ládákban, ő pedig fiatal papjainak adja át. Ily módon a demokrata eszméknek több embert nyert meg, mint amennyit bármely titkos társaság tudna megszerezni. A demokrácia elterjedése Horvátországban egészen az ő műve. Egyébiránt elismeri, hogy a püspök a kereszténység első századainak főpapjait utánozza: gyóntat, betegeket látogat, hívei és papjai szeretetét megszerezte; csakhogy mindezt politikai cél elérése végett cselekszi. A püspök ugyanis elégedetlen a kormánnyal, mert a magyar kancellária a közte és a káptalan között fennforgó viszályokban ez utóbbinak részén áll; azután titkos tanácsossá kinevezésekor a díjak lefizetésétől nem mentették föl; végül, mert Bécsben létekor sem Colloredo miniszter, sem Schloissnigg államtanácsos, kiket meg akart látogatni, nem fogadták. A püspököt rendszerint

[1] A kancellár október 30-iki fölterjesztése és gróf Pergen november 12-iki jegyzéke a bécsi udvari levéltárban.

szenvedélyei vezetik; érdekeinek föláldozza elveit. József császár halála után az arisztokrata párt élére állott s majdnem forradalmat támasztott a bán ellen. Valószínű, hogy Fiuméban Pásztory kormányzóval államellenes terveket koholt. Egy horvát forradalmi népdalt vagy ő maga írt, vagy egyik bizalmas emberével iratott.

Az irat végén könnyelműen odaveti a megjegyzését, hogy »tulajdonképen minden magyar ember a kormány irányában hazafiatlan, ellenséges állást foglal el«.[1]

A kancellár s az államtanács tagjai, kikkel az irat közöltetett, a felületes előadásból azt a meggyőződést merítették, hogy e vádak alaptalan rágalmaknak minősítendők. A brunni kirándulás részesei kihallgattatván, egybehangzóan vallották, hogy Brunnben politikai ügyek szóba sem kerültek.[2] Mindamellett a király szükségesnek látta, hogy Martinovicsot újabb nyilatkozat tételére szólítsák föl[3] és magát a püspököt is Bécsbe idézte.

Verhovácz emlékiratot nyújtott be, melyben önérzetes, de nyugodt hangon védelmezte magát. Mióta püspöki hivatalt visel, kötelességének tartja, hogy az irodalom fontosabb termékeivel megismerkedjék. A Martinovicstól megnevezett szerzők munkáit csakugyan olvasta, szintúgy az azok ellen megjelent cáfolatokat is; ellenben hazugság azon állítás, hogy forradalmi irányú könyveket adott fiatal papjainak; a horvát forradalmi éneket pedig akkor látta először, mikor a bán közölte vele. Hivatkozik buzgalmára, melyet az egyházi fegyelem fenntartása érdekében kifejt; főpásztori leveleire, melyekben az uralkodó iránt engedelmességre inti a papságot; s az általa gyűjtött tetemes hadisegélyre, ami alattvalói hűségét bizonyítja.

A felháborodást, melyet Martinovics vádjai szükségkép támasztottak benne, leküzdvén, teljes tárgyilagossággal szólott az összeköttetésről, melyben vele állott; sőt fölemlítette, hogy szerzetesi fogadalmaitól való fölmentése ügyében lényeges szolgálatokat tett neki és hogy sohasem talált okot bizalmatlansággal viseltetni iránta.[4]

[1] Az irat egykorú másolata a magyar országos levéltárban. Ezen irat december 17-ikén Martinovicsal bővebb felvilágosítások adása végett közöltetvén, az első kérdésben említtetik, hogy Martinovics azt október 21-ikén mutatta be. Tekintettel arra, hogy a rendőrminiszter november 12-ikén kelt rendelete alapján szólították föl Martinovicsot először Verhovácz ügyében nyilatkozattételre, kétségkívül november 21-ike a helyes dátum.

[2] A kancellár november 29-iki fölterjesztése, az államtanácsosok véleményei, és a kihallgatások alkalmával adott nyilatkozatok a bécsi udvari levéltárban.

[3] Németh ügyigazgató december 16-iki jelentéséből tudjuk ezt. Bécsi udvari levéltárban.

[4] Az 1794 december 18-ikán kelt irat a magyar országos levéltárban.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Martinovicsnak a bécsi vizsgálati fogságban szerkesztett emlékiratai.

1794.

I.

Vallomásaival egyidőben Martinovics az emlékiratok és levelek egész sorozatát szerkesztette és intézte részint a vizsgálóbizottsághoz és a rendőrminiszterhez, részint közvetlenül Ferenc királyhoz. Nyiltan kifejezett közös feladatuk az volt, hogy a szolgálatokkal, amelyeket azok útján a monarchiának és az uralkodónak tesz, a megkegyelmezést és szabadonbocsátását kiérdemelje.

A legelső kísérletet ezirányban szeptember 9-ikén a francia diplomáciának az osztrák monarchia megsemmisítésére irányuló állítólagos tervének »leleplezésével« tette. Előadását azzal kezdi, hogy el volt határozva inkább meghalni, mint a rábízott fontos titkokat elárulni. A vizsgálóbizottság tagjainak bölcs és emberséges bánásmódja azonban meggyőzte őt arról, hogy a királyról és a kabineti miniszterről korábban vallott nézetei tévesek voltak s ezért elhatározását megváltoztatta. Így teendő vallomását az ő érdemüknek tulajdonította, sőt nem habozott ezért megjutalmazásukat, a hivatalos rangfokozatban előléptetésüket javasolni. Kétségkívül azt remélte, hogy e hízelgő bevezetéssel őket előterjesztése tartalmának méltányolására fogékonyabbaknak fogja találni.

A titkos közlést egy állítólagos Padocki nevű litván nemestől kapta, ki tíz év előtt Lembergben tanítványa volt, azután francia katonai szolgálatba lépett s néhány hónap előtt hazájába visszatérvén, két hetet töltött Bécsben. Padocki Párisban megösmerkedett Cadet természettudóssal, Barrére konventi képviselő titkárával. Az utóbbiról Martinovics jól tudta a Moniteurből, hogy a francia forradalom diplomáciai ügyeire döntő befolyása van és így a valószínűség látszatát biztosítja előadásának, ha neki tulajdonítja az ismertetni kívánt tervet, amelyet azonban elejétől végig ő maga eszelt ki.

Eszerint Barrére a párisi közjóléti bizottság egyik ülésén kifejtette, hogy a francia köztársaságnak, ha a görög és a római köztársaságok sorsát el akarja kerülni, meg kell honosítania az állandó békét egész Európában s ezért, mihelyt a területe megvédése érdekében szükséges előnyös határokat megszerezte, a további hódításokról le kell mondania. E határokat azonban csak úgy biztosíthatja magának, ha Spanyolországot, Portugáliát, Angliát, Hollandiát, Belgiumot és Németország egy részét »az édes testvériség kötelékeivel« Franciaországhoz csatolja. Emellett a francia köztársaságnak szüksége van az európai egyensúly új rendezésében arra, hogy szomszédja két köztársaság legyen: az egyik az olasz, amely Genuát, Corsicát, Sardiniát, Piemontot, Luccát, San-Marinót, a pápai államot, Toscanát, Parmát, Piacenzát, a másik a német, amely egész Svájcot, Bajorországot, a Rajna és Duna közét, Ausztriát, Stíriát, Krajnát, Karintiát, Tirolt, Triesztet, Fiumét, Görzöt, Magyarországnak a Dunán túl fekvő részét, Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciának osztrák részét foglalná magában.

Barrére a három köztársaság belső berendezéséről nézeteit szintén kifejtette. Bebizonyította, hogy amíg a képviseleti rendszer az egyeduralom visszaállítását és bitorlását megakadályozza, az egyenlőséghez való ragaszkodást a népben az emberi szellemmel összhangzó »feszültséggel (?)« kell éleszteni; mert ha ezen feszültség és ragaszkodás megfogyatkozik vagy megszűnik, a politikai álmosság mostani állapotában egy becsvágyó férfiú könnyen fölállíthatja a demokrácia romjain a zsarnokság trónusát és megsemmisítheti a köztársaságot. E feszültséget s a demokrata alkotmányhoz való ragaszkodást néhány monarchia fönntartásával lehet elérni. A köztársaságok és a monarchiák lakóit a kereskedés össze fogja hozni; a köztársaság polgára saját alkotmányát és boldogságát a monarchiákéval összehasonlíthatja és előnyeit fölismerheti. A monarchiák lesznek hivatva a köztársaságoknak bitorlók által való megsemmisítését megakadályozni. A demokrata köztársaságok a békén élő, háborút kerülő monarchiákat épen ezért támogatni fogják. A köztársaságok fönnállása és boldogulása az uralkodókat enyhe és emberséges kormányzásra fogja oktatni; viszont a monarchiák fönnállása megadja a köztársaságoknak a szükséges feszültséget; így azután Európa az igazi erkölcsi egyensúlyt megszerzi. Ez azonban még nem elégséges a béke fönntartásához; szükséges ahhoz még az anyagi egyensúly is, ami akkor lesz meg, ha Európában a köztársaságok és monarchiák egyenlő számban és kiterjedésben állanak fönn. Barrére épen ezért azt javasolta, hogy Európában három egyenlő kiterjedésű monarchia: német, orosz és görög szerveztessék. A német monarchia részei lennének: a római szent birodalom, Ausztriának a Dunán túl fekvő része, Morva-

és Csehország, Szilézia, Szászország, Poroszország, a lengyelektől lakott terület kivételével, Dánia és Hannover. Az orosz monarchia magában foglalná: Orosz- és Lengyelországot, Galíciát és Svédországot. A görög kiterjedne: a krimi félszigetre, Besszarábiára, Konstantinápolyra, az Egei-tenger szigeteire, Bulgáriára, Szerbiára, Boszniára, a török Dalmáciára, Raguzára, Romániára, Moldvára, Erdélyre, a Bánságra, Magyarországnak a Duna-Tisza között lévő és tiszántúli részre, valamint Felső-Magyarországra; Barrére e javaslatok előadása után erősen kifakadt az osztrák uralkodóház ellen, a francia nemzet iránt tanusított magatartása miatt; állította, hogy az osztrák kormány veszélyezteti leginkább az európai békét; ellenben dícsérte az orosz és a porosz kormányokat, az orosz császárnét, a porosz trónörököst és Herzberg porosz minisztert. Szerinte a három monarchia élére a porosz és orosz uralkodókat kell állítani. Az orosz császár Szent-Pétervárott, a trónörökös Varsóban, a német császár Berlinben, a trónörökös Frankfurtban, a görög császár Konstantinápolyban, a trónörökös Belgrádban tartaná székhelyét. Valahányszor a monarchiák egymásközött, vagy a köztársaságokkal viszályba bonyolódnának, az országok képviselőiből alakult törvényszék föladata volna az ellentéteket békésen kiegyenlíteni, mert a politikai egyensúly új rendszere a háborúk teljes kiküszöbölését tekintené alapelvéül. A bíróság székhelye Bécs volna, mely a német köztársasághoz tartoznék.

E tervről tudomásuk van Oroszországban a császárnénak, a trónörökös nejének s egy miniszternek; Poroszországban a királynak, a trónörökösnek és Herzberg miniszternek. Az orosz császárné és Herzberg befolytak a terv kidolgozásába, teljes egyetértésben a francia közjóléti bizottsággal. Tervükkel Hollandia meghódítása után fognak nyiltan föllépni; a franciák majd megkísérlik a partraszállást Angliában, Koburg herceg tábornagyot a Rajna jobb partjára szorítják, a svájciak francia segélyhadtól támogatva hozzáfognak a német köztársaság fölállításához. Ekkor azután az orosz császárné és a porosz király levetik az álarcot, melyet mint a franciaellenes koalíció tagjai viselnek, az új rendszer mellé állanak s a lengyeleket és törököket példájuk követésére fogják kényszeríteni.

Másnap Martinovics egy pótlékban megerősítette azon állítását, hogy a francia diplomácia e tervét Padocki ismertette meg vele, de kiegészítette azzal, hogy azt Párisból megküldötték neki, mint »a francia illuminátusoktól az osztrák ház országaiban szervezendő forradalmi propaganda megválasztott főnökének«. Elmondja, hogy mikor e megbízást megkapta, nehéz helyzetbe jutott, mert ha a kormánynak mindent elárul, hitelét veszti a francia illuminátusok előtt, többé nem fogják beavatni titkos terveikbe, nem tehet többé a monarchiának e tervek föltárásával

hasznos szolgálatokat, a saját szerencséjén sem munkálhat tovább. A titkos társaságok szervezésével a magyarokat akarta meggyőzni arról, hogy nem udvaronc, s be akarta bizonyítani, hogy őt Francia- és Magyarországban egyaránt republikánusnak tartják. Szívében azért a monarchia és a császár híve maradt. A titkos társaságok élére ezért nevezett ki olyan tehetetlenségükről hírhedt egyéneket, mint Hajnóczy és Sigray gróf. Terveit Bécsben több megbízhatatlan embernek elárulta, csak azért, hogy azok elárulják őt és a börtönbe juttassák. Hogy forradalmat támasztani nem volt szándékában, azzal is megmutatta, hogy Franciaországból nem kért pénzt. Célját elérte: Magyarországon a patrióták szeretik, Párisban a jakobinusok sajnálkozni fognak fölötte, az udvar pedig íme tudja, hogy csak hozzá ragaszkodik s ha most fölhasználják őt, Párisban képes lesz mindent kivívni.

II.

Néhány nappal később egy harmadik emlékiratban, az orosz és porosz udvarok politikájának újabb ismertetése után, Martinovics azon javaslatot terjeszti elő, hogy az osztrák monarchia Franciaországgal lépjen szövetségre és Belgium átengedéséért kárpótlásul Bajorországot szerezze meg; Törökországgal is kössön egyességet, amelyben biztosítsa magának a szabad hajózást a Dunán egészen a Fekete-tengerig. Ajánlkozik, hogy ha a franciákkal a tárgyalások esetleg megindulnának, a császári megbizottat, akár mint írnok is, Párisba kíséri.[1]

III.

A bécsi udvarnál a porosz politikával szemben fennálló bizalmatlanságot egy alkalommal szintén kihasználta. Október 4-ikén Ferenc királynak névnapi ajándékul fölajánlott egy emlékiratot, melyet »Az európai helyzet vázlata 1784-től 1794-ig« címen francia nyelven írt.

Bevezetésében fejtegeti, hogy a tudományt, művészetet és ipart, melyek Egyiptomban, Görögországban és a római biroda-

[1] A három emlékirat címei: »Geheimer politischer Entwurf den österreichischen Staat sammt noch einigen anderen Staaten der neuen diplomatischen Balance aufzuopfern und zu vernichten.« »Diplomatische Beweise der Ächtheit und Wirklichkeit des diplomatischen und des österreichischen Monarchie schädlichen, neuen Entwurfes.« »Nachtrag zu dem ersten Teil meines Aufsatzes über den geheimen Entwurf der neuen Diplomatie in Europa.« Az osztrák belügyminisztériumban és az udvari levéltárban megvan ez emlékiratok egy-egy példánya.

lomban magas fokra emelkedtek, Európában pusztulással fenyegették a barbár népek betörései és a »Vatikán szent zsarnoksága«. Később a királyok lerázták a pápák igáját, népük atyjaivá lettek és országaikat felvirágoztatták. A nápolyi király és II. József császár megalázták a Vatikánt, a pápát kényszerítették, hogy feloszlassa a Jézustársaságot. A forradalmi szellem Franciaországban uralomra jutott. Felfedezések és találmányok gazdagítják az emberi tudást: Herschel új bolygót fedezett föl, ő (Martinovics) maga is az égitestek átmérőjének meghatározására új mikrométert, továbbá új légszivattyút, dohányvágó- és cséplőgépeket talált föl. (Jellemző Martinovicsra a saját fölfedezéseinek és találmányainak magas értékelése.)

Áttérve a politikára, vádat emel a berlini udvar ellen, hogy Ausztriát a franciák elleni háborúba bevonva kincstárának kimerítésével és seregei vereségeivel akarja tönkretenni; a porosz király az osztrák uralkodóház ellensége. Ausztria csak úgy menthető meg, ha a császár szövetséget köt Francia-, Lengyel-, Török-, Svéd- és Dánországgal. Békében országai fejlesztésével többet nyerhet, mintha Franciaországban három tartományt meghódítana. Galicia, Csehország és Magyarország évi jövedelmét tizenhárom millióval lehet szaporítani.

A befejező sorokban saját személyére irányítja az uralkodó figyelmét, kijelenti, hogy képtelen volna véres forradalmat támasztani; pillanatnyi eltévelyedésében tette mindazt, amit tett, s ilyenek a legnemesebb ember életében is előfordulhatnak; de bármilyen sors várakozzék reá, hő óhajtása az, hogy a király uralkodását szerencse kísérje.[1]

IV.

A leleplezéseit tartalmazó emlékiratok egy második sorozatában azon viszonyt ismerteti, amelyben ő a francia forradalom vezérférfiaival és törekvéseikkel állott. Előadta, hogy a francia jakobinusok már 1790-ben emisszáriusokat küldtek szét egész Európában avégből, hogy a legfelvilágosultabb szabadkőműveseket és illuminátusokat céljaiknak megnyerjék. Lengyelországban és Galíciában Kosciuszkót, Malachowskit, Potockit, Makronowskit, Czetwertinskit, Jaskiewiczet, Kialeket jelölték ki e célra, kiknek arcképei a jakobinusok üléstermét díszítik. Magyarországon hasonló módon a főbb szabadkőműveseket s az utolsó országgyűlés »lármás tagjait« (Lärmmacher): Forgáchot, Orczyt, Batthyány Alajost, Illésházy Istvánt, Feketét, Szilyt, Spissicset s még másokat ismertek a párisi jakobinusok, kiknek feje az

[1] Eredetije a bécsi udvari levéltárban.

orleánsi herceg. Ez a demokrácia útján kívánt trónra jutni, s lengyel nemzeti öltözetben megfestett arcképét Lengyelországba, magyar ruhában lefestett képét pedig Magyarországba küldötte. Orczy Lőrinc báró most is szobájában őrzi e festményt, de nem fogja megvallani, hogy a párisi klubtól kapta. A szabadság barátainak sorából a jakobinusok kiszemelték azokat, kiket a propaganda intézésére alkalmasaknak tartottak, titkos követek gyanánt használnak és megbízásokkal látnak el. A propaganda-intézmény egyik alapítója és szervezője Forster volt, ki Németország és Magyarország számára ajánlott tagokat a párisiaknak.

Forster közölte vele az ötven névből álló propaganda-névsort, amelyben minden név az első, középső és utolsó betűvel volt megjelölve, s emellett minden tag álnévvel volt fölruházva. Ő (Martinovics) Ausztriát és Magyarországot képviselte a propagandában, a M. n. h. betükkel és a Democrite la Montagne álnévvel van megjelölve. Martinovics az ötven tagból tizenhatot sorol föl emlékiratában. A többinek közlését akkorra ígéri, amikor megkegyelmeztetése után Svájcban megtelepedett.

A propaganda tagja, ha már a forradalom előtt az illuminátusok egyházának Párisban fölvett vagy affiliált tagja volt, a forradalom alatt a jakobinusok társaságának külső tagjául tekintetik, s a francia polgár jogait élvezi, tehát francia polgárrá lesz.

A propaganda tagját a párisi jakobinusok nem használták arra, hogy külföldi politikai udvarok titkait kifürkésszék, mert ezekről jól fizetett kémeik útján értesülnek, hanem azok nagyfontosságú megbizatásokat teljesítenek. Ha miniszterek, vagy uralkodójuk kabinetjében vannak alkalmazva, a francia köztársaság érdekeinek szolgálva tartoznak országuk udvarát és közvéleményét irányítani s fel vannak jogosítva, hogy a párisi jakobinus klub elé javaslatokkal lépjenek, melyek a konventben kerülnek tárgyalásra. Herzberg porosz miniszter, a propaganda egyik tagja, már négy évvel ezelőtt az ismert Klotz Anacharsist küldte Párisba, hol Robespierre, ki nem értett egyet Herzberg és az orosz udvar tervével, mint porosz emisszáriust leleplezte és lefejeztette őt; de ezzel magára vonta a porosz párt bosszúját s őt is ugyanaz a sors érte el, amiről Párisból értesült.

Martinovics elmondja, hogy két párisi küldöttet fogadott. Az egyik Mainzból meghozta neki az 1793. évi hadjárat tervét, amelyet azonnal közölt a kormánnyal, a másik pedig a konvent által elfogadott diplomáciai tervet, amelyet most kihallgatása alkalmával adott át a vizsgálóbizottságnak. Az utasítások, amelyeket a párisi közjóléti bizottság vagy a jakobinusok klubja küld a propaganda külföldi vezetőinek, rövidek, a küldöttek szóról-szóra megtanulják és élőszóval közlik; magukat pedig látszólag jelentéktelen tartalmú levelekkel igazolják. Például fölhozza, hogy ha ő Párisból a következő szóbeli megbízást kapná:

»Az emberiség nevében fölszólítunk, hogy a szabadságháború javára a jelen év szeptember havában Bécsben forradalmat idézz elő, amelynek költségeire bázeli követünknél három milliót fogsz fölvenni«, akkor a hitelesítő és igazoló levél ugyanannyi szóból állíttatik össze, amennyit a megbízás tartalmaz és mindkettőben öt-öt szó ugyanazon a helyen áll a szavak sorrendjében. Ha a megbízás hosszabb szövegből áll, akkor hieroglifikus jeleket használnak, amelyeket külön emlékiratban fog közölni.

A párisi jakobinusok társaságának legféltettebb titka a propagandának idegen államokban való szervezete. Aki ezt az intézményt vagy ennek tagjait elárulja, hazaárulónak kijáró halállal és vagyonelkobzással bűnhödik. Ő tehát e leleplezésekkel egy huszonöt millió emberből álló nemzetet tett ellenségévé, olyan nemzetet, mely tehetségét, irodalmi érdemeit és erényeit becsülni tudta. De meghozza ezt az áldozatot uralkodójának, akiért kész minden értékét, becsületét és életét is feláldozni. Azonban kötelessége a császárt figyelmeztetni, hogy ezen iratát a kabinet vagy a titkosrendőrség levéltárában ne őriztesse, ne juttassa megbízhatatlan emberek kezébe, hírlapok útján ne hozza nyilvánosságra, ne közölje jószívűségből más kormányokkal; mert ez esetben hasznát nem vehetné.

Az emlékirat végén szokása szerint saját személyes érdekeiről beszél. Emlékeztet arra, hogy Mayer löweni tanár, ki az illuminátusok rendszerét Lipót császárral megismertette, jutalmul kormánytanácsossá neveztetett ki; ő megelégszik, ha a propaganda intézmény megismertetéséért megkegyelmeznek neki, vagy legalább kiszabadítják a börtönből, melyet bankóhamisítókkal és tolvajokkal kellene megosztania.[1]

Ezen emlékiratában különösen feltűnik Martinovics azon állítása, hogy a francia ügynök, ki őt 1794 tavaszán fölkereste, Robespierre bukásának hírét hozta. Ez azonban csak július 27-ikén következett be, így tehát erről Martinovics csak a börtönben kevéssel az emlékirat szerkesztése előtt nyerhetett értesülést.

V.

Azon meséhez, melyet a francia propaganda vezetésére hivatottak sorába való megválasztásáról előadott, a rendőrminisztériumhoz intézett iratában kalandos javaslatot fűzött.

Elmondta, hogy egyike azon francia tudósoknak, akikkel Lipót császár kívánságára levelezésbe bocsátkozott, Guiton de

[1] »Kurze Beschreibung der französischen Institution de propaganda revolutione democratica. Der Regierung mitgeteilt von Ignaz von Martinovics anno 1794 im Monat September.« Eredetije a bécsi belügyminisztéri, egykorú másolata az udvari levéltárban.

Moreau konventi képviselő, mint tüzérkapitány Pichegru tábornok táborkarában működik, monarchikus érzelmeket táplál s ha Lipót tovább él, átpártolt volna Ausztriához. Ajánlkozik, hogy újból levelezésbe bocsátkozik vele s megszerzi tőle a francia haditerveket.

Évégből Koburg seregéhez kellene őt küldeni, ahonnan első levelét megbízható ember által kézbesíttethetné Guitonnak, akit biztosítani kellene afelől, hogy ha személyét veszély fenyegetné, Ausztriában előnyös alkalmazást kaphat.

Az udvarnak továbbá érdekében áll az idegen kormányoknak a francia nemzettel folytatott tárgyalásairól tudomást szerezni. Martinovics ajánlkozik annak kieszközlésére, hogy a párisi jakobinusok helyette a propagandabizottságba új tagot válaszszanak az osztrák államok részére. Ő Koburg seregéhez utaznék, és Bacsányit, mint magyar emigránst, két levéllel ellátva Párisba Durand és Cadet képviselőkhöz küldené. Bacsányi bizonyosan elvállalná a megbízást, ha hivatalt ígérnek neki.

Ha az udvar e gondolatát helyesli és megengedi neki a hadsereghez való utazást, reméli, hogy október végére Belgiumot visszaszerezhetik; tudja ugyanis, mire képes a nevezett Guiton de Moreau, ha jó jutalmat ígérnek neki, mert gyűlöli a demokratákat.

VI.

Martinovics azonban nem elégedett meg azzal, hogy mindegyik iratában utalt azokra a szolgálatokra, melyeket a multban tett és a jövőben tőle az udvar várhat s így ez érdemeiért az uralkodó kegyelméhez fordult; hanem szeptember 20-ikán közvetlenül a királyhoz intézett egy hosszú folyamodást, amelyben összefoglalta mindazt, amivel eljárását menthetni vélte.

Elismeri, hogy két nagy bünt követett el: az egyik a titkos társaságok alapítása, a másik a »császárhoz intézett levél« megírása. Azonban bizonyítani kívánja, hogy cselekménye nem volt szabad elhatározás következménye és így nem büntethető; e bűnöket az igazságtalanul szenvedett keserűségek kényszerítő hatása alatt követte el. Ezek sorában fölhozza a szerzetesi fogadalmaitól való fölmentés ügyében követett eljárást, a Lipót császártól utalványozott kegydíj megvonását, hivatalok és javadalmak elnyeréséért benyújtott kérvényeinek elutasítását, majd mikor a kegydíjat visszanyerte, ennek olyan formában történt utalványozását, mely őt kémszolgálatok gyanujával terhelte.

Az általa szervezett titkos társaságokról állítja, hogy egyik a másikat szükségkép megsemmisítette volna; aki pedig valamely cél elérésére ellentétes irányú cselekedeteket visz véghez, az sem jót, sem rosszat, vagyis semmit sem cselekszik.

Tervezett forradalma csak ideál volt, mely sohasem valósulhatott meg. Forradalmi tervét az elmult esztendőben közölte Gotthardival, akinek elfogatása alkalmával megtalálták nála önnönmaga följelentésének másolatát, az eredetit ugyanis a kormánynak adta át. Az, aki kárhozatos terveit előre följelenti, semmiféle veszélyt vagy bajt nem okozhat. Egyébként a forradalom végrehajtásának tervezetét senkivel nem közölte, csak kihallgatása alkalmával diktálta le azt, bebizonyítandó, hogy ha rosszakaratú ember lett volna, a kormánynak s a monarchiának ugyancsak tudott volna ártani.

Elfogatása előtt Hackel bécsi polgárnak elmondta, hogy audienciára készül. Itt akarta forradalmi tervét meggyónni és a király kegyelmét a jövőre nézve kérni. Ezt Bacsányi is, kivel e szándékát közölte s ki azt helyeselte, bizonyíthatja. Szándékát azért nem hajtotta végre, mert Pestről Bécsbe utazása előtt Szentmarjayval megállapodott abban, hogy amikor szeptember havában Pestre ismét visszatér, a két társaság több ezer tagjának aláírásával ellátott iratban fogják a királynak bejelenteni a két társaság létrejöttét, kinyilatkoztatván, hogy céljuk a magyar udvari kancelláriára, melynek révén sok rosszban volt már részük, nyomást gyakorolni, a királyt pedig Okolicsányi és Lányi előadóknak eltávolítására rábírni, mivel ezek már számos rendeletben visszaéltek a király nevével. Ha ő maga járul e vallomásával a király elé, hívei bizonyára árulónak tartották volna. Kénytelen volt tehát szeptemberi útját bevárni. Különben is, ha csakugyan forradalmat akart volna támasztani Magyarországon, hol az erre való hajlandóság nagyon is megvan, akkor pénzt és külső támogatást kért volna a franciáktól s titkos társaságok szervezésére nem lett volna szükség. Ő azonban semminemű francia segítséget nem keresett, ami máris bizonyítja, hogy ő a forradalmi terveket nem vette komolyan.

Katekizmusaival senkit nem csábított az ő tervei fölkarolására; mindazok, akik eddig a két társaság tagjaiul fölvétettek, olvasták Rousseau, Voltaire, Volney, Payne munkáit, melyek francia és német nyelven el vannak terjedve Magyarországon; újat tehát a katekizmusokból nem tanulhattak. Ezek ismerték a magyarországi forradalmaknak Rákóczitól írt történetét és azon röpiratot is, mely bizonyítja, hogy a magyar uralkodók I. Ferdinándtól kezdve Magyarországgal mint osztrák tartománnyal, nem mint önálló országgal bántak. Az arisztokrata katekizmus, melyet Gyurkovicstól kapott, csak olyanok kezébe került, akik máris patrióták voltak, akiket már meg nem ronthatott.

A titkos társaságok létesítése a véletlen műve volt. Noha a Párisból hozzáküldött Moreaunak ígéretet tett, hogy Magyarországon megszervezi a forradalmat, ennek elutazása óta nyugodtan maradt és forradalomra nem is gondolt. Ez év május

havának első napjaiban testvérétől, a kapitánytól levelet kapott, melyben az sürgetve kérte, ha édesanyjukat még életben óhajtja találni, siessen Pestre. Csak ez a fölszólítás bírta rá az utazásra. Pesten tartózkodása alatt, szerencsétlenségére, nyugtalan, elégedetlen, igazságtalanul megbántott egyénekkel érintkezett, és csak ekkor szánta el magát a titkos társaságok szervezésére. Laczkovics elfogatása alkalmával a nála talált levelei, melyeket két év előtt írt, nem ingathatják meg ezen állítását. Laczkovics bizonyítani fogja, hogy május hava előtt forradalomra nem is gondolt, noha leveleiben gyakran kevéssé hazafias szellemben nyilatkozott. De e nyilatkozatok részint onnan valók, mert az ártatlanul elszenvedett sérelmek közepett kínjai ki-kitörtek, részint Laczkovics ízlésének óhajtott velük eleget tenni, kiről tudta, hogy az ily kifakadásokat szívesen olvassa.

A francia propaganda vezetésében elfoglalt főnöki (chef) állása az államra hasznos volt, nem káros. Néhai Lipót császár szólította őt fel, hogy francia tudósokkal összeköttetésbe lépjen; ez összeköttetés eredményeit az uralkodó — mint eddigi vallomásaiból kitűnik — az állam javára fölhasználta. Lipót halála után Gotthardi útján megbízták, hogy titkos szolgálatát, melyet mindig utált, folytassa. Hogy ennek a feladatnak sikeresen megfelelhessen, elfogadta a mainzi Forster útján hozzájuttatott kinevezést az Ausztriában és Magyarországban tervezett francia propaganda fejévé, hogy így szerezhessen fontos tudósításokat a monarchia javára. Kéri a királyt, hogy a monarchia területén és a külföldi udvaroknál indítsa meg a legszigorúbb nyomozást annak felderítése végett, vajjon juttatott-e ő külföldre bizalmas közléseket. Ellenben az ezúton kapott értesítésekből tudósíthatta a királyt arról, hogy 1792-ben Custine Landauból fog a német birodalomba betörni, hogy Párisban tervet dolgoztak ki egész Németország demokratizálására; hogy a bajor választófejedelem a franciákkal rokonszenvez és természetes fiának Franciaországban jószágokat vásárol. A Forstertől Mainzból 1793 február havában kapott francia haditervet a király elé terjesztette. A hírek, amiket fogságából az udvari bizottsággal közölt, akkor váltak volna hasznosakká, ha kellő módon használták volna föl. Végre azt is földerítette, hogy a király szövetségesei valóságban titkos ellenségei, akik államait veszéllyel fenyegetik.

Az állam körül szerzett érdemei, továbbá tehetségei, ismeretei és feddhetetlen jelleme: jóságos uralkodója kegyelmére érdemesítik.

Ezeket leírván, pirul, mert egész életében irtózott a magadícséréstől, de kénytelen elősorolni fenti jó tulajdonságait, amelyek, ha megfelelő hivatalra nem is segítették, talán képesek lesznek elhárítani a fenyegető szerencsétlenséget. Politikai téren a boldogult Lipót császárnak s a jelenlegi uralkodónak tett szolgálatai

ismeretesek. Irodalmi érdemeit elismeri a tudományos világ. Különböző folyóiratokban és tudományos társulatok évkönyveiben az utókor számára fönntartott több mint ötven matematikai, fizikai, kémiai és bölcsészeti értekezéssel dicsekedhetik. Négy új gépe: légszivattyú, csillagászati mikrométer, cséplőgép, dohányvágógép a tudományos és gazdálkodó világ hasznát szolgálják. Sok éven át működött nyilvános egyetemen mint tanár és az új tanulmányi rendszer elrendelése alkalmával József császár igazgatóvá nevezte ki. 1784-ben a saját tanszéke mellett az elemi és felsőbb matematika tanszékét is ellátta mint helyettes tanár, amiért csak hatszáz forint fizetést kapott. Sok idegen országot beutazott, sok ismeretet gyűjtött. Kilenc nyelven beszél, emellett érti a biblia héber szövegét és a görög prózát.

A király belátására bízza annak megítélését, hogy a fölhozottak mennyiben alkalmasak védelmére, s térdreborulva esedezik, hogy ha büntetésre méltónak fogják találni, engedjenek neki szabad választást a börtön, a száműzetés és a halál között. Ez esetben vagy a száműzetést, vagy a halált választaná, mert elgyengült testi szervezete és hypochondrikus természete miatt a börtön kínos halál volna rá nézve, reménytelenül, emberi társaság nélkül kétségbeesés várakoznék reá. A halálbüntetés legfeljebb néhány napig borzasztó, mert azután az élet kínjainak közeli végével vigasztal. Ezt bátran, megható példát nyújtva szenvedné el. Kész nyilvánosan bocsánatot kérni a sértésekért, melyeket Magyarországon akarata ellenére elterjedt levelei tartalmaznak; kész a polgárokat rendre, nyugalomra inteni, az uralkodó iránt szeretetre buzdítani; azután nyugodtan venne búcsút a világtól, melyben tehetségei, ismeretei és jó szíve mellett sem boldogulhatott.

A megbecstelenítő száműzetés kegyetlen büntetés lenne, mert sehol Európában nem lelne hazára. A francia nemzetet vallomásaiban elárulta, a többi nemzetek pedig nem tűrnék meg a lázadóként megbélyegzettet területükön. Kénytelen lenne tehát hőn szeretett családját és a monarchiát, melyhez a megszokás köti, elhagyni s vagyontalanul Amerikába költözni. Azonban a reménység, hogy szabad levegőt szívhat és jobb sorsa lehet, megvigasztalná. A tudományos lázadókat a legtöbb uralkodó így büntette meg. Szent Athanáziust, Hugo Grotiust, Rousseaut és Raynalt, kik nagyobb bűnöket követtek el uralkodójukkal szemben, mint ő nyomorúságos társaságai megszervezésével, szintén számkivetéssel sujtották. Ő azért a csekélységért, ami a titkos társaságok tekintetében terheli, máris eléggé megbűnhödött becsülete elvesztésével s folytonos rettegésével, hogy éj idején fogják vesztőhelyre hurcolni. Nem kétséges, hogy a király Augustus, Trajanus, Marcus Aurelius és különösen Julianus szép példáját utánozni fogja. Theodorus prefektus, Constantinus császár paran-

csára, fenyegetőzött, hogy Julianus császár fejét Heliopolis falára fogja feltűzetni. Azonban Julianus, miután győzött és Theodorust hatalmába ejtette, megkegyelmezett neki, sőt kijelenté, hogy őt barátai közé akarja számítani. Ez az eljárás, mely szebb helyet foglal el a történelem lapjain, mint sok csata, Julianusnak és miniszterének, Sallustiusnak halhatatlan dicsőségére válik.[1]

VII.

Az ezen kérvényében kifejtett egyik állítását, hogy a titkos társaságok szervezésével nem volt más célja, mint tagjai által aláírt folyamodások útján a királyt a nemzeti sérelmek orvoslására késztetni, egy héttel utóbb külön emlékiratban módosította, illetőleg kibővítette. A megelőző években ugyanis többízben közölte az udvarral a monarchia területén levő demokraták és antimonarchikus arisztokraták névsorát; de utólag rájött, hogy néhányan tévedésből kerültek oda s a többiekre nézve sem tudott személyes meggyőződésének támogatására bizonyítékokat fölhozni. Ezért teljesen megbízható s a törvény előtt is érvényes bizonysággal bíró névsort kívánván az udvarnak nyújtani, a leghelyesebb eljárásnak azt vélte, hogy a demokratákat és antimonarchikus arisztokratákat lehetőleg nagy számban a két titkos társaságba tömöríti s miután ez sikerült, velük kérvényeket irat alá, amelyekben a két társaság megalakulásának bejelentése mellett fölkérik őfelségét, hogy a tagokat amnesztiában részesítse, a magyar kancelláriának két gyűlölt tanácsosát: Okolicsányit és Lányit elbocsássa s az általuk okozott sérelmek orvoslására pártatlan bizottságot küldjön ki. Így remélhette, hogy az aláírók nagy száma az uralkodót e kérelmek teljesítésére bírja, bennük pedig, ha ez megtörténik, az uralkodó iránt a ragaszkodás érzését fogja fölkelteni. Így tehát magának az udvar előtt nagy érdemeket szerezhet, és előkelő hivatal elnyerésével megfelelő értékű jutalmat biztosíthat.

Mikor e tervvel foglalkozott, kapta Párisból a fölhívást, hogy Magyarországon forradalmat támasszon. Ekkor az a gondolat villant meg agyában, hogy a megbízást elvállalva a franciáktól sok pénzt szerezhet, melyet az udvar rendelkezésére bocsáthatna; de e gondolatot, melynek erkölcstelenségét fölismerte, hamar elejtette.

Tervét meghiusította az a körülmény, hogy mielőtt a titkos társaságokba megfelelő számú tagot fölvettek volna, Hajnóczynak hozzá intézett s a bécsi rendőrség kezébe jutott levele e szer-

[1] Az 1794 szeptember 20-iki kérvény az osztrák belügyminisztérium levéltárában.

vezkedést a kormány tudomására hozta. Ekkor habozott, hogy mit tegyen; vajjon audienciát kérjen-e a királynál s neki mindent elmondjon, avagy Pestre siessen s ott a két társaság bár csekélyszámú tagjaival a kérvényeket irassa-e alá? Eközben történt az ő elfogatása. Azonban még most is abban a véleményben van, hogy a demokraták hiteles névsorának összeállítására célzó módszere helyesebb, mint az, amelyet a kormány alkalmaz; ez csak »néhány obskurus egyén« elfogatását eredményezi, míg a leghatalmasabbak békében maradva, nevetnek a kormány intézkedésein. Magában Bécsben igen nagy a főrangúak száma, akik a kormányt alapjában megingathatják, de elég ügyesek, hogy elrejtőzzenek; ő ellenben, mint »entuziaszta és mártír, az osztrák monarchia javáért« szenved.[1]

Noha ezen emlékiratában a demokratákról és antimonarchikus arisztokratákról készített névsorok megbízhatatlanságát és értéktelenségét elismerte, már három nappal utóbb a vizsgálóbizottságnak bemutatott egy ilyen lajstromot azon nevekből, amelyek »eszébe jutottak« és azon egyénekről, kikre nézve erkölcsi bizonyosságra hivatkozhatik.

A névsor százhuszonkét nevet foglal magában az udvari és állami méltóságok és tisztviselők összes fokozataiból és a társadalom minden rétegéből. De a nevek mellett egész kategóriák vannak általánosságban megjelölve. Az udvari könyvtár három megnevezett tisztviselőjén kívül »az egész személyzetet« vádolja, hogy antimonarchikus érzelmű. A megnevezett udvari méltóságokhoz sorol »még többeket, kiket csak látásból ismer«. Szerinte »a fiatal és középkorú magyar arisztokraták mind a királyellenes irány hívei, kik a kétkamara-rendszer életbeléptetését és az ország függetlenségét kívánják«. Ugyanezt állítja a »magyar és lengyel testőrség néhány tagjáról, kiket csak látásból ismer«. Fölhívja a figyelmet arra, hogy »a bécsi egyetem és a Terezianum-akadémia tanulóifjúsága körében sok demokrata van«, de csak két jogászt nevez meg, s az egyikről is csak annyit tud, hogy gyakran látogatta Hackelt és Blumauert, »kiknek vendégei mind meg vannak mételyezve«. A bécsi és pesti könyvkereskedőkről megjegyzi, hogy »egész személyzetük« a demokratákhoz tartozik. A névsor végén pedig kijelenti, hogy a megnevezettek csak kis részét teszik azoknak, kik »államellenes nézeteket vallanak«.

A névsorban a következő magyarokat találjuk: Zichy gróf országbíró, Szapáry gróf, a nádor udvarmestere, Festetich gróf, Forgách gróf (e kettő keresztnév megjelölése nélkül), Illésházy Antal és István grófok, az »idősebb Károlyi gróf fiai«, a »két

[1] Az 1794 szeptember 27-ikén az udvari bizottsághoz intézett németnyelvű előterjesztés eredetije a császári belügyminisztérium levéltárában.

Sigray gróf«, Balogh, a magyar kancelláriánál udvari tanácsos, a »két Végh«, Névery, Pavitz, Szlávy udvari titkárok, Somogyi, a Károlyiak teljeshatalmú jószágkormányzója. A pesti egyetem tanárainak sorából megnevezi: Barics, Domin, Dugonics, Koppi, Kreil, Rácz tanárokat. Ezekről, valamint az egyetemi iroda két tisztviselőjéről és Delivuk kamarai titkárról megjegyzi Martinovics, hogy mindannyian a titkos társaságok tagjai. Figyelemreméltó, hogy ezek közül egyetlen egy embert sem helyeztek vád alá, legjellemzőbb bizonyítékul Martinovicsnak az ily névsorok összeállításánál tanusítani szokott hazug és alaptalan rágalmazási módszerére.

Külön emlékiratban jelöli meg Martinovics azokat az eszközöket, melyekkel a titkos társaságok káros következményei elhárithatók s a nemzet körében uralkodó elégületlenség megszüntethető. Teszi ezt azon nyugodt biztossággal, mely két év előtt az uralkodókhoz intézett jelentéseit jellemezte. Javasolja, hogy mindenekelőtt a két titkos társaság tagjai részére amnesztiát kell biztosítani, már csak azért is, mert többen közülök az országban párthívekkel nagyszámban rendelkeznek. Különösen kiemeli a három igazgatót. Laczkovicsnak rokonsága öt vármegyében van elterjedve; a kőrösi és kecskeméti nép imádja őt; atyja maga ötezer parasztot tudna fölfegyverezni, testvérei Pest és Temes megyékben alispánok; Lipót császár megnyerte őt magának, hivatalt ígért és kegydíjat adott neki; az utóbbit a mostani kormány alatt elvesztette, hivatalt sem kapott; az uralkodó az arisztokrácia ellen buzgóbb oltalmazót keresve sem találhatna nála; könyvet is írt, melyben nagyszerűen védelmezte az udvart. Hajnóczy kamarai titkár, Széchenyi Ferenc gróf titkos tanácsos kegyeltje, protestáns lévén, Pozsony, Sopron és Vas vármegyékben hitsorsai körében nagy kedveltségnek örvend. József császár kegyence volt és Szerém vármegyében az első alispán hivatalát viselte, a jelenlegi kormány kamarai titkárrá fokozta le. Szentmarjay titkár Orczy báróval egy test, egy lélek; atyja iránytadó állást foglal el a nagy Zemplén megyében, hol a francia hadifoglyokat éltették és a magyar szabadság védelmére szólították föl; Abauj és Szatmár megyék demokrata körei imádják, a budai és pesti polgárok, a tanácsosok kivételével, határtalanul szeretik őt; több nagy patriótával rokonságban áll. Sigray Jakab gróf hitbizomány birtokosa, atyja főispán és titkos tanácsos, egész felső Magyarországon nagy pártja van és általánosan becsülik őt; az államtudományok terén szép ismereteket szerzett, gazdag ember, ki a Batthyány-családdal rokonságban áll s mégis sikertelenül tett kísérleteket, hogy az állami kancelláriába vagy a kabinetbe jusson, noha erre az országos törvények följogosítják; egy esztendő előtt Spielmann báró három napig váratta őt, míg maga elé bocsátotta. Bacsányi elbocsátott kamarai tisztviselő dunántúli tizenegy vármegyét számíthat

pártjához s elképzelhetetlen, mennyire rajonganak érte. Négy év előtt a cenzúra jóváhagyásával kiadott folyóiratának megütközést keltő néhány cikke miatt vizsgálat nélkül, Lányi udvari tanácsos javaslatára, hivatalától megfosztatott.

Mindehhez végül azt a megjegyzést fűzi, hogy miután a belga lázadók amnesztiában részesültek, a magyarországi titkos társaságok tagjai hasonló kedvezményre tarthatnak igényt.

A nemzet elégületlenségének megszüntetése érdekében szükségesnek tartja a kancellár, az országbíró s a prímás által gyakorolt oligarchikus hatalom megszüntetését; a Francia- és Lengyelország ellen folytatott háború befejezését; József császárnak a vallási türelem ügyében kibocsátott rendeleteinek tiszteletben tartását; a görög katholikus papság, a magyar katonatisztek, a városi polgárság és a jobbágyosztály panaszainak orvoslását; a sajtószabadság biztosítását. Azon érvek között, melyekkel a sajtó teljes felszabadítását követeli, van egy, mely az ő műveltségtörténeti tájékozatlanságának erős bizonyítéka. Szerinte Hunyadi Mátyás uralkodása alatt »a magyar alkotmányba egy cikkely vétetett föl«, mely minden nemest könyvnyomda fölállítására jogosított. Ennek alapján a sajtószabadság visszaállítását javasolta, azon megszorítással, hogy az írók csak saját nevük alatt bocsáthassák ki könyveiket és hogy tiltva legyen a Magyarországon bevett vallásokat sérteni, valamely társadalmi állást kigúnyolni s az alkotmány lényeges intézkedéseit megtámadni.

Megütközést keltő naivitással ajánlkozott az eziránybán kibocsátandó rendelet megfogalmazására.[1]

VIII.

Mivel iratai, az azokban foglalt leleplezésekkel, javaslatokkal és ajánlatokkal hatástalanok maradtak, október közepe táján másmészetű kísérletezésekkel próbálkozott. A vizsgálóbizottság elnökéhez intézett iratában bejelentette, hogy hosszú fogsága maga után vonja testi szervezetének elgyengülését, amelynek következtében már két ízben elájult. Így tehát csakhamar elpusztul, míg szabadonbocsátása esetén uralkodójának olyan találmányokat ajánlhat föl, amelyeknek fölhasználása a hadviselésre jelentékeny befolyással lehetne. Szomorú és megbecstelenítő börtöne unalmát a monarchiára hasznothozó elmélkedésekkel, kitalálásokkal töltötte. Repülőgépekkel a magasba fölemelhető ágyúkat és bombákat szerkesztett, melyekkel minden várat, bármily erős is legyen az őrsége, egy nap alatt megadásra lehet kényszeríteni. Továbbá föltalált egy mérges gázt, mely a seregeket a várak megközelí-

[1] Az emlékirat az osztrák belügyminisztérium levéltárában.

tésétől képes visszatartani. Végül az állami uradalmak kezelésének új módszerét dolgozta ki, mely a jövedelmeket mintegy hat millióval szaporítaná. Hogy hadi és pénzügyi ismeretei iránt bizalmat keltsen, emlékeztet jelentésére, melyet két év előtt Gotthardi útján Colloredo gróf elé terjesztett. Abban ugyanis közölte, hogy a felsőrajnai francia departementban a párisi francia konventbe képviselőül szándékoznak őt megválasztani, mert kívánatosnak tartották, hogy a konvent hadi és pénzügyi bizottságaiban helyet foglaljon Cambon mellett, ki magáévá tette az ő elméletét, melyet 1785-ben Párisban kiadott »Abregé de la theorie des finances et des contributions« című munkájában kifejtett; de ő elhárította magától ezen ajánlatot, mert nem volt hajlandó szolgálatot vállalni uralkodója ellen, kinek atyját, Toscana nagy törvényhozóját saját atyja gyanánt tisztelte.[1] Mindazonáltal e felszólítás bizonyítja, hogy tehetségeit és ismereteit Franciaországban meg tudják becsülni. Ha most is elutasítják, »a vak végzethez fordul és az utókorra gondol, mely meg fogja menteni erényét«.[1]

November másodikán a rendőrminiszternek mind az ostromgépről, mind a gázról részletes ismertetést mutatott be és jelentette, hogy Archimedest utánozva, mozgatható gyújtótükörszerkezeten dolgozik, mely léggömbök, hajóhadak és hadseregek elpusztítására szolgálna. A levél utóiratában közli, hogy a gyújtótükrök előállítására jó anyagot födözött föl, úgyhogy a gyalogcsapatok első soraiban minden katonát egy kisebb ily tükörrel lehet ellátni, mely tükröket akár gyújtásra, akár az ellenség szemének káprázatására lehetne fölhasználni. Két nappal később egy másik levelében azzal dicsekszik, hogy módszert talált föl, amellyel a napsugarak gyengeségét, mely őszi és téli időben a tükrök hatását csökkenti, pótolni lehet.

Azokat, kik találmányait börtönéből szabadulni vágyó fogoly ábrándjainak tartják, ünnepélyesen fölhívja, engedjék meg, hogy értéküket kísérletekkel igazolja. Korábbi találmányait és vizsgálatait külföldön elismeréssel fogadták: őt nem lehet charlatánokkal, amilyenek Mesmer és Cagliostro, összehasonlítani. Ha kísérleteivel kudarcot vallana, a költségeket megtéríti. Most már nyugodt a lelkiismerete, mert azzal, amit az állam javára tett és ajánl, hibáját jóvátette. Uralkodója jóságára, a saját erényeire és ismereteire támaszkodva, bátran néz jövő sorsa elé; csak azt kéri, hogy a halálnál is kínosabb bizonytalanságból mielőbb szabadítsák ki.[2]

Találmányait ismertető felterjesztésében Martinovics sajnálatát fejezte ki afölött, hogy ő, ki korábbi tanulmányaival az

[1] A francia nyelven írt levél a belügyminisztérium levéltárában.
[2] Az október 17-ikén kelt felterjesztés az osztrák belügyminisztérium levéltárában.

emberiség javának előmozdításában »hatásosan közreműködött«, most börtönében eszközöket szerkeszt, melyek az emberiség pusztítására fognak szolgálni. Ezért kívánatosnak tartotta, hogy a vizsgálóbizottság előtt olyan munkálatot is ajánljon, mely multjának és lelke sugalmazásának is megfelel. Elfogatása előtt büntetőtörvénykönyv kidolgozásába kezdett,[1] s e munkát a börtönben is folytatta. Az első részt tartalmazó kéziratot a bizottság elé terjesztette, hálája jeléül »az emberséges bánásmódért és becsülésért«, melyet a kihallgatások alkalmával irányában a bizottság tanusított. Azon reménnyel is kecsegtette magát, hogy dolgozatát legalább részben elfogadják. A kísérőlevélben írja, hogy »ha a munkában a büntetőjogi törvényhozásról kifejtett elvei a törvényhozókra és bírákra jó benyomást tesznek, ezért a szerencsétlen gonosztevők és az egész emberiség hálával fognak tartozni az udvari bizottságnak, mely megengedte, hogy e tervezetet fogságában, szomorú sorsa enyhítésére elkészíthesse. Ő a maga részéről mind uralkodóját, mind az udvari bizottságot meggyőzni óhajtotta arról, hogy szerencsétlenségében is az emberiség és az államok boldogságának biztosításán fáradozik«.[2]

Az első rész bemutatása után folytatta a munkát. »Enélkül — írja november 2-ikán a rendőrminiszternek — el kellene pusztulnom, mert a fogság elviselhetetlenné válnék rám nézve.«

[1] 1795 január 8-ikán írt politikai végrendeletében — melyet a hatodik fejezetben ismertetek — említi, hogy »Kriminal-Gesetzgebung« című munkáját elfogatása miatt nem fejezhette be.

[2] Az 58 ívre terjedő dolgozat címe: »Martinovics Ignác József szászvári apát és cs. k. tanácsos kísérlete büntetőjogi törvénykönyv szerkesztésére. Első rész. Bécs, 1794.«

Nyolc fejezetre van osztva. Címei a következők: Az állam céljáról. — A törvényhozásról általánosságban. — A büntetőjogi törvényhozás igazi szelleméről és igazi alapjáról. — A bűntényekről általában. — A bűntények különböző nemeiről. — A bűntények némely föltételes nemeiről. — A kézirat az osztrák belügyminisztérium levéltárában.

HATODIK FEJEZET.

A Martinovics-pör megindítása.

1794.

I.

A király, mikor 1794 október 12-én a per megindítását a királyi táblára bízta, azon óhajtását fejezte ki, hogy a törvényszék haladéktalanul fogjon hozzá a tárgyalásához. Azonban a magyar kancellár fölhívta figyelmét azon körülményre, hogy a szüreti szünidő alatt a bírák nagyrésze Pestről távol van, minélfogva a per megindításának a november 12-én kezdődő karácsonyi időszakra halasztását javasolta. Ebbe a király belenyugodott. Az intézkedések, melyeket a foglyoknak Magyarországba szállítása és Pesten való elhelyezése tett szükségesekké, szintén némi késedelmet okoztak. Martinovics, Laczkovics és Sigray gróf november 22-én, a többi fogoly két nappal utóbb indíttattak Budára, hol bilincsekbe verve, szigorú őrizet alatt a vár északi végén emelkedő katonai épületben helyeztettek el.

A vádló teendői a régi gyakorlatnak megfelelően felségárulási pörökben a királyi ügyek igazgatójára (causarum regalium director) mint a korona jogainak és érdekeinek képviselőjére várakoztak. Ő tette a vádindítványt, intézte a vádlottak és tanuk kihallgatását és szembesítését, dolgozta ki a vádlottak védőiratait a válaszokat; egyúttal felügyeletet is gyakorolt a foglyokra. E széleskörű hatalommal rendelkező állást ezidőszerint nyéki Németh János udvari kamarai tanácsos foglalta el. Mikor erre 1792 elején jelöltetett, a helytartótanács egyik kiváló tanácsosa Mednyánszky, a királyhoz intézett bizalmas jelentésében, szük látókörű, politikai ismereteknek híjával levő jogászként jellemezi őt.[1] Még kedvezőtlenebbül hangzik a kar-

[1] »Ein Jurist a la Manch Hermeon; ich will sagen dass er über das Tripartitum Szegedii und Huszti Tyrocinium nichts studiert habe, durchaus kein Publicist und überdies noch eine Kreatur von Personalen Ürményi ist.« (1792 január 14-én.)

társak ítélete Németh jelleméről; az udvar hívei is lelkiismeretlen embernek tartották, »kiben durva lélek és bírvágy egyesült, amelyeknek sugalmazásait nem igyekezett palástolni«.[1] Kazinczy Ferenc »a vérszomjas Caraffával« hasonlítja össze.

A Bécsből megküldött irományok alapján november második felében elkészítette a két fogoly ellen a vádiratot (libellus actionalis), melyben előterjeszti, hogy Martinovics »a francia demokrata elveket, melyek a rendes állami viszonyok fölforgatására irányulnak és már első föltűnésükkor a virágzó francia birodalmat földúlták, elsajátítván, Magyarországon forradalom támasztására tervet dolgozott ki«. Vele szövetkeztek Hajnóczy, Laczkovics, Szentmarjay, Sigray gróf, Szolárcsik, Bacsányi és mások. Megfeledkezve az Isten, király és a haza iránt tartozó hűségről, a királytól nyert jótéteményekről, megvetve a törvényt, nem rettegve Istentől és emberektől, forradalom előkészítése végett két titkos társaságot alakítottak, melyeknek tagjai között kétféle katekizmust terjesztettek, szabályokat és jelvényeket állapítottak meg, a király személyét és méltóságát sértő iratokat hoztak forgalomba; ilymódon a király java és méltósága ellen, az ország és az alkotmány vesztére, a trón és a fönnálló kormányforma megdöntésére összeesküdtek; a közjó földúlására, az alkotmány és törvény megsemmisítésére, az ország békéjének és nyugalmának megzavarására törekedtek; tehát a felségsértés és hűtlenség bűnére vetemedni nem átallottak. Mivel pedig azokat, kik a király java és méltósága, valamint az ország ellen összeesküvést szerveznek, szervezni megkísérelnek, vagy ezt, ha arról tudomásuk van, föl nem jelentik, az ország törvényei fő- és jószágvesztés büntetésével sujtják, fölkéri a királyi táblát, hogy a megnevezett felségsértőket idézze maga elé s az igazság követelése szerint járjon el irányukban.[2]

A királyi tábla elnöke, Ürményi József királyi személynök, a vádlevél átvétele után a tábla bíráit november 30-ára hívta össze, a két táblai főpap kivételével, kik főbenjáró ügyek tárgyalásában nem vehettek részt. A kitűzött napon mindnyájan megjelentek. Tizenheten voltak: Almássy Pál és Révay Pál báró, táblai bírók, Berzeviczy alnádor, Tihanyi alországbíró, Somogyi, Kornis, Aczél és Majláth ítélőmesterek; Gányi, Bernáth, Ürményi, Mikos, Fáy, Bay, Miller, Mihályffi, Melczer táblai bírák. Ott volt a királyi ügyigazgató is.

Az ülésen fölolvasták a királyi leiratot, mely fölhívja a bírákat, hogy a vádlottak ellen indított pert teljes buzgalommal tárgyalják és mielőbb úgy intézzék el, amint azt Isten, király

[1] Az »aulikus« Szirmay nyilatkozata róla emlékiratában, melynek kézirati példányai a Nemzeti Múzeum és az Akadémia kézirattáraiban őriztetnek.

[2] Teljes szövegét közöltem i. munkámban. 313—316. l.

és hazájuk iránt tartozó hűségük követeli. A személynök ezután közölte, hogy az ügyigazgató a vádlottakat harmadnapra megidézte, minélfogva a per fölvételére a tábla december 3-án Budavárában ülést fog tartani. A vádlottak kihallgatása végett pedig bizottságot alakított, amelynek tagjaivá Almássy Pál elnöklete alatt Berzeviczy alnádort, Somogyi ítélőmestert, Bay és Mikos bírákat jelölte ki.[1]

Ugyanezen időben egy táblai jegyző a foglyokat egyenként fölkereste börtönükben és kézbesítette nekik a királyi tábla idézőlevelét (litteras evocatorias), amiről hiteles nyilatkozatot állított ki.[2]

Martinovics mindjárt az első alkalmat fölhasználta annak kijelentésére, hogy ő mint bécsi lakós a királyi táblát illetékes bírájául el nem fogadhatja.[3] A többi fogoly megjegyzés nélkül tudomásul vette az idézést.

A kitűzött napon, december 3-án a királyi tábla világi tagjai Budavárában az eltörölt szent-Ferenc-rend zárdájának ebédlőtermében gyülekeztek össze és maguk elé vezettették a hét vádlottat. Ezek kezükön és lábukon bilincseket viselve jelentek meg egymás után. Martinovics volt az első. Miután az idézőlevelet fölolvasták előtte, szót emelt a törvényszék illetékessége ellen. Ezt — mondotta — a vádlottnak állandó lakhelye, nem pedig születési helye vagy hivatala határozza meg; már pedig ő lakását több év előtt Bécsbe helyezte át állandó tartózkodás végett; ennélfogva, mikor néhány év előtt szerzetesi fogadalmaitól fölmentése tárgyában az esztergomi és a lembergi érsekség között vita támadt az illetékesség kérdésében, az ügyet úgy döntötték el, hogy személye a magyarországi bíróságok joghatósága alól kivonatott; mint nyugalmazott udvari tisztviselő a »Hofmarschallamt« elé állítandó; egyébiránt az ügyigazgató téved, ha azt hiszi, hogy ő most ítélethozás végett hozatott Budára; mert ez csak azért történt, hogy itt vádlott-társaival szembesíthető legyen; e tévedésre már az idéző jegyzőt is figyelmeztette; most kéri, hogy engedjék meg, hogy jelen nyilatkozatát a nádor útján a királynak előterjeszthesse.

Feltűnő, hogy szokásához híven előadásába a valóságnak meg nem felelő részleteket vett föl. Fölmentése ügyének tárgyalásakor a magyar- és csehországi udvari kancellária s nem az esztergomi és lembergi érsekség között forgott fönn az illetékességi vita, amely nem nyert eldöntést, mert ezt megelőzve a király kegyelmi ténnyel intézte el az ügyet.

[1] Az ülésről fölvett jegyzőkönyv eredeti példánya az országos levéltárban.

[2] A táblai jegyző által kiállított idézőiratok a periratokhoz vannak mellékelve.

[3] Martinovics említi ezt december 3-iki tiltakozásában.

A személynök válaszában figyelmeztette Martinovicsot, hogy most csak a kir. tábla előtt való megjelenésre szólíttatott föl; a bíráskodási illetékesség elleni kifogását később adhatja elő. Egyúttal közölte vele, hogy szabadságában áll ügyvédet választani vagy személyesen védelmezni magát.

Martinovics az ügyvédi támogatásról lemondott; továbbá kijelentette, hogy a magyarországi törvények értelmében egyházi személyt csak elítéltetése után szabad bilincsbe verni, de mivel mint polgárt vádolják bűnténnyel, túlteszi magát azokon. [1]

II.

A királyi tábla bizottsága december 11-én tartotta első ülését.[2] Ekkor felolvasták Martinovics bécsi vallomásait. A bizottság az ő kihallgatását nem tartotta sürgetően szükségesnek és elhatározta, hogy legközelebbi ülésében Ambrózy Gábor királyi ügyészt, kit Hajnóczy fölvett az egyenlőség és szabadság társaságába, fogja kihallgatni.

Azonban néhány nappal utóbb királyi rendelet utasította az ügyigazgatót, hogy Martinovicsot a zágrábi püspökre vonatkozó bécsi nyilatkozatainak kiegészítésére szólítsa föl. Ennek következtében Martinovics december 17-én a bizottság elé idéztetett és ott fölhívatott, hogy névszerint sorolja föl azon demokrata szellemű horvát főrendeket, kikkel ő összeköttetésben áll. Martinovics csak Petrovich Józsefet, a báni ítélőtábla elnökét és Verhovácz püspök titkárát tudta megnevezni, kiknek demokrata nézeteivel a velük folytatott társalgás alkalmával ismerkedett meg. Fölemlíté, hogy Delivuk kamarai titkártól nyert értesülése szerint Marich alispán szintén a demokrata irány híve, s hogy több ilyent ismerhet Szén Antal, kinek a horvátok körében sok jó ismerőse van. Ezután megkérdezték, honnan tudja, hogy a zágrábi püspök könyvek terjesztésével Horvátországban a demokrácia híveinek számát gyarapította? Martinovics kijelentette, hogy erre »okoskodás útján« jött rá, mert a püspök a forradalmi irányú francia könyveket, melyek a cenzúra kijátszásával Bécsbe érkeztek, mind megvásárolta és maga mondotta, hogy azokat a közönség részére megnyitandó könyvtárában fogja elhelyezni. Martinovics ezt hallván, elmondta, hogy ilyen könyveket ő is közrebocsátott. A püspök följegyezte e művek címeit és ígérte, hogy azokat is meg fogja szerezni. Más alkalommal a püspöki titkárral s egy horvát plébánossal sétálván, demokrata szellemű beszédjük

[1] A főherceg-nádor december 3-ikán kelt fölterjesztése és az ülésről fölvett jegyzőkönyv eredeti példánya a bécsi udvari levéltárban.

[2] A jegyzőkönyvek a bécsi udvari levéltárban.

hallatára, tudakozódott tőlük, hogy más horvát papok is ilyen elveket vallanak-e; mire azt a választ kapta, hogy úgyszólván mindnyájan, kik az új papnöveldéből kerülnek ki. Azután a bizottság bizonyítékot kért Martinovicstól azon állítására vonatkozólag, hogy Verhovácz elégületlen a kormánnyal és a monarchia iránt ellenséges érzületet táplál. Martinovics válaszában kifejtette, hogy a püspökkel folytatott beszélgetésből következtette, hogy egy birtokper elvesztése és a kért audiencia megtagadása miatt el van keseredve, s azt is hallotta tőle, hogy József és Lipót kormányával jobban meg volt elégedve, mint a mostani uralkodóval, kit miniszterei tévútra vezetnek. Azonban Martinovics azt is kijelentette, hogy a monarchia iránt ellenséges érzületet nem észlelt a püspökben, kinek panaszai a kormány és nem a kormányforma ellen irányultak.

Végül felvilágosításokat kértek Martinovicstól a püspök és Pásztory viszonyára vonatkozólag. Ő azt állította, hogy a főpap és a fiumei kormányzó »a közügyre ártalmas dolgokról titkos tárgyalásokat« folytattak, amit abból következtet, hogy Pásztory a demokratákat pártolja és a zab kivitelét eltiltó királyi rendelet közzétételét három napon át meggátolta, amely idő alatt a kereskedők készleteiket elszállították és így a hadsereg ellátására semmi sem maradt; továbbá mindketten érintkeztek Bécsben Becken udvari tanácsossal, aki közölte Martinoviccsal, hogy ha a magyarok az osztrák háztól elszakadnak, a stíriai rendek csatlakozni fognak hozzájuk. Egyébről, mondotta, nincs tudomása.

Martinovics fölhasználta már az első kínálkozó alkalmat, hogy magyarországi bírái előtt is kérkedjék a tekintéllyel, melynek Franciaországban örvend. Évégből a püspökkel folytatott társalgásáról szóló elbeszélésébe fölvette azon állitólag előtte tett megjegyzését, hogy forradalmi irányú munkáiért elismerésül a francia nemzetgyűlés őt »Payne, Kosciuszko, Klopstock, Schiller és Forster társaságában a francia polgárjog adományozásával tüntette ki«.[1]

Arra számított, hogy Magyarországon a francia nemzetgyűlés által 1792 augusztus 26-iki ülésében kitüntetett világhírű férfiak névsorát, melyből mind Martinovics, mind barátjának Forsternek neve hiányzik, noha a világ nagy hírlapjaiban közzététetett, nem ismerik.

Almássy Pál, a királyi tábla bizottságának elnöke, a kihallgatásról a főherceg-nádornak azt jelentette, hogy Martinovics »biztos adatokat, melyek Verhováczot és Pásztoryt terhelhetnék«, nem szolgáltatott ugyan, de célszerű lesz az utóbbit ezentúl meg-

[1] Az 1794 december 17-ikén foganatosított kihallgatás jegyzőkönyve az országos levéltárban.

figyeltetni.[1] A főherceg-nádor pedig Bécsbe jelentette, hogy a vallomások a püspök ellen indítandó törvényes eljárásra alapot nem szolgáltatnak.[2] Feltünő, hogy egy szóval sem rótták meg azon léhaságot, amellyel Martinovics vádjait formulázta és támogatta, valamint vakmerő kérkedését is hallgatással mellőzték.

Martinovicsot ugyanazon a napon, mikor ő a zágrábi püspök ellen emelt vádjai bizonyítására tett vallomást, másodízben is kihallgatták. A bizottság aziránt intézett hozzá kérdést, hogy mikor májusban Pesten időzött, forradalmi tervébe a titkos társaságok igazgatóin kívül még kiket avatott be. Martinovics kijelentette, hogy tervét még az igazgatókkal sem közölte, mert az »chimära« volt; Hajnóczynak és Laczkovicsnak csak annyit mondott, hogy a titkos társaságok célja: forradalom támasztása; Szentmarjaynak elbeszélte, hogy a forradalom Arad és Temesvár között fog kitörni, s hogy a forradalom költségeire Hackel és Pfisterer francia pénzt fognak szolgáltatni, s hogy erről Benyovszky tábornoknak tudomása van; azonban már a bécsi vizsgálóbizottság előtt bebizonyíttatott, hogy mindez koholmány (commentum) volt. Az alkotmánytervet, melyet a bécsi vizsgálóbizottság fölszólítására emlékezetből német nyelven leírt, a mult évben Laczkovicsnak latin nyelven lediktálta, mással azonban nem közölte.

A bizottság további kérdéseire válaszolva előadta, hogy Spissics alispánnal egyszer találkozott s akkor is közömbös dolgokról beszélgettek. Bacsányi közölte, hogy Fekete gróf tábornok, mint a vele folytatott társalgásból következteti, Kosciuszko szerepét óhajtaná játszani; arról, hogy a császárhoz intézett levelet ki fordította le, nincs tudomása; Delivuk kamarai titkár a zágrábi szabadságfára kifügesztett horvát ének szerzőjét vonakodott megnevezni; Martinovics »bölcseleti következtetés útján« jött rá, hogy talán Verhovácz püspök a szerző.[3]

A következő napon (december 18-án) Martinovicsot saját kérésére vezették a bizottság elé. Az előző napon tett vallomásait kívánta kiegészíteni; de csupán annyit mondott, hogy Marich alispán demokrata gondolkodásáról az elhúnyt Basztatich körösi püspöktől, ki Verhovácczal baráti viszonyban állt, és Delivuk titkártól értesült.[4]

E részletek jelentéktelensége arra mutat, hogy Martinovics kereste az alkalmat, hogy a bizottsággal minél sürübben érintkezésbe

[1] A főherceg-nádor udvarában vezetett naplóban; bécsi udvari levéltár.

[2] A nádornak december 18-ikán a királyhoz intézett bizalmas levele, ugyanott.

[3] A kihallgatásról felvett jegyzőkönyv eredeti példánya a bécsi udvari levéltárban, Martinovics periratai között.

[4] A kihallgatásról fölvett jegyzőkönyv a magyar országos levéltárban.

jusson. Erre a börtön unalma mellett azon remény is buzdíthatta, hogy készségével a királyi tábla tagjaira kedvező hatást tehet, noha a magyar törvényszék illetékessége ellen emelt kifogását fönntartotta. E reményét nem vesztette el még azon kudarcok hatása alatt sem, melyeket Bécsben kérkedő és fontos titkok tudását sejtető föllépésével ismételten szenvedett. Budán is hasonló kísérleteket tett. Így engedélyt kért egy irat szerkesztésére, melyet csak az ügyigazgató és a király olvashasson, mert tartalmától »a monarchia üdve« függ. Az engedélyt megkapta.[1]

III.

Épen a megelőző napon érkezett Budára annak a híre, hogy Fodor József helytartótanácsi titkár december 16-án, mikor Heves megyében apja házánál az elfogatására kiküldött tiszt fölszólította őt, hogy menjen vele, hirtelen öngyilkosságot követett el. Martinovics azonnal értesült e megrendítő eseményről és elhatározta, hogy Fodor személyét, kiről ekkorig vallomásaiban és emlékirataiban soha említést sem tett, hatást ígérő mese hősévé avatja. December 19-én a főherceg-nádorhoz intézett iratával már készen is volt.

Bevezetésül hivatkozik Lipót császárnak tett ígéretére, hogy államait, amikor a veszély küszöbön lesz, élete föláldozásával is megmenti. Bécsi börtönéből ez irányban már annyit tett, hogy az udvari bizottság a további vizsgálat beszüntetését javasolta. Egész Bécs, az összes kormányszékek, sőt még az iskolásgyermekek is tudják, hogy őt most illetéktelen bíróság elé állították. Az uralkodót a magyar főpapság bécsi eszközei vezették tévútra, mert a teokrácia elhatározta az ő elpusztítását, melynek hidegvérrel, erényes szívvel, rettenthetetlenül néz elébe.

Bécsi szolgálata alatt az idegen hatalmaknak a monarchiára káros szándékait mind felfedezte és azok meghiusítására terveket készített. Most ismét egy ilyen felfedezését akarja előadni, melyet bécsi börtönéből a rendőrség útján nem közölhetett, mert tapasztalásból tudja, hogy mindaz, ami a hatóságok útján megy tovább, titokban nem marad; sőt hamarább kerül napvilágra, mintsem a szükséges intézkedéseket meg lehetne tenni. Személyesen akarta e fölfedezését szabadonbocsátása után az uralkodó elé terjeszteni, de mivel bizonyosnak tartja, hogy meg kell halnia, a főherceggel közli.

Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban ötnegyed év óta áll fönn a reformátorok társasága, mely a királyi méltó-

[1] Németh élőszóval tett jelentése december 18-ikán a nádor udvaránál vezetett naplóban.

ság mellőzésével két kamarából álló parlament fölállítását és három év multán az országnak az ausztriai háztól forradalom útján való elszakítását tervezi. Midőn erről 1793 szeptember havában Pesten Gyurkovicstól értesült, az udvarnak azonnal jelentette, hozzátévén, hogy Gyurkovics egy Spielenberg nevü ügyvéddel Felső-Magyarországba készül tagok toborzása végett; jelentéséről Pergen gróf miniszter és Gotthardi tudomással bírnak. Azonban az udvar semmiféle intézkedést nem tett; ő pedig csakhamar visszatért Bécsbe, ahol ez év május haváig élt s így nem tudja, hogy e társaság időközben milyen működést fejtett ki. Május havában Pestre utazván, értesült Gyurkovics haláláról. Így összeköttetése a társasággal megszakadt. Mivel ő ragaszkodott monarchiko-arisztokrata alkotmánytervéhez, melyet Laczkovicsnak lediktált, elhatározta egy demokrata társaság szervezését, amellyel a »reformátorokat« működésük továbbfolytatásától elriasztaná, József és Lipót császárok példáján indulva, akik szintén a néppel akarták az elbizakodott arisztokráciát megalázni. Csak később jutott eszébe, hogy Gyurkovics helyét is el kell foglalnia a reformátorok társaságában. Ez okból adta át a latin katekizmust a demokrata irányú tagoknak, hogy így mindkét társaságot az ő reformtervezete szolgálatába állítsa s a következő országgyülés idejéig a rendszer életbeléptetését előkészítse.

A Gyurkovics-féle társaság szervezésére, amint neki Gyurkovics elmondta, három mágnásból és négy lovagból (Ritter) álló bizottság vállalkozott. Gyurkovics a továbbiakra nézve egy tekintélyes budai férfiúhoz utasította át, akinél T. R. jeggyel mutatkozzék be. Nevét a jelen irat átnyújtásakor fogja a királyi ügyigazgatóval közölni; bizonyos, hogy ma e férfiú tölti be Gyurkovics helyét.

A hetesbizottság a következőkép akarta a társaságot Gyurkovics szerint megszervezni: A tagok sorába az első évben csak tudományos, fölvilágosodott főnemeseket, tábornokokat és törzstiszteket vesznek föl; a második évben rangkülönbség nélkül tudományosan képzett fiatalembereket, katonatiszteket és polgárokat egyaránt; a harmadik évben az altisztekre, közemberekre és a népre kerül a sor. A felvevő közli minden taggal a latin katekizmust. A levelezést tagok, különösen szabadságos katonák közvetítik; az útiköltséget a tagok önkéntes adakozásaiból fedezik. A magasabb képzettségü tagok a fölvételnél a köztársaság előkészítése érdekében egyes kérdések kidolgozásával bizatnak meg. Így Martinovicsot a Fiume igazgatására, új adók kivetésére és a bányászat fejlesztésére vonatkozó kérdések tanulmányozására kérték föl.

Ha a hét vezető közül bármelyiket elfognák, ez köteles azonnal öngyilkosságot követni el; ha ezt nem tenné, a többiek azonnal külföldre menekülnek s a forradalom kitöréséig, azaz három évig

ott maradnak; ellátásukról s minden káruk megtérítéséről az új köztársaság gondoskodik. Hasonlóképen külföldre menekül az a két tag is, akit az elfogott vezér utolsónak vett föl a társaságba. A társaság vezetését átveszi a többi tag, anélkül, hogy árulástól kellene tartaniok. Akit elfognak, tagadni köteles; ha kivégeznék, az új köztársaság bőségesen fog családjáról gondoskodni. Az öngyilkos tag pedig, mint az újjászületett szabadság és függetlenség vértanúja, a magyar Pantheonban fog eltemettetni. A tagoknak tilos a társaságra vonatkozó iratokat maguknál tartani és a forradalomról beszélni; csak a harmadik év második felében fog mindenütt a forradalom szava hangzani. A forradalom után azok, kik a szabadság hirdetéséért fogságba kerültek, szabadon bocsáttatnak és tehetségeikhez képest jó állásokat kapnak.

A szabadság diadalra jutása után a viszálykodás kiirtása és a köztársaság gazdasági felvirágoztatása lesz a legelső teendő. A főrendek állása épen ezért az új alkotmányban érintetlen marad, csakhogy vele a lovagok osztálya egy kamarában fog egyesülni; minden vallásfelekezet és nemzetiség háborítatlanul élhet vallásával és nyelvével.

Gyurkovics ennyit közölt vele a társaságról. Mivel a társaság az ő elfogatása és vallomása után megijedve, föloszlott, ezért ő az udvar részéről jóakaratot, a magyar rendek és főpapság részéről szeretetet érdemel. A társaság teljes megsemmisítésére irányuló javaslatait legközelebb külön fogja benyújtani. Előlegesen kéri, hogy Verhovácz zágrábi püspököt, Pásztory fiumei kormányzót és a többieket ne zaklassák; a kifogások, amelyeket ellenük a rendőrség kívánságára bizalmas nyomozás és nem bírói eljárás végett kelletlenül bejelentett, bírói úton úgysem bizonyíthatók.

Különben is — folytatja Martinovics — mindjárt elfogatása után az első napon írásban megkérte a bécsi rendőrséget, hogy bocsássák szabadon és engedjék valakinek a kíséretében Magyarországba, hol mindent ki fog fürkészni. A rendőrség, mely akkor őt még nem ismerte, ajánlkozását nem fogadta el s nem bocsátotta őt szabadon, követvén régi, maradi módszerét. Menynyivel másképen gondolkozott az ily esetekben Lipót császár. »A mostani időben, a vélemények forrongása közepett, csak olyan egyéneket szabad büntetni, kik, noha sérelem nem esett rajtuk, a kormány ellen föllépnek; ellenben azokat, kik elnyomatást és sérelmet szenvedtek, kéz alatt kell kielégíteni; üldözések, elfogatások és egyéb erőszakos tettek a kormánynak többet ártanak, mint használnak.« Ez volt Lipót császár fölfogása; s ha a bécsi rendőrség ezeket az elveket s az ő tanácsát követte volna, a reformátorok társasága már teljesen lelepleztetett volna, sőt az uralkodóhoz fölbonthatatlan szeretettel csatlakozott volna. A magyar nemzet József kormányának és az egész Európában

fokozódott művelődésnek hatása alatt bölcsebb, mint régi törvényei. Ha pedig az emberek okosabbak, mint törvényeik, ezzel bizonyítják, hogy reformokra van szükség. Ha e reformok ellenállást, üldözést, feszültséget idéznek elő, úgy a minden osztályt kielégítő, nyugodt, törvényszerű átmenet helyett féktelen forradalom tör ki, melyből véres anarchia fejlődhet.

Előterjesztését azzal fejezte be, hogy a reformátorok társaságának teljes leleplezését Budán nem végezheti, mert tagjai, ha szándékát megtudják, a főpapsággal szövetkezve, őt el fogják pusztítani. Küldjék ezért Bécsbe, hol »érdemeit, erkölcsi jellemét és tehetségét általánosan ismerik, csodálják és szeretik«.[1]

Ezen iratot Martinovics személyesen adta át a királyi ügyigazgatónak egy kis cédula kíséretében, melyre a következő sorokat jegyezte latin nyelven: »Fodor helytartótanácsi titkár, kit Gyurkovics velem együtt vett föl 1793 szeptember 2-án titkos társaságába, dícsérőleg szólott az erdélyi Wesselényiről és az árvamegyei Abaffyról; a katonák közül pedig Keglevich gróf tábornokot egekig magasztalta; de mindenre, ami szent, kérem, hogy ezeket ne fogják el.«[2]

Ily módon teljesítette az előterjesztésben tett ígéretét, hogy megnevezi azon tekintélyes férfiút, akihez őt Gyurkovics utasította. Hogy ez is halott, mint Gyurkovics, Martinovics szemében fontos körülmény volt. A halottak hallgatnak.

Másnap azután a megkezdett alapon folytatta meséje fölépítését. Előadta javaslatát arra nézve, hogy a nádor a »nagy társaság« tagjainak leleplezését milyen módon érheti el.

A társaság hét főnöke közül egyet a nádor, föltűnés elkerülésével, hívjon meg magához és négyszemközött, legfeljebb a királyi ügyigazgató jelenlétében hallgassa ki; a Thökölyt és Rákóczit jelző T. R. titkos jel bemutatásával bizonyítsa, hogy a magyar reformátorok társaságának létezése ismeretes az udvar előtt, de a császár amnesztiát biztosít tagjai részére, akiknek névsorát és számát azért kívánja tudni, mert, ha meggyőződik arról, hogy a nemzet többsége a reformok életbeléptetését kívánja, a régi alkotmányt a rendek hozzájárulásával átalakítja és a nemzet elnyomott részének sérelmeit orvosolja; azután titoktartás és jutalom ígérete mellett a meghívottat a király és a haza nevében szólítsa föl annak bevallására, hogy a társaság csakugyan fönnáll, hogy ő e társaság vezetői közé tartozik és a fenti cél elérése érdekében kérje közreműködését. Ha a meghívott makacsul tagad, a nádor tegyen úgy, mintha hitelt adna neki, mert van egy másik módszer is, amellyel a vezetők és

[1] Az irat eredetije a bécsi udvari levéltárban.

[2] A cédula az előterjesztéshez van csatolva, rajta áll az ügyigazgató feljegyzése, hogy azt 1794 december 19-ikén vette át Martinovicstól.

tagok sajátkezűleg aláírt nyilatkozatát szerezheti meg az udvar, amely csodálkozva fogja fölismerni annak szükségességét, hogy vagy százezer főnyi német sereggel Magyarországon rettegést keltve tartsa fönn a most uralkodó párt javára a gyászos nyugalmat, vagy az országgyülés útján az uralkodó és az összes néposztályok javára bölcs reformokat léptessen életbe.

E módszer abban áll, hogy a király a nádor elnöklete alatt Budán bizottságot alakítson, melynek tagjai volnának Verhovácz zágrábi püspök, Bubanovics görög katholikus püspök, Haller gróf, Barkóczy gróf és Illésházy István gróf helytartótanácsosok, Tihanyi kir. táblai bíró és Spissics zalai alispán; jegyzőnek Stettner helytartótanácsi titkárt kellene alkalmazni. A bizottság színleg az 1790/91. évi országgyülésen kiküldött bizottságok munkálatainak megvizsgálására volna hivatva; de föladata valójában az volna, hogy oly alkotmányt dolgozzon ki, mely a király és a nemesség jogait érintetlenül hagyván, a reformátorok társaságának kedvenc gondolatát: a kétkamara-rendszert honosítaná meg és a hűbéri rendszert megszüntetné.

Az uralkodó bölcsességére bízza annak eldöntését, nem volna-e kívánatos, hogy megkegyelmeztetése után ő is fölvétessék e bizottság tagjai sorába. Ha ez megtörténnék, az udvar bizonyságot szolgáltatna, hogy József császár rendszerével és a reform ügyével rokonszenvez. Ellenkező esetben kész az alkotmánytervet s az új polgári és büntetőtörvénykönyvet kidolgozni.

E bizottság megalakítása a reformátorok nagy társaságát megfosztaná az alkalomtól, hogy tagokat szerezzen, »természetes álmosság« venne erőt rajta és fejlődésében megakasztatnék. A bizottsági tárgyalások befejezése után Martinovics a kész alkotmánytervet a társaság fejeinek adná át és rábírná őket, hogy azt a társaság összes tagjaival együtt aláírják és életbeléptetése érdekében a királyhoz kérvényt intézzenek. A 16—20.000 folyamodó az ország elnyomatását, a nép nyomorúságát terjesztené elő és bevallaná, hogy ők maguk készültek sorsukon javítani és az országot elnyomó párt igáját lerázni. A király így megismeri az arisztokrata-republikánus társaság tagjainak nagy számát, és a leghelyesebb rendszabályokat foganatosíthatja. Ez az út biztosan és könnyen elvezet a teljes felfedezéshez; csak szigorú titoktartásra van szükség és nem szabad az ő nevét a terv kivitelénél említeni; mert ha ezen irata az udvari kancelláriához kerül, a terv meghiusul, ugyanis a társaság több tagja visel ott hivatalt. Esedezik, hogy további elfogatásoktól tartózkodjék a kormány, az ilyen rendszabályok okozták a francia király vesztét; a forradalmat megelőző esztendőkben a Bastille tele volt elégületlenekkel, ami a forradalom kitörését siettette.

A reformátorok társaságának tagjai meg vannak győződve arról, hogy ha Magyarország, úgy mint Poroszország, önálló állam

gyanánt élhetne, a politika és diplomácia terén az első sorban foglalhatna helyet. Életével áll jót érte, hogy gyors reform még most is általános nagy megnyugvást okozna.

Ha visszanyeri szabadságát, ő lesz az, aki a felségjogokat és a főpapságot fenyegető veszélyeket fölfedi és meghiusítja. Erre ő az egyetlen alkalmas ember, aki az uralkodót, a fő- és középnemességet, valamint a főpapságot is megmenteni törekszik, viszont a szegény népen is segíteni akar.

Egyébiránt a királyi ügyigazgató az elfogott igazgatókhoz külön-külön négyszemközt intézze a következő kérdéseket: vajjon a fölvett tagok nem mutatták-e és magyarázták-e meg nekik a T. R. titkos jelet? Nincs-e tudomásuk az országban fönnálló más titkos társaságokról? Laczkovics nem vette-e föl e társaságokba a pesti plébánost? Hajnóczy nem vette-e föl Ráthonyit, Farkast és Del-Veaux-t? Sigray gróf nem tette-e tagokká a Sztáray és Károlyi grófokat, a saját testvérét és Rostyt? Szént meg kell kérdezni, mi a neve annak a demokrata zágrábi tanárnak, kivel baráti viszonyban áll?

Ezen emlékirattal és a reformátorok társasága egyik fő emberének megnevezésével az állam és a köznyugalom fönntartása érdekében annyi jót tett, amennyit halandó még nem cselekedett. Hiszen minden lépése erre irányult Lipót trónralépése óta, ki is épen e célból a monarchia javára engedte meg neki, hogy minden titkos társaságba belépjen. Az uralkodó az általa Bécsben benyújtott iratokból tudja, hogy ő behatolt a külföldi udvarok titkaiba. A rendőrség alsóbbrendű tisztviselői ezt nem is tartották titokban, ezért kellett neki a reformátorok nagy társaságáról Bécsben hallgatnia. Inkább ő szenvedett, csakhogy az udvar e társaság leleplezésének elmulasztása következtében hátrányokat ne szenvedjen. Reméli, hogy a dolog titokban marad; mert nemcsak az uralkodóház, hanem a főpapság is érdekelve van. Az utóbbi veszíthet legtöbbet. A császár egy nagy monarchia uralkodója maradna s talán a magyar nemzet is visszakerülne a forradalom után bizonyos föltételek mellett az osztrák uralom alá, ellenben a főpapság örök időkre elveszne. Szabadonbocsátása után a prímásnak fog bizonyos közléseket tenni, ami fölött az bámulni fog. De ez nem tartozik a jelen irat keretébe.

Ő az elmult hat hónap alatt, a börtön nyomorúságai közepett is, az állam javát szolgálta. A látszatra fölvett tagok csekély száma és az egymással ellentétes irányú, tehát céltalan két társaságnak szervezése bizonyságul szolgál arra nézve, hogy Magyarországon a rosszakaratú, üldözött és vállalkozó emberek nagy száma található föl, azonban a legtöbben közülök jó erkölcsi jellemmel dicsekvő egyének, akik cél nélkül léptek a társaság tagjai közé, tehát elnézéssel, kegyelmesen kell velük bánni. Ő pedig jutalmat, nem perbefogást érdemel; mert ő

még sok diplomáciai titkot árulhatna el végzett szolgálatai bizonyítéka gyanánt. Védelmére már sokszor fölhozta, hogy az »infámis katekizmust« Gyurkovicstól kapta s a két titkos társaságot saját hívei útján akarta fölfedezni. Az udvarnak érdeke tehát, hogy ő visszanyerje szabadságát. Az erre vonatkozó kibocsátandó királyi iratban fölemlíthetők politikai és irodalmi érdemei, kivételes és sokoldalú ismeretei, feddhetetlen jelleme, a két társaság haszontalansága, úgyszintén az is, hogy Pestről elutazása előtt igazgatóival együtt mindent visszavont. Szentmarjay már Bécsben iratot nyújtott be, amelyben e visszavonást bevallja.[1] Laczkovics és Hajnóczy erről szintén tanuságot tehetnek. Az okosság javasolta, hogy — a társaság csupán látszatra lévén alapítva — elutazása előtt mindent visszavonjon. Kéri a nádort, hogy szabadonbocsátását eszközölje ki és tegye neki lehetővé a két társaság teljes kiirtását. Addig is, míg ez megtörténik, a méltányosság követeli, hogy láncaitól megszabadítsák, jobb élelmezést kapjon, borotválkozhassék, a bizottság tanuként s ne vádlottként bánjon vele. Bécsben mindeme könnyítéseket élvezte s az uralkodó engedélyével naponta sétálhatott is.

Szabadonbocsátásáig Verhovácz, Pásztory, Bubanovics, Delivuk, Marich, Petrovics és Spiellenberg bántatlanul maradjanak. Az elsőnek nagyobb dolgokat kell szenvednie (?), az utolsó föllármázná a nagy társaságot s a titkos jelek megváltoztatására késztetné. A főpapságnak a fiatal és a csődbe került mágnásokkal s a középnemességgel most udvariasan kell bánni.

Ezek után az állam iránt legszentebb kötelességét lerótta, a reformátorok nagy társaságát s egyik fejét leleplezte s a teljes megsemmisítésükhöz az eszközöket megjelölte. Szívesen hal meg, mert többet tett a monarchiáért, mint ama szerencsétlen Belizár a görög birodalomért. Kész a megnevezett főnökkel szembesítve, fölsorolni azon tagokat, kiknek fölvételét ő közölte vele. Ugyancsak tőle hallott arról a levelezésről is, melyet a két főnök Fiumén keresztül a velencei francia követtel folytat.[2]

Ez a bécsi emlékiratainál is zavartabb és homályosabb fölterjesztés el akarja hitetni az udvarral, hogy a Gyurkovicstól alapított reformátor-társaság héttagú bizottság vezetése alatt még mindig fönnáll, sok ezer tagot számlál, félelmetes hatalommal rendelkezik; továbbá, hogy az általa alapított társaság amannak leleplezését és ellensúlyozását tekinti feladatának. Fodor öngyilkossága fölbátorította őt annak kijelentésére, hogy vele együtt vétetett föl Gyurkovics által a társaságba és hogy Fodornak Gyurkovics halála óta a társaság vezetésében irányadó befolyása van. Így remélte, hogy a kormány a társaság

[1] Ezen iratot nem találtam meg.
[2] Az irat eredetije a bécsi udvari levéltárban.

többi tagjainak kinyomozására őt fogja fölhasználni. Arról természetesen nem volt tudomása, hogy Sigray gróf vallomása szerint Fodort a reformátorok társaságába a gróf vette föl, amely tanuskodás Martinovics egész okoskodását rombadöntötte. Ettől eltekintve, jelen elbeszélését a valószínűségnek még látszatától is megfosztotta a bécsi vizsgálóbizottság előtt Gyurkovicsról és a reformátorok társaságáról tett vallomása.

Teljesen új részlet az, amit a Thökölyt és Rákóczit jelentő T. R. betűknek titkos jelként való szerepéről ír. Erről egyetlen előző vallomásában sem tett említést s Hajnóczynak az ezirányban hozzá intézett kérdésre adott válaszából kitűnt, hogy e jelek használatáról tudomása nem volt.[1] Az udvari bizottság kiküldésére és az abban rá várakozó szerepre vonatkozó javaslatának együgyűsége fölött pedig nem lehet eléggé csodálkozni.

Mindamellett 1795 január utolsó napján mégegyszer visszatért a kísérlethez, hogy Fodor öngyilkosságát értékesítse. Mintha erről csak ekkor értesült volna, a nádorhoz intézett fölterjesztésében kifejti, hogy a reformátorok nagy társaságára vonatkozó jelentése részben hatástalanná lett a hét főnök egyikének öngyilkossága következtében, bár ez a társaság szabályairól közölt ismertetésének hitelességét igazolja. Most már a társaság leleplezésére és ártalmatlanná tételére más módszert kell alkalmazni. Ilyent is tudna javasolni, de csak akkor, ha bécsi bíróság elé állítják, ahonnan a módot lepecsételt levélben közvetlenül a a királlyal fogja közölni. Nem is kísérli meg annak magyarázását, miért nem tehetné ezt meg Budáról is. Ellenben indokolja azt a kívánságát, hogy Bécsben ítéljenek fölötte. Ott — írja — a törvényszéknél senkit sem ismer; de tudja, hogy a bírákat sem irígység, sem bosszúvágy nem befolyásolhatja; térdre borulva kéri a nádort, hogy kérését terjessze a király elé; az állam érdeke és az igazság egyaránt követelik, hogy illetékes bíróság ítéljen fölötte. Az ítéletben, mit a királyi tábla hozna fölötte, az erőszak tényét és gyilkosságot kellene látnia.[2]

IV.

Eközben Martinovics a csüggedés óráit sem kerülte el. Ezeknek egyikében, a feltűnés vágyától is vezetve, új szerep eljátszására vállalkozott: eszményeiért életét föláldozni kész filozófus gyanánt lépett föl. Megírta politikai végrendeletét.

[1] 1795 január 17-iki kihallgatásáról fölvett jegyzőkönyv a bécsi udvari levéltárban.

[2] Az 1795 január 31-iki fölterjesztés az osztrák belügyminisztérium levéltárában.

Az irat élén egy rajz áll, mely sarkofágból kiemelkedő fatörzset ábrázol. A sarkofágnak a halál jelvényeivel díszített előlapján francia nyelven e sorok állanak: »Ember, bárki légy, imádd e fát, mely barátodat márványnál illőbben fedi; mert életében oltára volt s a sírban halhatatlanná teszi.« A fatörzsön e fölirat olvasható: »Martinovics Ignácz József magyar polgár fája és sírja.« A fa lombtalan hét ága a következőkép van megjelölve: »Törvény, emberiesség, igazság, hazaszeretet, erény, állhatatosság, türelem.«

A szöveg bevezető soraiban Martinovics ünnepélyes hangon szólal meg. A sír szélén, a mindenség szemeláttára vallja, hogy életében egyedül ezen fát imádta; a bölcsészet és a természettudományok foglalkoztatták fiatal éveiben, a történelem és a politika érett korában; tanulmányai elvezették a szkepszisig, mely az emberi ismeret tetőpontja ... Természettani és matematikai munkái a középszerűség színvonalán felül állnak és a kémikusok első sorába helyezik őt. Az emberiség javára a zsarnokság megtörésére működő összes titkos társaságokba behatolt, anélkül hogy ebből valaha hasznot akart volna húzni; több tudományos társulat tagjává választatott, a világ legelső tudósaival levelezett. Ezután irodalmi műveit sorolja föl, majd így folytatja: Mindenki szerette a papok kivételével, — mert a sötétség a világossággal és a bűn az erénnyel nem fér össze. József császár becsülte őt, Lipót császár barátjának nevezte. Az utóbbival megállapodtak abban, hogy elszakadnak a gonosz koalíciótól, elfogadják az új francia alkotmányt; a franciákkal, lengyelekkel, törökökkel, a stokholmi és kopenhágai udvarokkal szövetséget kötnek, s ilymódon a szentpétervári és berlini kormányokat megfélemlítik. Tervezték a monarchia belső átalakítását oly módon, hogy mindegyik tartomány külön alkotmányt kapna, a nemesség kiváltságai fönntartatnának, csakhogy a hűbéri rendszer helyébe a bérleti rendszer lépne, mely a parasztot a polgár rangjára emelné és önkényes zaklatásoktól megóvná; a papság elvesztené birtokait, amelyekből iskolák létesítésére, az ipar fejlesztésére nemzeti alapot létesítenének. A törvények elnyomnák az udvaroncok aljas szenvedélyeit, a polgárok hipokrízisét, a tisztviselők megvesztegethetőségét, és az üres címeket. Sajnos, Lipót császár hirtelenül bekövetkezett halála után a helyzet megváltozott. Ferenc császár örökölte atyja és nagybátyja hibáit, anélkül hogy üdvös alkotásaikat megőrizte volna; a papi párt megnyerte a kabineti minisztert, kinek befolyása a monarchiát teokráciává alakította át; a tisztességes, tehetséges, erényes embereket üldözték, jakobinusok gyanánt fogságba vetették. Ő maga is, ki Lipót császár alatt az alattvalók első sorában foglalt helyet, mint államfogoly felségsértés vádja alatt áll; hogy biztosan elítéljék, Magyarországba küldték, hol a törvényszékek a papok parancsainak engedel-

meskednek. Bűne az, hogy egy arisztokrata és egy demokrata társaságot szervezett, amivel azt akarta elérni, hogy egyik a másikat megsemmísítse és az üdvös reform, melyet Lipót császárral együtt ő tervezett, megszülessék.

Azután a császárhoz fordul: »Szeretett uralkodó, Leopold fia, József unokaöccse! Ellenségeim nem engedik, hogy tekintetbe vedd a nagy szolgálatokat, melyeket monarchiádnak tettem. Atyád biztosított engem, hogy ő és utódja mindig hálásak lesznek irányomban. Emlékezzél, hogy a braunschweigi herceg és Custine tábornok részéről tervezett támadásról felfedezéseimet a bekövetkezett események igazolták. ... Imádásra méltó uralkodó! Elfelejtetted-e, hogy bécsi börtönömből közöltem veled a veszélyes terveket, melyeknek egyikét II. Frigyes, másikát a franciák és oroszok dolgozták ki?... Engem kielégít az a tudat, hogy elhalmoztalak jótéteményekkel, te pedig üldöztél és börtönbe vetettél. Osztozom Stilicho tábornok sorsában, ki miután a római birodalmat megmentette volt, a félrevezetett Arcadius császár parancsára lefejeztetett. Becsülöm személyes tulajdonságaidat, mert te az enyémmel közös bajban sínylődöl: azt hiszed, az emberek, kik a becsületesség álarcát viselik, valóban becsületesek. E gyarlóság nem a megfontolás hiányából következik; az emberiség javáért hevülő érzékeny jó szív szülötte. Bízzuk életrajzunk megírását a jövendő történetírásra. Előttem áll a vérpad. Noha bilincseket viselek, gondolataimban szabad, lelkiismeretemben nyugodt vagyok; ellenben uralkodómnak nagy kiterjedésű monarchiájában nincs szabadsága; mert azt kell cselekednie, amit a papok és pártfogóik a kabineti miniszter fejébe vernek.«

Végül színészi pátosszal a közönséghez intézi szavait: »Világ színpadja! Tudósok és hölgyek, szegények és gazdagok! Teljes állhatatossággal lelkemben veszek búcsút mindnyájatoktól. Harminckilenc éves koromban vet véget életemnek a halál. Rothadás a sírban várakozik reám. A harangok, melyeknek kongását sohasem bírtam tűrni, nem fogják többé sérteni fülemet; a zene, melyet szerettem, többé nem fog gyönyörködtetni. A tudósok társukat, a szegények támaszukat, a hölgyek, kiknek kedvezéseiben részesültem, imádójukat, a tábornokok ügyes taktikust, a szabad államok törvényhozót, a királyok jó tanácsost vesztenek el bennem. Megsemmisülésemből csak a bűnnek lesz haszna.

Föld! A hold alatt fekvő testek szeretett anyja! Visszaadom a bennem működő gépet, mely visszatér az anyagba, ahonnan előkerült. A kort megelőzve születtem ezen országban; idő előtt kell megsemmisülnöm, hogy a sötétség uralmát ne zavarjam. Utolsó leheletemig imádom e fa ágait. Megbocsátok uralkodómnak és többi ellenségeimnek, térdre borulok az emberiség oltára előtt, ölelem szeretett hazámat és kívánom, hogy boldogságát vérem termékenyítse meg. Keblemhez szorítom társaimat a vértanuságban,

anyámat, testvéreimet, összes rokonaimat. Éljen az emberiség! Éljen a haza! Éljen a tévútra vezetett uralkodó!«[1]

Mi volt az irat tulajdonképeni rendeltetése, kikre akart vele hatni? oly kérdések, amelyekre válaszolni nem bírunk. Tudnia kellett, hogy a materialisztikus felfogásnak leplezetlen hirdetése sem az udvarnál, sem a bíráknál kedvező hatást tenni nem fog. Valószínű, hogy megfontolás nélkül hódolt ezen esetben is egy ötletnek, mely megragadta.

[1] A francia irat címe: »Testament politique du I. J. Martinovich citoyen hongrois.« Maga az irat dátumot nem visel, de 1795 január 8-ikáról van keltezve Martinovicsnak az emlékirathoz csatolt jegyzete. A titkos levéltárban.

HETEDIK FEJEZET.

A per lefolyása.

1795.

I.

A magyar királyi kúriánál a perek írásbeli úton latin nyelven tárgyaltattak. Minden per fölvételénél, vagyis a megidézett vádlottnak a bíróság előtt való első megjelenése alkalmával jegyzőkönyvet nyitottak meg, melybe a vádló a vádiratot egész terjedelmében beiktatta. A jegyzőkönyvet átadták a vádlottnak, illetőleg ügyvédjének, ki a védőiratot ugyanabba bevezette; azután pedig a könyv ismét visszakerült a vádlóhoz és újból a vádlotthoz, esetleg harmadszor a vádlóhoz; amikor pedig a királyi tábla elnökének véleménye szerint az ügy kimeríttetett, a vádló és védő iratainak fölolvasása és tárgyalása után hozták meg az ítéletet, mely ugyancsak a jegyzőkönyvbe foglaltatott.

Amennyiben a vádló vagy a vádlott a föllebbezés jogával élt, a jegyzőkönyv a hétszemélyes ítélőtáblához jutott, amely annak alapján, további periratok váltása nélkül, hozta meg ítéletét.

A Martinovics ellen indított pernek december 2-án történt fölvétele után három hónap telt el, míg a királyi ügyek igazgatója a vádiratot 1795 március 4-én bemutatta.

Előterjesztését azon állítással nyitotta meg, hogy Magyarországon, mely a mult időkben, külső támadások és belső zavarok közepett, sokat szenvedett, a szabadság és a közjó olyan nagy veszélyben még sohasem forgott, mint amilyen most fenyegette. Hajdan a bajok orvoslására megvoltak az alkalmas gyógyszerek. Ugyanis a nép, melyet szoros vallási kötelékek fűztek egybe, át volt hatva a törvények iránti tisztelettől, a természet egyszerű és ártatlan állapotában élt, minélfogva valahányszor letért a helyes útról, mégis engedelmeskedett az észjog három parancsának: »becsületesen élj, — senkit meg ne sérts, — mindenkinek jogát tiszteld«. Ezek segítségével verték vissza a külső ellenségeket, csillapították a belső viszályokat. Hajdan, mikor nyilt

sisakkal és kivont karddal hatalmas egyének a saját érdekeiken vagy az alkotmányon ejtett sérelmekre hivatkozva támasztottak forradalmakat, a törvényeket segítségül hívó hatalom csakhamar visszaállította a rendet és a nyugalmat.

Most más a helyzet. Titkos ármányokkal intézik a népek ügyeit. Az emberiesség (humanitas) tökéletesbítésére újítók titkos társaságokat alapítanak, melyek az igazság szavát elnyomják, a világosság fiait szétűzik, gonosz elveket terjesztenek és, hogy az Istentől eredő hatalmat nevetségessé tehessék, Isten és a vallás, a királyi méltóság és az ősi alkotmány ellen megvetést és gyűlöletet ébresztenek, s így a kormány és a monarchia fölforgatásához utat nyitnak.

Ezen újítók sorába tartoznak Martinovics és »négy evangelistája«, kik a törvények szentségének megsemmisítésére, a törvényes felsőbbség megdöntésére zászlót bontottak. Mindnyájan egy új világ rendszerét (novam mundi machinam) forgatják fejükben és úgy vélekednek, hogy az emberi jogok palástjától fedezve, mindennemű gonoszságnak büntetlen hirdetésére és végrehajtására vannak följogosítva. A szabadságnak és egyenlőségnek képzeletükben megalkotott eszménye, mely a virágzó Franciaországot megrontotta, Magyarországban is meghódított sokat, akik Isten, a király és a haza ellenségeit barátjaiknak vallják és »a fegyverrel, melyet az emberiség és a kereszténység ellenségeire kellene irányítaniok, saját keblüket sebzik meg«.

A magyarországi forradalom fölidézését célzó összeesküvés feje Martinovics, kit a hivatás szerzetbe vezetett, a szerencse a királyi kegy útján apát rangjára emelt és kétezer forint fizetéssel látott el.

A megvetés a királyi méltóság, a gyűlölet a nemesség iránt, az újítás nagyravágyó szelleme indította őt két titkos társaság szervezésére, a franciáktól kölcsönzött gonosz demokrata elvek terjesztésére. A szerzetesöltönyt levetve, szűkölködő, eladósodott, kóbor, elégedetlen elemekből ezer embert szándékozott összetoborozni, s féktelen szabadosságra, a személyi tulajdonjog és biztonság megsemmisítésére fölhatalmazni. Hazug jelszavakkal a hű magyar nemesség lelkébe az uralkodóház iránt ellenséges érzést oltva, a nemességet forradalomra akarta indítani, amely terv megvalósulása után a nemesség a parasztság önkényes uralma alá jutna. Ilymódon a pórlázadás vezéreinek, Lőrinc ceglédi papnak és társának, Széles Ambrusnak példájára pusztításokkal, rablásokkal, gyújtogatásokkal tette volna magát hírhedtté, ha az isteni gondviselés közbe nem lép.

Ezen általános fejtegetések után a királyi ügyész a törvényszék elé terjeszti a szabadság és egyenlőség francia katekizmusát, a Laczkovics készítette magyar fordítással együtt, »melyekbe — úgymond — jól rendezett állam józaneszű polgára elborzadás

nélkül bele sem tekinthet«. Például fölhozza néhány tételét. Azon állításáról, hogy a papságnak a világi ügyekbe avatkoznia nem szabad, elismeri, hogy üdvös és szent; épen azért a katekizmus utolsó fejezete helyett az elsőbe kellett volna fölvennie, amit ha megtesz, talán a további tételek formulázásától elállott volna. Kérdezi Martinovicsot: ha a papságnak tiltva van magát a többi néposztályok fölé emelni, miért tette ezt ő? Ki hatalmazta föl, hogy békesség helyett viszálykodásra, kegyelet helyett kegyetlenségre, törvénytisztelet helyett szabadosságra, vallás helyett előítéletre oktasson? Vajjon a nép választotta-e őt a forradalom és reform vezérévé? Rajta is beteljesedett, amit a katekizmusban maga jósol azoknak, kiket szenvedélyeik elragadnak, kik Istent elhagyván Istentől elhagyatnak és a gonoszság tengerének fenekére süllyednek.

Második vádja az, hogy a nemesség megnyerésére külön titkos társaságot alapított. Az volt a terve, hogy ha a forradalom a nemesség közreműködésével győzedelmeskedik, a népnek az egyenlőséget követelő többsége, amint Párisban is történt, a nemességet kiirtja.

Ismerteti a reformátorok katekizmusát és a titkos társaságok szabályait. Abból, hogy mindegyik tag köteles két új tagot fölvenni, azt következteti, hogy rövid idő alatt a tizenkettedik tagsorozatban számuk harminckétezerhétszázhatvanra emelkedett volna.

Mindezekből az összeesküvés bűne és lázadás támasztásának szándéka biztosan megállapítható. Hogy a felségsértés bűntényében a vádlott saját nyilatkozataival is bebizonyítást nyerjen, mellékeli a kihallgatásáról fölvett jegyzőkönyvben foglalt vallomásait, melyekben egyebek között a franciákkal fönnálló viszonyát és a jakobinusok által szervezett propaganda-bizottságba történt megválasztását is bevallja. Mellékeli továbbá a császárhoz intézett nyilt levél latin szövegét.

Ezek után levonja a következtetést: a vádlott Isten, a király és a haza iránt hűtlenséget követett el; minélfogva nem marad egyéb hátra, mint hogy az evangélium szavai szerint malomkővel a nyakán a tenger mélyébe süllyesztessék, vagyis a hazai törvények értelmében botrányosan viselt papi méltóságától megfosztassék s az igaz emberek sorából kiküszöböltessék.[1]

A királyi ügyek igazgatója ez előterjesztésében sem jogászi, sem politikai kiváló tulajdonságokat, melyeket pedig hivatala megkövetelt, nem mutat. Az ügy alapos tanulmányozására támaszkodó perirat helyett fölületes elmefuttatást nyújt. Martinovics jellemzése hiányos és téves; teljesen alaptalan és indokolatlan az az állítása, mintha az 1514. évi pórlázadás vezérei lettek

[1] A vádirat a jegyzőkönyvben nyolc oldalt foglal el.

volna példányképei. Társairól pedig oly nagyfokú megvetéssel szólani nem volt följogosítva. Több kérdés elől, melyek a bűnösség megítélésénél fontosak voltak, kitér. Martinovics vallomásait a jakobinusokkal való összeköttetéséről épen csak felemlíti, Gyurkovics szerepéről egyáltalában nem beszél. Amit a francia forradalomról s annak a magyarországi állapotokra tett hatásáról mond, az nagyon alantas színvonalon áll. Számítása a titkos társaságok tagjainak előrelátható szaporodásáról, önkényes. Értelmetlen frázis az az állítása, hogy a magyar nemzet hajdan egyszerű, természetes állapotban élt és hogy az észjog három sarkalatos törvényének megtartásával küzdötte le külső ellenségeit, csillapította le a belső forrongásokat. Midőn, ahelyett hogy a büntetést, melyet a bűnténynre a törvény követel, megszabná, a vádlottnak malomkővel a nyakán a tenger mélyébe sülyesztését javasolja, a vádiratot közönséges stílusgyakorlattá alacsonyítja.

Az evangélium lapjairól kölcsönvett szárnyakkal kísérlé meg átröpülni a nehézségen, melyet a felségsértésre vonatkozó magyarországi törvények hiányossága gördített eléje. Ugyanis az 1715. és 1790. évi országgyülések csak a peres eljárások módozatairól rendelkeztek, egyébként szent István II. törvényének 51. cikkelyére hivatkoztak, és így érvényességét elismerték. Eszerint a felségsértő azzal büntetendő, hogy »a hívek köréből kiközösíttetik«. A középkor szellemének megfelelő büntetést a XVIII. század végén uralkodó büntetőjogi gyakorlatba beilleszteni az ügyigazgató tartózkodott. Még nagyobb nehézség keletkezett abból, hogy szent István törvénye szerint felségsértést az követ el, ki a király és az ország ellen összeesküvést szervez, abban résztvesz és annak részeseit föl nem jelenti. Ennek következtében kétséges volt, vajjon a katekizmusokat terjesztő titkos társaságok megalakulása összeesküvésnek és felségsértésnek tekintendő-e?

Ezért, noha a vádlottak bécsi vallomásaik tanusága szerint súlyos bűn elkövetésének tudatában voltak, az udvarnál és a főherceg-nádor környezetében a per megindításakor nem voltak biztosak afelől, vajjon a királyi tábla a bűntényt felségsértésnek fogja-e minősíteni. Az e tekintetben fennforgó kétségeket eloszlatta a királyi tábla január 3-iki ülésében, amikor több bűnrészes ügyét tárgyalták és az a kérdés merült föl, vajjon irányukban olyan eljárást kövessenek-e, amilyent a törvény azokra nézve állapított meg, akik felségsértéssel vádoltatnak? A bírák alapos megfontolás és a katekizmusok fölolvasott szövegének meghallgatása után igennel válaszoltak. A főherceg-nádor erről királyi bátyját értesítvén megjegyzé, hogy e fontos határozat a per eldöntése dolgában minden kétséget eloszlat.[1]

[1] 1795 január 5-iki magánlevele a bécsi udvari levéltárban.

A királyi ügyész arra is számíthatott, hogy a bécsi összeesküvés részeseinek sorsa a királyi tábla jogi fölfogásának irányt fog adni. A haditanács Hebenstreit főhadnagyot már december elején azon indokolással, hogy lázító röpiratokat és költemények írt, a franciák és lengyelek használatára hadigépet szerkesztett, halálra, három társát pedig — mert az államellenes és felségsértő terveket, melyekről tudomásuk volt, nem jelentették fel — több évi várfogságra ítélte. A polgári osztályhoz tartozó foglyok közül február elején Martinovics két barátja: Gotthardi és Hackel harmincévi fogságra ítéltettek. Figyelemre méltó, hogy az udvar az ítéleteknek a magyar hírlapokban közzétételéről gondoskodott;[1] a főherceg-nádor pedig Ferenc királyhoz intézett bizalmas levelében reményét fejezte ki, hogy Hebenstreit kivégzése »bizonyosan jó hatást fog előidézni«.[2]

II.

Martinovics, ki ügyvédi védelemről lemondott, maga vette kézhez a vádiratot, és védőiratát, melynek kidolgozásával egy hét alatt készült el, sajátkezüleg iktatta a jegyzőkönyvbe, ahol az 58 ívrétü oldalt tölt be, míg ezen életrajzban kinyomatva mintegy négy ívet foglalna el. Még ha tudjuk is, hogy egyes részeit előre elkészítette volt, munkaerejének megnyilatkozása csodálatot kelt.

Mielőtt a váddal foglalkoznék, megújítja óvását a királyi tábla illetékessége tekintetében, és kéri osztrák bíróság elé állíttatását. Tévedésnek, amilyentől a trónt szentsége, a legjobb fejedelmet kormányzati ügyessége nem óvja meg, tulajdonítja, hogy a királyi ügyész javaslatára őt magyar bíróság elé állították. A római jog elveiből, Montesquieu és Werbőczy tanításából, a magyarországi törvények rendelkezéseiből megállapítja, hogy a vádló a vádlottnak illetékes bírósága előtt köteles vádat emelni; az illetékességet pedig tekintet nélkül a vádlottnak születési helyére és viselt méltóságára, csakis állandó tartózkodási helye határozza meg. Amint Lascy tábornagyot, aki Oroszországban született, nem lehet orosz bíróság előtt, vagy a belgrádi és skutarii püspöki címet viselő magyar főpapokat a török basák előtt perelni, épügy őt, ki tíz éven át Lembergben tanárkodott és több év óta mint nyugdíjazott udvari vegyész állandóan Bécsben lakik, — noha Pesten született és a szászvári apáti címnek birtokosa, nem szabad a magyar királyi kúria elé állítani. Óra nézve az illetékesség kérdése már 1792-ben eldön-

[1] A »Magyar Merkur« 1795 január 6. és 9-iki számaiban.
[2] 1795 február 14-iki levele a bécsi udvari levéltárban.

tetett, mikor az esztergomi érseki hatósággal, szerzetesi fogadalmaitól való fölmentése tárgyában fölmerült peres ügyének eldöntését az uralkodó bécsi hatóságra bízta. Föltárja okait, amelyek arra késztetik, hogy a magyar bíróság elől menekülni igyekezzék. Tizenöt év alatt hat ízben utasították el Magyarországon, midőn olyan állások elnyeréséért tett lépéseket, amelyekre való rátermettségét s képességét »Európa legelső nemzetei elismerték«; most pedig, mivel a személye ellen táplált rosszakarat vesztőhelyre akarja vinni, olyan bíróság elé állítják, mely jellemét, erkölcseit, politikai érdemeit, irodalmi műveit nem ismeri. Tizenöt éven keresztül munkásságával a német terület boldogságát gyarapította; ezért joga van követelni, hogy a német törvények jótéteményében részesüljön.

Egyébiránt a vádat emelő ügyigazgatót a vádiratban kifejtett ékesszólásáért és politikai jártasságáért magasztalja, míg magáról kijelenti, hogy a kilenchavi fogság testi és szellemi erejét megtörte. Ő inkább a bírák emberséges érzéséhez és a fejedelem kegyelmességéhez fordul, mint igazságszolgáltatást követel.

Védelmét annak bizonyításával kezdi, hogy felségsértést nem követett el, mert a titkos társaságok megalapítása és »chimärikus« forradalmi terve nem irányult az állam romlására, a franciákkal való összeköttetéséből pedig az államra kár nem háramolhatott.

A felségsértés fogalmának és büntetésének megállapítását Julius Caesartól és az első római császároktól származtatja, akik a köztársasági alkotmány visszaállítását célzó kísérleteknek akarták elejét venni. Nyomaikba léptek a többi európai államok uralkodói. Azonban szent István király erkölcsei sugallatára a király jóléte és méltósága ellen irányuló összeesküvések részeseire »a hívek köréből való száműzetés« büntetését szabta. Egyébként a felségsértés fogalmának szabatos meghatározását sem szent István, sem utódainak törvényeiben nem találhatjuk. Werbőczy szerint felségsértéssel csak az vádolható, ki fegyverrel vagy méreggel tör a király életére, vagy az épületet, melyben tartózkodik, megtámadja. Az újabbkori törvények pedig fő- és jószágvesztéssel büntetendő felségsértés és hűtlenség bűntényének minősítik a lázadásokat, a fegyveres fölkeléseket, a királyi javak lefoglalását. Ha tehát ő bűntényt követett el, ez legfeljebb abban állhat, hogy a király és az állam jóléte ellen irányuló összeesküvést szervezett, ami kiközösítéssel, vagyis számüzetéssel büntetendő.

A legkiválóbb kriminalisták, köztük az angol Blackstone és az olasz Filangieri, négyféle államellenes bűntényt különböztetnek meg: a hazaárulást, a királygyilkosságot, a főhatalom bitorlása végett magánosok által támasztott lázadást (rebellio), végre az egész nemzet vagy a király által a kormányforma megváltoztatása céljából végrehajtott forradalmat (revolutio). Itt

Martinovics megjegyzi, hogy a nemzetektől és királyoktól támasztott forradalmak gyakran megjavítják az emberiség sorsát; ily eset a magyar históriában, mikor szent István meghonosította a kereszténységet és Attila katonai zsarnoksága helyébe üdvös törvények uralmát helyezte; ilyen volt a németalföldi forradalom, mikor Belgium elszakadt a Habsburgoktól; ilyenek voltak Poroszországban II. Frigyes, Ausztriában József császár uralkodása alatt. A törvényes tekintélyektől vezetett forradalmak gyógyszer gyanánt hatnak, mert megrázkódtatások, polgárháborúk nélkül fölfrissítik az államot. A törvényes tekintélynek híjával lévő tényezőktől vezetett forradalmak államellenes bűntényeknek tekintendők ugyan, de ha kényszerítő körülmények következményei és a közjó előmozdítását tűzik ki célul, szerzőiket nem szabad a hazaárulókkal, királygyilkosokkal és lázadókkal egy sorba helyezni; az ilyen forradalmak fátumszerű események gyanánt ítélendők meg, milyeneket gyakran létrehoz a természet; aminek igazolására a példát nem földünk őskorában, a geológiai tanulmányok eredményeiben, hanem a jövő alakulásokban keresi, megdöbbentő merészséggel jósolja, hogy »tizenhatezer esztendő mulva az európai éghajlati viszonyok az ekvátor alatt (!) körülbelül azonosak lesznek azokkal, melyek most a Jóreménység fokánál észlelhetők!« A természeti tünemények arra intik a fejedelmeket, hogy a forradalmi törekvéseket a közállapotok javítása, s nem halál- és börtönbüntetések által igyekezzenek megelőzni.

Megkülönbözteti az erőszakos és békés forradalmakat. Amazokhoz sorolja a németalföldit II. Fülöp, a svájcit Albert osztrák főherceg, az amerikait II. György angol király, a franciát XVI. Lajos ellen. Az anarchia elhárítása céljából titkos emberbaráti társaságoktól szervezett békés forradalomnak tekinti azt, mely a bitorló Cromwell zsarnokságától fölidézve II. Károly angol királyt emelte a trónra és az angol alkotmány mai formáját megteremtette; továbbá azt, mely 1791-ben Lengyelországban új alkotmány elfogadásával hajtatott végre; s azt is, mely 1793-ban Párisban a föderalisták fölött diadalmaskodott.

Ezzel kapcsolatban, de logikai összefüggés nélkül magasztalja a filantropikus titkos társaságokat, melyek sok jót hoztak az emberiségre; egykor bölcsekké fejlesztették az egyptomiakat, akiktől a tudomány kincseit a miletusi Thales vitte Görögországba, hol Athén és Spárta örök dicsőségre méltó törvényhozásának az alapelveket szolgáltatták. Iskolájukból kerültek ki: Demokritos, Plato, Aristoteles, Zeno, Solon és Pythagoras; az utóbbi közölte a titkos társaságokban őrzött ismereteket a rómaiakkal, kik Plautust, Terentiust, Pliniust, Lucullust, Catót és Cicerót a római alkotmány oltalmazóivá és vértanuivá avatták, s az utókornak Vergiliust, Horatiust, Senecát, Sallustiust és Ovidiust hagyományozták. A titkos társaságoknak sokat köszönhetnek

az uralkodók is, kiket a kolostorok bárdolatlan szerzeteseinek köréből kiemelkedett pápák zsarnoksága alól fölszabadítottak. A titkos társaságok irtották ki a jezsuitákat, kik Európa trónjait észrevétlenül a teokrácia igája alá hajtották, Peru és Paraguay trónjait bitorolták, a királygyilkoság tanát hirdették. I. Ferenc császár, ha életben volna még, elmondaná a királyi táblának, hogy a titkos társaságoktól kölcsönözte a világosságot, melyet halhatatlan hitvesével Mária Teréziával megismertetett; fölhívná unokáját, II. Ferencet, hogy a vád alatt lévő titkos társaságok forradalmi hajlamait bocsássa meg és tagjaikat kegyelmében részesítse, annál is inkább, mert Magyarország termékeny területén, mely nem szenved elviselhetetlen elnyomatást, forradalom fölidézése lehetetlen dolog.

Különben sincs magyar törvény, mely olyan forradalmi társaságokra, amilyenek a vád alatt állók, büntetést szabna. Ezért a bíró a más nemzeteknél meghonosult gyakorlathoz köteles alkalmazkodni. Skóciában Margaroth, ki nemzeti konventet hívott össze, és az angol királyt trónvesztettnek nyilvánította, csak egyesztendei számüzetésre ítéltetett; Mainzban a forradalom vezéreit, kik a várost a franciák előtt megnyitották, a székébe visszakerült választófejedelem szabadon bocsátotta; Svédországban Thorild, ki az egyenlőség rendszerének behozatala érdekében fölkelést szervezett, szintén csak számüzetéssel büntettetett. Ezen példák összhangzásban vannak szent István törvényével, mely az összeesküvések részeseire a kiközösítés büntetését szabja.

Martinovics a vád alatt lévő két titkos társaság egyikéről, a reformátorok társaságáról fönntartja bécsi vallomását, hogy alapítója Gyurkovics tanár volt; sőt most tovább megy és azt állítja, hogy ő a katekizmusában foglalt tételek egyikéhez sem járult beleegyezésével. Ennek bizonyítására fölhozza, hogy a társaságba fölvétele után a rendőrminiszternek a köztársasági és arisztokrata irányú társaság szervezkedését bejelentette és Gyurkovics megfigyeltetését javasolta; továbbá, hogy ő a reformátorok társaságával ellentétes célú demokrata-monarchikus társaságot alapított; már pedig lehetetlen föltenni rossz szándékot valakiről, aki egymással ellentétben álló, egymást lerontó két társaságot alapít és így mind a kettőt egyaránt hatástalanná teszi; ömaga is csak azért lépett be a reformátorok társaságába, hogy annak tagjait lassanként a saját társaságába vonzza, s ily módon az udvarnak és az országnak hasznos szolgálatot tehessen.

Bécsi vallomását, amelyben elismerte, hogy Sigray grófot a reformátorok társaságába fölvette és tagok toborzásával bízta meg, akként módosítja, hogy a grófot a társaságba »formálisan« nem vette be, hanem arra szólította föl, hogy azon társaság tagjaihoz, ha ilyenekkel találkozik, színleg csatlakozzék.

Föltéve, hogy mindkét társaságnak ő az alapítója, hogy a két katekizmusnak ő a szerzője és hogy csakugyan forradalmat akart támasztani, ilyen terv erkölcsileg és anyagilag kivihetetlen lévén, abból a királyra és a közügyre káros következmények nem származhattak; mert a két ellentétes érdekü társaság kölcsönösen megsemmisítette volna egymást, aminthogy tüzet és vizet együtt nem lehet házlerontásra használni, mert a víz elfojtja a tüzet; sem sziruppal vegyített vitriolt nem lehet mérgezésre alkalmazni.

Visszatérve azon álláspontra, hogy a reformátorok arisztokrata társaságát Gyurkovics, az egyenlőség és szabadság demokrata társaságát pedig ő alapította, ebből merészen azt következteti, hogy tulajdonképen a királyra és az országra nézve hasznos dolgot cselekedett, mert az egyik titkos ellenséggel egy másik titkos ellenséget állított szembe, a királyra és az országra veszélythozó két rossznak pártolói között elhintette az egyenetlenség magjait, lehetővé tevén, a latin közmondás szerint, hogy a viszálykodó két fél között a harmadik vigadhasson. Elismeri, hogy a demokrata társaság valóságos rossz, de mivel a köztársaság megalapítására célzó terv meghiusítására törekedett, s egyszersmind saját megsemmisülésének elemeit is magában hordozta, viszonylagos jónak tekinthető: mérges növénynek, mely gyógyszerül szolgál. Ennélfogva a vád tárgyát tévő büntény megállapításánál a bírónak nem szabad egyes részletek és tételek áttekintésére szorítkoznia, az egész rendszert tanulmányoznia kell.

Nem kevésbé volt merész azon állítása, hogy »nyilvánvaló tények tanusága szerint az ő forradalmi terve merőben agyrémnek (chimaerának) minősítendő«. Úgy tünteti föl a dolgot, mintha a forradalom támasztásának szándékát Szentmarjay bécsi vallomása alapján tulajdonították volna neki. Ezért most azt akarta elhitetni a királyi táblával, hogy amit forradalmi terveiről Szentmarjaynak beszélt, tréfa volt, és hogy a Bécsben foganatosított vizsgálat azon eredményre vezetett, hogy forradalmi tervekkel komolyan nem foglalkozott; ugyanis magyar ezredek tisztjeivel való összeköttetésének nyomára nem akadtak; bebizonyosodott, hogy Pfisterer és Hackel a magyar forradalom céljaira szánt pénzről mit sem tudtak. A francia nemzetről, mely milliós hadsereget tud kiállítani, a szabadság eszményeiért lelkesedik, pénzügyi és politikai ismeretek tekintetében a régi rómaiaknál is magasabban áll, valóban nem lehet olyan oktalanságot föltételezni, hogy egy címzetes apátnak, a bécsi rendőrség kémeitől körülvett magánembernek forradalmi célokra milliókat ajánl föl; ha a franciák valóban gondoltak volna a magyar forradalom szervezésére, mágnásokhoz és ezredparancsnokokhoz fordultak volna. Ő maga is, ha ilyen tervei lettek volna, előkelő arisztokratákat és magasrangú katonatiszteket nyert volna meg első-

sorban, s nem választott volna igazgatókul oly egyéneket, kik forradalmi vezérszerepekre teljesen alkalmatlanok. Még Laczkovics is, noha tud lármázni, félénk ember, aki a törökök ellen viselt háborúban, mikor az ellenséget először megpillantotta, ijedtében sírva fakadt és imádkozni kezdett. Ily férfiaknak még regényben sem volna szabad a forradalmár szerepét adni.

Ezután azon meglepő új állítással lép föl, hogy a két titkos társaság szervezésére vonatkozó terveit, alighogy megvalósításukhoz 1794 májusban hozzáfogott, már néhány héttel utóbb Pestről Bécsbe visszatérte előtt elejtette és visszavonta. Szentmarjayval és Laczkoviccsal abban állapodott meg, hogy szeptember havában a királyhoz folyamodást intéznek, amelyben a II. József halála óta szenvedett sérelmek orvoslása végett udvari bizottság kiküldését kérik. Azonban bizonyítékul csak azt tudja fölhozni, hogy Szentmarjay a visszavonást bejelentő iratát a bécsi udvarnak beküldötte, társai pedig azonnal elfogatásuk után ugyanezt tették volna, de aki ismeri a rendőri vizsgálatot, melynek folyamán a vádlottakat egymás ellen ingerlik, hozzájuk igazságos bíróhoz nem illő, az emberies érzelmeket sértő fogas kérdéseket intéznek, nekik hízelegnek, a bűnösséget nemcsak a tettekben, hanem a lehetőségekben keresik, nem fognak csodálkozni afölött, ami majd a periratokból ki fog derülni.

Míg a Szentmarjayra vonatkozó világos állítás a periratokban igazolást nem talál, a társairól szóló megjegyzés homályossága és határozatlansága arra mutat, hogy a kérdés lényegéről szándékosan terelte el a figyelmet.

Teljes határozottsággal állítja, hogy összeköttetése a franciákkal az államra káros következménnyel nem járhatott. Minthogy bécsi vallomásaiban elismerte, hogy a francia nemzeti konvent titkos ügynöke, Moreau konventi tag járt nála: most állítását költöttnek nyilvánította, s hogy ezt bíráival elhitesse, egy másik mesét gondolt ki.

Elmondta, hogy magát és társait a bécsi börtönből kiszabadítandó, fogságában nagyfontosságú emlékiratot dolgozott ki, melyet lepecsételve a királyhoz kívánt juttatni; az udvari bizottság tagjai azonban azt követelték, hogy az irat tartalmát a tárgyalásról vezetett jegyzőkönyvbe diktálja; ő ekkor a Moreau küldetéséről szóló koholt történetet mondta tollba, amelynek megdöbbentő hatása alatt a bizottság az engedélyt az emlékiratnak az udvarhoz küldésére megadta, ahonnan parancsot kapott, hogy a francia tervek meghiusítására javaslatot tegyen. Ezen előadás hitelességének igazolása végett a vizsgálóbizottság jegyzőkönyveire kellett volna hivatkoznia; de tudván, hogy ezekben az emlékirat elküldésének megtagadásáról s utóbb megengedéséről említés sincs, a monarchia svájci követe útján akarta megállapíttatni, hogy Moreau képviselő az 1794. év folyamán állandóan

Párisban tartózkodott, következésképen Bécsben mint ügynök nem járhatott. Emellett a római jog azon elvére hivatkozott, mely a terhelő önvallomást büntető eljárásnál értéktelennek tekinti. Hangoztatta, hogy a franciákhoz uralkodójára ártalmas közléseket juttatni nem állott hatalmában; az osztrák haditervet nem árulhatta el, mert nem tagja a haditanácsnak, s annak tagjai közül nem ismer senkit; a monarchia pénzügyi helyzetéről pedig kellően tájékozva vannak a franciák, kik tudják, hogy az osztrák uralkodóház akár harminc évig is háborúskodhatik; emellett Magyarországról már Montesquieu megírta, hogy pénze nincs ugyan, de bőségesen rendelkezik harcedzett fegyveresekkel.

Noha célszerűnek látta elhárítani magáról a gyanut, mintha a franciákkal a háború folyamán érintkezésben állott volna, hiúsága visszatartotta attól, hogy egyúttal a dicsőségről is, amelyet a háború előtt önnálló összeköttetései révén arathatott, lemondjon. Alkalmat keresett tehát, hogy ezzel kérkedhessék. »El van készülve a királyi ügyész részéről azon ellenvetésre, hogy ő a francia propaganda-bizottság tagjaihoz tartozik.« Már előre azt válaszolja, hogy ez igaz; de az elhúnyt uralkodó kívánságára álnév alatt vállalta el a tagságot, amelyről Lipót király halála után lemondott; Lipót parancsára lett francia polgárrá is, s mint ilyen a felsőrajnai francia département részéről a nemzeti konventbe képviselővé választatott, régi barátai pedig, Forster, Condorcet marquis és Guiton de Moreau, a konvent pénzügyi bizottságába tagnak ajánlották. Elkeseredetten sóhajt föl ekkor, hogy ő, aki Lipót uralkodása alatt az egész emberiségnek szolgálatokat tehetett és négyezer forint évi fizetést élvezett, most tizennégy krajcár napi illetménnyel kénytelen börtönben sínylődni!

Martinovics a vádirat egyes tételeivel foglalkozva magáévá teszi az ügyigazgató azon fölfogását, hogy »ma más a gondolkodás és cselekvés módja«, mint a régi időkben volt, de azt úgy értelmezi, hogy most a királyokat, ha csupán középszerű bölcsességgel uralkodnak is, de az igazi erényeket, érdemeket és tehetségeket megbecsülik, alattvalóik imádják és szeretettel veszik körül. Hajdan a fejedelmek az emberies érzést (humanitas) alig ismerték, mert a néppel mint állatokkal bántak; háborúk alkalmával a legyőzötteket megölték, börtönbe küldték vagy rabszolgaságba hurcolták. Nagy Sándor Kalisthenes bölcsészt, mert vonakodott őt perzsa módra térdre borulva üdvözölni, lábát, fülét és orrát levágatván, vasketrecbe zárva tartotta. Ma ellenben a reform hívei igazságos törvények alkotására, részvétteljes érzések ápolására törekednek. Bízik benne, hogy a királyi ügyész szintén a humanitás híve, amit már bebizonyított azzal, hogy sorsát börtönében megkönnyítette, amiért a fejedelemnek és neki hálával tartozik.

Imádja az isteni hatalmat és minden emberi hatalom forrásának tartja; a földön pedig a királyi hatalmat a legmagasabb

polcra helyezi; de a szabadság és egyenlőség rendszere sem ábránd, mert Észak-Amerikában, a svájci demokrata kantonokban és a sanmarinói köztársaságban már megvalósult. Athént, Spártát és — Julius Caesarig — Rómát is e módszerrel kormányozták. A keleti zsarnokság kivételével minden politikai rendszer jó, ha a törvények jók; ellenben rossz törvények uralma alatt a monarchia, az arisztokrácia, a demokrácia egyaránt zsarnoksággá fajulnak.

Ezeknek előadása után saját személyére tér át. A bécsi vizsgálóbizottság tagjai, kik Istentől nyert tehetségeit fölismerték, szemtől-szembe mondották neki, hogy miniszteri állást érdemelne. Már korábban Lipót császár nyilvánosan kijelentette, hogy boldognak érzi magát, mert őt oldala mellett tudhatja. Azonban a szerencse fordulata börtönbe vetette, hóhér bárdja fenyegeti; csak a királyi tábla humánus fölfogása és a fejedelem kegyelme szabadíthatja meg.

Rendszerét nem kölcsönözte — mint az ügyigazgató állítja — a franciáktól, hanem a törvényhozás történetének tanulmányozása közben sajátította el. Plato és Aristoteles műveit görög nyelven ismételten olvasta; Locke, Macchiavelli, Arrington, More, Justius, Grotius, Rousseau és Raynal műveit még a francia forradalom kitörését megelőző időkben olvasgatta; sőt Franciaország modern törvényhozói az ő munkái egyikéből vették át az életbeléptetett úrbéri rendszer alapvonásait.

A királyi ügyész véleményét, ki a titkos társaságok tagjait megvetőleg kóborlóknak nevezi, a bírák ítélete alá bocsátja; a maga részéről megjegyzi, hogy az erény a külső fénytől, a tehetség a méltóságoktól független; az egyén értéke a közjó érdekében tanusított áldozatkészségtől függ. Ha a titkos társaságok tagjai alacsony sorsban élnek, az nem az ő hibájuk. Magára nézve sértőnek tartja, hogy őt, ki természeténél és elveinél fogva a vérontástól irtózik, a királyi ügyész a pórlázadás vezéreivel hasonlítja össze.

Noha a vádirat csaknem kizárólagosan a katekizmusokból merítette a titkos társaságok bűnösségének bizonyítékait, tartalmukkal Martinovics nem foglalkozott behatóan. Utal arra, hogy az ember és polgár katekizmusa a titkos társaságok tagjait nem ronthatta meg, sőt újat sem közölhetett velük, mert az abban foglalt elvek a francia és német könyvek, valamint a »Moniteur« című hírlap révén már korábban ismeretesek voltak. Úgy vélekedik, hogy, mint az irodalmi műveket általán, a katekizmusokat egyes tételeikből megítélni nem lehet; a katekizmusok eszközök gyanánt akartak szolgálni, de a kitűzött cél fizikailag és erkölcsileg elérhetetlen agyrém volt.

Külön csak két tételt magyaráz. Az ember és a polgár katekizmusából azt, hogy »a nép akarata a legfőbb törvény«. A társasági szerződés — mondja Martinovics — Istentől jóvá-

hagyott törvény; a nép szava — Isten szava. A király tehát, ki a nép szavára hallgat, szent hatalmat gyakorol, melyet a közjó, nem a magánérdek szolgálatában kell érvényesíteni. A reformátorok katekizmusának azon tételét pedig, mely szerint Ferenc király a trónon akkor sem tűrhető meg, ha megígéri, hogy állandóan az országban fog tartózkodni és jól fog kormányozni, azzal támogatja, »hogy a királyi ígéretek mind hazugságok«. Azon esetre, ha a király újabb ünnepélyes esküvel kötelezné magát és bebizonyítaná, hogy a jó és okos kormányzásra megvan a képessége és elhatározottsága, akkor — mondja Martinovics magyarázatképen — a tétel nem alkalmazható. Egyébiránt nem bízván abban, hogy értelmezéseit elfogadhatóknak fogják találni, ismétli, hogy bármiként is magyarázzák a katekizmust, abból felségsértés és hűtlenség bűnténye nem állapítható meg, mely a hazai törvények szerint csak királygyilkosság és fegyveres fölkelés útján követhető el.

Nem hagyja szó nélkül a királyi ügyész számítását, ki szerint a titkos társaságok tagjainak száma, mely eddig negyvenkettőt ért csak el, ha hasonló arányban gyarapodik, rövid idő alatt 32.760-ra emelkedett volna. E szorzási művelet helyességét megdöntik azon nehézségek, amelyek új tagok fölvétele elé később szükségképen gördültek volna. A kezdet könnyű volt, mert irodalmilag művelt és elnyomatásuk miatt elkeseredett egyénekkel próbálkoztak; mihelyt a megszokott helyzet megváltoztatásától idegenkedő vagy műveletlen emberekre került volna sor, a társaságok terjesztése megakad és az árulás veszélye fölmerül.

A császárhoz intézett nyilt levél szerzőségét nem tagadja; de kiemeli, hogy az francia nyelven lévén írva, Magyarországon elterjedésre nem számíthatott. Hajnóczynak magánolvasmányul, nem pedig terjesztés végett küldötte meg; föltette, hogy komoly emberrel, nem fecsegő vigéccel van dolga. Figyelembe veendő, hogy a levél jó tanácsokkal szolgál az uralkodónak, s mindaz, amit megjósol, csakugyan bekövetkezett.

Azon esetre, ha a királyi ügyésznek sikerülni fog bíráit meggyőzni arról, hogy ő bűntényt követett el, már most az enyhítő körülmények egész sorozatát hozza föl. Ismerteti tanári és tudományos munkásságát; érdemeit, melyeket a monarchia külügyi politikájának terén szerzett. A maga befolyásának tulajdonítja, hogy 1792 április havában Lipót király a franciaellenes koalíció elhagyására, az új francia alkotmány elismerésére és a Franciaországgal korábban fönnállott szövetség megújítására határozta el magát; hogy Lengyelország és a monarchia között olyan viszony jött létre, mely egy osztrák főhercegnek a lengyel trónra jutását biztosította volna; hogy Lipót császár Magyarországnak és Galíciának oly alkotmányt készült adni, mely ezen országok boldogságát állandóvá tette volna. Lipót halála után

leleplezte a porosz király és a braunschweigi herceg álnokságát; a francia diplomáciának a portánál szőtt ármányait; megismertette Custine tábornok haditervét; emlékezet után leírta a francia propaganda szervezetét és közölte a kulcsot a franciák levelezésében használt titkos jegyek megfejtéséhez.

Enyhítő körülménynek kívánja fölhozni az üldözést, melyet a főiskolai tanszékek elnyerését célzó törekvéseiben és szerzetesi fogadalmaitól történt fölmentése ügyében szenvedett. A jog alapelvei szerint — mondja — bünténynek csak szabad akaratból folyó cselekedet minősíthető; de ilyennek nem tekinthető az, amit ő követett el, mert arra zaklatások és üldöztetések kényszerítették. Fölhívja a figyelmet önkéntes vallomásaira, melyekben mindent bevallott, amit elkövetett, sőt annál is többet; előadta a forradalmi tervét, melyet senkivel nem közölt; emellett büntársait hozzájuk írt leveleiben őszinte vallomástételre buzdította. Az eddig kiállott fogságot is tekintetbe kell venni. Filangieri hírneves olasz kriminalista nézete szerint a büntetésnek a vádlott érzékenységével és becsületérzésével összhangzásban kell lenni; föltehető, hogy az ő érzékenysége és becsületérzése legalább húszszor nagyobb, mint egy paraszté volna, ki ugyanazon vád alatt állna, tehát az ő szenvedése ugyanannyival súlyosabb; ha tehát bűnössége be is bizonyulna, ezért már eléggé megszenvedett.

Végül rámutat, hogy a szolgálatok, amiket a jövőben várhatnak tőle, jóvátehetik mindama rosszat, amit maga és társai netán elkövettek. Ha tehát az uralkodó és a királyi tábla a büntetés megváltásának minden nemzet törvényhozásában elfogadott módszerét alkalmazni hajlandók, a saját és bűnrészesei fölmentése fejében a következőket ígéri: Az udvarral közölni fogja az eljárást, amelynek alkalmazásával a legerősebb várat öt nap alatt meg lehet vívni. Pénzügyi tervezetet fog készíteni, amely szerint az osztrák tartományok és Magyarország évi jövedelmét, az adók fölemelése és az egyházi javak elkobzása nélkül, több millióval szaporítani lehet. Magyarország számára a nemzet géniuszának, erkölcseinek, szokásainak megfelelő polgári és büntetőtörvénykönyvet fog kidolgozni.

Záró soraiban kijelenti, hogy a bírák emberséges érzésében és a legjóságosabb uralkodó kegyelmében inkább bízik, mint védőiratában. Fölkéri bíráit, mondják meg őfelségének, hogy jó szíve telve van fájdalommal afölött, hogy őt megbántotta; eszközöljék ki, hogy nyolcvanéves anyja és rokonai körébe visszatérhessen. Amennyiben sorsán a rokonok érdemei segíthetnének, fölemlíti, hogy sok hozzátartozója magas katonai állásban a királyért és hazáért vérét ontotta. Ha megkegyelmeztetése esetén az ő hűségéhez kétség férne, kész büntetésének kiállása után Amerikába vándorolni.

Idézi Montesquieu szavait: »Az uralkodók a kegyelemmel annyi előnyt, szeretetet és dicsőséget szerezhetnek, hogy a kegyelem

gyakorlására nyíló alkalmat úgyszólván szerencsének tarthatják.«

A védőiratot Martinovics sokoldalú olvasottsága eredményeivel és a klasszikus latin nyelv szépségeivel ékesítette; de egyszersmind elméje és jelleme fogyatkozásainak kirívó bélyegeivel is ellátta. Úgy viselkedett élete-halála fölött döntő bírái előtt, mintha az lett volna föladata, hogy a fórum közönségének tapsait érdemelje ki. A bécsi bizottság előtt követett eljárását folytatta. A II. Lipót oldala mellett a világpolitikára gyakorolt befolyás és a Franciaországban szerzett tekintély nimbuszával vette magát körül; pedig előadása a valószínűség kellékeit nélkülözte és többször került általánosan ismert tényekkel összeütközésbe. Nem volt szerencsésebb ott, ahol tudományát kívánta ragyogtatni; a bíró szükségképen azonnal rájött, hogy hamisított kincsekkel vezetik tévútra.

III.

A királyi ügyigazgató a védőiratra válaszolva általános fejtegetésektől tartózkodott, Martinovics tárgyi kifogásai közül is csak néhányat méltatott cáfolatra.

A királyi tábla bírói illetékességének bizonyítására a Hármaskönyv azon tételére hivatkozott, amely szerint az ország törvényeinek nemcsak a király alattvalói, hanem az országban tartózkodó idegenek is alá vannak vetve. A felségsértésnek és hűtlenségnek a király személye ellen irányuló támadások és jogai bitorlásának eseteire való megszorítását nem fogadja el, kiterjeszti azt a király és az ország ellen irányuló összeesküvésekre és biztonságukat fenyegető összes cselekedetre. Elismeri, hogy a forradalmi irányú titkos társaságok szervezőire és tagjaira a büntetést kiszabó törvények nincsenek; de ezekre is alkalmazandók az összeesküvőkre vonatkozó törvények.

Martinovics azon állítását, hogy a reformátorok társaságának katekizmusát Gyurkovicstól kapta, nem fogadja el, mert semmivel sem bizonyítja. De ha bizonyíthatná is, ezzel bűnének súlyát nem kisebbíthetné, mert mástól szervezett összeesküvésben résztvenni nem kisebb bűn, mint azt szervezni, és egyenlő beszámítás alá esik, hogy a bűnt akár a magunk, akár más fegyverével hajtjuk-e végre. A két titkos társaság együttműködésének lehetetlenségéről szóló fejtegetéseit »értekezésnek« nevezi, amelyet a társaságok megalapítása előtt kellett volna megírni. Amit a forradalom Franciaországban és Belgiumban néhány nap alatt véghez vitt, azt Magyarországon is képes lett volna megcselekedni. Ha egykor X. Leó pápa bullája negyvenezer fegyverest vitt Dózsa György és Lőrinc pap táborába, Martinovics az egyenlőség és

szabadság társaságába képes lett volna milliókat összetoborozni s ennek a tömegnek, melynek vezére saját állítása szerint a legerősebb várat néhány nap alatt beveszi, a leghatalmasabb sereg sem állhatott volna ellen.

Az irat végén a királyi ügyész megemlékezik egy huszonhat év előtt lefolyt felségsértési perről, amely a mostanival rokontermészetű.

Péchy István, egy abaújmegyei előkelő család sarja, 1768-ban latin nyelven iratot nyomatott ki és egy latin röpiratot »Katekizmus« cím alatt szabadon magyarra fordított. Mindkét dolgozatában élesen kikelt Mária Terézia több kormányzati intézkedése ellen, róla gyűlölettel eltelten szólt s vitatta, hogy az ország rendeinek fegyveres ellenállási joga még fönnáll.

Bevádoltatván, rendkívüli törvényszék elé állíttatott, s noha a latin könyvből csak négy példányt hozott forgalomba, a magyar fordítást pedig csak négy emberrel közölte, felségsértés bűnében elmarasztaltatott.

A per tárgyalása titokban történt s iratai Bécsben őriztettek, míg 1794 őszén a királyi táblához küldettek, hogy Martinovics pörében követendő eljárásra útmutatóul szolgáljanak.[1]

Most a királyi ügyész jónak látta a hozott ítélet másolatát Martinoviccsal közölni,[2] és őt azzal a kijelentéssel megfélemlíteni, hogy a tanok, amiket ő vádiratában hirdet, sokkal veszélyesebbek, mint azok, amelyekért Péchyt elítélték.[3]

IV.

Martinovics március 21-én mutatta be második védőiratát. Ebben szintén jelentékeny helyet foglal el a királyi tábla bírói illetékességének tárgyalása. A római jog tételeire hivatkozva újból követeli, hogy állandó lakóhelyén, Bécsben, hol elfogták és vizsgálóbizottság elé állították, ítéljenek ügyében. A római történetből hivatkozik Scipio Africanus és Aelius Sejanus esetére, kik Rómában, nem pedig büntényeik elkövetésének színterén állíttattak törvényszék elé. Tizenöt éve nem lakik Magyarországon, tehát törvényei megtartására nem köteles. Igazságtalanság volna, ha ő, miután különféle hivatali állásaiban az osztrák tartományok javáért működött, nem élhetne József császár törvényeinek jótéteményeivel, hanem fölötte azon ország törvényei szerint ítélnének, mely őt tizenöt éve sem oltalomban,

[1] Az ez ügyben 1794 november 24-ikén kibocsátott királyi rendelet az Országos Levéltárban.

[2] Így került az a Martinovics-per iratai közé.

[3] Az »Ad responsum Abbatis pro fisco regio« című irat nyolc oldalra terjed, s dátum nélkül való.

sem egyetlen falat kenyérben nem részesítette. Az 1791. évi 56-ik törvénycikk felségsértés esetében a királyi tábla elé utasítja az ország lakósait, de ezekhez ő nem sorolható.

Az ellene emelt vádra térve át, a hazai törvényekből azon következtetést vonja le, hogy azok alapján csakis a királygyilkosság és a fegyveres fölkelés minősíthető felségsértésnek és hütlenségnek.

Ragaszkodik ama fölfogáshoz, mely szerint a mód, ahogyan az összeesküvést tervezte, a sikert eleve lehetetlenné tette; aki pedig így jár el, az, mint elmebeteg, nem büntetésre, de szánalomra méltó. Aki fölmegy a toronyba, közelebb jut ugyan a holdhoz, de senkit sem győzhet meg arról, hogy csakugyan elér a holdba. Ő sohasem állította, hogy a forradalom hasznos és üdvös, csak azt mondotta, hogy az emberi természetnek fátumszerű következménye, amint a szentírás szavai szerint is »szükséges, hogy a világon botrányok támadjanak«. Francia katekizmusának a fölkelésről szóló fejezetében világosan hirdeti, hogy békés és nem véres forradalmat kíván; abból viszont, hogy ezzel a latin katekizmus tanítása ellentétben áll, vagy azt kell következtetni, hogy szerzőjük őrült, mert célja elérésére egymással ellentétes két eszközt használ, vagy azt, hogy a két eszköz közül azt akarta fölhasználni, mellyel az udvar és az ország javát előmozdíthatta. Egy társaság szervezése, egy katekizmus szerkesztése megállapítaná a felségsértés bünét; de aki egymással ellentétben álló két mozgalmat indít, az nem tekinthető összeesküvőnek. A királyi ügyész oly törvényt, mely egymással ellentétes, egymást megrontó két társaság szervezéséért a felségsértés vagy hütlenség büntetését szabná, nem mutathat föl. A büntetőjog tanárai tanítják, hogy a büntetőtörvények nem lehetnek általános tételekre fölállítva, hanem egyes esetekhez kell alkalmazkodniok. Az összeesküvés általános kifejezés, mely semmit sem határoz meg; így tehát e körön belül a különböző fokozatok megállapítása a bíróra van bízva.

Felszólal a királyi ügyész azon állítása ellen, hogy ha a reformátorok társaságát csakugyan Gyurkovics alapította volna, és ő idegen fegyvert vett kölcsön, ezzel vállalkozásának bünösségét nem csökkentette. Ő ugyanis ellentétes hatású eszközök fölhasználásával a cél elérését lehetetlenné tette. Kéri a királyi táblát, szembesítse őt Sigray gróffal, akinek a szemébe fogja mondani, hogy a reformátorok társaságának fölvételi szabályait azért adta neki, hogy a társaság tagjait fölismerje; a társaságba való belépésre a kiváló férfiút nem is merte volna fölszólítani. A reformátorok társaságának leleplezésével őt és saját magát is boldogítani óhajtotta; de a fátum mindkettőjüket ártatlanul romlásba döntötte.

Mivel a királyi ügyész a két társaságba ekkorig fölvett tagok számát negyvenkettőre teszi, ezek már csekély számuk

miatt sem érhettek el eredményt. Franciaország és Belgium példája semmit sem bizonyít, mert amott az államcsőd, itt pedig a vallási fanatizmus, nem pedig két ellentétes irányú társaság idézte elő a forradalmat. Ellenben Genuában, hol három év óta folyik a demokrata és arisztokrata irányok küzdelme, forradalom nem támadhat.

A demokrata társaságban megalapításakor viszonylagos jót látott, mert alkalmasnak tűnt föl előtte az arisztokrata társaság megsemmisítésére; attól azonban most iszonyodva fordul el.

Elismeri, hogy az igazgatók előtt koholt, meseszerű kijelentéseket tett, de ezeknek tudományosan képzett emberekre semmi hatásuk nem lehetett s ő ezeket pusztán időtöltés végett cselekedte. Különben is az, hogy mindent visszavont, a királyi ügyész kifogását súlyától megfosztja.

Mivel a királyi ügyész másodízben említi az 1514. évi pórlázadást, ő fölhívja a bírák különös figyelmét arra, hogy őt X. Leó pápával összehasonlítani nem lehet. Ez bünbocsánatot hirdetett, ő pedig semmiféle előnyöket nem ígérhetett, amellett a fanatikus XVI. század és a jelen kor viszonyai között nincs rokonság. Hivatkozik bécsi vallomásaiban foglalt nyilatkozatára, hogy a forradalom kitörésének időpontja akkorra volt kitüzve, mikor a két társaság tagjainak száma a négyszázezret elérte. Úgy okoskodik, hogy ha egy hónap alatt csak negyvenkét tagot tudtak fölvenni, hasonló arányú szaporodás mellett a jelzett szám csak 793 esztendő multával lett volna elérhető; »a tervezett forradalom tehát csak a világ végével, valahol a holdban jöhetett volna létre«.

Emlékezete cserbenhagyta; augusztus 13-ikán tett vallomásában kétszázezer tagról szólott. Különben is számítása téves volt, mert a tagok szaporodásának megállapításánál nem vette figyelembe, hogy az új tagok mindegyike kötelezte magát két új tag fölvételére s így a szaporodás fokozódó arányban volt várható. Ezután megállapítja, hogy a leggonoszabb szándékkal szemben is a törvény csak a megvalósítással járó következményeket veszi tekintetbe. Olyan társaságoktól, melyek legfeljebb nyolc század multán mutathatnak föl eredményt, a királynak és az országnak nincs oka rettegni. A címzetes apátnak, hogy sereget vezethessen — nyolcszáz esztendő mulva, Matuzsálem életkorát kellene megérnie. Ilyen összeesküvés ellen a törvények szigorával föllépni, Don Quijottera emlékeztető eljárás volna.

Első védiratában foglalt állítását, hogy terveit visszavonta és megtagadta, fönntartja; sőt tovább is megy; állítja, hogy »igazgatóival ünnepélyesen« tette ezt; mind a negyvenkét taggal nem tehette közösen, mert azokkal összeköttetésben nem állott, s azt sem tudja, kiket vettek föl; de ezek az igazgatóknak alá voltak

rendelve, s föl lehet tételezni, hogy e megállapodáshoz mindnyájan hozzájárultak volna.

A Péchy István perében található eljárásmód és ítélet tekintetében Martinovics azt a reményét fejezi ki, hogy a királyi tábla nem fog a kassai bíróság nyomaiba lépni. Huszonhat év óta, — folytatja — az új büntetőjog világossága a magyar bírákat is elárasztotta a humanitás és a józan igazságszolgáltatás elveivel. Angliában ma is érvényes a törvény, mely halálbüntetést szab a katholikus papra, ki misét mond; de azért a bölcs bírák még egy katholikus papot sem ítéltek halálra. Egyébként is Péchy, kit a királyi ügyész példakép említ, nem ellentétes eszközökkel dolgozott a forradalom megszervezésében, s emellett a főispán intése ellenére is konokul ragaszkodott terveihez. Ő pedig intés nélkül, önszántából visszavonta a majd nyolcszáz esztendő mulva kitörő forradalom tervét. Esedezik, hogy részesülhessen a királyi kegyelemben és visszatérhessen családja körébe. Hogy pedig a jövőre nézve minden gyanut elhárítson magáról, kijelenti, hogy a büntetés megváltására szolgáló ígéretei teljesítése után, önként örökös számkivetésre kárhoztatja magát, és Amerikába vándorol.

V.

A királyi ügyész március 25-én rövid előterjesztésében csak szent István törvényének magyarázatára tett észrevételt; a törvény szövegéből azt következtette, hogy a király és az ország ellen szőtt összeesküvés esetében már a szándék is, ha tényekben nyilvánul, büntetendő. A további vitatkozásnak elejét kívánta venni, ezért a többi fejtegetéseket mellőzi és az ítélet meghozását kéri.

VI.

Martinovics azonban még nem hallgatott el. Ugyanazon napon jegyzőkönyvbe vétette újabb törvénymagyarázó kísérletét, mely szent István törvényével és az 1715. évi országgyűlés egyik törvénycikkelyével foglalkozik.

VII.

A királyi ügyész Martinovicsnak ezt a kísérletét megjegyzés nélkül hagyta ugyan, ellenben szükségesnek látta, hogy az általa szervezett titkos társaságok okozta veszedelemre nyomatékosan fölhívja a birák figyelmét. Kiemeli, hogy »a szabadság és egyen-

löség elveit hirdető és terjesztő filantropikus társaságok« jelentőségét »Franciaország példája hirdeti, és egész Európa érezi«. Olyan mesterségesen titokba burkolt összeesküvést, amilyen a Martinovicsé volt, eddig még soha sem sikerült fölfedezni. »Itt az ideje, — végzi a királyi ügyész szavait, — hogy a társadalom jóléte és biztonsága érdekében a törvény szigora érvényesüljön!«

VIII.

A királyi ügyész rámutatása a fönnforgó ügy politikai jelentőségére alkalmat nyújtott Martinovicsnak, hogy politikai fejtegetésekkel zárja be a polémiát. Azt állítja, hogy Franciaország szerencsétlenségét nem a »filantropikus« titkos társaságok, hanem a pártok okozták, amelyeknek élén Orleans herceg és a York herceghez szító Brissot állottak. Míg a fenyegető államcsőd reformokat követelt, addig e pártok a királyt akarták trónjától megfosztani. A filantrópia nem bírta a királyt megmenteni, de a két pártot megbuktatta. Ilyen válságoktól Magyarországnak és uralkodójának nem kell félnie. »Nálunk államcsőd nem fenyeget és nincs Orleans herceg; mi nyomorultak pedig tehetetlenek vagyunk és rosszat cselekedni nem akarunk, inkább szánalmat, mint szigorú büntetést érdemlünk.« Kijelenti, hogy a királyi ügyész észrevételeit ezentúl válasz nélkül hagyja és kéri, hogy a pert végre bírái ítélete alá bocsássák.

E sorok teljesen kimerült lelkiállapotra mutatnak, amely egyúttal megmagyarázza ez utolsó fölszólalás formai, logikai és tartalmi gyengeségét. Lehetetlen megállapítani, hogy mit akar mondani, és miképen kerül fejtegetéseiben Brissot, a girondisták egyik vezére, York herceggel, a koalíció seregeinek egyik fővezérével összeköttetésbe.

Utolsó fölszólalása világosan föltünteti egész védekezési rendszerének gyarlóságát. A per tárgyával összefüggésben nem álló kitérések és előadásának homályossága hatástalanokká tették azon fejtegetéseit is, amelyekben meggyőző erő lappangott.

IX.

A királyi ügyigazgató és Martinovics között a periratváltás március 26-án befejeződött; az ügyet a királyi tábla tárgyalás alá vehette. Ekkor már beállott volt ugyan a husvéti törvényszéki szünet, mely ez évben március 21-én kezdődött, de a király, a személynök előterjesztésére, március 16-án elrendelte, hogy a szünet alatt is folyjon a per, és — noha kilenc

bíró jelenléte elegendő lett volna — a fönnforgó ügy nagy fontosságára való tekintettel a tábla összes tagjai Pesten együtt maradjanak. Azonban a királyi személynök egy héttel utóbb úgy találta, hogy a perek (Martinovics és társaié) nincsenek kellően előkészítve és ítélet alá még nem bocsáthatók, ennélfogva a nádorral abban állapodott meg, hogy a tábla csak az április 19-én végződő szünet után foglalkozzék velük.[1]

A következő heteket Martinovics nem töltötte tétlenül. Ismételten intézett előterjesztéseket a nádorhoz.[2] Az osztrák rendőrminiszter pedig őt szólította föl, hogy nevezze meg mindazokat, akik bécsi vallomásai szerint az osztrák és a magyar elégületlenek között az érintkezést közvetítették; Martinovics válasza az volt, hogy többet annál, amit Bécsben vallott, nem tud.[3]

Ugyanekkor a nádor Martinovicsnak a Gyurkovicstól megalapított titkos társaság szervezéséről még január havában benyújtott előterjesztéseit alapos tanulmány tárgyává tette és erről április 16-án a királyhoz harmincegy ívre terjedő jelentést intézett. Megállapítja, hogy ismerve Martinovics jellemét, nehéz eldönteni, hogy előadása hitelt érdemel-e vagy nem. Semmi esetre sem tartja célszerűnek javaslatai elfogadását, mert a jelenlegi körülmények között alkotmányos reformok megkísérlése veszéllyel járna; amnesztia ígéretével pedig a király tekintélyét kockáztatná; engedmények vitték — mondja a nádor — XVI. Lajost a vesztőhelyre. Az udvari bizottság kiküldésének tervét is komoly megbeszélésre méltatja. Véleménye az, hogy ha csakugyan van olyan titkos társaság, mely Magyarország függetlenségének kiküzdését tűzte ki céljául, azt reformokkal kielégíteni nem lehet; Martinovics javaslatainak elfogadása a hű alattvalók mellőzését és gonosz emberek jutalmazását vonná maga után. Megnyugtatja a királyt, hogy a vármegyék fölterjesztéseikben az összeesküvéstől útálattal fordulnak el s így a nemzet többségének jó érzelmeiről tanuskodnak; de hozzáteszi, hogy ha a rossz szellem a többségben már gyökeret vert volna is, nem szabad visszariadni a törvények szigorú alkalmazásától, sőt még attól sem, hogy a hadsereg egy részét Magyarországba küldjék, amely intézkedéstől Martinovics félni látszik.[4]

[1] Ürményi március 9-iki fölterjesztése, a március 16-iki leirat és Ürményinek március 24-ikén a nádorhoz intézett levele az országos levéltárban.

[2] Április 14-ikén a nádor Bécsbe küldi »die von Martinovics und Anderen gemachten Anzeigen«; április 16-ikán »die weiteren Erklärungen des Martinovics und des Grafen Sigray«. Az előterjesztéseket nem sikerült föltalálnom.

[3] Pergen gróf március 25-ikén a nádorhoz intézett levele és ennek március 30-iki válasza a bécsi udvari levéltárban.

[4] A fölterjesztés a bécsi udvari levéltár Staatsrath osztályában.

Eszerint Martinovics nyilatkozataira ezidőben az udvarnál súlyt helyeztek; sőt egyik régibb jelentése, melyet beküldésekor, 1793 tavasz elején, tekintetbe sem vettek, most, mikor ő maga irányította rá a figyelmet, súlyos aggodalmakat keltett.

Ugyanis Martinovicstól az udvari bizottsághoz intézett megkeresés következtében a Gotthardinál elfogatásakor lefoglalt iratok között fölkutatták az ő jelentését, mely Martinovics tudósításait tartalmazta a nyolc vármegyében állítólag tervezett forradalomról és egyebek között arról is, hogy Ürményi a forradalom céljaira magyarországi ezredeknek megnyerését javasolta.[1] Ez megdöbbentő hatást tett és mivel a királyi személynök hűségét és megbízhatóságát eddig senki nem merte kétségbevonni, az államtanács tagjai szükségesnek látták a börtönlakó Gotthardit megkérdezni, vajjon csakugyan Ürményiről van-e szó. A válasz az volt, hogy a »személynök el volt határozva a köztársasági szellemet meghonosítani a magyar ezredekben«. Mindazonáltal a nádor azt ajánlotta, hogy mivel a személynök eddig kifogástalanul működött és ez óvatos férfiúról nem lehet elképzelni, hogy kalandos vállalkozásokba bocsátkoznék, a följelentésnek ne adjanak hitelt.[2] A király is a nádor álláspontjára helyezkedett és így Ürményi akadálytalanul elfoglalhatta elnöki székét a királyi tábla ülésein, mely április 20-án kezdte meg a Martinovics és társai ellen indított per tárgyalását.

Az ülésekről vezetett jegyzőkönyvek a tárgyalás menetéről részleteket nem tartalmaznak.[3] A nádor, kétségkívül Ürményi információja alapján, eleve értesítette a királyt, hogy biztos arról, hogy a tábla bíráinak nagy többsége (eminente Majorität) a vádlottak elítéltetésére fog szavazni.[4] Eszerint egyhangú határozatra nem számított. És csakugyan a királyi ügyigazgató egy fölterjesztéséből tudjuk, hogy a bírák közül többen a felségsértés büntényét bebizonyítottnak nem látták, és a forradalmat, melynek tervezéséről vádiratában beszélt, gúnyosan »papirosforradalomnak« nevezték.[5]

Szavazattöbbséggel hozták meg április 27-én Martinovics ügyében az ítéletet, amely az ő saját vallomásaiból megállapította, hogy ő a »királyi méltóság és a közjó ellen irányuló összeesküvés feje« volt, a királyt trónjától megfosztani, az

[1] »Hat Ürményi das Projekt gemacht nach und nach die ungarischen Regimenter für diesen Plan vorzubereiten.«

[2] A bécsi legfőbb igazságügyi hatóság 1795 április 7-iki fölterjesztése és a nádornak április 30-ikán a királyhoz intézett bizalmas levele a bécsi udvari levéltárban.

[3] Csak annyi foglaltatik bennük, hogy »Causae fisci regii ex crimine laesae maiestatis revidebantur«. A »protocollum« a királyi tábla levéltárában.

[4] 1795 április 30-ikán kelt idézett levelében.

[5] 1795 július 30-iki fölterjesztése a bécsi levéltárban.

ország alkotmányát fölforgatni, a lakosságot föllázítani szándékozott és a királyt gyalázó iratokat bocsátott közre; súlyosbító körülmény gyanánt fölhozta, hogy az uralkodó őt kegyelmével és jótéteményeivel halmozta volt el. Ezek alapján fő- és jószágvesztés büntetését mérte reá.

Martinovicsot még azon nap a királyi tábla elé idézték s az ítéletet kihirdették előtte. A jelenlevő királyi ügyigazgató kijelentette, hogy »amennyiben szükségesnek mutatkozik, a hétszemélyes táblához föllebbez,«[1] amivel nem az ítélet megváltoztatására irányuló kívánságát jelezte, hanem a régi joggyakorlatra volt tekintettel, mely a királyi táblán hozott halálos ítéleteknek a hétszemélyes tábla elé terjesztését követelte. Németh után fölszólalt Martinovics; egész röviden csak annyit mondott, hogy »hasonlóképen tiszteletteljesen föllebbez«.[2]

Az ország legfőbb törvényszékében húsz volt a bírák száma, az elnök a nádor volt. Az öt főpap a főbenjáró perek tárgyalásában nem vett részt. A főrendek osztályához tartoztak: Zichy Károly gróf országbíró, Végh Péter tárnokmester, Sághy báró és Balogh Péter főispán. A köznemességet az Almássy, Batta, Beniczky, Beöthy, Bezerédy, Jankovich, Péchy és Szentiványi családok tagjai képviselték.

A per alig nyert befejezést a táblánál, szokatlan gyorsasággal már a következő napon a hétszemélyes táblához került. Az április 28-án tartott ülésen, ahol a nádor személyesen elnökölt és tizenkét bíró volt jelen, az előadó tisztét pedig Somogyi ítélőmester látta el, fölolvasták a per tárgyában kibocsátott királyi leiratokat, az ügyigazgató vádiratát, a két katekizmust, a titkos társaságok fölvételi szabályait, a császárhoz intézett nyilt levelet és Martinovics vallomásait.[3] Másnap a periratok fölolvasására került a sor és még ugyanazon ülésben meghozták a végzést, mely a királyi tábla ítéletét megerősítette azon súlyosbítással, hogy Martinovics a vesztőhelyen végignézze négy társa kivégeztetését, és hogy a katekizmusok, a fölvételi szabályok és a császárhoz intézett nyilt levél példánya máglyán elégettessenek.[4]

Az ítélet kihirdetése után Martinovics előtt, hogy életét megmentse, még egy út állott: a királyi kegyelem kieszközlése.

[1] »In quantum necesse est appello.«

[2] »Aeque reverenter appello.« A perről fölvett jegyzőkönyvben.

[3] A hétszemélyes tábla üléseiről vezetett jegyzőkönyv a bécsi udvari levéltárban.

[4] Azon tény, hogy a bírák a nagyterjedelmű iratokat nem tanulmányozták nyugodtan otthonukban, hanem fölolvasásukat közös ülésteremben hosszú órákon át hallgatták meg, s alapos megfontolás, beható megvitatás nélkül adták le szavazatukat, az eljárásra a lelkiismeretlenség bélyegét süti. Ugyanilyen módon hozták meg három ülésben (április 30—május 2) a négy igazgató halálos ítéletét is.

Ő, aki elhatározásait hirtelen, habozás nélkül szokta kigondolni és végrehajtani, ez alkalommal egy egész héten át tépelődött afölött, hogy kérvényét kihez intézze és miképen fogalmazza. Végre is úgy döntött, hogy nem a királyhoz fordul közvetlenül, hanem a nádor közbenjárását kéri ki. Az irat, melyet hozzá benyújtott, így hangzik:

X.

»A szűk és szomorú börtönből, amelybe engem a kifürkészhetetlen és a legnagyobb okossággal merészen dacoló sors hozott, a halálfélelemtől elfátyolozott szavamat királyi Fenségedhez irányítom. Haldokló erőm e pillanatban szoros, kínzó bilincseimet visszaszorítja, reszkető ajkaimról és remegő szívemből előhívja az édes szavakat: Királyi herceg, segítsen rajtam, szerencsétlen emberen!

Forradalmi törekvéseimért hazám büntetőtörvénye pallos által kivégeztetésre ítélt. E perctől kezdve az államtest levette rólam a kezét és a vak igazságosság mindent elnyelő áradatának engedett át. Néma, süket és érzéketlen a törvény; mérlegének serpenyője halálomra hajolt, mert a jog megalapozóitól azon feladatot nyerte, hogy azokat, kik az állam békéjét megzavarni merészelik, büntetéssel sujtsa. Semmi sem menthet meg, semmi nem adhat nekem új életet, csak a tőlem súlyosan megsértett uralkodó kegyelme, amelyet királyi Fenséged útján nyerhetek el a legbiztosabban.

Nemes, fennkölt szellemű Királyi Herceg! Milyen szerencse egy nemes nép nagy vezérére, ha testvéri szavával öt szerencsétlen ember életét megmentheti. Bölcsek valának a magyar nemzet rendei, kik Királyi Fenségedet Magyarország nádorává, tehát az ország és királya között közbenjáróvá választották. Az országos törvényeket egy fennkölt szellemű császári és királyi herceg erőteljesen és hatalmasan foganatosíthatja; szerencsétlen magyarjai érdekében előterjesztendő kérését testvére el nem utasíthatja. Noha az állam ellen súlyosan vétkeztem, gonosztévő nem vagyok. Szigorú erkölcsiség s minden tudományban magasabb ismeretek szerzése foglalkoztattak egész életemen át és a gonoszságnak minden világításában megismerésére vezettek. A tökéletes és romantikus erényhez való túlságos ragaszkodásnak talán nagyobb része van bűnömben, mint gonosz hajlamaimnak. Letértem az erény és a bűn között vezető középútról és az előbbi felé hajoltam, miután a periratokban fölhozott üldöztetésem e lépésre csábított. Tíz hónapon át sóhajtoztam börtönömben kínzó bizonytalanság közepett; kilenc nap mult el, mióta a törvény halálos büntetést mért reám. Ilyen helyzet a legerősebb idegrendszert is megrendítené. Csak az a remény önt még belém

némi erőt, hogy Királyi Fenséged mellettem és társaim mellett a jóságos uralkodónál szót emel.

Szerencsétlenségemre az iskolai és egyházi ügyeket intéző honfitársaim üldözését vontam magamra, míg Európa többi nemzetei szeretnek és becsülnek. Munkáim (Testament politique de l'Empereur Joseph II. — Mémoires philosophiques et politiques. — Abrégé de la theorie des contributions et des Finances. — Phisiologische Bemerkungen über den Menschen.) a tudományos körökben politikai és bölcsészeti klasszikus hírét szerezték meg számomra. Diplomáciai tervem a mostani politikai helyzetről és »Tableau Philosophique et Diplomatique de l'Europe« című emlékiratom, melyeket bécsi börtönömből terjesztettem az uralkodó elé, ha Királyi Fenséged támogat, könnyíthetnek rettegéssel küzködő sorsomon. Cicerót és Senecát számkivetésükből rövid idő multán visszahívták; az összeesküvéssel vádolt Boetiust, az érdemes konzult, megsiratta a római császár, midőn börtönében, beleegyezése nélkül megölték. A hírneves Hugo Grotiust, Verulami Bacont, Rousseaut és Raynalt kímélték uralkodóik. Az állam ellen elkövetett egy bünükért megbocsátottak nekik, mert száz erényt és sok hasznot vártak tőlük. Nagy tehetségekkel és erényekkel mindig hibák is társulnak, mert a természet tökéletest nem alkothat. Forrongó, képzelő tehetségemnek szüksége volt sorsomra, mint ahogy a Bastille jó hatással volt Voltairere, ki hálából XIV. Lajos történetét ragyogó tollal írta meg. Ha Királyi Fenséged közbenjárása nekem és társaimnak a kegyelmet megszerzi, szívem határtalan háláját a szerencsés jövő fogja megmutatni. Mi magyarok uralkodónk kegyelmét szent engedelmességgel sokkal jobban fogjuk meghálálni, mint a háládatlan belgák.

Országos törvények Királyi Oltalmazója! Vajha el tudnám tüntetni a határtalan távolságot, mely e világot a sírontúli élettől elválasztja, és megszólaltathatnám II. Lipótot, a bölcs törvényhozót, kinek egész szeretete és bizalma fordult felém. Ő így szólana: »Édes fiam, királyi herceg, nemes nemzet nádora! Hallgasd meg kegyencemet; én ismertem őt; úgy találtam, hogy tehetségei, politikai ismeretei és jó szíve, a kegyetlen megpróbáltatások után, az állam javára akarnak cselekedni; ő nagy szolgálatokat tett nekem; sok hibától megóvott; mindent megjósolt, ami bekövetkezett; tanácsai a kormányzásban sok jóval jártak volna; hibája árnyék csupán, egy sötét folt, mely mellett jó tulajdonságainak fénye csak fokozódik. Legjobb királyi gyermek! Siess testvéredhez, fiamhoz, trónom örököséhez, mondd meg néki, hogy e szerencsétlen ember és társai magyarok, kik kötelességükről többé soha nem fognak megfeledkezni!«

Legjóságosabb Királyi Herceg! Ha e szavak eljutnak testvéri ajkadról uralkodómhoz. a rövid, de rám és társaimva nézve nagy

szó: »kegyelem« aláiratik, s mi megmenekülünk az irtóztató haláltól és hálás érzéseinket örökre szívünkbe véshetjük. Erre int a jelen jubileum is;[1] Isten az igazi bánattól megtört embereknek biztosítja bűneik bocsánatát. Uralkodónk szintén bizonyosan megbocsátja az általunk ellene elkövetett bűneinket, ha Fenséged megmentésünk érdekében szót emel.

Segítség, legjóságosabb Herceg! Segítség az emberek szeretetének egyedüli tárgya! Segítség, Királyi Fenség, nemes és hálás nemzet szerencsés nádora![2]«

Ez irat tanusága szerint Martinovics reménységét, hogy életét ígéretekkel és ajánlatokkal megmentheti, mindvégig megőrizte; elbizakodottsága pedig tetőfokát érte el, mikor magát Ciceróval és Senecával, Baconnal és Rousseauval egy sorba állítja.

XI.

Egyéb pártfogókat is keresve, kik megkegyelmeztetése érdekében közbenjárhatnak, nem talált mást, mint a bécsi vizsgálóbizottság egyik tagját, ki a részvét tanujelét adta irányában. Ez Pichelstein Zsigmond osztrák főtörvényszéki tanácsos volt. Levelet intézett hozzá, melyben »mélyen tisztelt barátjának« szólítja őt és arra kéri, hogy az udvarnak tett korábbi ajánlatait közvetítse azokhoz, kiktől megkegyelmeztetése vagy büntetésének enyhítése függ. Beszél neki várat vívó, újszerkezetű hadigépjéről, a monarchia jövedelmeinek emelését célzó új pénzügyigazgatási rendszeréről és a magyar alkotmánnyal összhangzásban álló polgári és büntetőtörvénykönyv kidolgozásáról. Amennyiben mindezt nem hajtja végre sikeresen, kijelenti, hogy a halálbüntetésnek önként aláveti magát.

»Ne hagyjon el engem szerencsétlent, — így hangzanak zárósorai — a bűnt, amit elkövettem, börtönömben százszorosan is jóvátettem. Ön tudja, hogy sértett becsületérzés és üldöztetés, nem rosszakarat csábítottak vállalkozásomra. Tíz nap mult el, mióta elítéltek; azóta halálos félelem közepett élek. Isten, uralkodóm, Ön és mindazok, kik segíthetnek rajtam, legyenek könyörületesek irányomban![3]«

A főherceg-nádor a Martinovics és a négy igazgató ellen hozott ítéletekkel együtt, mind a hozzáintézett kérvényt, mind a levelet fölküldte Bécsbe. Jelentésében az elítéltek megkegyelmezését ellenezte, azzal az indokolással, hogy bennük a hűtlenség és gonoszság oly magas fokot ért el, hogy megjavulásukat várni

[1] A pápától az egész egyházban akkor elrendelt jubileumra céloz.
[2] Latin eredetije a bécsi udvari levéltárban.
[3] Az 1795 május 7-ikén írt levelet közzétette Schimmer: »Bilder aus der Heimat« (Wien 1855) 261. l.

nem lehet, ellenben a jelen viszonyok között elrettentő példát kell szolgáltatni.[1]

Javaslatát a király május 11-én elfogadta azzal, hogy az elítéltek gonoszsága és másoknak hasonló áldáz merényletektől való elrettentése a kegyelem megtagadását követeli.[2]

XII.

A katholikus egyház azon fölfogását, hogy papi személy a hóhér által ki nem végezhető és testi büntetéssel nem sujtható, úgyszintén a kánoni törvényeket, melyek ilyen büntetések alkalmazásának esetében az ítélet végrehajtása előtt az elítéltnek az egyházi rendektől ünnepélyes szertartással megfosztását, »degradációját« követelték, Magyarországon a Werbőczy által írásba foglalt szokásjog átvette.

Ennek következtében a király, az ítélet megerősítése után a prímást Martinovics degradációjának foganatosítására hívta föl.[3] Batthyány bíboros ezt be sem várva, a halálos ítéletnek a hétszemélyes táblán történt megerősítése után pesti helynökét, Kondé Miklós püspököt bízta meg e föladattal.[4]

Az ő rendeletére május 17-én Martinovicsot a gárdaépületből a szent Ferenc-rend budavári zárdájába vitték át. Itt másnap reggel a kolostor ebédlőjében kihirdették a királyi leiratot, mely a hétszemélyes tábla ítéletét megerősítette.[5] Ezután levették bilincseit, papiruhát adtak rá és a zárda templomába vezették, melyet nagy közönség töltött be.

[1] 1795 május 4-ikén kelt fölterjesztése a bécsi udvari levéltárban. Nem felel meg tehát a valóságnak Szirmay állítása, melyet 1880-ban megjelent munkám megírásánál elfogadtam, hogy a nádor az elítélteket kegyelemre ajánlotta.

[2] A királyi leirat a bécsi udvari levéltárban.

[3] A május 11-ikén kelt királyi irat a prímási egyházi levéltárban.

[4] Május 12-iki és 13-iki rendeletei ugyanott.

[5] A »Majestäts Prozess in Ungarn« című 1800-ban megjelent röpirat szerint Martinovics a leirat fölolvasása után így szólott: »Ismerem a törvényeket, tudom, hogy nem követtem el felségsértést, szándékomért nem érdemlek halált; de ha azok, kik a császárt és az államot kormányozzák, azt hiszik, hogy az állam java halálomat követeli, s ha ez bíráim lelkiismeretével megfér, kész vagyok meghalni. Csakhogy ha bűnös vagyok én, bűnösök bíráim közül is mindazok, kik öt év előtt az országgyűlésen ugyanazon elveket hirdették, amelyekért engem elítéltek.« — Kazinczy Ferenc 1810-ben írt munkájában ilyen beszédet mondat el Martinovicscsal: »Hideg vérrel megyek a halál elé; megérdemlem büntetésemet a királytól, kit megbuktatni készültem, de ami nem az én munkám lesz később; de mondjátok meg bírák, mily lélekkel ölethetitek meg ezt a nemeslelkű, de minden jóra és rosszra képtelen Sigrayt, kit én segédemnek csak azért választottam, mert sietnem kellett és kivetettem volna, mihelyt alkalmasabbat találok.« Valószínűtlen, hogy akár az egyik, akár a másik beszédet elmondotta volna.

Martinovics emelt fővel, szilárd léptekkel haladt a szentélybe, hol Kondé püspök főpapi öltözetben, segédkező papjaitól körülvéve foglalt helyet. Közelében a királyi kúria két bírája és Pest megye két tisztviselője állott. Előttük Martinovics vonakodás nélkül magára vette mindazon templomi öltönyöket, amelyekben a misézö pap az oltárhoz járul és letérdelt az érseki helynök előtt. Kondé most a néphez fordulva rövid beszédben magyarázta meg a következendő szertartás jelentőségét. Az egyház — mondá a püspök — papjait, kiket súlyos bűntények miatt a világi hatóságnak kiszolgáltat, mielőtt védő karját tőlük megvonná, az egyházi rendtől megfosztja. Az itt jelenlevő szerencsétlen testvér, megfeledkezve kötelességeiről, megvetve az isteni és emberi törvényeket, lábbal taposva az Isten, a király és a haza iránt tartozó hűséget, lázadóvá lett, összeesküvést szőtt, ami által a tiszteletreméltó és kiváltságos állásra, mely a papot megilleti, érdemetlenné vált. Ezért a mindenható Isten nevében őt minden egyházi hivataltól megfosztja és degradálja.

Ezután fölolvasták az ítéletet és megkezdődött a szertartás. A segédkező papok egyike Martinovicsnak átadta az áldozári rend jelvényét a kelyhet, a püspök pedig kivette azt kezéből, leemelte válláról a casulát és a stólát, majd kezén azt a helyet, melyet fölszentelésekor a püspök szentelt olajjal megkent volt, késsel érinté annak jeléül, hogy a fölszentelés hatását megsemmisíti. A kisebb egyházi rendek jelvényeit egymásután adták a kezébe, a püspök pedig sorra elvette tőle azokat; és utoljára az előtte térdelő hajából nyírt le keveset, annak jelképéül, hogy a tonsurától is megfosztja. A szertartás minden egyes részletét előírt, mélyértelmű, megrendítő imákkal kísérte.

Ezek után a főpap a polgári hatóságok jelenlevő képviselőihez fordulva kinyilatkoztatta, hogy az egyházi rendtől és az azzal járó kiváltságoktól megfosztott egyént a világi bíróságnak átadja.

Martinovics mindvégig komolyan, illő módon viselkedett. Az ő frivol szelleme sem vonhatta ki magát ez ünnepélyes óra hatása alól. Mély meghatottsággal kérte a püspököt, hogy Tóth pesti plébánost rendelje ki melléje gyóntatóul. Kondé bátorító szavakat intézett hozzá, hogy helyezze bizalmát Isten irgalmasságába, melyre őszinte bűnbánattal érdemessé teheti magát.[1]

[1] Kondé még aznap jelentést írt a bíbornok-prímáshoz, mely a prímási egyházi levéltárban van. Ezzel lényegben megegyezik Sághi Ferenc május 21-iki levele, melyben írja, hogy Martinovics »az egész ceremónián keveset vagy semmit sem változott . . . Mindent szépen szenvedett; megköszönte Kondénak«. Németh május 18-ikán röviden jelenti a nádornak, hogy Martinovics »sich sehr standhaft betragen hat«. Azon részletek, melyeket tizennégy évvel utóbb Szirmay és tizenhat évvel később Kazinczy elbeszélésükbe fölvettek, nem érdemelnek hitelt.

Martinovicsot a templomból visszavezették börtönébe.

Az ítélet végrehajtása harmadnapra volt kitűzve. Arról, hogy élete utolsó két napját miképen töltötte el, hiteles tudósításaink nem maradtak. A pesti közönség körében elterjedt híreket, amelyek szerint még ekkor is bízott benne, hogy a király meg fog neki kegyelmezni és a feszületet eltaszítva magától, fogsága alatt szerzett lengyel táncdarabokat vetett volna papirra, a degradációjánál és kivégeztetésénél tanusított magaviselete megcáfolja.[1] Mivel Tóth plébános volt oldala mellett utolsó órájában, föltehetjük, ez azonnal a degradáció után megjelent nála s részesítette őt a vallás vigasztalásában, fogadta gyónását és nyújtotta neki az oltári szentséget.

A nádor május 16-án Pest megye törvényhatóságához rendeletet bocsátott, melyben Martinovics és a négy igazgató fölött kimondott halálos ítélet végrehajtását május 20-án reggeli 6 órára tűzte ki. A következő napon tartott megyei közgyülésen Szabó Jánost bízták meg a szükséges intézkedések megtételével. Ez 18-án a megye nevében átvette a halálra ítélt foglyokat a katonai főhatóságtól és a börtönépület udvarára egy megyei hajdut rendelt ki őrnek.

Ugyanekkor a katonai főparancsnokság, mintha lázadástól tartana, rendkívüli intézkedéseket tett.

Május 20-án hajnalban a kaszárnyákban készenlétbe helyezték az ágyúkat, a katonákat éles töltéssel látták el s a börtönépülettől a bécsi kapun keresztül a vesztőhelyül kijelölt generális kaszálórétig katonai sorfalat állítottak föl.

Öt órakor a halálra ítéltek elindultak utolsó útjukra. Martinovics az öltözködésnél azt kívánta, hogy hálósipkában és harisnyában mehessen, ami pillanatnyi elmezavarodásra mutat. Őt és társait külön-külön négylovas parasztszekerekre ültették, melléttük két-két hajdu, velük szemben a pap foglalt helyet. Az első szekéren Martinovics ült szemben Tóth plébánossal és buzgón imádkozott. Egy szemtanu följegyezte, hogy »ájtatosságát és szép magaviseletét csodálták«.

A bécsi kapu alatt a mező északi szélén fölhányt föld szolgált vesztőhelyül, melyet magyar katonák vettek négyszögben körül. Ezen belül kellett a kocsiról leszállított Martinovicsnak társai halálát végignézni. Laczkovics, Hajnóczy és Szentmarjay a négyszögön kívül maradtak, míg Sigray grófot egyenesen a vesztőhelyre vitték. Amikor a hóhér az első ügyetlen csapást mérte rá, Martinovics ájultan rogyott össze, majd magához térvén, nem bírt lábra állni s a földön telepedett le, folytonosan imádkozva és ismételve kérte papjától a föloldozást. Amint

[1] Sághi Ferenc 1795 május 21-iki levele és az 1800-ban megjelent »Majestätsprozess in Ungarn« című névtelen röpirat elbeszélése.

rákerült a sor, az ítélet felolvasása alatt majd a feszületet, majd a lelkész kezét halmozta el csókjaival. A hóhérlegények a székhez vonszolták és bekötözték a szemét, de a kendő lesiklott homlokáról, úgyhogy megpillantotta a pallost, melyet a hóhér már csapásra emelt. Újból bekötözték szemét s néhány pillanat mulva fejét a hóhér bemutatta a népnek.[1]

A hóhérlegények ekkor máglyát raktak s azon a két katekizmust, a fölvételi szabályokat és a császárhoz írt nyilt levelet elégették.

Ezalatt a magyar és német nyelvre lefordított ítéletek nyomtatott példányait osztogatták a jelenlevők között.

XIII.

Az összeesküvés részesei közül hétnek életét oltotta ki a hóhér bárdja,[2] ketten öngyilkosságot követtek el, huszonhetet fogságra ítéltek, kik éveken át szenvedtek külföldi várbörtönökben, míg a királyi kegyelem visszaadta szabadságukat (utolsónak Verseghynek, a költőnek, 1803 nyarán).

Súlyos következményekkel járt az összeesküvés fölfedezése az egész országra. Azok, kik a középkor állami és társadalmi rendjének változatlan fenntartásáért küzdöttek és az újkor eszméi érvényesülésének útjába állottak, most könnyen meggyőzhették a királyt és udvarát, a főpapságot és főrendeket arról, hogy a katasztrófát, melyet Franciaországban a forradalom fölidézett, csak a szabadelvű törekvések elnyomásával háríthatják el. A közhivatalokból azok, kik nem voltak hajlandók a reakció szolgálatába állni, eltávolíttattak. A sajtót a szigorú cenzúra bilincseibe verték. Az 1790/1-iki országgyűlésen kiküldött bizottságok reformmunkáját félretették. Sőt a régi alkotmány leglényegesebb rendelkezésein is túltette magát az udvar, mely az országgyűlés összehívását mellőzte.

Mindezekért nem hárítható a felelősség Martinovicsra. Azonban eltekintve a következményektől, titkos jelentései, vallomásai, előterjesztései és védőiratai sötét színben tüntetik föl a történelem lapjain egyéniségét s megfosztják a féntől, melyet önzetlen törekvés és eszményi lelkesedés szerencsétlen vállalkozásokra áraszt. Martinovics önző érdekek sugallatára hallgatott és cselekedett, az etika követeléseit teljes közönyösséggel meg-

[1] Az ügyigazgatónak május 20-ikán a nádorhoz intézett jelentése a bécsi udvari levéltárban. — A »Magyar Hirmondó« május 26-iki tudósítása. — Nyizsnyáwszky Györgynek május 22-ikén Budáról Szirmay Antalhoz intézett levele, melyet ez az összeesküvésről szóló dolgozatába fölvett.

[2] Martinovics és a négy igazgató után két fiatal jurátus: Őz és Szolárcsik végeztettek ki június 3-ikán.

vetette s egész egyéniségét, működését, erkölcsi fölfogását az angol kriminalisták elnevezésével: a moral insanityval jelölhetjük.

Igy gondolkozott róla az, aki elvtársai sorában legnemesebb, legönzetlenebb: Kazinczy Ferenc.

A csiszolt kifejezések használatához szokott műfordító brutális szavakkal formulázza róla ítéletét. Mikor hetedfél esztendeig tartó fogságból 1801 nyarán kiszabadult, egyik levelében megemlékezett »a gonosz emberről, kinek hálójába került« és a levél másolatára vezetett jegyzetében megmagyarázza, hogy a »gaz Martinovicsot érti«. Két évvel később állítja, hogy »azok szerint, kik őt szabadságában közelebb ismerték, megromlott, gazlelkű ember volt«. 1810-ben készített emlékiratában följegyezvén a valószínűtlen híreket, melyek Martinovics kalandos terveiről forgalomba kerültek, megállapítja, hogy »olyan istentelen embert«, amilyen ő volt, mindenre képesnek lehetett tartani. Sok év multával (1823) ismét »romlott embernek« nevezi.[1]

A neheztelés, melyet szerencsétlensége okozója iránt táplálni joga volt, befolyásolta ítéletét. Tárgyilagosságát azonban bizonyítják Hajnóczyról szóló nyilatkozatai, akinek fölszólítására lépett a titkos társaságba. A királyi táblához benyújtott védőiratában elég bátor volt kijelenteni, hogy »jobb embert, becsületesebb férfiút nem ismert«. Szabadságának visszanyerése után büszkélkedve emlegeti, hogy a halálra ítélt Hajnóczy menyasszonyát neki szánta hitvesül, és később ereklye gyanánt igyekezett megszerezni kéziratát.

* * *

A történetíró nincs feljogosítva a közélet munkásairól szóló ítéletében követelni, hogy azok eszményeikért minden áldozatra elszántan küzdjenek és mint vértanuk meghalni készen legyenek. De kötelessége hirdetni, hogy azokat csak az igazság, becsületesség és erkölcsiség kultusza teszi képesekké és méltókká: tevékenységüknek tartós eredményeket, emléküknek a következő nemzedékek tiszteletét biztosítani.

[1] Kazinczy Ferenc lev. II. 438, 485; III. 36; V. 249.

FÜGGELÉK.

I.

Martinovics irodalmi dolgozatai.

Martinovics irodalmi dolgozatairól kivételesen nagyszámban maradtak fönn jegyzékek, amelyeket ő maga állított össze különböző alkalommal.

A legelső az, amelyet 1786-ban a lembergi egyetem bölcsészeti kara számára készített önéletrajzi vázlatba vett föl [1] s egy évvel utóbb Kratter közölt.[2] Ezután következnek az 1791—1792. évekből a pesti egyetemhez, II. Lipót és Ferenc királyokhoz intézett kérvényei. Elfogatása után az 1795 január 8-án megírt »politikai végrendelete«, 1795 március 10-én a királyi táblához benyújtott védőirata és 1795 május 5-én a főherceg-nádorhoz intézett folyamodása szintén tartalmaznak ilyen jegyzékeket; a bécsi vizsgálóbizottság és a pesti királyi tábla előtt tett vallomásaiban is említést tesz több munkájáról.

Mindamellett művei teljes sorozatának összeállítása nagy nehézségekkel jár, már csak azért is, mert e jegyzékek egymással sem egyeznek. Azonfelül, mint láttuk, lembergi tanársága idején a nyilvánosság előtt megvádolták, hogy csupa dicsekvésből más írók műveit tünteti föl sajátja gyanánt. Ezt ugyan nem bizonyították be s a jegyzékeiben foglalt művek közül csak egy névtelenül megjelent könyvről állíthatjuk valószínűnek, hogy azt nem ő írta. Ellenben annál jogosultabb az a föltevés, hogy olyan munkákat vallott magáénak, amelyek egyáltalában nem jelentek meg; az ilyenekkel szemben nem kellett félnie, hogy állítását hazugnak bélyegezzék.

Az összeállítás nehézségét fokozza még az a körülmény, hogy három névtelenül megjelent munkáról viszont bebizonyít-

[1] Az egyetemi anyakönyv egyik fejezete ezt a címet viseli: »Clarissimorum Professorum Facultatis Philosophicae in Universitate Leopolitana brevis historia.« A Martinovicsra vonatkozó rész másolatát dr. Kotula lembergi egyetemi főkönyvtárnok volt szíves nekem megküldeni. — [2] Kratter röpiratát, melyben a jegyzéket közli, az életrajz I. fejezetében ismertettem.

ható, hogy Martinovics a szerzőjük; több dolgozata pedig, melyeket ő kiadott műveinek jegyzékeibe fölvett, egyáltalán nem látott nyomtatásban napvilágot, hanem kéziratban került forgalomba.

* * *

I. »Dissertatio de summis potestatibus et regimine ecclesiastico in ditionibus austriacis introducendo.« 1779.

Ez értekezést Martinovics munkáinak lembergi jegyzékében az első helyre teszi. 1791 július 18-ikán készített jegyzékében a címet így adja: »De summis potestatibus sacra et civili libri duo.« Más jegyzékében e cím egyáltalában nem fordul elő. Az értekezésből példányt nem láttam. Mivel a jelzett esztendőben Martinovics a budai egyetemen a hittudományból tudósi fokozatot nyert, talán tudósi értekezésről van szó, amely nem jelent meg nyomtatásban.

II. »Theoria aequationum omnium graduum novis illustrata Formulis ac juxta principia sublimioris calculi finitorum deducta. Auctore P. Dominico Martinovics, Artium Liberalium, Philosophiae necnon SS. Theologiae doctore et Philosophiae ac Mathesis Professore ordinario, ex ordine minorum observantiae provinciae S. Joannis a Capistrano Superiorum facultate. Budae typis regiae Universitatis. Anno 1780.« (Nyolcadrétű 141 lap.) Budapesti és bécsi könyvtárakban több példánya található.

E munkával kétségkívül azonos az, mely a lembergi jegyzékben: »De aequationibus altiorum graduum« és az 1791 július 18-án kelt jegyzékben: »De altioribus aequationum gradibus liber singularis« cím alatt fordul elő.

III. »Mathesis pura. Budae, 1780.«

A cím előfordul a budai kolostor könyvtárának jegyzékében; de sem ott, sem egyébütt a könyvet nem találtam.

IV. »Dissertatio physica de iride et halone ab Ignatio Dominico Martinovics, — ordinis minorum observantium, S. Theologiae ac Artium Liberalium et Philosophiae Doctore conscripta Anno 1781. Leopoli typis viduae Josephi Piller.« (Negyedrétű 51 lap és két tábla.) Példányai budapesti és bécsi könyvtárakban találhatók.

E munkával kétségkívül azonos az a »Physica dissertatio«, amelynek kinyomatása végett Martinovics — egyik levelének tanusága szerint — Bródból Eszékre utazott. Valószínűleg a nyomdával nem tudott megegyezni, mert a címlap szövegezéséből azt kell következtetnünk, hogy a könyv 1781-ben iratott, de később — Martinovicsnak Lembergben megtelepedése után — jelent meg.

V. »Systema universae Philosophiae.« 1781.

Egyetlen példányát sem láthattam; Martinovics csak a lembergi jegyzékben említi. Egyik levelében elmondja, hogy közrebocsátásához a rendfőnök engedélyét megkapta és kinyomatása végett 1781 közepe táján Eszékre utazott. Azonban kétséges, vajjon a könyvet csakugyan kinyomtatta-e, s nem maradt-e az kéziratban.

VI. »La meilleure forme du gouvernement.«

Egyetlen példányát sem láthattam. Martinovics 1792 október 29-iki folyamodásában írja: »Das bekannte Werk: »La meilleure forme du gouvernement« hat in Frankreich geschrieben und in Kehl drucken lassen.« Eszerint utazása közben írta volna, és miután Franciaországból távozott, a németországi határvárosban nyomatta volna ki. Mivel semmiféle más jegyzékében nem említi, állítását biztosra venni nem lehet.

VII. »Dissertatio de correctione angulorum ad centrum stationum. 1782.«

Egyetlen példányát sem láthattam. Martinovics a lembergi és az 1791 július 18-iki jegyzékben tesz róla említést.

Kétségkívül ezen, valamint a II. és IV. szám alatt jelölt értekezésekre utal a Wiener Zeitung lembergi levelezőjének az 1783 január 29-iki számban közölt jelentése, mely szerint Martinovics három fizikai és matematikai értekezést adott ki.

VIII. »Philosophische Schriften. 1783.«

Egyetlen példányát sem láttam. Martinovics a lembergi jegyzékben említi, más jegyzékekben nem szól róla. Kétes, hogy ilyen című munkája nyomtatásban megjelent-e?

IX. »Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata, ad celeberrimam Hollandiae Academiam Leidensem transmissa et nunc primum elucubrata ab Ignatio Dominico Martinovics minorum observantium, S. Theologiae et Artium Liberalium ac Philosophiae doctore; eruditae Scientiarum Societatis Harlemensis membro honorario. Anno 1783. Leopoli.«

Bielavszky Péter lembergi görög katolikus püspökhöz intézett ajánlólevéllel. (Negyedrétű 83 lap.) Egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.

X. »Dissertatio de Micrometro, ope cujus unus digitus geometricus dividitur in 2,985.984 puncta quinti ordinis. Ab Ignatio Martinovics, Presbytero Archidiocesis Leopoliensis, S. Theologiae et Artium Liberalium ac Philosophiae Doctore etc. in regia ac celeberrima Scientiarum Universitate Leopolensi Physiceo Professore publico ordinario, conscripta 1784. Pestini, apud I. M. Weingand et I. G. Koepf.« (Negyedrétű 20 lap és 2 tábla.) Egy példánya a bécsi egyetemi könyvtárban. A lembergi jegyzékben ily címmel fordul elő: »De novo quodam Micrometro et ejus ad telescopia applicatione«.

Martinovics 1791 december 26-án Van Swietenhez írt levelében említi, hogy az értekezést a berlini »Akademische Versammlung«-ban fölolvasták.

XI. »Ignatii Josephi Martinovics Dissertatio physica de altitudine atmospherae ex observationibus astronomicis determinata et anno 1785 edita. Leopoli typis Pillerianis.« A berlini Akadémiához intézett ajánlólevéllel. (Negyedrétű 20 lap és egy tábla.) Egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. A lembergi jegyzékben címe a következő: »Dissertatio de altitudine Atmospherae«.

Martinovics 1791 december 26-ikán állítja, hogy ezt a művét is fölolvasták a berlini »Akademische Versammlung«-ban.

XII. »Abregé de la theorie des contributions et des Finances. Paris, 1785.«

Martinovics 1794 október 17-én a bécsi rendőrminiszterhez intézett előterjesztésében elmondja, hogy a francia konventbe képviselővé akarták megválasztani, mert »pour me passer au comité de la guerre et celui de finance avec Cambon qui a adopté mes principes financiéres que je viens à publier à Paris 1785 dans un ouvrage plein de calculs et de raisonnements oeconomiques sous le titre »Abregé de la theorie des contributions et des Finances«. Három hónappal utóbb Budán tett vallomásában, 1795 január 8-án befejezett politikai végrendeletében, 1795 március 10-én kelt védiratában és május 5-én kelt kérvényében e művet fölvette irodalmi munkásságát tartalmazó jegyzékeibe, ellenben hiányzik 1791 és 1792-iki lajstromaiból. A könyv sem a párisi nemzeti könyvtárban, sem a British Múzeumban nincs meg.

XIII. »Praelectiones Physicae Experimentalis.«

Martinovics lembergi jegyzékében elmondja, hogy egyetemi előadásait az udvari tanulmányi bizottság által megállapított tanulmányi rendszerhez alkalmazkodva kidolgozta,[1] azon szándékkal, hogy a munkát tankönyv gyanánt maga használja. 1786 május 21-ikén a lembergi egyetemhez intézett emlékiratából tudjuk, hogy a kézirat ekkor már készen és használatban volt.[2] Első kötete, melyet Lembergben nyomatott ki és barátjának, Lamberg Miksa grófnak ajánlott, nyolcadrétű 351 lapon 8 táblával 1787 május havában hagyta el a sajtót.[3] A második kötet ugyancsak Lembergben, 1788 folyamán, 244 lapon látott napvilágot. A harmadik kéziratban maradt.[4] Martinovics mind a hármat a bécsi udvari tanulmányi bizottság elé terjesztette az 1789. év

[1] Kratter i. m. II. 39.

[2] Az osztrák közoktatásügyi minisztérium levéltárában.

[3] Lamberg gróf erről 1787 június 8-án egyik barátját értesíti.

[4] Az I. kötet egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, az I. és II. kötet a krakói Ossolinszki-könyvtárban található.

folyamán, hogy tankönyv gyanánt használatukhoz az engedélyt megkaphassa. Ezt el is nyerte.[1] Van Swietennek bejelentette azt a szándékát is, hogy tankönyvét német fordításban is közrebocsátja, amit azonban nem valósított meg.

XIV. »Mémoires philosophiques ou la nature devoilée. Premiere partie. Londres, 1788.«

A munka első részének kidolgozásával Martinovics 1787 őszén elkészülvén, barátját Lamberg Miksa grófot értesítette, hogy a kéziratot mielőbb megküldi neki és fölkérte őt, hogy kiadót keressen számára.[2] Ez első rész névtelenül jelent meg a fönti cím alatt s 172 nyolcadrétű lapot foglal magában. Valószínű, hogy nem Londonban nyomatott, és ezen város, mint a nyomatás vagy kiadás helye, a hatóságok tévútra vezetése végett került a címlapra. A második kötet nem látott napvilágot; tizenhat fejezetének címét Martinovics az első kötet végén közölte. Az első hat fejezet kéziratának egy része Martinovics lefoglalt irományai között az osztrák rendőrminisztérium levéltárában őriztetik.

Martinovics 1794 december 17-iki vallomásában, 1795 március 10-én és május 5-én kelt irataiban említi, hogy a »Mémoires philosophiques« című munkát két kötetben adta ki Párisban.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában az első rész két példányban van meg, egykorú kötésben. Az egyikben, mely az Illésházyak dubnici könyvtárából került oda, Martinovics sajátkezűleg jegyezte föl az Illésházy István grófnak szóló ajánlást (à Monsieur Etienne le Comte d'Illyésházy), a másikban, mely a Jankovich-gyűjteményből került oda, följegyzés nincs.[3]

XV. »Abhandlung über Eintheilung des physischen Chemie.«

Ily című dolgozat szerepel Martinovics 1791 július 18-iki jegyzékében; vajjon csakugyan megjelent-e nyomtatásban, arról semmit nem tudunk.

XVI. »Über die besonderen Eigenschaften des Zirkels.«

Ilyen című dolgozatát fölvette Martinovics 1791 július 18-iki jegyzékébe. Nyomtatásban megjelenéséről nincs tudomásunk.

XVII. »Physiologische Bemerkungen über den Menschen Ignaz Josephs von Martinovich k. k. Lehrers der Naturkunde und Mechanik auf der hohen Schule zu Lemberg der Chur-Fürst-

[1] Az udvari tanulmányi bizottság 1790 június 20-iki végzése az osztrák közoktatásügyi minisztérium levéltárában.

[2] Erről a gróf 1787 november 27-én értesíti barátját Opitzot.

[3] A munkát az életrajz I. fejezetében részletesen ismertetem. Lásd még erre vonatkozólag: »Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető imént fölfedezett francia munkája« című, a Szent-István Akadémia történelmi, jogi és társadalomtudományi osztályának felolvasásai I. köt. 4. szám alatt megjelent értekezésemet, mely a Szent-István Akadémiában 1920. évi november hó 19-én olvastatott föl.

Bayerischen, Hessen-Homburgischen und königl. Schwedischen Gelehrten Gesellschaften Mitglieds. Sanct-Petersburg, 1789.«

71 nyolcadrétü lap. Egy példánya megvan a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Nem valószínű, hogy a könyv csakugyan Szent-Pétervárott nyomatott ki vagy jelent meg.

XVIII. »Beiträge zur Naturlehre, Chemie und Naturgeschichte.«

Martinovics 1789 december 26-án Van Swietenhez írt levelében említi, hogy ilyen címen két kötetben kémiai és fizikai vizsgálatainak eredményét fogja közzétenni. Nem találjuk nyomát, hogy ily munkája megjelent volna.

XIX. »Testament politique de l'Empereur Joseph II, Roi des Romaines. Vienne et chez les principaux libraires de l'Europe. 1791.« (Nyolcadrétü, 564 és 530 lapot tartalmazó két kötet.) Példányai a Magyar Nemzeti Múzeumi, a bécsi udvari, hitbizományi és egyetemi könyvtárakban találhatók.

A névtelenül megjelent munka szerzőjének vallja magát Martinovics 1794 december 17-iki vallomásában, valamint az 1795 január 8-án, március 10-én és május 5-én kelt jegyzékekben.

Azonban a könyv tartalma, hangja, nyelve nem igazolja állítását. Magyarországról, Galíciáról, sőt saját személyéről említés sem tétetik. Ahol Flórencről van szó, Lipót császárnak még a neve sem fordul elő. Az első kötet Rousseau, a második IV. Henrik francia király, az angol, az északamerikai alkotmányok és a francia forradalom elveit fejtegeti. Némely helyén antimonarchikus fölfogás nyilatkozik meg. A mű nagy olvasottságot árul el, de rendszer és összefüggés nélkül van szerkesztve. Vezérgondolatát és a szerző célját nem lehet fölismerni. Az sem magyarázható meg, miért viseli a munka József császár végrendeletének címét. A II. kötet végén közöltetik a császárnak egy rendelete, amelyről a kiadó megjegyzi, hogy azt a császár rendeletére neki átadott iratok között találta, és így azt hiszi, hogy közzétételével a császár szándékának tesz eleget. A kiadó egyúttal jegyzetben említi, hogy a császárnak a polgári társadalmak szervezetét tárgyaló emlékiratát, melynek közzétételét most fontos okok tiltják, a munka harmadik kötetében szándékozik nyilvánosságra hozni. A könyv tanulmányozása azon eredményre vezet, hogy az nem Martinovics műve.

XX. »Oratio funebris quam praesente cadavere perillustris ac clarissimi domini Aloisii de Capuano Sac. Rom. Imp. equitis, artium liberalium et philos. necnon saluberrimae medicinae Doctoris nuper Praxeos Clinicae Professoris publ. ord. nunc vero Caes. Reg. Scient. universitatis Leopolitanae Rectoris magnifici Dixit post solemnes exequias ab ill. Episcopo suffraganeo et Facult. Theolog. Directore in Eccl. Cath. decantatas Ign. Jos. De Martinovich, Artium Liberalium et philos. Doctor C. R. Phys.

et mechan. Professor publ. ordin. Erud. scient. Elect. Bavar. Reg. Suecicae Acad. Membrum, anno 1791. Leopoli. Typis Pillerianis.« (Nyolcadrétű 24 lap.) Egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.

De Capuano Alajos mint a patológia tanára működött a lembergi egyetem orvosi karánál. Meghalt 1791 március 24-én.

XXI. »Oratio ad Proceres et Nobiles regni Hungariae 1790. idibus Aprilis conscripta, Vindobonae suppressa, nunc primum in lucem prodit. Typis Parisinis. Germania.« (Negyedrétű 58 lap.) Példányai a Magyar Nemzeti Múzeum és a budapesti egyetem könyvtárában és a bécsi titkos levéltárban.

A címlapból azt kell következtetnünk, hogy a névtelen röpiratot 1790 tavaszán írták, Bécsben nyomtatták, de közrebocsátását Bécsben a cenzúra megakadályozta.

1791 szeptember 8-án a titkos rendőrség egyik tagja jelenti Budáról Bécsbe, hogy a röpiratból egy példány érkezett Lipcséből Pestre. A titkos rendőrség egy másik tagja november 15-én Lembergből jelenti, hogy két hónap előtt egy lembergi könyvárus Danzigból kapott több példányt. Az, hogy a könyv párisi nyomdában készült, amit a címlap állít, nem tarthat hitelességre számot. A címlapon lévő »Germania« azt jelzi, hogy a mű Németországban került könyvárusi forgalomba.

Martinovics a röpiratot nem vette föl munkáinak jegyzékébe, kihallgatása alkalmával sem vallja magát szerzőnek. A szerző kinyomozására 1792 és 1793-ban megindult kutatások eredménytelenek maradtak. A budai titkos rendőr, kit fentebb idéztem, a szerzőt ugyan nevén nem nevezi, de világosan jelzi, hogy Martinovics az. »Der Verfasser ist ein Franziskaner, sagt man, war Professor der Physik in Lemberg und sucht jetzt die Professor bei der Pester Universität zu erhalten.« A másik titkos rendőr »hitelt érdemlő helyről« úgy értesült, hogy Fessler a röpirat szerzője. Míg ez utóbbi feltevés teljesen valószínűtlen, az előbbit támogatják a feltűnő tájékozottság a német, francia, olasz és angol irodalmakban, amelyről a jegyzetek tanuskodnak, az erőteljes, szónoki szépségekben sem szűkölködő latin irály, a szélsőségek, melyekre az írót szenvedélye ragadja. A tradíció is emellett szól. A budapesti egyetem példányának borítékára Toldy Ferenc könyvtárnok egykor följegyezte, hogy Martinovics írta és Laczkovics magyarra fordította. Laczkovics fordításáról ezen életirat szövegében szólok.

XXII. »Analysis der menschlichen Begriffe, als Beitrag zur Antekantianischen Philosophie.«

Martinovics 1791 május 25-én Van Swietennek jelenti, hogy ilyen című munkán dolgozik és bemutatja neki az első rész tervrajzát és említi azt a szándékát, hogy művét a Bécsben megjelenő új irodalmi folyóiratban fogja közzétenni.

A tervrajz 21 fejezet címét tartalmazza, melyek a következők: Von der objektiven und subjektiven Erfahrung. — Von der Analogie. — Von der Anthiologie und Causalität. — Von der Logosophie der Vernunft. — Von der scheinbaren Diabasis der Vernunft. — Von der Zeit. — Von dem Raume. — Von der Dialektik. — Von der Logik. — Über den Syndiasmus der Vernunft. — Von dem Paralogismus, Idealismus und Skeptizismus. — Von der Unmöglichkeit der synthetischen Urteile. — Von der Unmöglichkeit der Begriffe a priori. — Von der Unmöglichkeit einer transcendentalen Philosophie. — Beweis, dass alle theoretischen Wissenschaften aus Lehrsätzen bestehen, welche die Vernunft durch den Empirismus gesammelt und ihnen hernach auf die eigene Gefahr willkürlich die Notwendigkeit und strenge Allgemeinheit beigelegt hat. — Von der Unmöglichkeit der Kritik der reinen Vernunft. — Die Kritik der reinen Vernunft ist durch die Schulphilosophie unwiederlegbar. — Die empirische Philosophie stellt unter allen dogmatischen Lehrsätzen der Vernunft das Gebäude des Atheismus als die wahrscheinliche Philosophie vor. — Sowohl die empirische Philosophie als auch die Kritik der reinen Vernunft führen zum Skeptizismus. — Parallelizmus zuwischen Plato's und Kant's Pilosophie.

Nincs tudomásunk róla, hogy a munkát Martinovics csakugyan kidolgozta-e?

XXIII. »Oratio pro Leopoldo II ab Hungaris Proceribus et Nobilibus accusato. Germania, 1792.« (Nyolcadrétű 99 lap.) Példányai: a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában, a bécsi udvari könyvtárban, a bécsi titkos levéltárban.

A névtelenül megjelent röpiratot Martinovics nem vette föl munkái jegyzékébe, a kihallgatások alkalmával sem vallotta be a szerzőséget. Az író kinyomozására indított vizsgálat eredménytelen maradt. Azonban 1791 végén és 1792 elején Gotthardihoz intézett jelentéseiben többször tesz Martinovics említést arról, hogy a munkán dolgozik és azzal elkészült. Laczkovics a vizsgálóbizottság előtt Martinovicsot nevezte meg a röpirat szerzőjeként.

XXIV. »Discussio oratoria in eos, qui in librorum censuram invehuntur.« (Nyolcadrétű 24 lap.) Névtelenül, hely és év megjelölése nélkül. Egy példánya a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

Martinovics nem vette föl munkái jegyzékébe, szerzőül sem vallja magát.

Landerer pesti nyomdász 1792 nyarán Laczkovics János számlájára nyomatta ki a röpiratot 400 példányban, tizenegyedfél forint költségen.

Laczkovics 1794-ben a bécsi vizsgálóbizottság előtt vallja, hogy a kéziratot ő adta ugyan Landerernek, de a röpirat szerzője Martinovics.

XXV. »Status regni Hungariae anno 1792.« (Kis nyolcadrétű 32 lap.) Névtelenül, a nyomatási hely és év megjelölése nélkül. Példányai a Nemzeti Múzeum könyvtárában és a bécsi titkos levéltárban. Martinovics nem vette föl munkái jegyzékébe, a szerzőséget sem vallotta be.

Laczkovics 1794 december 30-án kihallgatása alkalmával vallja, hogy »véleménye szerint« Martinovics a szerzője és hogy a kéziratot Delivuk kamarai titkár adta át Landerernek, ki azt a cenzúra elkerülésével nyomatta ki. Landerer 1795 szeptember 22-én vallotta, hogy Laczkovics és Delivuk kérésére adta a kéziratot sajtó alá. Delivuk tagadta a röpirat kiadásában való közreműködését. Landerer 1796 január 18-án újból megkérdeztetvén, ragaszkodott állításához, melyhez hozzátette, hogy a kinyomatott 500 példányt Delivuk szolgája vette át és szállította el.

Martinovics 1792 november 13-án kelt titkos jelentéséhez mellékelve fölterjeszti az udvarhoz a röpirat egy példányát és megjegyzi, hogy »a magyar illuminatusok céhének« küldetett be és példányai Pesten forgalomban vannak. A röpiratban nyilatkozó fölfogás azonos azzal, melyet Martinovics szokott hirdetni. Valószínű, hogy ő a röpirat szerzője.

XXVI. »Versuch einer Kriminalgesetzgebung.«

Martinovics lefoglalt kéziratai között őriznek egy ötvennyolc ívre terjedő, német nyelven írt ilyen című dolgozatot, melyet 1795 január 8-án a börtönből terjesztett a bíróság elé. Kísérő emlékiratában megjegyzi, hogy elfogatása miatt nem fejezhette be a munkát.

XXVII. »Allgemeine Geschichte der Gesetzgebung.«

Martinovics 1795 január 8-iki emlékiratában előadja, hogy ily cím alatt 14 nyolcadrétű kötetre terjedő munkát szándékozik szabadonbocsátása után megírni. A terjedelem pontos meghatározása arra vall, hogy elfogatása előtt a munkához hozzáfogott, a tervrajzot elkészítette, az anyagot gyűjtötte; a kéziratból azonban semmi sem maradt fönn.

XXVIII. »Lettre à l'Empereur François Roi de Hongrie le 7 Octobre l'an premier de la République Française par le comte Gorani.«

Francia szövegéből és latin fordításából több kézirati példány őriztetik a bécsi titkos levéltárban. Sajtó alá a röpirat nem került.

1793 nyarán a latin fordítás egy-egy példánya a királynak is, a főherceg-nádornak is beküldetett, mire a szerző földerítése végett országos nyomozás indult meg, amely azonban eredménytelen maradt.

Martinovics 1794 nyarán Bécsben történt kihallgatásai alkalmával ismételten részletes vallomást tett arról, hogy ő a

röpirat szerzője s hogy mi indította őt a röpiratnak Gorani olasz publicista neve alatt megírására és kézirati példányokban terjesztésére, úgyszintén arról is, hogy az latin, magyar és német nyelvre lefordíttatott. 1795 január 8-án munkái jegyzékébe fölvette.

Az összeesküvés többi tagját is kihallgatták a röpirat ügyében, akik Martinovics vallomásait megerősítették.

XXIX. »Lettre au Roi de Pologne. L'an deuxième de la République Française.«

Martinovics ilyen című dolgozatát 1795 január 8-án munkái jegyzékébe fölvette. 1794 szeptember 3-án bécsi vallomásában elmondta, hogy azt 1794 március havában írta és kéziratát Hajnóczyval közölte. Szövege nem maradt fönn.

XXX. »Collectio operum« című kiadványt vett föl Martinovics 1794 december 17-én munkái közé. A címből azt kellene következtetnünk, hogy gyűjteménybe foglalt dolgozatainak kiadásáról van szó. Azonban nincs nyoma, hogy ilyen megjelent.

* * *

Martinovics 1795 március 10-én a királyi táblához benyújtott védőiratában említi, hogy mintegy ötven mennyiségtani, fizikai és kémiai értekezést bocsátott közre szakfolyóiratokban. A számot kétségkívül túlozta.

E sorok írója csak a következőket találta meg: »Über das Knallgold« (Crell: Chemische Annalen. 1790. II. 212.), »Versuche über das Knallgold« (Crell: Beiträge zu den Chemische Annalen IV. 149.), »Salpeterartiges Bernsteinsalz« (Ugyanott 195). »Über eine neue Luftpumpe um den vollkommen luftleeren Raum in chemischer Rücksicht anzuwenden.« (Ugyanott II. 1791. III. 127.)

* * *

Martinovics több helyen szól az általa szerkesztett gépekről. Ezek a következők:

Csillagászati célokra felhasználható mikrométer, melyet önállóan megjelent értekezésben ismertetett.

Légszivattyú, melyet külön értekezésben ismertetett.

Kormányozható léghajó, mellyel Lembergben kísérletet tett.

Dohányvágógép, mely jelentékeny munkamegtakarítással volt használható s amelyet József császárnak Lembergben 1787-ben bemutatott. (Ismerteti: Ignatz De Suia: Österreichische Staatskunde. III. 50.)

Cséplőgép, melyet jelentékeny munkamegtakarítással Galíciában és Nagy-Lengyelországban használtak.

II.

A magyarországi reformátorok titkos társaságának katekizmusa.[1]

ELSŐ FEJEZET.

Az osztrák ház vészteljes uralkodásáról a magyar nemzet fölött.

A magyar nemzet boldogabb-e az osztrák jogar alatt, mint a korábbi királyok alatt volt? — Nem boldogabb. A magyarok a saját királyaik alatt is egymás között viszálykodtak és pártoskodtak, de körükben a lelki-erőt és erélyt fönntartották, a nemesség szabadsága érintetlenül virágzott, a magyar nemzet Európa legelső nemzeteinek módjára független maradt. Az osztrák jogar alatt a nemzet ereje, a magyar katonaság németek kezei között van; a magyar nemesség az erélyt teljesen elvesztette; haszontalan címekért hazafiságát a bécsi kabinetnek áruba bocsátja; a nemesi szabadságnak csak nevét tartotta meg.

Milyen esetekben és milyen módon vásárolja meg a bécsi kabinet a magyar nemességet? — Mivel országgyülésen kívül a vármegyék csak kérelmekkel és alázatos fölterjesztésekkel fordulhatnak a királyhoz: a bécsi kabinet az országgyülés összehívását, valahányszor a nemzetet megcsalni szándékozik, mellőzi. Mária Terézia évek hosszú során át, József pedig egyáltalán nem hívott össze országgyülést. Leopold az ő macchiavellizmusával és megvesztegetéssel kijátszotta az országgyülést. Titok, de igaz, hogy a tudatlan és kormányzásra képtelen Ferenc ígéretet tett miniszterei nek, hogy országgyülést soha sem hirdet.

Milyen eszközökkel él a bécsi udvar, hogy a vármegyék hazafias fölterjesztéseit hatástalanokká tegye? — Bizottságok kiküldésével, katonasággal és büntetésekkel. József a földesurak és a vármegyék ellen saját katonaságával lépett föl. Leopold és Ferenc biztosokat neveztek ki avégből, hogy a hazafias fölterjesztések szerzői ellen vizsgálatot indítsanak és büntetéseket alkalmazzanak.

Milyen módon tartja a bécsi kabinet a magyarokat rabságban? — A miniszteri konferenciákból kizárja őket, nehogy országuknak szolgaságba hajtását megakadályozzák. Az osztrák fejedelmek, József kivételével, Magyarország főpapjait, kik a nőtlenség következtében a haza polgárai lenni megszűnnek és

[1] Latin szöveg. Hajnóczy kézirata. A Martinovics-per iratai között. Egy másik Sándor Leopold főherceg-nádor hivatalos irományai között található, az I. Beilagen-fasciculusban 24. szám alatt.

javadalmaikat tőlük nyerték el, használják föl a magyar szabadság elárulására. Magyarország mágnásait pedig, kiket ők magasztaltak föl, arra csábítják, hogy lakásukat Bécsbe tegyék át, ahol megszokják az udvarnak hízelegni és így hazájukat a németeknek eladják. Német nőket, bécsi rimákat vesznek feleségül, kik bennük a hazaszeretet tüzét eloltják. A bécsi udvar által ily módon előkészítve, a legmagasabb méltóságokat nyerik el, hazájukat eladják, törvényeit kijátsszák, magyarországi jövedelmeiket Bécsben költik el. Amióta őket ily módon a bécsi udvar megrontotta, körükből Rákócziak, Thökölyek, Bercsényiek nem támadnak. A hazaszeretetnek csak neve marad fönn.

Milyen károkat okozott az osztrák ház a hétéves porosz háború alatt a magyar népnek? — A háborúban ötszázezer magyar vesztette el életét, a költségekre közel négyszázmillió forintot csikart ki a bécsi kabinet Magyarországtól. Az ország elnéptelenedett és súlyos veszteségeket szenvedett.

A háború után megjutalmaztattak-e a magyar katonák? — Nem. Nádasdy kegyvesztetten Horvátországba kényszerült visszatérni, mivel a részeges és hadi ügyekben járatlan Lotharingiai Károly hercegnek magyar bátorsággal ellenszegült. A magyar katonaságot mindig a legveszélyesebb pontokra vezényelték, a németek és osztrákok mégis megvetőleg bántak velük. Hadik tábornok volt az egyetlen, kit a futaki uradalom adományozásával jutalmaztak, de ezzel a kabinet és az osztrákok rabszolgája lett.

Miképen bánik az osztrák kabinet a magyar katonasággal? — Háládatlanul. Mint régebben, úgy most is németek és olaszok állanak a magyar ezredek élén, a tiszti állásokat ők foglalják el, a magyar tiszteket mellőzik.

Miért cselekszi mindezt a bűnös udvar? — Mert attól fél, hogy a magyar katonaság a magyar nemzet ellen elkövetett bűntényeket megtorolja.

Miért állított fel Mária Terézia német elemi iskolákat Magyarországon? — Mivel József számára akarta megnyitni a korlátlan zsarnoksághoz vezető utat. Remélte, hogy a magyar nemzet lemond nyelvéről, és a romlott osztrák nyelvvel a bécsi zsarnokságot, a magyar szabadság vesztére, elfogadja.

Miért akarta József a népet humanizmus örve alatt fölemelni? — Mivel a nemességet teljesen kiirtani szándékozott.

József nevezhető-e, Magyarországra való tekintettel, a humanitás oltalmazójának? — A király, kinek kötelessége az összes polgárokat boldogítani, helytelenül cselekszik, ha az egyik néposztályt elnyomja, a másikat fölemeli; ezzel az a célja, hogy ezt is, amazt is, barmok módjára mindkettőt igájába hajtsa. A királyok legjobb intézkedései, ha rossz célból történnek, gonoszakká válnak.

Miért tart a bécsi kabinet Konstantinápolyban német, nem pedig magyar követet? — Attól fél, hogy a magyar saját népe érdekében az osztrák iga lerázására a törökkel köt szövetséget.

Miért izen a kabinet oly könnyen háborút? — Mivel Konstantinápolyban nincs magyar követ, ki a hazai törvényekre támaszkodva, a háborút meggátolná.

Kielégítette-e Leopold a magyar nemzetet azzal, hogy Szisztovóba a béke megkötésére Eszterházyt küldötte? — Nem. A német követ, Herbert kapta meg a tárgyalásokra az utasításokat. Eszterházy föladata csak az volt, hogy pompát fejtsen ki. Ily módon Leopold, Macchiavelli nyomdokain haladva, a magyarokat Európa színe előtt pellengérre állította.

Mi haszna volt a magyar nemzetnek az utolsó törökországi háborúból? — Semmi; ellenkezőleg kára volt, mert százezer magyar ember és nyolcvan millió forintnyi hadisegély áldoztatott föl.

Igaz-e az, amit a bécsiek a magyaroknak szemükre vetnek, hogy a magyarok zavargásai kényszerítették a bécsi udvart a béke megkötésére? — Ez hamis állítás. A bécsi udvar Reichenbachban és Pillnitzben titkos tárgyalásokat folytatott Lengyelország felosztására és avégből, hogy francia segítséggel a többi uralkodókat leigázza és kiirtsa. Ezért kötött a törökkel békét, mely a magyarokat a háborúban szerzett előnyöktől megfosztotta.

Ferencnek a koronázó-országgyűlésen tett nyilatkozata, mely szerint akarata ellenére történt a hadizenet Franciaország ellen, igaz-e? — Hamis. A hadizenetet megelőzte a pillnitzi kongresszus, amelyben elhatározták, hogy a szövetkezett királyok és fejedelmek a bécsi udvar vezetése alatt, Franciaország ellen támadást intéznek és ezért szükségtelenül nagy hadsereg küldetett Belgiumba. Láthatod tehát, ó, magyar, Ferenc merész hazugságát és ügyetlen csalfaságát!

Milyen hasznot várhat a magyar nemzet a franciaországi háborúból? — Semmit. Ha a franciák győznek, a nemesség egész Európában, tehát Magyarországon is, elenyészik. Máris százharmincezer magyar pusztult el a háborúban és ötvenhat millió értéket vittek ki az országból. Továbbá Franciaországból az ott hadakozó magyarok demokrata elveket hoznak haza, melyek a nemesség pusztulását fogják okozni. A seregnek az országból távolléte itthon a pénzben való szűkölködést idézi elő, az országot a török betöréseknek teszi ki, a gabona és zab kivitelét Franciaországba megakadályozza.

A háború tartama alatt a hazai törvények sérelmet szenvedtek-e? — Igen. Hadisegélynek és újoncoknak országgyűlés mellőzésével történt megajánlása a hazai törvények kijátszása. Ezen merénylet tervének a prímás, az országbíró és a kancellár a szerzői.

Milyen büntetést érdemelnek ezek? — Halált. Aki a törvényt megsérti és az egész nemzetet megcsalja, hazaáruló és halálbüntetést érdemel.

Ezenkívül Ferenc még milyen módon csalja meg a magyar nemzetet? — Olyképen, hogy a törvények által biztosított sajtószabadságot megszünteti; az ennek védelmére kelő vármegyéket titokban azzal fenyegeti, hogy (mint Bujanovics udvari ügynök előtt zsarnoki szavakkal nyilatkozott) mihelyt a Franciaországba küldött sereg visszaérkezik, lefejezteti azokat, kik a hazai törvényeket oltalmazzák.

Miért tett Ferenc a magyar törvényekre esküt? — Hogy mint koronás király esküjét megszegje, a hazai törvényeket megsértse, az országgal nyomorult gyarmat gyanánt bánjék.

Eszerint Magyarország a bécsi kabinet gyarmatának tekinthető? — Igen. A magyar király épen olyan kevéssé gondol arra, hogy Magyarországon lakjék, mint Anglia, Spanyolország, Portugália királyai és a hollandiai Stadthonder nem szándékoznak gyarmataikban tartózkodni; pedig Magyarország szomszédja Ausztriának. Miként a nevezett uralkodók türhetetlen vámokkal terhelik a gyarmatok árucikkeit, úgy a bécsi kabinet is a magyarországi termékekre mintegy 50% értékű vámokat vet ki. Az aranyat, ezüstöt, rezet és vasat a spanyolok viszik ki olyan szabadon Mexikóból, mint ahogy ezen ércek Magyarországból Bécsbe szállíttatnak. A bécsi kabinet egynémely pénzekre kegyesen alkalmazza ugyan a Magyarország patronájának képét, de ez a patrona eddig nem könyörült a német kabinet alatt álló magyar nemzet nyomorúságán.

Vajjon gyalázatosabb volt-e a lengyelek sorsa az orosz és porosz uralom alatt, mint a magyaroké az osztrák alatt? — Egyforma mind a kettő. Miként az oroszok és poroszok a lengyelek, úgy az osztrákok a magyarok irányában idegenek.

Mit kell tehát a magyaroknak tenni, hogy a politikai jelentéktelenségből és az osztrák járom alól szabaduljanak? — A lengyelek példájára szent fölkelést kell szervezniök, a királyságot Ferenc kezeiből kiragadniok s köztársaságot alkotniok a nemeseket és nem-nemeseket egyaránt boldogító törvényekkel.

Köteles-e a magyar nemzet az osztrák házat törvényes uralkodónak elismerni? — Nem köteles. Ugyanis József mint gonosz bitorló az örökösödés fonalát megszakította. A nemzet Leopolddal nem kötött ünnepélyes szerződést, nem nyilvánította őt új uralkodó törzs gyökerének. Eszerint fia, Ferenc, az országnak nem igazi örököse, sőt ha az lett volna is, jogát a törvények megsértése következtében elvesztette, a magyar jogok bitorlójává, a nép zsarnokává lett.

Magyarországnak politikai helyzetére való tekintettel milyen nemzetek között kell elhelyezkednie? — Az oláhok és moldvaiak

közé; mert a lengyelek műveltség tekintetében a magyarokat száz esztendővel megelőzték. Minap a szárdíniaiak lerázták a piemonti igát; a magyarok ellenben türelemmel viselik a jármot.

Képes-e Magyarország magában fönnállani? — Igen. A legtermékenyebb területén élő kilencmillió magyar képes, helyes szervezkedéssel, mind a töröknek, mind a németnek ellenállni.

Meghagyható-e Ferenc a trónon, ha késznek nyilatkozik az országban tartózkodni és helyesen kormányozni? — Nem; mert a királyi ígéretek megbízhatatlanok. A királyok a legelső kedvező alkalom nyíltával szavukat megszegik, a népet szemérmetlenül megcsalják és ha elég erősek, irgalom nélkül súlyos iga alá hajtják; uralkodási rendszerük az önkényes, zsarnok kormányzásra ösztönzi őket. A csecsemők dajkára, a gyermekek atyára, az árvák gyámra szorulnak; királyra csak a buta nemzetek. A magyar nép nincs híjával az értelmességnek; csak a nevelés módszerét kell megjavítani. A nemzet tömegére nézve még a jó király is hasznavehetetlen állat; a nép gazdag vagyonát fölemészti, erkölcsi jellemét megrontja, nyomorba taszítja. A hűtlen király hazaárulónak tekintendő és halállal büntetendő. Ferenc butaságában mások hazugságait hirdeti, kormányzásra képtelen, ezért állandó gyámság alatt tartandó. Miért kell hát engedni, hogy kormányozzon, miután az ítélőképességet nélkülözvén, állandó gyámságra szorul.

MÁSODIK FEJEZET.

A magyarok politikai reformjáról.

Mily módon kellene a magyaroknak politikai helyzetüket megjavítani és a gyalázatos bécsi kabinet igája alól szabadulni? — Úgy, hogy a nemzet géniuszával összhangzóbb, jobb új kormányformát fogadnak el.

Miben álljon ez? — A magyar nemzet vegye ki a főhatalmat a király kezéből és hazáját szabad, független köztársaságnak nyilvánítsa.

Miben álljon a köztársasági kormányforma? — Mivel magyar nemzeten a Magyarországhoz csatolt tartományokban élő különböző nemzetiségű népeket is értjük: minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotni, külön politikai alkotmánnyal bírni és egymásközt benső szövetségre lépni. Magyarország tehát szövetséges köztársasággá (foederativa respublica) alakuljon, amelyben minden nemzetiség saját nyelvével, szokásaival éljen és vallását szabadon gyakorolja. A köztársaság boldogságához elegendő az, ha a nemzetek szövetséges viszonyban állanak egymáshoz.

Milyen alapon álljon a szövetséges köztársaság? — Minden társadalomnak külső és belső biztonságra van szüksége. Amaz

a külhatalmak részéről fenyegető bitorlást és sérelmeket hárítja el, ez a rend belső ellenségeit fékezi meg. Kifelé tehát Magyarország tartományai egységes, oszthatatlan köztársaság gyanánt lépjenek föl; a belső biztonságra való tekintettel szövetséges köztársaságot alkothatnak.

Miképen szervezendő a magyar köztársaság? — A magyarok két rendbe oszoljanak; az első a fő- és alsónemességet foglalja magában, úgy hogy a kettő között többé különbség ne legyen; a másik a nem-nemeseket, a városi lakosokat és a parasztokat. Mivel Magyarország tartományainak lakossága kilenc millióra megy, elegendő, hogy az egyetemes gyülésben (congressus generalis) 248 képviselője legyen, mely számnak felét a nemesek, másik felét a nem-nemesek választják. 30—40.000 nem-nemes válasszon egy képviselőt; a nemesek pedig, kik egymáshoz közel laknak és együttvéve 100—130.000 forint évi jövedelemmel rendelkeznek, szintén egy képviselőt küldjenek. Ezen egyetemes gyülés Budán vagy Pesten jöjjön össze s a nemesek és nem-nemesek két kamarájából álljon. Minden tizennégy napra felváltva nemes és nem-nemes képviselő választassék meg elnökké. A két rend közösen alakítson bizottságokat, például a közjólét, a közoktatás ügyeinek tárgyalására; azokban nemesek és nem-nemesek egyenlő számban foglaljanak helyet. A gyülés minden esztendőben új választással alakuljon meg, az elsőt kivéve, mely a reform művének befejezéseig maradjon együtt. Az alkotmány a kétkamara-rendszert és a következő elveket fogadja el: a végrehajtóhatalom teljesen a törvényhozótestülettől függ; a szövetkezett nemzetek tartományi gyüléseiken saját nyelvüket használják és a tartományi alkotmány kidolgozásában az ország alkotmányához alkalmazkodni kötelesek; a vallás gyakorlásában, az érzések nyilvánításában és írásban teljes a szabadság; a kereskedelem korlátozatlan; az igazságszolgáltatás ingyenes; a katonaság igazán nemzeti; tudomány és művészet gondozásban részesülnek.

Milyen lesz a különbség nemes és nem-nemes között? — Csak a nemesek bírnak korlátlan tulajdonjoggal. A királyi városokban, melyek ezentúl nemzeti városoknak neveztessenek, a nem-nemesek is szerezhetnek ingatlan tulajdont; a falvakban és mezővárosokban lakó nem-nemesek a nemesi birtokok bérlői lesznek és a haszonbért szerződésük értelmében készpénzzel, termesztményekkel vagy munkával (robot) szolgáltatják. A tulajdonosokra nézve ugyanis közömbös, vajjon hűbéri vagy bérleti rendszer keretei között kapják meg jövedelmüket. Egyébiránt minden nemes használhatja címerét és a lovashadseregben vállalhat szolgálatot.

Mit fognak e reformmal nyerni a nemesek? — Sokat. A nemesek három zsarnoktól: a királytól, a mágnásoktól és a főpapságtól szabadulnak meg; a második kamarába fölemelt és

a szolgaságtól fölszabadított nem-nemesekkel erős szövetségben egyesülnek és legyőzhetetlenekké válnak.

A reformált Magyarország milyen kereskedelmet folytathat? — Külsőt és belsőt. A szomszéd népek terményekben szegényebbek lévén, mint a magyarok, szükségleteik beszerzésében pénzt fognak Magyarországba behozni. Emellett a magyarok kikötőt nyithatnak Fiumében és Zimonyban; a törökkel kötendő kereskedelmi szerződésben a hajózást Zimonytól a Fekete-tengerig a maguk részére biztosíthatják. Horvátország és Szlavónia nagykiterjedésű erdőségei a Zimonyban építendő hajók számára alkalmas fát szolgáltatnak, tulajdonosaik számára mérhetetlen gazdagságot fognak fölhalmozni.

Azonban ezen reformációhoz szükséges pénzalapnak híjával van Magyarország? — Magyarország a haszontalan királyi méltóság eltörlésével rendelkezni fog a kamarai-, korona- és nádoriuradalmakkal, a bányákkal, a só-, vám-, sorsjáték- és harmincadjövedelmekkel. Ezekből és a papi javakból évi negyvenmillió jövedelemre számíthat. Mivel pedig Magyarországot államadósság nem terheli, a jövedelmek gondos kezeléssel szaporíthatók, s így a katonaság és a hivatalnokok fizetésére elégségesek.

Szükség lesz-e adófizetésre? — Nem lesz. A jövedelem a közszükségek fedezésére elegendő; kivévén sürgős rendkívüli szükség esetén, amikor mindenki a maga érdekében, csekély adót fizet.

A püspökök és a többi főpapok állítják, hogy ha az ő javaik profán célokra foglaltatnak le, a nemesek birtokai szintén veszélyeztetve lesznek. — Ez nem igaz. A nemesek javaik igazi tulajdonosai, azokat adományozás, örökösödés, vásárlás útján, tehát jogos eszközökkel szerezték. Jogtisztelő nemzet soha nem teszi azokra kezét. Az egyházi javakat a nemzet fegyverrel szerezte meg a rómaiaktól (??) és Szent Istvánnak, mint a nemzet képviselőjének engedte át, aki az ország rendei hozzájárulásával a haszonélvezetet, a kereszténység terjesztése érdekében, a főpapoknak és a szerzeteseknek adományozta. A cél el van érve; a főpapok, kik a kereszténységet terjesztették volt, eléggé élvezték javaikat. A mostaniak ágyasokat, rimákat, rokonokat gazdagítanak, Istennek csak szóval szolgálnak, lelkük világi érdekeken csüng, jövedelmeiket megvesztegetésre használják. A nemzet a gonoszul használt jövedelmeket a javakkal együtt jogosan elveheti tőlük.

Joga van-e a nemzetnek lelki célokra rendelt javakat profán célokra fordítani? — E javak tulajdonjogát a nemzet mindig fönntartotta magának, csak a haszonélvezetet engedte át a király közvetítése mellett, a főpapoknak. Egyébiránt a szegénységet enyhíteni, a szűkölködő lelkészeket segíteni, a koldulást megszüntetni, inkább tekinthető lelki célnak, mint a jövedelmeket lakmározásra, fényűzésre, ágyasok és más romlott népség gazdagítására fordítani.

HARMADIK FEJEZET.

A magyarok fölkeléséről.

Mikép érhetik el a magyarok a reform megvalósítását? — Az osztrák zsarnokság, a főpapok és a mágnások ellen indított fölkeléssel.

Mikép kell a fölkelést szervezni? — Mihelyt a reformátorok társasága a katekizmus terjesztésével elég számossá és kiképzetté válik, vagyis az összes vármegyék nemességének előkelőbb tagjait magában foglalja: titokban föl kell hívni csatlakozásra a nem-nemeseket és közölni velük a katekizmust. Két-három szomszéd vármegye összefogva, nyomasson ki az osztrák ház, a mágnások és a főpapok ellen indítandó felkelésre szólító fölhívást, melynek befejezését így fogalmazzák meg: »Polgárok ragadjatok fegyvert! Esküdjünk meg, hogy inkább életünket, mint szabadságunkat áldozzuk föl; inkább meghalunk, mintsem az osztrák háztól továbbra függjünk; inkább a legsúlyosabb szenvedéseket vállaljuk, hogysem a magyar állam integritásának védelméről lemondjunk!«

Mit kell a magyar katonasággal cselekednünk? — Az ország határain kívül levő csapatokat, büntetéssel fenyegetve, haza kell hívni; az itthon levők a nemzetiszínű zászló alatt esküdjenek föl.

Könnyen megindítható-e ilyen fölkelés? — Könnyen. A franciák ugyanis kijelentették, hogy minden nemzetet, mely irántuk barátságot táplál, megvédelmeznek. A lengyelek velünk fognak tartani; a törökök az osztrák ház gyöngítésének örvendeni fognak; Stíria türelmetlenül várja, hogy miután a magyar nemzet az osztrák igát lerázta, Magyarországgal szövetségre lépjen. A föladat tehát csak abból áll, hogy nehány német ezredet az országból kivonulásra kényszerítsenek.

Mit fog ezen eset bekövetkezésekor a bécsi kabinet cselekedni? — Fájdalmat fog érezni. Későn fogja fölismerni a rá váró pusztulást; Ausztria a korábbi főhercegi állásra fog visszatérni. A cseh nép szintén arra gondol, hogy elválik a cselszövő osztrák kabinettől, mely ily módon fölhalmozódott gonoszságaiért és elkövetett bűneiért lakolni fog.

A haza nemes és nem-nemes polgárai, ragadjatok fegyvert! Testvéreinknek a németországi harctereken kiontott ártatlan véréért álljatok bosszút! Észszerű kormányformát szervezzetek, hogy a század végén nemzetünket szabad alkotmány boldogítsa.[1]

[1] Hajnóczy az általa másolt példány végén sajátkezű német nyilatkozattal elismeri, hogy a kézirat a Martinovicstól kapott katekizmusnak másolata, melyet ő készített. Laczkovics és Szentmarjay kijelentik, hogy a katekizmus azonos tartalmú azzal, melyet ők Martinovicstól kaptak. Sigray gróf kinyilatkoztatja, hogy ez a katekizmus azzal, amit vele Hajnóczy közölt, tartalmára nézve azonosnak látszik; csakhogy az utóbbiban néhány helyen »kevésbbé durva« kifejezések fordultak elő.

III.

»Az emberek és polgárok katekizmusa, melyet írt Democrite la Montagne francia polgár, most pedig magyarra fordíttatott.«

ELSŐ RÉSZ.

Az emberről.

Micsoda az, amit embernek neveznek? — Ez egy elmés és értelmes állat.

Micsoda az, avagy mit tészen az a szó elme és értelem? — Az egy olyan tulajdonság, mely által az ember magának gondolatokat, ítéleteket, elmeskedéseket s okoskodásokat formálhat, mely által az elmult dolgokról emlékezhetik és a jövendőbeliekről vélekedhetik.

Vagyon-e az emberben az elmén kívül még egyéb valami? — Igenis vagyon, a teste tudniillik, mely testi erőkkel adományozva vagyon, hogy ezek által, vagyis ezek segedelmével az elméjének s értelmének indításait, vagyis indulásait segíthesse.

Mi leszen az emberből, ha elméjének útjait nem követi? — Egy állat, mely a testezete szerint embert mutat ugyan, de amely belsőkép sem egyéb baromnál.

Mit mond tehát az elme és az ész az embernek? — Tartsd meg az életedet, tápláld magadat és tedd magad boldoggá.

Miként tarthatja s táplálhatja magát az ember, s miként lehet boldoggá? — A munka, vagyis dolog által, mely által testi és elmebeli szükségeinek eleget tehessen.

Melyek ezek a szükségek? — Magát eledellel táplálni, ruházni, lakóhelyet szerezni, talentumait gyakorolni, nagyobbítani és kiélesíteni.

Milyen eszközökkel elégítheti ki az ember a maga szükségeit? — Mindazokkal, amelyeket az embernek elméje mond és mutat, például ingó és ingatlan jószágnak a megszerzése, a kereskedés, mindennapi kézimunkák, földművelés, tudományos tanulmányok, mesterségeknek űzése és művelése.

Mit kell az embernek cselekedni, hogy elméje az előszámlált eszközöket megmutassa? — Azon kelletik iparkodni, hogy az elméje ne betegeskedjen.

Melyek az elme betegségei? — A tudatlanság és vakonhívés. Ez a két betegség a tévedést nemzi, mely azután szokásba menvén az ember szívén uralkodik s végtére egész barommá teszi.

Mit kell tehát a tudatlanságnak és vakonhívésnek ellenébe állítani? — Tanítást, oktatást, tapasztalást, s ebből származandó következtetést, tudniillik a felvilágosítást.

Miben áll tehát ezen orvosságoknak ereje, mely által az ember boldoggá tétethetik? — Nem egyébben, hanem: »Légy szabad s vezéreljed szabadságodat elméd által«.

Lehet-e az embernek az ő szabadságának kigyakorlásában alkalmatlanságokat s hátráltatásokat szerezni? — Igenis, és azt legfőképen a hozzá hasonló embereknek rosszasága által.

De miben támadhatják meg leginkább az embert, hogy szabadságának kigyakorlásában hátráltassék? — Kétféle dologban, tudniillik életében és tulajdon vagyonában.

Mit teszen ez a tulajdon vagyon? — Egy oly dolgot, mely egyedül az emberé magáé és senki egyéb másnak ő kívüle semmi közössége, sem része hozzája nincsen. Ezt nevezik tulajdon vagyonnak, proprietas.

Hányféle tulajdon vagyonok vannak? — Kétfélék, melyek közül egyikök az emberrel születik, úgymint a gondolkodhatás, igazságnak szabad kimondhatása és ennek akármiféle módon más emberrel való közlése; a másik szerzett tulajdon vagyonnak neveztetik, úgymint jószágnak, szántóföldeknek, réteknek, házaknak, ruhának, pénznek s a többi szabad megszerzések.

Lehet-e valakinek az emberek közül arra hatalma, hogy egy más hozzá hasonlót megfoszthasson, s szabadsága kigyakorlásában s a tulajdon vagyona használhatásában akadályoztasson vagy hátráltasson? — Először nem lehet semmi ember, sem olyas emberi hatalom, mely az ő magához hasonlóját halállal megbüntethesse; mert az embernek élete a természet ajándéka, tehát csakis a természet veheti egyedül el tőle. Másodszor, minthogy ő szabadságának kigyakorolhatása és a tulajdon vagyonnal bírhatás az embernek maga személyes fönntartásából önkényt foly, és ezen fönntartásnak belénk öntött s velünk született kívánhatása a legártatlanabb, legszentebb és természeti juss, következik az, hogy semmiféle embernek, sem emberi hatalomnak legkevesebb jussa sem lehet az ő maga szabadságában s tulajdon vagyonában megtámadni. Harmadszor, minthogy az emberek egy rendféle hasonló állatnak szereit, vagyis nemeit teszik, természetes az, hogy jussaikban is hasonlók és szükséges ezen egyenlőséget önnön közönséges boldogulásukra nézve mindnyájan fönntartsák.

MÁSODIK RÉSZ.

A polgárról.

Mit kellessen az embernek cselekedni, ha a rosszak valakinek életét, szabadságát a természet törvényeinek megvetésével megtámadják? — Akkor éreztetni kell velük a maga jussait az embernek, azaz, hogy erőszakos elnyomásnak erővel kell ellenállani.

De ha egy embernek elegendő ereje nem volna az ilyen erőszakoskodásnak ellenállani, mit kellessen akkor neki tenni? — Akkor szükséges, hogy valamennyien, kik az efféle erőszakoskodás alatt szenvednek, magukat bizonyos nyilvános egyesülés által egybeszövetkeztessék és így formálják azon társaságosodást, melyet polgári társaságnak neveznek.

Mi lehet ezen társaságnak a vége és célja? — A közönséges és különös biztosság; azaz a társaságokban levő minden egyes tagnak, vagyis úgynevezett individuumnak az ő biztossága.

Miként neveztetnek a polgári társaságnak tagjai? — Polgároknak hivatnak, minden egyéb (király, herceg, báró, marquis, nemes, pap s a többiféle) titulusok és privilégiumok igazságtalanok és gonoszak, minthogy a társaságnak összeegyesülését és egyenlőségét sértik.

Miben áll a társaságoknak megegyesülése, vagyis az úgynevezett contractusa? — Az ebben a formulában áll: Mi ezen polgári társaságnak egybeszövetkezett tagjai akarunk egész testi s elmebeli erőnkkel mindenféle erőszakoskodó elnyomatásnak ellenállani, fönn akarjuk természetes törvényeinket tartani, úgymint életünket, szabadságunkat, vagyonunkat és egyenlőségünket.

Milyenek az eszközök, melyek által ezen egyesülést, vagyis contractust fönn lehessen tartani? — Ezek a törvények, melyeket a bölcsesség föltalál, a szívnek egyenessége mutat.

Mit tészen az tehát, amit törvénynek neveznek? — Ez a népnek az ő közönséges és legfőbb akarata, mely által az országnak, vagyis úgynevezett státusnak biztosságát igyekszik fönntartani.

Kelletik-e valamennyi polgároknak ezen törvényhozásnál jelen lenni? — Igenis, vagy személyesen kinek-kinek, vagy pedig a maguk megyéjéből választott küldöttek vagy képviselők által.

De miért? — Mert minthogy a törvényhozásnak alkalmatosságával mind a közönséges, mind pedig minden egyes személynek különös haszna forog fönn, emiatt szükség, hogy a társaságnak minden tagja jelen legyen a törvényhozásnál és mivel másként is az emberek egyenlők, hasonlók természetes jussaikban; senkit tehát abból kizárni a polgári társaságegyesülésnek megsértése nélkül nem lehet.

Van-e valami, ami a népet ezen törvényhozásban akadályoztathatná? — Semmi sincs; mert a népnek a testi és elmebeli erőik a legfőbbek, ezek mind külső, mind belső akadályokat, melyek az egész országot rendetlenségre, elnyomatásra vagy egész felbontásra siettetik, meggyőzhetik; és ezek épen azok az erők, melyek a népnek az ő legfőbb hatalmát és fejedelemségét teszik.

Melyek a tulajdonai azon polgári társaságnak, ahol a társaságegyesülés, vagyis a contractus fönntartatik? — A következendők az ő tulajdonai: tudniillik a gyökeres törvényeknek egybe-

szedése, melyet constitutiónak neveznek és amely az életét, szabadságát, tulajdon vagyonát és egyenlőségét minden különös polgárnak és ismét közönségesen valamennyi polgárokkal egyetemben fönntartják: a kormányzat, vagyis a kiszolgáltató, ügyviselő és törvényszékes hatalom.

Mi módon kelletik a társaságoknak különféle hatalmának lenni? — A constitutió elkészíttetik vagy maga a nép, vagy az ő nemzeti összegyülésbe küldött képviselői által, kiknek is ő határozatlan hatalmat ad által. A törvényszerző testnek mindig lábon kell állani, hogy a constitutióban meghatározott értelem szerint hozzon törvényeket; amely törvényhozótest hasonlóképen a népnek képviselő-küldötteiből vagyon összeszerkesztve. Végtére a kormányzat, vagyis igazgató hatalom felállíttatik avégre, hogy a törvényhozótest által hozott törvényeket végrehajthassa; de ezen igazgató hatalom mindenkor a törvényhozótestnek hatalma alatt vagyon s tőle függ.

Kell-e a nép fejedelemségében és a kormányzatban valamely rendtartásnak s hatalom kigyakorlásnak lenni? — Igenis. A népnek fejedelemsége gyakoroltatik először az első összegyülekezetekben, vagyis a népnek kisebb részében (?), amely a maga képviselőit magának kiválasztja és az általuk elkészített constitutiót vagy jóváhagyja, vagy pedig el nem fogadja s másként dolgoztatja; másodszor a választó gyülekezetekben, melyek a hivatalokra léphető személyeket megnevezik; harmadszor a nemzeti közgyülekezetekben, melyeknek hatalma alá vagyon a más kétrendbeli gyülekezet is vetve. A kormányzatnak szintannyi miniszterei, vagyis comissariusai vannak, mint ahány ágazatja vagyon. Ennek hatalma alá vannak vetve egy osztálynak, vannak az ő köztanácsai. Ezek felosztódnak több közönségekre s ezek ismét több szakaszokra (?). A katonaság, az ország jövedelmeivel való gazdálkodás, büntetőtörvény és igazság kiszolgáltatása, nemzeti nevelés, kereskedés, tengeri erősség és kereskedés, mesterségek üzése s tudományok sat. szintannyi különös ágai a kormányzatnak, melyeket különös kiügyelő hatalmak által kelletik viseltetni és végrehajtatni.

Vagyon-e valami különös kikülönböztetés a polgártársaságban? — Csak a hivatalokban s tisztségekben levő tagoknak engedtetik valamely felsőbbség, mert ők a törvényeknek nevében parancsolnak; ugyan emiatt valamennyi a közakarattól rendelt hivatalokat különös megbecsüléssel kelletik tisztelni.

Milyen tulajdonságoknak kelletik az olyan polgárnak lenni, aki valamely hivatalba akar lépni? — Szükség, hogy tökéletes, értelmes s talentumos ember legyen, mert egy a másik nélkül elégtelen. Egy értelmes s praktikus gazember szinte olyan veszedelmes rosszasága által, mint egy esztelen tökéletes az ő ostobaságával.

HARMADIK RÉSZ.

A martalékságról.

Micsoda a martalék? — Ez egy olyan ember, melynek akarata az urának hatalmától függ.

Kinek nevezik a despotás kormányzat alatt a martalékot? — Jobbágyoknak neveivel becsteleníttetnek meg.

Miben áll a despotás kormányzat? — A népfejedelemségnek magához erővel lett ragadományából, törvénytelen uralkodásból, vagyis, mint mondják, usurpatióból.

Miként lehet a népnek fejedelemségét magának törvénytelenül tulajdonítani, vagyis usurpálni? — Úgy hogy egy vagy több emberek a polgári társaságnak főhatalmat magokhoz erővel ragadják; az első esetben monarchiának, másikban pedig aristokratiának nevezik.

Milyen a természete az efféle kormányzatoknak? — Mind a kettő kínzó és tirannuskodó. Ha egy ember, kit királynak vagy császárnak neveznek, vagy pedig egynehány familiának kis száma önként kedve szerint a nemzet nagy összességének életével, vagyonával és sorsával rendel, parancsol és játszik.

Melyik az első mód nélkül káros és hibás rendetlensége ezen kormányzatoknak? — Az, hogy a nép maga egyedül kényteleníttetik a király és aristokratáknak boldogítására munkálódni, addig míglen ő maga inségben, nyomorúságban és szegénységben sínlődik.

Miként játszanak és élnek vissza a királyok és aristokraták háború idejében a néppel? — Ők önnön hasznukért indítják a háborút s parancsolják a népnek, az uruk ellenségei ellen marsirozni; emellett a nép kényszeríttetik a háború folytatásához mindent előhozni, adni, úgymint pénzt, eledelt, hadi eszközöket és szereket.

Miféle szokott lenni ezen háborúnak vége? — Nem egyéb, hanem hogy a nép a háborúban, mint a barom a mészárszékben megölettetik, a gazdasága eltékozoltatik, a taxák és adók megtetéztetnek, a törvénytelen uralkodóknak, vagyis usurpátoroknak adósságai többesednek; és annyival hatalmasabbá és tirannuskodóbbá teszik őket, mennyiben a nép ezen előszámlált áldozatok által meggyengíttetik és elszegényedik.

Tanácskozásra hívják-e a jobbágyokat akkor, mikor az említett kormányzatok az adót nagyobbítani és feljebb emelni akarják? — Nem. A jobbágyok, minthogy az ilyen kormányzatoknak valóságos martalékok s kik nem merik szándékukat s akaratukat kimutatni, kényteleníttetnek az adókat, akármely nagyok legyenek is, az ő törvénytelen hatalmaskodóinak vagyis usurpatorainak önként kedve szerint adni s kifizetni.

Vagyon-e valamely különbözés a szarvasbarommal és martalékokkal való bánni mód között? — Éppen semmi; mert

valamint a gazda a szarvasmarhát, midőn az ekét húzza, kedve szerint gyengíti, úgy a királyok és aristokraták az ő jobbágyukat, vagyis martalékukat kedvök tetszése szerint igazgatják s rudalják.

De a királyok és aristokraták segítik a jobbágyokat az olyan szerencsétlen esetekben és időkben, melyek szükséget és éhséget jövendölnek? — A szarvasmarhák gazdái szint azt cselekszik marhájukkal, de mind ezek, mind amazok, tudniillik a királyok és aristokraták csak azért cselekszik, hogy őket a jövendő dologhoz s igahúzáshoz megtarthassák, melyből azután gazdaságukat és kincseiket meríthessék és szaporíthassák.

NEGYEDIK RÉSZ.

A felzendülésről vagyis insurrectióról.

Elvesztette-e egy martalék az ő természetes jussait? — Nem, éppen nem. Az emberiségnek jussait semmiféle módon nem lehet sem elenyésztetni, sem megsemmisíteni. Amíglen egy ember él, ennek mindig jussa vagyon az ő maga szabadságát, életét, vagyonát és egyenlőségét fönntartani.

Miféle hathatósága lehet a tirannus erőnek az emberiség jussai ellen? — Egy tirannusnak arculata s formázata hallgatásra hozhatja ugyan az embernek természetes jussait, de mihelyest ez jó alkalmatosságot találhat a martalékos láncainak összetörésére, azt azonnal föltámadás által meg kell neki cselekedni.

Mit tészen a felzendülés vagyis insurrectió? — Ez a nemzeti erőnek a tirannusai ellen való kiterjesztése. A föltámadás a martalékságoknak a vége és a szabadságnak a kezdete.

Miként formáltatik a föltámadás, insurrectió? — A martalékok nem győzvén tovább a raboskodásnak igája alatt nyögni, akár írások, akár tanácskozások által közönséges gondolkozó módot s egyeztető vélekedéseket terjesztenek el az emberek természetes jussairól; ezekután a martalékok közül azok, kiknek legtöbb talentumai vagynak, az egész népnek elébe terjesztik s leírják a királyok s aristokraták gonoszságait, s riadással fogják a népet gerjeszteni s nekik mondani: »Fegyverre polgárok, esküdjünk meg arra, hogy vagy meghalunk, vagy szabadon élünk!«

Mit kell a népnek a föltámadások idejében cselekedni? — Az egyféliek kötelesek fegyvert ragadni: a zsoldos katonák az ő polgártársaikhoz és felebarátaikhoz fogják magukat csatolni; mások ismét a föltámadáshoz való dolgokat, eszközöket és szereket fogják folytatni és gyakorolni. Szükség, hogy a nép azonnal válassza a maga küldötteit a nemzeti gyűléshez, mely időhalasztás nélkül egybe fog állani a tirannusok s az ő eszközlő társainak s udvarosainak tüntetésére és végtére a tirannuskodó kormányzat gonoszságainak eltörlésére.

Vagyon-e elegendő ok arra, hogy az európai országokban és birodalmakban insurrectió támadjon? — Igenis sok mindenféle tartományban, kivévén Franciaországot és Schweicországnak egy némely részét, mivel Európának valamennyi országai némely familiák által az ő önnön hasznuk nevelésére intézve kormányoztatnak s a nép a feudale systemák igája alatt nyög, sem szabadságának, sem tulajdon vagyonának, sem egyenlőségének, sem biztosságának jussai bizonyos bátorságban nincsenek, a szegénység, koldusság, megalacsonyodás, alázódás és megvettetés az ő egyetlenegy öröksége.

Elegendő-e a nemzeti erő a feltámadásnak folytatására és a szabadság megnyerésének visszatérítésére? — Ez egy tagadhatatlan principium a politikában, hogy amely nemzet szabad akar lenni, szabad is lehet; egy önmaga nemzetétől elhagyott tirannus visszatér a maga semmiségébe s a nemzetek összessége könnyen elnyeri s fölkoncolja a megerőtlenedett oroszlányát.

Miféle módon és eszközökkel kelletik a föltámadást vezetni s egyengetni? — Testi erők hathatósságával, talentumokkal és tökéletességgel.

Mit kelletik a hazaárulókkal akkor cselekedni? — Szükség őket akkor a szabad nemzetnek boldogulása végett mind föláldozni s elvesztetni.

Miféle kormányzatot kelletik a föltámadás után behozni? — Az egyesegyedül való democratica respublicát, mivel ez egyedül rajzolja a föltámadásnak célját, mely az embernek természetes jussainak fölállításában áll.

Miféle külömbözés vagyon egy fölvilágosodott és elpallagosodott tudatlan nemzet között a föltámadásnak ideje alatt? — Az első megváltoztatja az önkényes kormányzatot s visszanyeri szabadságát vérontás nélkül; a másik is hozzájut ugyan, de csak háborúskodás, gyilkolások, ölettetések, zűrzavaroskodások által, melyek eleintén nagy egyenetlenséget és galibát okozhatnak ugyan, de utoljára rendtartás és szabadság bimbóznak ki belőle.

Kicsodák azok, kik az emberi nemzetet így sanyargatják és a föltámadást ily szükségessé teszik? — A privilegiált-rendek; úgymint a királyok, nemesség és papok. A filozófia ezeket úgy nézi, mint három különféle ostorát az emberi népnek.

ÖTÖDIK RÉSZ.

A királyról.

Mit tészen a király? — Ez egy ember, mely a nemzettel és annak vagyonával önként való kedve s tetszése szerint bán, magának tulajdonítván a hatalmat, melynek ereje mellett azt mondja, hogy ő szabadon eladhatja és veheti az embereket, cserél-

heti az országokat, megengedhet a vétkeseknek, s megbüntetheti azokat, kik az ő akaratának ellenállnak.

Milyen az eredete a királyságnak? — Mindenféle társaság eleintén democratiai forma által igazgattatta magát; de nemsokára egy a többi polgártársai között találkozott, ki őket kevélységben s hadi vitézségben fölülhaladta; ez a nemzetet háborúba vezette, győzedelmes s tartományokat hódító emberré lett; a tudatlanság, mely akkori időkben uralkodott, őket bálványná változtatta, s így történt meg az, hogy a nemzet a maga főhatalmát neki általadta, mellyel ő azután visszaélt, a szabad embereket jobbágyokká tette s az elvakult nép nyomorúságának árával magát imádtatta.

De azt mondják, hogy a király a hatalmat az Istentől tartja? — Épen nem. Ez csalás, költemény, imposztúra, melynek segítségével a sötétségnek száz esztendeiben önnön hasznukat növelték a királyok, hogy magukat rettentőbbekké tehessék és a kikölteményezett Istennek haragja által megerősíthessék önnön hatalmukat.

Vagyon-e egy nemzetnek hatalma királyát a trónusról letaszítani? — Nemcsak hogy teljes hatalma vagyon a nemzetnek a királyság elrontására, de azonfelül szükséges ezt neki megcselekedni, ha szabadon akar élni s a legszentebb jussait hátráltatás nélkül akarja kigyakorolni.

De én úgy tartom, hogy ezen cselekedetre csak akkor szükség szorulni, midőn a királyok rosszak, gonoszok, és nem mikor igazak, okosak és jók? — De nemcsak akkor, hanem minden alkalmatosságban és esetben. Ha a királyok gonoszok, a királyság, mely nekik ezerféle módot nyújt kezeikbe a népnek kínzására, valóságos gonoszság leszen; ha a királyok jók, a királyi igazgatásnak systemája, mely az ő természete szerint úgyis mindig gonosz és tökéletlen, a miniszteréknek kezei által gyakoroltatja ki a maga királyi mérgét. Az első esetben a nép és a király, és királyi systema által sanyargattatik, a másikban mind a királyi igazgatás systema, mind pedig a miniszterek által kínoztatik.

Milyeneknek kell azoknak a tulajdonságoknak egy olyan királyban lenni, aki elegendő volna ő maga népét boldogítani? — Egy oly királynak az egész nép nagy összességére nézve több okossággal és tökéletességgel kellene bírni, mintsem az egész nép bír, mivel minden egyes polgár a maga különös boldogságát a királynak tehetségétől várja.

Lehetséges-e efféle királyt látni, vagy valahol a földön föltalálni? — A természet sohasem termesztett ily nagy mérhetetlen okosságú, sem ily nagy tökéletességű embert; lehetetlen tehát, hogy egy király is lehessen a földön, aki az egész népet boldogíthassa. Minden király vagy maga csal, vagy ő csalattatik meg az ő udvari tányérnyalogatói által; hol gonosz indulásból kínozza a népet, hol pedig ostobaságával ostorozza őket.

Tartandók-e legalább azok a jók, melyekkel a királyok némelykor az alattvalójukat igazság színe alatt megjutalmazzák? — Épen nem, mert ha egy a történet alatt lett jó király meghal, azok a jók, melyeket ő adott, vele együtt elmúlnak, a következendő maradékainak s örököseinek önkényes akaratoskodásai és makrancoskodásai mindent megváltoztatnak. Jusson eszedbe ez a közmondás: »Novus rex, nova lex — Új király, új törvény«.

Milyenek az eszközök, melyekkel a királyok nyomják s kínozzák a népeket? — Ezek többfélék, de imhol a legfőbbek: tudniillik a kevélység, pompa, buja tékozlás, megvesztegetés, háborúskodni s országokat hódítani vágyoskodás, az ő önnön hasznuk s tekintetei, a tudatlanság és a népnek az ő nyomorúsága.

Miben áll a királyoknak kevélysége? — Abban, hogy a népet maguktól messze eltávoztatják; a palotájukba visszavonják magukat s messze távoznak a népnek összetódult csoportjától, amely őket táplálja; audienciákat adnak, kevélyen fölráncosodott homlokokkal, sokféle udvari ceremóniák között megparancsolják a hozzájuk folyamodóknak, hogy térdet-fejet hajtsanak előttük és az igazságot, melynek kiszolgáltatásával a népekhez kötelesek, kegyelemnek nevezzék, végre valamennyi instánsoknak megalacsonyító szavakkal kelletik magukat instanciájukban ekképen aláírni; úgymint: »kevély, tökéletlen s ostoba felségednek legalázatosabb, legengedelmesebb szolgái, jobbágyai, vazallusai«.

Miben áll a királyoknak pompája? — Ez véghetetlen s kimondhatatlan költségű. Aki magát eziránt teljességgel el akarja hitetni, nézze meg egyszer a császárnak vagy magyarországi királynak a koronázását; egy Dauphinnak, midőn még Franciaország jobbágyi s raboskodó állapotban volt, az ő házasságát, egy spanyol királynak fityegtető, gorombásan kevélyes méltóságát, lengyel királynak fölmagasztalását és a római pápának az ő három koronája fölmitrázását, akkor kiki el fog hitetődni abban, hogy az ő pompájuk kimondhatatlan költségű; ezt pedig a község mint saját izzadságának s véres verejtékének gyümölcsével fizeti, amíglen ő maga nyomorúságban sínylődik azért, hogy a gyenge és esztelen emberekkel elhitethessék azt, hogy a királyok a többi emberi nemzetnél feljebbvaló lételek.

Miben áll az ő buja tékozlásuk? — Ennek sincs sem széle, sem hossza, sem kezdete, sem vége. A temérdek paloták, kertek, vadaskertek, testőrzők, drága ingó-bingó jószágok, ezüst-arany edények, gyöngyök, gyémántok, kamarás urak, udvari dámák, ágyasok, kuplerek, kuplernék, gombos nagy parókájú fodros miniszterek, kocsisok, inasok, lovászok, palota-inspektorok, consiliáriusok, komédiásnék, esztendős zsoldosok, »pensionati«, véghetetetlen ármádiák, melyeket ők, úgymint szintannyi darabantjukat nézik, melyek készek az ő kevélységüket, tirannuskodó

kínzásaikat segíteni. Csak azok mind még más száz többfélékkel együtt, ami az ő tékozlásukat teszik; még pedig mindez sem elég az ő telhetetlen tékozlásaiknak, melyekkel a világot csalni s vakítani akarják, beelégítésére s meghatározására.

Miként szoktak a királyok a megvesztegetéssel élni? — Az egész népnek szerencséje kezeikben lévén, vele önként, kedvök tetszése szerint élnek. A megvesztegetés a legnagyobb visszaélés, melyet a néptől s az egész nemzettől kizsarolt kincsekkel elkövetnek. A követek, kik nem egyebek privilegiált spiónoknál, temérdek summákat fizetnek idegen udvarok minisztereinek megvesztegetésére. A spiónok titkosan lappangó kémek, sok milliókat esznek meg; a királyok megfizetik az elárulást s megbüntetik az elárulókat, alacsonyra gerjesztik az embereket, és mégis úgy tettetik magukat, mintha a tökéletességet s jó erkölcsöket szeretnék. A megvilágosodott, nagyravágyó buta embereket pénz által magukhoz csatolják, az eszteleneket pedig hitvány, nevetséges titulusokkal magukhoz csábítják; így rontják meg a községnek tökéletességét s nagyobbítják a nemzetnek feslettségét.

Milyen az országokat hódítani való vágyódásoknak az ő következése? — A királyok elkezdik a háborúkat avégre, hogy országokat, melyekhez semmi közük, igazságuk vagy jussuk nincsen, meghódítsanak, melyeknek a vége az, hogy az országnak kincsei elpazaroltatnak, az ország elnéptelenedik, városok megromlanak, faluk, mezők elpusztulnak, végtére egy szóval egész nemzetek koldustarisznyára szorulnak.

Miként gazdálkodnak az ország kincseivel? — Gazul, gonoszul; valamennyi királyok mind torkig adósok. Valamennyi taxák, porciózások, magános kereskedések, melyektől a többi embereket többi hasznuk gyarapíttatása végett gonoszul, igazságtalanul kizárnak, mégsem elegendők még csak az adósságok intereseinek lefizetésére. Csak különféle színezéssel az ország kincseivel tékozolva gazdálkodó miniszterek által kikoholt s mesterséggel feltalált taxázások palástjával titkolhatják egyideig az ő szemtelen pazarlásukat. Angliában felülmúlja az esztendőbeli jövedelmet a költség tizenhétmilló sterlingnyi fonttal, Ausztriában 30 millió forinttal, s úgy a többi.

Mit kell tehát a népnek cselekedni, hogy bankrottságra ne jusson? — Azt, amit Franciaország cselekedett, a királyságot elrontani, demokráciai respublicát fölállítani, jó nemzeti gazdálkodás által az adósságokat lefizetni s a tirannust az ő minisztereivel együtt megbüntetni.

Miért fogják a királyok a tudatlanságnak pártját? — Azért, mivel az ő igazgatásuk csupa gonoszság, kényteleníttetnek azt a tudatlanság sötét felhőivel befátyolozni. A tudományok, tanulás, oktatás, felvilágosítás elszélesztik a tudatlanságnak sötét felhőit, a beálarcozott képet lelárvázzák, a népnek sorsát megjobbítják s

épen emiatt gyűlölik a felvilágosítást s agyarkodva védelmezik a tudatlanságot, hogy azonfelül még örömük is lehessen az olyan bűnökért, melyeket az emberek tudatlanság miatt nem ismernek, s melyekkel ők a tanulás, szabadnyomtatás, írás, beszéd ellen tett tilalmazásokkal egyedül okai, őket megbüntetni s a józan szabadgondolkodó s emberiség jussait védelmező módon beszélőket felakasztatni.

Miféle következése és hathatósága lehet a királyok ily gonosz magukviselésének a népnek szívére és szokásaira? — Igen rossz és veszedelmes; mert minthogy az emberek tudatlanságban, ártatlanságban születnek s emellett a királyok által kirendelt nevelésnek módja szerint tökéletlenül s ostobán felneveltetnek, idő folytával a királyoknak minden rosszaságait hibáival és gonoszságaival együtt magukba szívják s ezeket követik, a nemesség és gazdagok majmozzák az ő kevélységüket, pompájukat, buja tékozlásukat s minden más egyéb tökéletlenségeiket, melyek által magukat bűnösökké teszik; így az alattvalóknak szívei megalacsonyodnak, kótyavetővé, csúszó-mászóvá s egész elrontottakká lesznek, a népnek elszegényedése miatt azután sok tolvajok, haramiák támadnak, kik azután ölik, fosztják az embereket, a csendes polgároknak vagyonai egész biztalanságra jutnak. Regis ad exemplum totus compositus orbis; milyen az úr olyan a szolga.

Honnan vagyon az, hogy Franciaországban revolucio, vagyis országkormányzás megváltoztatás ideje alatt annyi sok hazaáruló gazemberek vagynak? — A francia monarchiának az ő kínzó, sanyargató országigazgatásának meghatározott formája, systema és franciáknak teremtő észlángja (genie) nagy világosságot terjesztettek a nép között, mely neki az elragadt szabadságát megnyerni való vágyódást szívében gerjesztette, de egyszersmind a régi kormányzatnak ragadó, dögleletes nyavalyájából, mely őket megrontotta, még ki nem gyógyulhattak.

Mondd ki tehát a végső sententiát a királyokról? — Egy jó király nehéz és haszontalan terhe az országnak, mely a népnek jó hevességét kiszívja, zsírját kifakassza, mely azután elszárad, kiaszalódik s koldusságra jut; egy gonosz király pedig minden gonoszságnak, melyek a monarchiában történnek, kútfeje.

HATODIK RÉSZ.

A nemességről.

Mit tesz a nemesség? — Ez az embereknek egy oly némely rendje, mely a polgári társaság felszentelt kötelességének végbevitelétől kivétetve vagyon, mely magát a népnek összességétől feljebb való lételűnek gondolja lenni. Magát a többi polgári társainál feljebb valónak s nemesebbnek lenni ítéli. Ugyanazon okból

a népnek többi összességét kanáliának, parasztnak s más egyéb zsivány, cudar állatoknak nevezi.

Honnan jön az eredete? — A nemességnek eredete hasonló a királyokéhoz; az első győzedelmes vitézek, midőn királyokká lettek, némelyek az ő társaik közül a polgári társaság kötelékeinek végbevitelétől különös kikülönböztetések s kivételeket, azaz privilegiumokat nyertek. A királyok erre könnyen reáállottak, hogy velük együtt törvénytelenül uralkodhassanak a népeken s ezeket kínozhassák és minthogy hajdani időkben azt vélték az emberek, hogy az egy valóságos érdem, ha az embereket valaki vitézi módon a háborúban öli, a jó katonák lehettek egyedül nemesek. Mai napon nemessé lehet egy uzsorás, árendás, kupec, zsidó, kereskedő, spión, gazdag serfőző és császári királyi apostoli kupler.

Mi okra való nézve lehet a nemességet az emberek ostorának nevezni? — Arravaló nézve, hogy mivel a királyok magok mindezeket a ravaszságokat és gonoszságokat végbe nem vihetik, tehát a nemesség a különös sanyargatása által, melyet a többi úgynevezett jobbágyokon gyakorol, a többit elvégzi.

Milyen a nemeseknek hatalma az úgynevezett jobbágyokon? — A nemesség úgy nézi őket és javukat, mint önnön maga feloszolhatatlan tulajdonát s gyakorta annyira terjeszti hatalmát, hogy az úgynevezett jobbágyoknak élelmével szabadon parancsol és játszik. Íme, ez a feudalis systemajuknak rövid, becstelen leírása.

Milyenek a faggatások, melyeket a nemesek jobbágyokkal éreztetnek? — A jobbágyok kénytelenek önnön hasznokra szolgáló munkájukat elhagyni, hogy a nemesség számára dolgozhassanak, midőn ezeknek kedve úgy hozza magával. Ugyanezen jobbágyoknak moccanás nélkül el kell szenvedni, ha a taxák, adóknak száma megnagyobbíttatik s rájuk porcióztatik; némely tartományokban ezeknek a szegény áldozatoknak még az sincs tehetségükben, hogy a törvényszék előtt panaszolkodó módon bevádolhassák a nemességet s nem marad nekiek egyéb hátra, hanem hogy vagy éhen meghaljanak, vagy tirannusait megöljék, hogy azután mint bűnösök s gonosztevők törvényesen felakasztassanak.

Milyen a nemességnek az ő fölnevelése? — Ez a legroszszabb s becstelenebb, amely a világon lehet. Ez magát két rendre osztja, az egy teszi a felsőbb, a másik az alábbvaló nemességet; azok, kik a felsőben számláltatnak, egymást te-tunak hívják; nem beszélnek egyébről, hanem lovakról, ménesekről, istállóról, vadászat, torkosság, játék és kurvákról, útálják az alábbvaló nemességet, és nem egyébként beszélnek a parasztjaikról, hanem mint valami igásbarmaikról, vagy teherhordozó szamaraikról. Megházasodnak, de útálják a házasságot; a hercegnék, grófnék

s. a. t. magukat a hajfodorítókkal, kengyelfutóikkal, inas, kocsis, csatlósaikkal tekertetik; ezeknek urai pedig a toprongyos kurvákat és komédiásnékat tekerik. Az alábbvaló nemességnek nem levén módja magát így fitogtatni és páváz ni, nem marad neki egyéb azon gonosz szándék és akaratánál, mellyel a népet kínozni és sarcolni akarja; de legalább az alábbvaló nemesség nem oly tudatlan és balgatag, mint a felső.

Milyenek az aranyzsákok, melyek a királyok és a nemesség között vagynak? — A történetírók azt mutatják nekünk mindezideig, hogy a királyok és a nemesség egymás között mindig a legvérengzőbb hadak, legkevélyebb irígykedésekkel hadakoztak; ha a királyok győzedelmesekké lettek, a nemességet jobbágyi sorsnál alábbra juttatták; ha a nemesség nyerte meg az ütközetet, akkor a királyok a maguk hatalmukban vagy jobban összeszorongattattak, vagy épen semmibbé tétettek, és ebben az utolsó esetben történt meg a népnek az újabb elnyomattatása és kínzása, melyet arisztokráciának neveznek. Ez valósággal egész szomorújáték gyanánt szolgált a népnek, mert ez hol a királyért, hol a nemesekért verekedett, de mindig azért, hogy ő nyomattasson és kínoztasson.

Föltételek, melyek a polgárnak, ki a szabadságot elérni akarja, szükségesek:

Első. Arra kell vigyázni, ha elegendő elmebeli tehetsége vagyon-e az emberi juss megtanulására?

Második. Ha az erkölcsi akaratereje jó-e?

Harmadik. Hogy mágnás, gazdag nemes, kereskedő és a maga vallásában bigott ne legyen.

Negyedik. Azon leginkább kell igyekezni, hogy mindenféle előljárókat, mind a katona, mind a polgári rendből, nem különben a plébánosokat, prédikátorokat, falusi nótáriusokat, békételen szerzeteseket és más egyéb maga sorsával meg nem elégedetteket az ember megnyerhessen.

Ötödik. Hogy mindenki magát kötelezze két új társat fölvenni és oktatni.

Hatodik. A felveendő polgárt a felvétel előtt a szokott jeladással meg kell próbálni, hogy föl nem vétetett-e már? Mely jelt minden tag tartozik viszontagolni.

Hetedik. Senkinek kérdezni nem szabad, hogy kitől vétetett föl és a fölvétetett nem tartozik ezen kérdésre felelni. Minekelőtte a jel és a társaság hieroglifumja vele közöltetnék, a katekizmust jól meg kell neki tanulni, és megmutatni, hogy azt jól érti és másnak is meg tudja magyarázni.

Nyolcadik. Ha mindezen föltételeket beteljesítette, a társaság plánumát tudtára lehet adni, hogy tudniillik a közönséges

opiniónak elterjesztése és nagyobbodása által annyira szaporodjon a társaság száma, hogy a bizonyos időben mindenféle nemzet a kormánynak újításában vetélkedjen.

Kilencedik. A társaságnak munkái soha írás által, hanem csak élőszóval és pedig négyszem között közöltessenek, hogy senki ne kompromittáltasson.

Tizedik. A fölvétetett két új polgárnak soha nem kell azt tudni, hogy ugyanazon egy mestertől vétettek föl.

Tizenegyedik. Minden fölvétetett tag tartozik a maga mesterének az általa fölvétetett két tagnak nevét, vármegyéjét és rendét tudtára adni.

Tizenkettedik. Közönséges helyen soha nem kell az újító társaság dolgairól szólni. Ha tapasztalja a titkos társaság tagja, hogy valamely közönséges helyen egy ember a maga gondolkodásához hasonlít, jelt adjon az ilyen embernek és ha azon ember a társaságba már be vagyon állítva, tartozik azt tudtára adni, hogy a jelt értette.

Tizenharmadik. A bátorság, hallgatás, elme s testbeli tehetség, jámborság és okosság legnagyobb tulajdonságai egy tagnak, melyek által érdemessé teheti magát a társaságba való beiktatásra.

A hasznok, melyek ezen újításból származnak.

Lerontása s megtapodtatása a despotizmusnak s nagyok usurpatiójának.

A sok jószágnak elvétele által a szegényeken való segítés.

A természeti és emberi jussnak egyenlősége a törvények előtt.

A rövid és szapora igazságszolgáltatás.

A beszédben, írásban, gondolkodásban álló szabadság, másnak kára nélkül.

Nyugodalom és csendesség az élésben.

Az adónak kisebbítése és a szegénység előzése a véghetetlen mostani haszontalan adózás eltörlése által.

A nemzeti nevelésnek megjobbítása.

A titkos kémzéseknek és megvesztegettetéseknek kiirtása.

Az érdem és erkölcs tisztelete s becse.

A szabad isteni tisztelet, nyomtatás és gondolkodás.

Az egész társaság gyűlöli a mások fölött való kényuralkodást, szereti mindenféle nemzetbeli felebarátját, mindenféle hiten s valláson levő és bátorszívű embert.

Tiszteli az egész társaság az öregséget, fiúi engedelmességet, az erkölcsöt, a bátor s megrettenthetetlen férfiúszívűséget, szánja és segíti a szegénységet.

* * *

En N. N., esküszöm az én becsületemre és emberséges szívemre, hogy az elömbe adott föltételeket igazán megtartom, a szabadság és egyenlőség principiumait minden tőlem kitelhető módon alattomban előmozdítani és segíteni fogom, s azoknak eleget tenni fogok.

IV.

Martinovics vallomásai.

(A bécsi vizsgálóbizottság jegyzőkönyvei alapján.)

(1794 július 29.) Nevem Martinovitsch Ignác (Ignatz von Martinovitsch), 39 éves vagyok, Pesten születtem, szászvári apát a pécsi egyházmegyében és cs. kir. tanácsos vagyok; most először kerültem fogságba.

Atyám, Martinovitsch Ignác, mint kapitány szolgált a cs. kir. seregben, később mint magyar nemes saját vagyonából élt, kora gyermekségemben halt meg. Anyám, született Poppini Mária, Pesten saját vagyonából él. Két fitestvérem van: György, rácmiliticsi plébános a kalocsai egyházmegyében és Vince, nyugalmazott lovaskapitány, ki anyámmal együtt él. Két nőtestvérem van, Mária-Anna és Jusztina; az előbbi Adamovitsch bácsmegyei tisztviselőnek, az utóbbi Bainai, Pesten élő nemesembernek a felesége.

A bölcsészeti és hittudományi tanfolyamot Pesten és Budán végeztem, mindkét tudományból a tudori fokozatot nyertem el, pappá szenteltettem, a Bukovinában állomásozó második ezrednél katonai lelkész lettem.[1] Ezen minőségemben megismerkedtem Potocky Ádám gróffal, ki a lengyel fölkelés egyik vezére és — mint a hírlapokból értesültem — külügyminisztere lett. A gróf épen akkor külföldi útra készült, s engem kísérőnek kért föl; ezért másfél éven át betöltött katonai lelkészi állásomat elhagytam és a gróffal Bécsbe, onnan Svájcba, Franciaországba, Hollandiába, Belgiumba és Németországba utaztunk. Szent-Péterváron, Wilnán és Varsón át 13—14 hónapon át tartó utazásunk után körülbelül 1782-ben érkeztünk Lembergbe. Itt kevéssel utóbb a kísérleti fizika és a mechanika tanszékét nyertem el, melyet 1791-ig töltöttem be. Ez idő után Bécsbe mentem, hol a Selmecen megüresedett bányatanácsosi állásra pályáztam. Honfitársam, Gotthardi kormánytanácsos, kieszközölte fogadtatásomat Leopold császárnál, ki miután kémiai ismereteim felől Volta mantuai kanonoktól (ki véletlenül épen

[1] Figyelemreméltó, hogy szerzetbe lépését és ottani működését elhallgatja. A tudori fokozat elnyerése után — e vallomása szerint — egyenesen katonai segédlelkész lett.

akkor, 1791-ben, Bécsben tartózkodott) és Born udvari tanácsostól információt szerzett, a cs. kir. tanácsos címével és 2000 forint évi fizetéssel udvari vegyésszé nevezett ki. Hivatalom sürün érintkezésbe hozott vele és mivel tudta, hogy Olasz-, Francia- és Angolországban jártam, megkérdezett, kikkel van ezen országokban összeköttetésem, s vajjon ezekkel levelezésbe lépve, az országaikban működő titkos társaságok munkája és céljai, úgyszintén Ausztriát érdeklő ügyekről tudomást szerezhetnék-e? Jelentettem, hogy a párisi, a dijoni, dublini, haarlemi, szentpétervári és müncheni tudós társaságok tagja vagyok, Condorcet marquisval, De Morveau dijoni kémiai tanárral, ki ezidőszerint Guiton név alatt a nemzeti konvent tagja, a birminghami Pristley tudóssal és a londoni Landriani úrral tudományos levelezésben állottam. Ófelsége azon óhajtását fejezte ki, hogy a tudományos kérdéseket mellőzve, a jelen időviszonyokkal összefüggésben álló politikai ügyekre tereljem a levelezést, demokratának tüntetve föl magamat. Erre két föltétel alatt vállalkoztam, egyfelől, hogy e levelezésemért a kormány részéről üldöztetést soha ne vonjak magamra, másfelől azokat, kikben titkos társaságok tagjait ismertem föl, bántalom ne érje, a kormány csupán az illetők részéről netalán fenyegető veszély elhárítására szorítkozzék. Ófelsége Gotthardi útján szóval és írásban biztosítást nyújtott nekem; Gotthardira, mint tanura hivatkozom.

Leopold császár halála után Gotthardi az én titkos szolgálataimról jelentést tett a most uralkodó császárnak, ki fogadni méltóztatott és szolgálataimért megdícsért, jutalmat igért és Colloredo gróf kabineti miniszterhez utasított.

Gotthardi ügyemben a miniszterrel is szólt, ki meghagyta, hogy szolgálataimat folytassam. Én erre ismét csak úgy ajánlkoztam, ha jelzett két föltételem elfogadtatik, amit írásban is kinyilatkoztattam, mire a miniszter Gotthardi útján azt üzente, hogy semmivel sem gondolva, szenteljem magam a rám bízott föladatnak. Felfedezéseimet írásban és szóbeli úton 1792 március 1-től 1793 februáriusig a kabineti miniszternek, ettől fogva mostanig Pergen gróf rendőrminiszternek terjesztettem elő.

Leopold császár halálától máig a részemre utalványozott 1500 forint nyugdíjból éltem és olvasgatással, meg az említett titkos szolgálat teendőivel foglalkoztam. E hó 24-én, korán reggel megjelent lakásomon Lebemann rendőrbiztos, irataim átadását követelte és a rendőrséghez, mostani börtönömbe kísért; ezen eljárásnak oka előttem teljesen ismeretlen. Még azon nap fölszólított Schilling kormánytanácsos, hogy mint a Bécsben és vidékén tervezett forradalom előkészítésében részes, mindazt, amit e tárgyban tudok, adjam elő. Erre írásban tettem meg előterjesztésemet, melyet Schilling kormánytanácsosnak adtam át.

(1794 augusztus 8.) A hozzám intézett kérdésre,[1] hogy az amerikai-francia únióba ki vett föl és hogy annak létezéséről miképen értesültem, a következőket adom elő:

Mint lembergi tanár, az első év végén, a szünidő alatt Bécsbe jöttem, hol Van Swieten házánál és Born udvari tanácsosnál tisztelegtem. Ezekhez s más előkelő egyéniségekhez könnyen bejuthattam, mivel a lembergi (szabadkőműves) páholyból, melynek tagja lettem, ajánlóleveleket hoztam. 1791-ben, újabb bécsi tartózkodásom alatt meglátogattam Born udvari tanácsost s megtudtam tőle, hogy Landriani úr az amerikai-francia úniót Bécsben megtelepítette és tagokat toboroz. Landriani úr, ki látogatásom alatt jelen volt, előadta, hogy az új intézmény a régi angol szabadkőművesség kiegészítő része és tagjai oda törekednek, hogy a törvényhozó hatalom és a szuverénitás jogai a nép kezébe jussanak, a királyok csak a végrehajtó hatalmat tartsák meg. A mostani francia alkotmány köztársasági eszméi akkor még nem voltak forgalomban. Landriani a kitűzött célhoz vezető útként az említett elveknek és hasznosságuknak magántársalgásban élőszóval hirdetését jelölte meg. Említette, hogy a társaság tagjai egymást nem ismerik, titkos jelszavak és ismertetőjelek nincsenek, a tagok a felvételnél álarccal jelennek meg és az alapító közvetlenül a fölvétel előtt a fölveendővel titkos jelszót közöl. (?)

Mielőtt az únió valóságos céljáról tudomást szereztem volna, Born udvari tanácsostól és Landrianitól nyert értesüléseimet néhai Leopold császár elé terjesztettem, ki engem élőszóval és Gotthardi útján is ismételten buzdított, hogy az únióba vétessem föl magam s azután, amiről tudomást szerzek, neki jelentsem. Ennek alapján kértem Landrianitól fölvételemet az únióba, ki a jelszót közölte velem és utasított, hogy a Singerstrasse azon házában, hol Hartl könyvkötő lakik, a második emeleten, az esti órákban, jelenjek meg. Ott köpönyegbe burkolt, kerek kalapos férfi fogadott, egy jelszót mondott, mire én válaszul az enyémet mondtam, amelyekre, mivel tulajdonnevek voltak és azóta hosszú idő telt el, nem emlékszem. Azután néhány kérdést intézett hozzám, amelyekre szintén nem emlékszem és én válaszoltam; ő még röviden megmagyarázta az intézmény föladatát, úgy amint azt föntebb előadtam. Végre nyilatkozatot iratott velem alá, amelyben köteleztem magamat, hogy az únió elveit terjeszteni, de létezését elárulni nem fogom. Közlé, hogy irataimat a strassburgi jakobinus társulatnak fogja elküldeni s hogy az áruló tagra halál várakozik.

Később Landriani jobban fölvilágosított az intézménynek

[1] Julius 29—augusztus 22-ig a jegyzőkönyvbe nincsenek a kérdések fölvéve. Augusztus 9. és 11-én szintén úgy kezdi Martinovics: Auf die mir vorgelegte Frage ...

fentebb előadott rendeltetése felől s jelezte, hogy az Londonból ered. Említette, hogy terjesztése élőszóval történik s tagjainak, kik egymást ilyenekül fölismerik, az intézményről beszélniök, levelezniök nem szabad.

(1794 augusztus 9.) Mindazt, amit a francia-amerikai únióról így megtudtam, írásba foglaltam s Gotthardi útján Leopold császár elé terjesztettem, ki örömmel vette jelentésemet tudomásul s fölhívott, hogy figyeljem meg a bécsi tudósokat és azokat, kik tudósokként szeretnek szerepelni, arra nézve, vajjon társalgásukban vallják-e az únió elveit?

Ezidőtájt Bécsben sűrűn találkoztam Fittingen abbéval, a lembergi egyetem egyháztörténelmi tanárával, ki bizalmasan közölte velem, hogy a felvételemnél szereplő álarcos férfiú ő volt, s kijelenté, hogy ő az intézményt károsnak tartja, de azt hiszi, hogy elveit hírlapokban, könyvek útján könnyen lehet terjeszteni; ő csak azért lépett be az únióba, hogy ellenségeivel szemben Born udvari tanácsos támogatását megnyerje.

Nem tudom, tovább terjedt-e ezen intézmény Bécsben? De annyit mondhatok, hogy sem Fittingen, sem én, azt nem terjesztettük. Hogy Fittingen él-e még, s hol tartózkodik, azt nem tudom, mert 1792-ben, Leopold császár halála után innen (Bécsből) elutazott. Azóta hallottam, hogy már meghalt, mások azt állítják, hogy Fiumében nyugdíjából él.

Már 1790 és 1791-ben Leopold császárnak, Gabelhofer abbé, pesti könyvtáros, ki 3—4 hónap előtt meghalt, jelentést tett, hogy a még életben levő magyarországi ex-jezsuiták Pesten és más helyeken összejöveteleket tartanak, világi tagokat vesznek föl azon célzattal, hogy általuk a kormányügyekbe avatkozzanak, a fontosabb közhivatalokat tagjaiknak szerezzék meg s a szuverénitás jogait így magukhoz ragadják. Mivel anyám látogatására épen Pestre készültem, Leopold császár meghagyta, hogy magamat e társaság titkaiba is beavattatni igyekezzem. Mind Gabelhofer jelentéseiből, mind Pesten szerzett értesülésekből megtudván, hogy a jezsuita társaság főnöke vagyis provinciálisa a mult nyáron elhúnyt Makó prelátus, többször látogatást tettem nála. Ő azon hitben, hogy őfelsége melletti állásomban céljai elérésére szolgálatokat tehetek, tartózkodás nélkül közölte velem, hogy a magyarországi titkos jezsuita társaságok föladatul tűzték ki maguknak a szuverénitás jogainak megszerzését, amit úgy vélnek elérhetni, ha a fontosabb állami hivatalokat tagjaikkal vagy elveiket valló egyénekkel töltetik be; az uralkodót és a népet a legmélyebb tudatlanságban kell tartani, minden egyéb titkos társaságot szigorúan üldözni kell, s a türelmetlenség szelleme lehetőleg terjesztessék.

Makó prelátus nevetve beszélt az illuminátusokról, kiket bolondoknak mondott, mert a nép s nem a maguk javára dol-

goznak; míg a jezsuita társaságok ellenkező módon járnak el. Ajánlotta a belépést nekem is, s mikor erre készségesnek mutatkoztam, kézfogással fölvett. Emlegette, hogy Okolicsányi püspök és Lányi udvari tanácsos a jezsuita elvek legbuzgóbb terjesztői. Elutazásomkor ajánlotta, hogy a kabinetben céljaik elérése végett serényen munkálkodjam. »Ha ez sikerül, — mondá — jól fogunk élni.«

Mindezt még Pesten híven leírtam s elküldtem Gotthardinak, ki jelentésemet azonnal bemutatta Őfelségének. Tíznapi pesti tartózkodásom alatt a társaság ülésein nem vettem részt. Azután Pécsre utaztam fitestvéremhez. A társaság tagjainak nevét, az említetteken kívül, nem ismerem; de tudom, hogy őket Gabelhofer a titkos levéltárban őrzött jelentéseiben mind megnevezte.

Arra a kérdésre, hogy hol és mikor léptem az illuminátusok társaságába, a válaszom a következő: Mikor Potocky gróffal 1781-ben Párisban időztem, megismerkedtem Lalande csillagásszal, segédével Jauvat-val, titkárával Condorcet-vel s a tudományos akadémia több más tagjával. Beszélgetés közben szóba jöttek a titkos társaságok. Említették, hogy épen aznap tartanak templomukban az illuminátusok gyülést s arra engem Potocky gróffal együtt meghívtak. A meghívást mi elfogadtuk. A gyülésen az elnöklő Lalande által a társaságba mindketten fölvétettünk, ami a szertartások mellőzésével történt; kézfogással csak azt ígértük meg, hogy a testvéri szeretetet s a fölvilágosodást, mint az illuminátusok tanait, mindenütt terjeszteni fogjuk. Azután a gyüléseken többször résztvettünk, ahol politikai és erkölcstani értekezéseket olvastak föl. Az akadémia, melynek egyik ülésén az általam szerkesztett s Lengyelországban és Pécsett használatba vett új cséplőgépet ismertettem, tagjának is megválasztott. Legfőképen a matematika és a fizika lévén tanulmányaim tárgya, filantropikus elvek terjesztésével nem kívántam foglalkozni. Az illuminátusok társaságába történt fölvételemet bejelentettem néhai Leopold császárnak, ki tüstént meghagyta nekem, hogy Priestleyvel, Condorcet-val és Guiton de Morveau-val politikai levelezésbe bocsátkozzam.

Arra a kérdésre, hogy kitől kaptam a lakásomon lefoglalt népies költeményt, melyről kezdetben azt állítottam, hogy találtam, őszintén vallom, hogy Hackel kereskedő közölte velem azon kikötéssel, hogy tovább ne adjam. A költemény közlése a következő módon történt: Hat-hét nappal elfogatásom előtt Hackel eljött lakásomra s elbeszélte, hogy a közönség körében különböző gúnyversek vannak forgalomban, s említett is egy aljas tartalmú költeményt. Mivel erről nagy fölháborodással szólt, kértem, szerezze meg nekem a vers másolatát, melyet szerettem volna Pergen gróf rendőrminiszternek Bécsbe érkeztekor átnyúj-

tani, minthogy azelőtt is több titkos jelentést mutattam be neki. Néhány nappal utóbb átadta nekem Hackel a költeménynek általa készített másolatát, nem emlékszem, hogy ez lakásomon, vagy az utcán, véletlen találkozás alkalmával történt-e? A vers tartalmát ostobának és gyalázatosnak tartottam s a másolatot könyveim közé dugtam; a rendőrminiszter visszaérkezésére várakoztam, hogy azt neki kézbesíthessem, de ebben elfogatásom megakadályozott. Azt, hogy Hackel honnan szerezte e költeményt, nem tudom; ő nem mondta, én nem kérdeztem. Hackellel sok év előtt még Lembergben ismerkedtem meg, hol sorsjáték-vállalata volt. Bécsben havonként legfeljebb kétszer-háromszor látogattam meg őt s néha ebédeltem is nála; de rendszerint oly napokat választottam, mikor tudtam, hogy nincs más vendége. Ez év április havában Troll lembergi rendőrbiztossal és Wurlat főudvarmesteri titkárral ebédeltem nála. Hackel beszélte, hogy Strattmann könyvtárnok és Ratschky udvari titkár többször meglátogatták őt.

(1794 augusztus 11.) Azon kérdésre, hogy itt Bécsben kikkel érintkeztem és a bel- s külföldön kikkel leveleztem, válaszom ez: Bécsben főképen Hackellel érintkeztem; őt, mint említém, havonként néhányszor fölkerestem, ő pedig télen ritkábban, nyáron majdnem mindennap meglátogatott. A legközömbösebb dolgokról beszélgettünk; ő ugyanis következetlen és fecsegő ember, akivel komoly tárgyról beszélni nem lehet. A francia forradalom s következményei sohasem jöttek szóba. A mult évben Blumauerrel együtt járattuk a Moniteurt, míg küldése betiltatott. A lapot ő hozta hozzám s vitte el tőlem. Nemrég Rosty kesthelyi prelátus, ki tüdőbajának gyógyítása végett jött Bécsbe, ki engem régtől fogva ismert, néhány udvariassági látogatást tett nálam, amit viszonoztam, vajjon itt van-e még, nem tudom; megérkezésekor említette, hogy Karlsbadba készül. Beszélgetésünk tárgya az ő betegsége volt. Középtermetű, 35—36 éves, barna arcszínű. Két év előtt megismerkedtem egy Bagynai nevű magyar nemessel, ki egy másik nemessel perben állott, melybe Pesten élő fivérem szintén bele volt keverve. Nagyon ritkán keresett föl s ilyenkor társalgásunk a per körül forgott. A Grabenen, a Wetzler-féle ház első emeletén lakó Sándor nevű magyar nemes, kivel a kávéházban ismerkedtem meg, kétszer látogatott meg; utazásairól és birtokairól beszélgettünk. Három-négy hét előtt bizonyos Bacsányi a Grabenen mint honfitárs mutatkozott be nékem; miután az utcán és a bástyán többször találkoztunk, néhányszor látogatást tett nálam, amit azonban nem viszonoztam, nem tudtam, hogy hol lakik. Elmondta, hogy a kassai kamarai igazgatóságnál volt alkalmazva, de elbocsátották, mivel mintegy négy év előtt folyóiratot szerkesztett s a cikkekben előforduló némely pontok miatt egy jezsuita bevádolta. Azért jött Bécsbe,

hogy Őfelségétől új vizsgálat megindítását kérje. Csakis ezekről beszélgettünk. Néhány héttel elfogatásom előtt a fentemlített Bagynai a Grabenen egy urat mutatott be nekem, akiről utóbb hallottam, hogy Jeline a neve. A Grabenen és a bástyán néha találkoztam és Anisz kereskedőnél ebédeltem vele; ez utóbbit azért kerestem föl, hogy a nyugdíjazott Mertner tanárral, kit József császár botanikai tanulmányok végett Amerikába küldött, találkozzam. Jeline nem látogatott meg, én sem őt; beszélgetésünk hírlapi hírekről folyt, személyes nézeteit nem tárta föl, minélfogva gondolkozása felől tájékozva nem vagyok. Anisz kereskedővel néhány héttel elfogatásom előtt ismerkedtem meg, mikor ő a boltja előtt álló Hackellel beszélgetett. Mivel ebédre hívott, kétszer tettem nála látogatást, séta közben néha megálltam boltja előtt, ahol rendszerint többen voltak egybegyűlve; ezeknek sorából Jelinen és Jutz ügyvéden kívül senkit sem ismertem. Anisz egyszer említette, hogy a sok álldogáló boltja előtt még föltünést fog kelteni, mire én és legtöbben távoztunk. A társalgás rendszerint jelentéktelen dolgokról folyt, nem is igen figyeltem rá, csak hat-hét percet szoktam ott tölteni. Jutz-cal a Matschakerhofban naponként együtt ebédeltünk és a Kärntner-utcai kávéházban kávéztunk; ezenkívül csak Anisz kereskedő boltjában és asztalánál találkoztunk. Jelentéktelen dolgokról beszélgettünk, melyekre nem is emlékszem. A Lembergben lakó Troll rendőrbiztossal még ott ismerkedtem meg, s mikor szabadságon itt (Bécsben) időzött, mint emlékszem, Hackelnél ebédeltem vele. Néhányszor meglátogatott. Troll a legjobb emberek egyike; elöléptetéséről beszélgettünk.

(1794 augusztus 12.) Priestleyvel Angliában ismerkedtem meg személyesen. Lembergből vegyészeti kérdésekről leveleztünk. Néhai Leopold császár parancsára vele, mint Guiton de Morveauval és Condorcet-val, politikai levelezést kezdtem, amely a következő módon folyt: Őfelsége maga diktálta nékem a leveleket, amelyek Párisban tartózkodó bizalmas embereihez címeztettek, kik azokat eljuttatták rendeltetési helyére. Mivel a címet sohasem én írtam és Őfelsége az ő magánügynökeinek nevét nem közölte velem, sohasem tudtam, hogy voltaképen minő módon irányíttatott a levelezés. A levelekhez egy olasz cím is csatoltatott, amelyet a nevezett három levelező a válaszok küldésénél használt. E válaszok soha nem jutottak az én kezembe, hanem azokat egyenesen Őfelsége kapta meg. A nékem diktált levelek tartalmából tudtam meg azt is, hogy a levelezés diplomáciai ügyekről folyt, mely útmutatást volt nekem nyújtandó aziránt, hogy Őfelségének a fenyegető franciaországi háború kitörésének megakadályozása végett milyen tanáccsal szolgáljak. (?) Titkos társaságokról s tanaiknak Németországban emissáriusok útján terjesztéséről nem volt szó; ez felesleges is lett volna, mert a

franciaországi klubok tárgyalásai nyilvánosan folytak. Őfelsége halálakor és a háború kitörésekor a levelezés szükségképen megszűnt. Kijelenthetem, hogy Leopold császár uralkodása alatt és után sem a nevezett három egyénhez, sem más külföldihez személyemet érdeklő dologban nem írtam.

Bizonyos Laczkovics volt huszárkapitánnyal, ki jelenleg saját vagyonából Pesten él s kivel együtt nevelkedtem föl, Bécsből folytonosan levelezésben állottam. Ő mind nekem, mind Gotthardinak a Magyarországon uralkodó hangulatról jelentéseket küldött, amelyeket kivonatban, Laczkovics megnevezése nélkül, Pergen grófnak adtam át. Négy hónap előtt Laczkovics előttem ismeretlen okból a levelezést beszüntette. Megjegyzem, hogy őt a titkos jezsuitapárt üldözi, amely kétségkívül értesült arról, hogy titkos jelentéseket küld Bécsbe s királyhű érzelmeit sohasem titkolta.

Bizonyos Hajnóczy budai kamarai titkárral néhány év előtt Pesten, több nemes ember társaságában ismerkedtem össze. Ez év június havában Sigray grófot, a kőszegi királyi tábla ülnökét, mint jó ismerősömet, ajánlólevéllel küldtem hozzá. Erre aláírás és keltezés nélkül kaptam választ, amelyben a Burkardt-féle olaj jó hatásáról van szó; a levélben előforduló rövidített névben Sztáray és Ráday grófok nevét véltem felismerhetni, akik több más előttem ismeretlen egyénnel az állítólag idegerősítő hatású olajnak köszönhették fölgyógyulásukat. Nem tudtam elgondolni, mit akar ezzel mondani a levélíró, megijedtem s azt hittem, hogy valamely titkos társaság terjesztésének gyanujában állok. Ezért szemrehányásokat is tettem Hajnóczynak, noha nem tudtam biztosan, ő volt-e csakugyan a levél írója. Választ nem kaptam tőle.

Troll lembergi rendőrbiztossal jelentéktelen dolgokról, nyugdíjamról, melyet Lembergben fizettek ki, beszélgettünk. Néha Pesten lakó fitestvéremet és Kollmayer ügyvédet, sógoromat is fölkerestem leveleimmel.

Elfogatásom előtt 10—12 nappal a bástyán Martineau énekesnő bemutatta kedvesét, egy angol festőt, kiben durva és ostoba embert ismertem meg. Ez a saját művészetéről beszélt nem egészen összefüggő módon, s meghívott műtermébe. Néhány nap multán fölkerestem őt s megszemléltem képeit. Ő közlé, hogy Oroszországba készül s Pesten festéssel kívánja az útiköltségét előteremteni. Martineau felkért, hogy adjak ajánlóleveleket neki; mivel lusta voltam levelet írni, de meg a festő művei érdemesek sem voltak ajánlásra, azt válaszoltam, irányítsa fitestvéremhez az angolt. Kevéssel utóbb ismét elmentem hozzá, főleg azért, hogy Martineauval találkozzam, kit már akkor ismertem, midőn a wiedeni színházban szerepelt. Társalgásunk ez alkalmakkor főleg a festészetről folyt; a francia háború s a mostani viszo-

nyok szóba sem kerültek. Mivel az angolt az elfogatásomat megelőző napokban nem láttam, azt hittem, hogy elutazott Pestre, hova én neki ajánlásokat nem szolgáltattam.

Folyó év március egyik napján a Grabenen közelemben néhány ismeretlen lengyel anyanyelvén beszélgetett; mivel én mindig szeretek híreket gyűjteni, társalgásba bocsátkoztam velük. Egyikük, a Nagy Lengyelországból származó Padocky buzgón síkra szállott az 1791 március 3-iki (lengyel) alkotmány mellett s az oroszok ellen hevesen kifakadt; ezért ismeretségbe léptem vele. Kérdésére megmutattam neki a Stock am Eisen téren levő lakásomat; azonban ő sohasem keresett föl. Én szerettem volna tudni, hol lakik; de mert azt a feleletet nyertem, hogy egész nap nincs otthon, nem törődtem vele. Kezdetben véletlenül a Grabenen több ízben találkoztunk. Egy alkalommal megmutatta nekem az ismert Paine Tamás »A felvilágosodott század« című munkájának első kötetét, melyet a német birodalom egyik városában vásárolt. Felszólított, hogy mivel ő az angol nyelvben járatlan, a könyvnek franciára való lefordítását vállaljam el. Kezdetben vonakodtam e megbízástól, de közelebbi ismeretségbe óhajtottam volna vele lépni, hogy titkait kitudjam. Mikor azután bizalmát megnyertem és remélhettem, hogy a lengyel ügyekről mindent meg fogok tőle tudni, ígéretet tettem, hogy kérését teljesítem. Mivel féltem vele lakásomon találkozni és tudattam vele, hogy a könyvet veszélyes tartalma miatt nem akarom otthon fordítani, ő meghívott ebédre majd Schönbrunnba, majd Dornbachba és az Augartenbe, papirt, tintát, tollat hozott magával és én séta közben hozzáfogtam a fordításhoz. Miután néhány lapot elvégeztem, közlé velem, hogy Nagy Lengyelországból a galíciaiakhoz intézett felhívást kapott, mely arra buzdította őket, hogy csatlakozzanak a köztársasághoz. A titkos asztronómiai és hieroglif jegyekkel írt felhívást kérésemre megengedte a dornbachi temetőben lemásolnom s megígérte, hogy a titkos jeleket megfejtő kulcsot meghozza nekem. Ezóta azonban nem láttam őt, a felhívást pedig ezen év április havában átadtam a rendőrminiszter úrnak jelentésemmel egyetemben, mely mindazt, amit Padockytól megtudtam, s azon galíciai nemesek neveit is, kik a fölkeléshez való csatlakozásra hajlandók voltak, magában foglalta. Megjegyzem, hogy azon időben Lengyelországban már megindult a fölkelés. Mikor Padockytól elváltam, az angol könyvet ő vette magához, fordításomat pedig én vittem magammal. Jelentésemben e fordításomról nem tettem említést; a következő télen anélkül, hogy szolgaszemélyzetem előtt feltünést keltsek, akartam elégetni, mivel pedig a francia forradalmat sok tekintetben kedvező színben tünteti föl, addig sem kívántam lakásomon őrizni és a néhány ívet lepecsételt borítékba tettem és ráírtam: »Fitestvéremet érdeklő periratok«. Eszembe jut, hogy az íveket, nem

tudom miért, két csomagban pecsételtem le és április havában megőrzés végett Hackelnek adtam át, azt mondván neki, hogy nem akarom, hogy e kéziratok ittlakó unokaöcsém kezébe kerüljenek. Ettől fogva a fordítás Hackelnél maradt, anélkül, hogy arról jelentéseimben említést tettem volna. Egyébiránt becsületemre állíthatom, hogy Hackel csakugyan azt hitte, hogy a csomagok periratokat tartalmaznak, minélfogva ez ügyben teljesen ártatlan.

(1794 augusztus 13.) Nyolcvanéves anyám és betegeskedő fitestvérem már ismételten látni kívántak. Ezért Leopold császár halála után három ízben utaztam Pestre: 1793 április és szeptember, valamint 1794 március havában. Leginkább öcsémmel és Kollmayer sógorommal voltam együtt; a kávéházban Latinovich helytartótanácsossal, Delivuk kamarai titkárral, Orczy bárónál titkári hivatalt viselő Szentmarjayval, Horeczky báró nyugalmazott ezredessel találkoztam. Festetich és Károlyi grófokhoz ebédre voltam hivatalos. Szentmarjay fiatal szeleburdi (étourdi), akinek legnagyobb szenvedélye a dohányzás; én főképen bárójának viszonyait óhajtottam kitudakolni, hogy azokról a rendőrminiszternek jelentést tehessek. Laczkovics irányáról már említést tettem. A megnevezett többi urakat nem ismerem kellően, mivel alig érintkeztem velük. Szentmarjaytól sem tudtam meg jellemző dolgokat. Pesten, három látogatásom alatt, mindannyiszor 3—4 hetet töltöttem.

(Ekkor a vizsgálóbizottság elnöke megszakítván Martinovics előadását, hathatósan intette, hogy a Magyarországon fönnálló titkos társaságokról igaz vallomást tegyen; különben előmutatja a bizottság kezében levő bizonyítékokat. Ekkor Martinovics könnyeket ontva és igaz bűnbánatot tanusítva a következő vallomást tette:)

Halálom után Őfelségének, legjóságosabb uralkodónknak, nem lesz oka semmitől félni, mert én vagyok minden szerencsétlenségnek, mely keletkezhetett volna, okozója. Azonban az, ami engem ily lépésre indított, mindeneket hasonló eljárásra bírt volna. Most tehát röviden előadom tervemet, mely Magyarországon forradalom támasztására irányult. Indítóokaim a következők voltak: Amikor néhai Leopold császár figyelmét államügyekben való jártasságommal magamra vontam és neki az eszközöket megjelöltem, amelyek a szerencsés uralkodás biztosítására szolgálhattak, őfelsége megigérte nekem, hogy valóságos udvari tanácsossá és kabineti titkárrá fog kinevezni. Ez időben megszoktam az udvari életet, a közügyekre gyakorolt befolyást és azon érzést, hogy közreműködhetem nagy dolgokban, az uralkodó és az állam boldogításán. A mostani uralkodó Őfelségéhez is közeledni igyekeztem, avégből, hogy az elődje által nekem szánt állást elnyerhessem. Ez azonban nem sikerült. Efölötti elkeseredésemet még

fokozta, hogy Őfelsége, a prímás által félrevezetve, szerzetesi fogadalmaimtól való föloldoztatásom ügyét, mely József császár uralkodása alatt már elintézést nyert, újból tárgyalás alá vétette; ennek következtében fizetésem utalványozását megszüntették és nemcsak nélkülözéseknek, hanem a magyarországi papság részéről üldöztetéseknek lettem kitéve s a prímás által meggyalázó vizsgálat indíttatott ellenem. Kérésemre Őfelsége az ügyet a legfőbb igazságügyi hatóságokhoz tette át, melyek igazságot szolgáltattak nekem. Őfelsége megígérte, hogy a részemre adományozott szászvári címzetes apátságról szóló adománylevelet díjtalanul fogja számomra kiállíttatni; ezzel szemben, noha folyamodásaimat Őfelsége háromszor is szignálta, 500 forintot meghaladó díjat kellett fizetnem, ami, teljesen vagyontalan lévén, nehezemre esett. Később Őfelsége nyugdíjul a titkos udvari pénztárnál 1000, a lembergi kamarai pénztárnál pedig 500 forintot utalványozott számomra, ami, mivel a közönségben azt a hitet keltette, hogy az ezer forintot jellememre homályt vető szolgálatokért élvezem, becsületérzésemet sértette. A megbecstelenítő nyugdíjtól szabadulni akarván, javadalmas prépostság adományozásáért folyamodtam, amely azonban egészen jelentéktelen embernek jutott, ami szintén fájdalmat okozott nekem. Pergen gróf rendőrminiszter, akihez titkos jelentéseimet irányítanom kellett, ismételten előterjesztéseket tett hivatalban alkalmaztatásom iránt, amelyek sikertelenek maradtak. Ezen eljárás végletekbe sodort. Jobb sorsra lévén érdemes, a magyar kormány, különösen a magyar főpapság iránt olyan hangulat támadt bennem, mely a kormány átalakítására irányuló óhajtásaim szülője lett. Magyarországi utazásaim alkalmával megismerkedtem a rendek és a nép hangulatával; tudomást szereztem arról, hogy a türelmi rendeletnek az udvari kancellária által történt módosítása a protestánsoknál általánosan hangos zúgolódást keltett; a felvilágosodottak attól félnek, hogy a régi sötétség visszatér s a tanszékeket és egyéb közhivatalokat jezsuita szellemű egyénekkel töltik be. A jobbágyok, főleg az egyházi birtokokon, panaszkodtak a nyomás miatt, mely rájuk nehezedett. Az alsóbb papság joggal elégedetlen a bánásmóddal, melyben a főpapság részesíti; különösen mély hatást tett az eljárás, melyet Milot abbé könyvének fordítójával szemben követtek. A törvénytelenül behajtott segélypénzek és az elrendelt újoncozások, melyekben a törvény kijátszását látták, Magyarországon forrongást keltettek. Ehhez járult a Franciaország ellen folytatott költséges háború, mely a magyaroknak árthatott csupán, de nem használhatott; a magyar tisztek mellőzése az előléptetésekben, amiért Clairfait és más német tábornokokat tettek felelőssekké; a félelem, hogy a Lengyelországot megszálló orosz sereg a magyar határokhoz közeledik; végül a bécsi és orosz kabineteknek a lengyel föl-

kelés ellen irányult szövetsége Magyarországon kedvezőtlen fogadtatásra talált.

Indítóokaim felsorolásánál megfeledkeztem még a következőkről: a polgárság a városokban, különösen Pesten, panaszkodott amiatt, hogy a Leopold császár által megerősített előjogokat a mostani kormány megszüntette. Általános az elégületlenség azért is, hogy a magyaroknak a külügyi és bányászati hivatalokban alkalmaztatása iránt az országgyülésen tett igéret be nem váltatott. Mindez a magyar nemzetet azon felfogásra vezette, hogy önmagának kell a bajokat orvosolni, saját erejével kell az államot reformálni. Erre nézve két titkos társaság szervezése vétetett tervbe, amelyek hivatva voltak a közvéleményt egy forradalomra előkészíteni. Az egyikbe, a reformátorok társaságába, csak kevésszámú nemest és szegényebb mágnást kellett volna fölvenni. A másik az egyenlőség és szabadság társasága nevet kapta. Az első a mult évben nyár elején, Gyurkovicsnak, a pénzügytan tanárának vezetése alatt, a másik ez év május elején az én vezetésem alatt kezdette meg működését. Nevezett tanár halála után mindkettőnek vezetését én vettem át. A reformátorok társaságának célja volt Magyarországot két kamara által kormányzott köztársasággá alakítani. E törekvés támogatására volt hivatva a másik társaság. Reméltük, hogy az első társaság számára megnyerhetjük a megyei tisztviselőket azon igérettel, hogy nemességüket megtarthatják és így a forradalom kitörését könnyen előidézhetjük. A második társaság tagjai mindannyian az elsőbe is fölvétettek volna, a reformátorok társasága tagjainak ellenben a szabadság és egyenlőség társaságról semmit sem volt szabad tudniok. Mindkét társaságnak közös célja volt. Úgy voltak szervezve, hogy mindkettőnek egy és ugyanazon egyén legyen a központja s tagjaik a legszigorúbb titoktartásra voltak kötelezve. A fölveendő tagoktól megköveteltetett, hogy jó erkölcsi jellemmel és egészséges emberi ésszel dicsekedjenek; továbbá, hogy két új tagot nyerjenek meg úgy, hogy ezek közül egyik se tudjon róla, ki vette föl a másikat, aminek az volt a célja, hogy a társaság fölfedezése esetében a fölvevő ellen két tanut állítani ne lehessen; a fölveendő tag esküvel kötelezte magát, hogy a társaság tanait élete kockáztatásával is terjeszteni fogja; az új tagnak az eskületétele után a fölvevő tag lediktálja a társaság katekizmusát, melyet meg kell tanulnia; a fölvevő tag megsemmisíti a saját példányát, nehogy bűnjel maradjon, melyet a fölvevő ellen fölhasználhassanak. A két új taggal közöltetnek a titkos jelek, amelyek segítségével tudomást szerezhet magának arról, hogy kik nem léptek még be a társaságba, és azokat, amennyiben a szükséges kellékek megvannak bennök, a belépésre fölhívhassa; a már fölvett tag köteles a titkos jeleket négyszemközött viszonozni.

A jelek írásos hieroglifekből, kézmozdulatokból és kopogtatásokból állanak. A szabadság és egyenlőség társaságban:)(, , $\frac{tt}{v}$, =, a testvériséget, a szabadságot, a zsarnokok bukását és az egyenlőséget jelzik. Az elsőt minden tag ismeri; mind a négy jelet csak az igazgató. A reformátorok társaságában: $\frac{x}{x}$, , $\frac{tt}{v}$, a testvériséget, a szabadságot és a zsarnokok bukását jelzik. Belépéskor az ajtón három egyforma kopogtatás az egyenlőség, egy kopogtatás a reformátorok társaságának tagjait jelenti be; az egyenlőség és szabadság társaságának tagjai keresztbe teszik karjukat és háromszor ajkon csókolják egymást. A reformátorok társaságának tagjai egyik kezüket a tagtárs balvállára teszik és egyszer megcsókolják egymást. A tagok kötelesek veszélyes politikai beszélgetésektől tartózkodni, veszélyes írói munkássággal felhagyni, nehogy elárulják magukat s a kormány figyelmét magukra vonják. Népszerűségszerzésre kell törekedniök és erkölcsös magukviseletével kell polgártársaik becsülését megszerezniök. Minden tag az általa beavatott tagokról jelentést tesz annak, aki őt fölvette; így azután csak egy tag fogja az összes tagok számát és nevét ismerni.

A forradalom támasztásának terve a következő: a két társaság tagjai számának 200.000-re kellett volna emelkedni, akiknek soraiban politikai és katonai ügyek intézésére alkalmas egyéneket könnyen lehetett volna találni. Ezenfelül számítani lehetett a polgári és katonai rend patriótáira, kiknek forradalmi iránya köztudomású. Ilyenek egyebek közt: Forgách Miklós gróf, Orczy László báró, Illésházy István gróf, Festetich György gróf, Török gróf, Balogh Péter, Podmaniczky József, Végh helytartótanácsos, Spissich zalai alispán; a katonaságtól: Fekete gróf, Splényi Gábor báró altábornagy, Benyovszky gróf altábornagy, több törzs- és alsóbb tiszttel, akik a különböző alkalmakkor nyilvánított irányelveket a szabadkőműves-páholyokban sajátították el. A közvélemény kellő előkészítése után Abaúj, Szatmár és Zemplén megyék forradalmi szellemű rendei közgyűlésen az ország összes sérelmeit írásba foglalják s követelik — fenyegetések mellőzésével — az udvari kancellária megszüntetését és az új országgyűlés összehívását. Mivel pedig az udvari kancellária e követeléseket előreláthatólag elutasítja, megállapíttatott, hogy a három megye fölkelésbe lép, a népet fölfegyverzi, a többi vármegyéket csatlakozásra szólítja föl, aminek a titkos társaságok közreműködése biztosított volna sikert. Ezalatt a városok polgárai és parasztok a csekélyszámú katonaságot vagy magukhoz vonták, vagy elkergették volna, a várakat és raktárakat elfoglalták volna; a titkos társaságok legkiválóbb négyszáz tagja pedig, mint az ország képviselői Pesten egybegyűlve, kikiáltották volna a független magyar köztársaságot, a magyar csapatokat jószágelkobzással

való fenyegetés mellett az országba visszahívták volna, Pozsony és Sopron között százezer, Pest vidékén húszezer, Kassa és Tokaj között szintén húszezer fegyveresből álló seregeket állítottak volna föl. A horvát határőrvidéki katonaságot a stíriai határra rendelték volna, a törökkel, lengyellel és franciával szövetséget kötöttek volna; a papi, kamarai és koronajavakat lefoglalták volna. Egy már eleve kidolgozott lelkiismereti és sajtószabadságot biztosító alkotmányt léptettek volna ideiglenesen életbe. A gyülés Németországgal, míg ez a magyar köztársaságot el nem ismeri, a kereskedelmi összeköttetést megszakította volna, amivel Ausztriát rábírná, hogy Magyarországgal, mint szövetséges tartománnyal egyesüljön. Az emigránsok, kik az országból engedély nélkül menekülnek, jószágvesztéssel büntettetnének. Elrendelnék a nemzeti kokárdák viselését. Jószág- és jogvesztéssel sujtanák azokat is, kik a forradalomban kitünt egyének iránt különös szeretetet vagy becsülést tanusítanának, mely csak az egész nemzetet, nem pedig egyes kiváló tagjait illeti meg.

Ezen tervet teljes egészében csak én magam ismertem; a társaságok tagjai és igazgatói annyit tudtak, hogy egy összpontosított forradalom tervének megvalósítása végett léptek a társaságokba.

A forradalmi társaságok előmenetele tekintetében kijelentem, hogy Gyurkovics tanár halála után vezetésüket én vettem át és igazgatókat rendeltem, kik közül hárman Budán és Pesten, egy Kőszegen tartózkodik; úgymint Hajnóczy kamarai titkár, Laczkovics volt kapitány, az Orczy bárónál titkárként alkalmazott Szentmarjay, ki főnökével úgyszólván egy személynek tekintendő, végül Sigray gróf, a kőszegi kerületi tábla ülnöke, aki csak a reformátorok társaságában viseli az igazgatói tisztet. A fölvett tagok számát nem határozhatom meg, mert az igazgatóknál lévő névjegyzékeket csak e hó végén kellett volna megkapnom. Számukat néhány ezerre becsülöm, mivel Hajnóczy titkos jelekkel írt egyik levelében jelentette, hogy az ügy kedvezően halad előre. Megnevezhetem a tagok sorából Marton pestmegyei főorvost, Bacsányit, ki nemrég itt időzött, Ambrózy pesti ügyvédet, több budai és pesti polgár fölvételéről van tudomásom, de nevüket nem ismerem. Laczkovics és Szentmarjay igérték, hogy tagok toborzása végett beutazzák az országot. Laczkovics kezében van az általam tervezett konstitúció latin szövege.

(1794 augusztus 14.) Mint már említettem, Gyurkovics tanárral, régi barátommal Pesten találkoztam. A főpapság és főrendek zsarnokságáról beszélgetvén említette, hogy neki a felvidéki megyékben nagy pártja van és terven dolgozik, mely a köznemességet titkos társulatba egyesítené, s mely, mihelyt elegendő tagja lesz, megvalósítaná az ezidőszerinti megyei alkot-

mány megdöntését, és az országnak az osztrák háztól független köztársasággá alakítását, oly módon, hogy a szervezendő két kamara, melynek egyikébe a nemesség, a másikba a nép küldené követeit, a nemzet által ráruházott szuverénitási jogokat a király mellőzésével gyakorolná. Közölte még, hogy a közvélemény előkészítésére a tervnek megfelelő elveket tartalmazó katekizmust fog készíteni, melyet a társaság tagjai fognak terjeszteni. Én nem tudtam vele megegyezni a tervben, mert szerintem a két kamararendszer mellett az alkotmányos királyság fönntartandó. Gyurkovics kért, hogy tervét senkivel ne közöljem, amit megigértem. Ő azután a latin katekizmust elkészítette és elutazott Pestről, hogy a reformátorok társaságának szervezéséhez fogjon.

Mivel a szenvedett sok sérelem miatt magam is azon eszmével foglalkoztam, hogy hazámnak más alkotmányt adok, fölkerestem Laczkovicsot, régi barátomat és Gyurkovics nevének említése nélkül közöltem vele gondolatomat és a két kamarából és királyból álló latin nyelvű alkotmánytervezetemet lediktáltam neki azzal, hogy azt magánál megőrizze, míg felhasználásának ideje elérkezik. Meg kell említenem, hogy Gyurkovicsnak, noha elveit nem osztottam, megigértem, hogy halála esetén az általa létesítendő reformátorok társaságának vezetését átveszem, amit a folyó év március havában meg is tettem.

Május havában beteg anyám látogatására Pestre utaztam, s ekkor mindent megkíséreltem, hogy megtudjam, mennyire haladt a mult év őszén elhúnyt Gyurkovics a titkos társaság létesítésében; de azon személyek, akikről föltettem, hogy már fölvétettek, a titkos jeleket, melyekkel próbálkoztam, nem viszonozták, s így nem tudom, hogy a társaság érdekében Gyurkovics milyen arányú tevékenységet fejtett ki. Mivel azonban az alkotmány megváltoztatására a hangulat kedvezőnek látszott, hozzáfogtam a szabadság és egyenlőség társaságnak megszervezéséhez, mely a két kamararendszer támogatására, később annak megbuktatására lett volna hivatva. Evégből szerkesztettem egy francia nyelvű »Ember és a polgár« című katekizmust, melyben kifejtettem az ember jogait; ezzel a fölveendő tagokat az egyenlőség és szabadság megvalósítására kívántam késztetni. Tervemet közöltem a három igazgatóval, mindegyikkel külön-külön és átadtam nekik a két katekizmust. Mivel terveimmel egyetértettek, igazgatókká neveztem ki őket s tudomásukra adtam a követendő eljárás szabályait; a két katekizmusnak tulajdonomban levő példányait széttéptem és felkértem őket a társaságok terjesztésére, s a felveendő tagok névsorának évnegyedenként való közlésére. Meg kell jegyeznem, hogy a három igazgató közül egyik sem tudott a más kettő hasonló kinevezéséről, de a titkos jelek fölhasználásával fölismerhették a titkos társaság tagjai közé való tartozásukat. Sigrayval, kit régóta ismertem már, június végén

beszéltem a reformátorok társaságáról, de előtte, a mágnás előtt az egyenlőség és szabadság társaságot titokban tartottam és mivel Gyurkovics katekizmusából példányom nem volt, Hajnóczyhoz utasítottam őt, ki üzenetemet megértve, a reformátorok társasága igazgatójának tette meg őt.

(1794 augusztus 22.) Gyurkovics az általa szerkesztett latin katekizmust mult évi pesti tartózkodásom alatt adta át nekem, amikor a magyar alkotmány átalakításáról volt szó; és noha nem értettem vele egyet, a katekizmust lemásoltam, hogy a létesítendő társaság szervezetét és tagjait ismerjem. Gyurkovics halála után pedig a vezetést átvegyem. Erre vonatkozó igéretem nem volt őszinte, mert egész életemen át az arisztokrata rendszer mellett állottam és Pergen gróf rendőrminisztert levélben figyelmeztettem e tervekre. Később azután átvettem a reformátorok társaságának vezetését, hogy azzal a forradalmat létrehozzam (mert ezt a célt az egyenlőség és szabadság demokrata társaságával, melytől a főrendek távoltartották volna magukat, el nem érhettem); azonban tervem szerint később az egyenlőség és szabadság társasága az arisztokrácia megbuktatására lett volna hivatva.

Ez év május havában Hajnóczyval, kiben már néhány év előtt erős demokratát ismertem meg, közöltem az alkotmány átalakítására vonatkozó terveimet, s mivel ezeknek fölkarolására őt hajlandónak találtam, föltártam előtte forradalmi terveimet és átadtam neki lemásolás végett a két katekizmust és a társaságok szabályait. Mikor ő ezeknek leírásával elkészült, a katekizmusokat és szabályokat Szentmarjaynak és Laczkovicsnak, külön-külön négyszemközött lakásukon átadtam, közölvén velük is forradalmi eszméimet. Mindhárman teljes bizalmat tápláltak irántam, de a fölveendő tagok névsorának időnkénti megküldésére hajlandók nem voltak, azon nézetben lévén, hogy ahhoz a tagok nem adják beleegyezésüket; később mégis megigérték a negyedévenkénti beküldést. A küldés módjára megállapodás nem jött köztünk létre; magától értetődik, hogy csakis teljesen megbízható egyének útján történt volna.

Sigray gróf, kivel már régóta összeköttetésben álltam, az elmult télen többször fölkeresett itt Bécsben; de csak legutolsó látogatása alkalmával közöltem vele, június havában, hogy Magyarországon van egy arisztrokrata társaság, melynek célja az országot az osztrák háztól elszakítani és köztársasággá alakítani. Minthogy ő rögtön késznek nyilatkozott a társaság tagjai sorába lépni, lediktáltam neki a szabályokat; egyúttal a latin katekizmus átvétele végett, nekem egy példányom sem lévén, Hajnóczyhoz utasítottam, kinek e tárgyban — úgy gondolom — levelet is írtam. Sigraynak átadtam a titkos jeleket. Mint Hajnóczy július 9-én francia nyelven írt, Limus álnéven aláírt leveléből

értesültem, ő a katekizmust átadta Sigraynak, akit én már fölvétele alkalmából a reformátorok társasága igazgatójának neveztem ki.

Eskümintát az igazgatók és a fölveendő tagok számára nem szerkesztettem, de mindegyik igazgató becsületszavával és esküvel fogadta, hogy a társaságot s eszméit, amennyire hatalmukban lesz, terjeszteni fogják.

A latin és francia nyelvű katekizmust, valamint a Laczkovicscsal közölt alkotmánytervezetet, börtönömben, amennyire lehetséges, leírom és az udvari bizottságnak átadom.

Most jut eszembe, hogy Sigray igazgatóvá történt kinevezetése után megkérdezett, vajjon korábban nem ajánlottam-e föl ugyanazon állást Illésházy István grófnak? Mire tagadólag válaszoltam, azon indokolással, hogy arra őt alkalmasnak nem találom.

(1794 augusztus 28.) (A bizottság azon kérdésére, hogy a forradalom kitörésének esetére kidolgozott kormányterv (Regierungsplan) hol találtatik, Martinovics válasza így hangzott:)[1] Vallomásomban nem fejeztem ki magamat elég szabatosan; arról az alkotmánytervezetről beszéltem, melyet a béke helyreállása után kellett volna életbeléptetni, vagy életbeléptetés végett javaslatba hozni. Ezt a mult évben Laczkovicsnak lediktáltam és most börtönömben leírván, az udvari bizottság elé terjesztettem. Arra nézve, hogy a fölkelés idejében miképp kellett volna az országot kormányozni, nem voltam egészen tisztában magammal; gondolataimat senkivel nem közöltem. A két katekizmusra nézve nem mondottam meg az igazgatóknak, hogy az arisztrokrata társaság katekizmusa Gyurkovics műve, a demokratáé pedig az enyém. Ők mindkettő szerzőjének engem tartottak. Egyébiránt közöltem velük, hogy mindkét titkos társaság alapításának gondolata tőlem ered, továbbá azt is, hogy forradalom előidézése érdekében az egyenlőség és a szabadság eszméit kell terjeszteni, ami vérontás nélkül csakis titkos társaságok útján történhetik meg.

Laczkovics rendszernélküli ember, aki azt, aki őt megsérti, üldözi; bosszúvágyai kielégítésére mindenféle összeköttetéseket jónak lát; jótevőit sem kíméli, amit Lipót császár életében az arisztrokraták ellen írt röpirata bizonyít. Biztosan számíthattam rá, mivel őt a mostani kormány megfosztotta nyugdíjától, a

[1] Aug. 28-tól szept. 10-ig 88 kérdés van a jegyzőkönyvben. A jegyzőkönyvet mindenütt Fellner aktuárius vezeti és írja alá. Hitelesítik július 29-én, Faby Apellationsrat és Sedlmayer Magistratsrat; aug. 8-tól szept. 10-ig csak Sedlmayer. Négy ízben Schilling is aláírja. A Bécsbe szállított magyar foglyok kihallgatását külön bizottság (Schilling kormánytanácsos, Nagy és Lányi udvari tanácsosok) foganatosította. A vallomásokat leírta és a jegyzőkönyvet vezeti Schmitt aktuárius. Az elfogatásnál magukat kitüntettek számára a kormány 1530 frt. jutalmat adott. (Polizei-Archiv.)

magyar kancellária pedig üldözi. Szentmarjaynak és Hajnóczynak a francia ügyekről nyilvános helyeken tett nyilatkozataiból és a velem folytatott társalgásukból következtettem, hogy a demokrata eszmék hívei. Sigray gróf ellenben az országgyüléseken és egyebütt is a legszigorúbb arisztrokrata elveket hirdette. Szentmarjayval csak kétszer beszéltem: mult év szeptember és ez év május havában. Lehetetlen lett volna őt a szabadság és egyenlőség eszméinek megnyernem, ha azoknak már korábban nem lett volna híve. Egész Pest város, különösen pedig azok, kik vele érintkeztek, tanuságot tehetnek afelől, hogy régtől fogva szenvedélyes embernek (enragé) tartatik. Véleményem szerint a Moniteur cikkei, továbbá Voltaire, Rousseau és más forradalmi írók művei, melyeket nagyrészt főnökének, Orczy bárónak könyvtárában talált, vitték őt ide. Ő maga érezné sértve magát, ha azt állítanám róla, hogy én nyertem őt meg a forradalmi eszméknek. Nem tagadhatom, kérkedtem előtte néhai Lipót császárnak irántam tanusított kegyeivel; arról, hogy őfelsége Magyarországon forradalmat akart támasztani, bizonyosan sohase szóltam; csak azt említettem, hogy Lipót császár, ha tovább él, a rendek hozzájárulásával előnyös reformokat léptetett volna életbe. Nem mondtam neki, hogy a franciák még ezen évben elfoglalják Belgiumot, partra szállnak Angliában, Németországban a forradalmat uralomra segítik. Erre ő maga is rájöhetett, mert olvassa a hírlapokat, melyekből következtethette, hogy mindez megtörténhetik. Említettem előtte, hogy van Angliában a közvélemény irányítására hivatott titkos társaság, de ez a hírlapokból is köztudomású dolog. Szentmarjay kérdezősködött nálam, hogy Bécsben a szabadság és egyenlőség eszméi irányában milyen hangulat uralkodik. Amennyire emlékszem, azt mondottam neki, hogy Bécsben sok forradalmi gondolkozású ember él, minélfogva Ausztriában előbb-utóbb forradalom kitörése várható. Azt hiszem, hogy Hackel, Jeline, Jutz, Degen, Strattmann könyvtárőr, Ratschky udvari titkár, Bartsch hirlapíró, Anisz és Jenni kereskedők s még néhányan, kiket csak látásból ismerek, demokrata szellemüek. Hackel mindannyit ismeri, néhányat közülök ő mutatott be nekem, ő adhatja meg tehát e tekintetben a legjobb fölvilágosítást.

(1794 augusztus 29.) Hackel nyilatkozataiból azt következtetem, hogy demokrata, de nem hódol forradalmi elveknek, noha az államunkra kedvezőtlen harctéri híreket mindíg örvendve közölte velem. Blumauernek a párisi nemzeti konventben tartott beszédekről és hozott határozatokról, úgyszintén a konvent tagjainak nézeteiről és hangulatáról tett kritikai észrevételeit szintén tudomásomra hozta Hackel; elbeszélte, hogy Robespierret hamis patriótának, árulónak tartja Blumauer; Strattmann ellenkező véleményben van, Hackel pedig hol az egyik, hol a másik felfogását tette magáévá, mert önálló gondolatai nincsenek, ismétel-

geti, amit itt-ott hall. Én feltártam előtte, hogy Magyarországon forradalom előkészítésén munkálkodó társaság alakult; részleteket nem említettem, sőt nem emlékezem arra, hogy magamat mint a társaság megalapítóját mutattam volna be neki; tanácsolta, hogy e vállalatba ne keveredjek bele, mert magamat és őt is, barátomat, szerencsétlenségbe dönteném.

Jeline, kivel elfogatásom előtt nehány héttel Bagynai ismertetett meg, lelkes demokrataként beszélt, látható örömmel közölte velem az államunkra hátrányos harctéri híreket, dícsérte a francia forradalmat és a nemzeti konvent működését. Azt hiszem, én viszont a Magyarországon készülő forradalomról beszéltem neki, amit ő örömmel vett tudomásul. Mivel demokrata elveit minden óvatosság nélkül hevesen hirdette, féltem tőle és sokszor kikerültem őt. Csak egyszer fogadtam lakásomon, de dolgozataimat nem adtam át neki, Csehországra vonatkozó értesítésekkel sem szolgáltam neki.

Jutz-cal majdnem naponként találkoztam a Matschakerhof vendéglőben és a Kärntner-utcai kávéházban, de ilyen ügyekről a jelzett helyeken társalgást folytatni nem lehetett. Mivel ő Jelinével, Anisz-szal és más előttem ismeretlen egyénekkel, kik nyilvánvalóan demokraták, szívesen érintkezett s Hackel elbeszélése szerint, hasonló demokrata gondolkodása miatt a rendőrség részéről kellemetlenségekben volt része, következtethettem, hogy szintén a demokratákhoz tartozik. Jutz sohasem volt nálam, én sem nála. Egyszer Anisz kereskedőnél ebédeltünk együtt, de ott ilyen dolgokról nem volt szó.

Blumauer könyvkereskedővel együtt ebédeltem egyszer Hackelnál s akkor hangosan tárgyalta a franciaországi eseményeket, elárulván monarchiaellenes nézeteit. A mult évben följelentettem őt a kabinetnél, hogy könyvek vásárlásának ürügye alatt Angliába szándékozik utazni, de utazásának való célja az angol nép szellemének megismerése; ugyanis Hackel elbeszélése szerint, visszatérése után, ebéd közben úgy nyilatkozott, hogy az angol nép többsége a demokráciának hódol. Általában Blumauer, Strattmann, Ratschky az itteni demokrácia szülőinek és hangadóinak tartották magukat. Strattmann viselkedésével mindenkit eleve fölmentett a fáradságtól, hogy őt a demokrácia számára megnyerni iparkodjon. Heves kifakadásokat hallatott a miniszterek, tanácsosok, különösen Krammer udvari tanácsos ellen, nevetségesekké tette a miniszteri konferenciákat, Krumpatich udvari káplán egyszer azt mondotta róla, hogy vakmerő nyilatkozataiért Párisban a nyaktiló alá került volna; ő egyike a leggonoszabb demokratáknak. Hackel, kinek házában sűrűn megfordult, a leghitelesebb értesítéseket adhatja róla.

Most jut eszembe, hogy 1792 nyarán többször ebédeltem Hackelnál, amikor Hörmann nyugalmazott udvari tanácsos

gyakran jelen volt: az új direktórium életbeléptetése után történt nyugdíjaztatása alkalmából, elégületlenségében így fakadt ki: »Vigyen el az ördög, ha nem én leszek az első, aki a zászlót viszem, ha itt forradalom tör ki!« Ratschky udvari titkár ez év március vagy április havában Hackelnál jelenlétemben kijelentette, hogy ő demokrata és csak azért írta a francia forradalom ellen a »Der Spiegel« című röpiratát, hogy azzal fedezhesse magát, ha demokrata nézetei miatt kellemetlenségbe jutna. Ratschky jelenlétemben Hackelnál, mikor kormányunk részéről még veszély nem fenyegetett, demokrata nézetet hirdetett, részletekre azonban már nem emlékszem; Hackel e tekintetben szintén fölvilágosítással szolgálhat. Tőle tudom, hogy Bartsch hírlapíró is demokrata; én sohasem beszéltem vele. Aniszt demokratának tartottam, azért, mert szívesen érintkezett demokratákkal. Jeny kereskedőt kétszer láttam, mikor a bástyán sétáltam Hackellal; a hadi eseményekről beszélgettek, de társalgásukat nem követhettem. Hackel említette, hogy Jeny demokrata nézeteket vall. Troll rendőrbiztos, kit régen ismerek már, felhívásomra, mikor a mult évben szabadságon volt, gyakran írt nekem Elszász és Lotharingia lakóinak demokrata szelleméről, amit a kabinetnek tudomására is hoztam.

(1794 augusztus 29.) Riedel báróról csak annyit tudok, hogy Flórencben volt udvari matematikus; 1784-ben Lembergben a felsőbb matézis tanszékére volt jelölve, de nem fogadta el. Sohasem láttam őt, s nem tudom, jelenleg hol tartózkodik.

Szentmarjayval, érdeklődésére közöltem, hogy Bécsben sok demokrata forradalmár tartózkodik, noha erről meggyőződve nem voltam. Általában úgy nyilatkoztam neki, amint ő a helyzet alakulását látni szerette volna, de arról, hogy Bécsben a város szekciókra van felosztva, nem volt szó. E pontra nézve szembesíttetésemet kérem vele.[1]) Nem felel meg a valóságnak Szentmarjay állítása, mintha úgy nyilatkoztam volna, hogy e forradalmi szekciók a császár által az államadósságok ügyének rendezése végett összehívandó nemzetgyülésre képviselőket küldenek; hogy máris több szekcióban a szavazatok többsége reám és Blumauerre estek; hogy Csehországban és Stíriában a forradalom kitörését türelmetlenül várják; hogy a magyaroknak is kell gondoskodniok a maguk megmentéséről, különben vagy az anarchiának, vagy az orosz vagy a török hódításnak esnek áldozatául. Mindezt Szentmarjay gondolta ki. Nem sok fáradságra volt szükség, hogy őt megnyerjem a forradalom ügyének, mert mielőtt a titkos társaság megszervezése szóba került köztünk, már úgy beszélt előttem, hogy ha a monarchiában rövid idő alatt változás nem áll be, ő a tűrhetetlen elnyomás miatt, melyet szenvedünk s a fönnálló alkotmány miatt is kivándorol hazájából és Francia-

[1]) Idáig Abafy közlése.

országban telepedik meg. Könnyen érthető, hogy Szentmarjay az ő költött elbeszélésébe Blumauert is bevonta, mert őt irodalmi műveiből ismerte s én őt beszélgetéseinkben előtte demokratának állítottam. Ha csakugyan úgy beszéltem volna, mint ahogy ő állítja, bizonyosan megkérdezte volna tőlem a többi kijelölt képviselő nevét is, én pedig megmondtam volna neki.

Úgy emlékszem, hogy kezdetben csak az egyik magyarországi titkos társaságról beszéltem vele, a szabadság és egyenlőség társaságról, s abba őt, az erős demokratát beavattam. Áradozva mondott köszönetet és megcsókolt. Néhány nap mulva terjesztettem elébe a reformátorok társaságának szervezetét azon megjegyzéssel, hogy a forradalmat ez a társaság fogja megkezdeni s a másik társaság befejezni. Szentmarjay helyeselte ezt s a másik társaságba is fölvétette magát és megigérte, hogy a nemzetgyülésen nem a nemesség jogaiért, hanem mindig a szabadságért és egyenlőségért fog küzdeni. Igaz az az állítása, hogy ő az arisztokrata társaság létesítése ellen fordult, ami az ő demokrata gondolkozásmódját jelzi; mikor azonban a tervem föltártam előtte, belenyugodott. Ellenben nem felel meg a valóságnak az az állítása, hogy csak akkor volt hajlandó a társaságba belépni, miután több napon át beszéltem neki a helytartótanács és az udvari kamara több előkelő tagjának a társaságokba történt belépéséről. A társaság szabályai sem engedték meg, hogy két-három tagnál többet vegyek föl egymagam; különben Hajnóczy és Laczkovics fölvételéről sem szóltam neki. Szembesíttetni kívánok vele, hogy szemtől-szembe hazugnak nevezhessem.

(1794 augusztus 30.) A katekizmus címe: »Catéchisme de l'homme et du citoyen, par Democrite la Montagne«. Ezt Szentmarjaynak azért adtam át ilyen címmel, hogy a profánok, kiknek a könyv netalán kezükbe kerülne, francia író művének tartsák. A társaságok szabályai értelmében én, az alapító, csak az igazgatókat vehettem föl. Szentmarjayt, mihelyt a társaságok alapítását helyeselte, azonnal igazgatóul jelöltem ki. Szentmarjay állítása, hogy őt a két társaságba történt fölvétele után csak bizonyos idő elmultával, és nem azonnal neveztem ki igazgatóvá, nem igaz. Közöltem vele azt is, hogy halálom esetén ő lesz a két társaság feje, amely minőségében Hackel bécsi kereskedőtől s egy Pfisterer nevű marjel bemutatására a párisi megbízásából a magyartésére pénzt fog kapni. 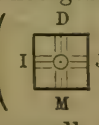

seillei emigránstól e titkos »Comité de salut public« országi forradalom létesí-Szentmarjay állítása, hogy ezekkel kellett minden évnegyedben a fölvett tagok névsorát közölni, nem igaz; azt a szabályok szerint a társaságok főnökéhez kellett beküldeni. Két ok késztetett arra, hogy Szentmarjayra a halálom után várakozó föladat kiszínezésével hatást gyakoroljak. Úgy gondoltam, hogy ha ő gyenge és hiú ember, hízelegni

fog neki a halálom után idegen hatalommal érintkezhetés lehetősége; ellenben ha mély és bölcs belátással dicsekedhetik, föl fogja ismerni annak valószínűtlenségét, hogy a francia közjóléti bizottság egy jelentéktelen bécsi kereskedőnek és egy emigránsnak tetemes pénzösszeget bocsát rendelkezésére a magyar forradalom támogatására, amiből következtetni fogja, hogy nem foglalkozom komolyan a két társaság megalapításával. Szentmarjay állítása, hogy előtte Európa több államával folytatott levelezésemről beszéltem, nem igaz. Csak annyit mondtam neki, hogy a multban Német-, Francia- és Angolország több tudományos kitünőségével leveleket váltottam; nem lehetett tehát szándékom őt ily módon meggyőzni afelől, hogy a nevezett két egyén a magyar forradalom támogatása végett pénzösszegek kifizetésére utasítva van.

(1794 szeptember 1.) Szentmarjaynak csak általánosságban, nevek említése nélkül mondtam, hogy francia, angol és német tudósokkal levelezésben állottam. Szentmarjay következtethette, hogy mivel Franciaországban összeköttetéseim vannak, talán történtek pénzutalványozások Hackelnál és Pfisterernél a magyar forradalom céljaira. De bizonyos, hogy igazgatóvá tétele után csakis a jelzett okokból tettem neki valótlan közléseket. Ha a kérdés elméleti módon tárgyaltatik, nem tagadom, hogy vallomásomban ellenmondás foglaltatik; de aki Szentmarjayt ismeri, tudni fogja, hogy ő szenvedélyes demokrata, bátor és tehetséges ember. Minélfogva őt nem volt szükséges a jelzett eszközökkel megnyerni a forradalom céljainak, melyek az ő elveivel teljesen összhangban állanak. Egyébiránt kijelenthetem, hogy a valótlan dolgokat nagyrészt időtöltés végett közöltem vele. Mivel pedig elbeszéléseimet mindig azzal végeztem, hogy ha külső segítségben nem is részesülünk, tizenegymilliós nemzet saját erejére is támaszkodhatik, észrevehette, hogy elbeszélésem nem megbízható. Amikor az időtöltésből kigondolt valótlanságokat elmondtam neki, s ő a közjóléti bizottság által a pénz előlegezésével megbízott kereskedők nevei felől érdeklődött, azért neveztem meg Hackelt és Pfisterert, mert mások neve nem jutott eszembe. Azonban ki kell jelentenem, hogy ezek az egész dologból semmit sem tudtak. Pfistererrel 1792-ben Gotthardi lakásán ismerkedtem meg és legföllebb ötször-hatszor találkoztam vele. Mások jelenlétében a franciaországi eseményekről folyt a tárgyalás. Állíthatom, hogy Pfisterer mindig kifogástalanul beszélt. Szentmarjay előtt csak nevét említettem, tulajdonságairól nem volt szó. Szentmarjay állítása, hogy Pfisterert, mint túlzót (enragé) jellemeztem, nem szabatos. Kifejezetten nem beszéltem róla így, de mivel közöltem, hogy itt a közjóléti bizottság pénzelőlegezésre utasította, jogosan következtethette, hogy Pfisterer nem lehet mérsékelt gondolkodású (moderé); részemről felesleges lett volna őt túlzónak mondani. Szentmarjay azon állítására nézve, hogy Európa

több városából kapott jelentéseket közöltem vele, kinyilatkoztathatom, hogy beszélgetéseink tárgya a lengyel fölkelésről s más hasonló dolgokról szóló hírlapi tudósítások voltak, amelyekre ő is, én is észrevételeket tettünk. Szentmarjay azt, hogy én előtte Solothurnból, Bázelből, Velencéből és Konstantinápolyból hozzám érkezett politikai jelentéseket emlegettem, csak álmodhatta; ilyeneket nem meséltem neki. Mivel őt igazgatóvá való kinevezésével mintegy helyettesemmé tettem, sok részletet elmondtam előtte akkor felkelési terveimről, melynek vezetését egy tábornokra kívántam bízni. Megneveztem Benyovszky gróf altábornagyot és Knezevich ezredest, kiket a magyar tábornokok és törzstisztek között a legügyesebbeknek tartottam. Nem kételkedtem abban, hogy mind ezek, mind a többi magyar tábornokok és tisztek, ha fölhivatnak, hazajönnek a nemzeti ügy védelmére. Szentmarjay állítása szerint említettem volna, hogy Benyovszky és Knezevich hadosztályaikkal mindjárt az első jelre meg fognak jelenni a fölkelés támogatására, azonban arra, hogy én ezt mondtam volna, nem emlékszem; ha pedig, amiben nagyon kételkedem, mégis mondottam volna, úgy valótlanságot állítottam, mert ezt a két tisztet egyáltalán nem ismerem, velük sohasem beszéltem.

(1794 szeptember 2.) Szentmarjayval nem közöltem, hogy hol és mikor fog a fölkelés kitörni; legalább is ilyesmire nem emlékezem; az időpontot már csak azért sem jelölhettem meg, mert az a titkos társaságok tagjainak gyarapodásától függött. Szentmarjay szerint azt mondottam, hogy a fölkelés Arad és Temesvár között fog kitörni; lehetséges, de nem emlékszem rá. Galíciáról valóban állítottam előtte, hogy lehetséges, hogy a lengyel fölkeléssel egyetért; ezt abból következtettem, hogy ott az 1791 márciusi alkotmányt helyeslik és a csatlakozásra fölszólítást kaptak. Említettem neki bizonyos Padockyt, kitől úgy értesültem, hogy a galíciaiak a lengyel fölkeléssel egyetértenek. Szentmarjay vallomása szerint én előtte Padockyt tekintélyes lengyel forradalmi vezér gyanánt tüntettem föl; ő ezt azonban csak következtette elbeszélésemből, mert én ezt nem mondtam, de nem is mondhattam, mert erről nincs tudomásom.

Franciaországgal az összeköttetést a háború kitörése óta teljesen megszakítottam; hogy magamról minden gyanut elhárithassak, erre nézve a legszigorúbb vizsgálatot követelem.

A Szentmarjay által előadott részletek között több alaptalan állítás foglaltatik, melyek az ő következtetésein alapulnak. Mivel az ő lelkesedése a demokrata alkotmányért előttem ismeretes volt, nem látom át, miért lett volna szükségem arra, hogy buzgóságát hitegetésekkel élesszem. Amennyiben mégis megtettem volna, csak időtöltés végett cselekedtem. Szentmarjay legfőbb pártfogója Orczy László báró, akinek barátai közé tartoznak — tudomásom szerint — Hajnóczy és Laczkovics. A többieket, kik-

kel Szentmarjay érintkezett, csak látásból ismerem, a nevüket nem tudom; azt, hogy kivel levelezik, nem kérdeztem tőle, ő nem mondta nekem, így hát nem tudom.

A röpiratok sorából ismeretesek előttem: a francia nyelven írt »Litterae ad Imperatorem«, egy horvát költemény, mely a zágrábi szabadságfára volt függesztve, a »Franciaország elleni keresztesháború«, melyet, amint nekem mondták, Pesten nyomtattak és árultak. Többet nem ismerek.

A »császárhoz intézett levél« a következő módon került hozzám.[1] Bizonyos Gorani gróf, kit Milánóból kiutasítottak, több uralkodóhoz intézett gyalázatos tartalmú levelet bocsátott közre a Moniteur-ben, amelynek olvasói várták, hogy közelebb Ferenc császárhoz szóló hasonló levél fog a lapban megjelenni. Mikor a Moniteur egyik száma elmaradt, Bécsben az a hír terjedt el, hogy abban látott napvilágot a császárhoz intézett levél. Ezután április havában Pestre utaztam, ahol megismerkedtem Hajnóczyval. Készséggel bevallok mindent, amit e levélről tudok, mert mentegetődzésem semmit sem használna és jellememet kedvezőtlen megvilágításba helyezné. Én vagyok a szerzője a »Lettre à l'Empereur et Roi de Hongrie« című röpiratnak. Ámbár a magyar udvari kancellária rosszul bánt velem, Ofelségétől pedig sem az üldöztetések ellen támogatást, sem új alkalmaztatást nem nyertem, a monarchia javát mégis mindig a szívemen viseltem. Mivel meggyőződtem afelől, hogy a diplomáciai rendelkezések a monarchia enyészetét idézik elő, amikor perem ügyében [2] audiencián voltam, figyelmeztettem Ferenc császárt, hogy ha más útra nem lép, abból a monarchiára a legnagyobb hátrányok fognak származni. Mindazt megjósoltam, ami bekövetkezett. Mivel jóakaratú igyekezetem sikertelen maradt, befolyásra nem tehettem szert, és a monarchia javára nem működhettem, kísérletem meghiusulásának és a magyar udvari kancelláriától szenvedett üldöztetésemnek hatása alatt megfogalmaztam a levelet azon szándékkal, hogy a Moniteurben közzéteszem. Köztársasági szellemű nyilatkozatok és kifakadások között tanácsokat szolgáltattam arra nézve, hogy diplomáciáját az osztrák ház miképen irányíthatja a maga javára. Miután a levelet egy nap alatt megszerkesztettem, lecsillapodott a vágyam azt a Moniteurben, vagy más módon közzétéve forgalomba hozni; holt eszmény gyanánt egyéb irományaim között hevertettem e levelet. Pesten Hajnóczy beszélgetett velem a Moniteur elmaradt számáról s arról a Pesten is elter-

[1] Mikor hozzáfog a vallomáshoz, nem szándékozik vállalni a »Literae ad Imperatores« szerzőségét; de azután előadása folyamán hirtelen egy színésziesen megjátszott bűnbevallási jelenettel magát vallja a levél szerzőjének s igyekezik a levél keletkezésének körülményeit is megvilágítani.

[2] A szerzetesi fogadalmaktól való fölmentése ügyét érti.

jedt hírről, hogy abban Goraninak Ferenc császárhoz intézett nyilt levele foglaltatott. Én válaszomban elmondottam, hogy Bécsben is ugyanez a hír járja. Hajnóczy, azon feltevésben, hogy én olvastam a levelet, sürgetően kért, közöljem azt vele, és igérte, hogy azt senkinek sem fogja megmutatni. Tudván, hogy komoly ember létére a levéllel visszaélni nem fog, reményt nyújtottam neki, hogy a levelet közölni fogom vele. Ezután elutaztam. Kevéssel Bécsbe visszaérkezésem után a levelet elferdített írással az eredetiből lemásoltam és borítékban megküldtem neki 1793 május, vagy június havában.

(1794 szeptember 3.) Az eredeti példány és a másolat harmadfél ívre terjedt. Vajjon hozott-e a Moniteur elmaradt száma Goranitól hasonló iratot, nem tudom; az én levelem ott nem jelenhetett meg, mert nem küldtem be. Szerzője Gorani nem lehetett, mert ő az abban előfordult tényeket nem ismerhette. Mikor szeptember havában újból Pestre utaztam, megtudtam, hogy a levél magyar, német és latin szövege egész Magyarországon el van terjedve. Hajnóczy szószegése bántott, szemrehányást is tettem emiatt neki, de ő tréfára fordította a dolgot. Mivel Hajnóczy, Laczkovics és Szentmarjay jó barátok voltak, sejtettem, hogy az első közölte a levelet a másik kettővel, kik azután lefordították.

Ha emlékezetem nem csal, Koppi, az egyetemes történelem pesti tanára és egy rác püspök, aki felől Laczkovicsot kellene kihallgatni, közreműködtek a fordításban. Értesülvén a levél elterjedéséről, hogy hatását csökkentsem, azt híreszteltem, hogy az Bécsben általánosan ismert; amivel valóban elértem, hogy a levél sem Bécsben, sem Németországban nem terjedt el. Meg kell jegyeznem, hogy Hajnóczy kétségben volt arra nézve, hogy én vagy Bartsch udvari fogalmazó küldte-e neki a levelet. Csak szeptemberi pesti időzésem alatt vallottam be, hogy én voltam a küldő. Hajnóczy kételkedéséből következtettem, hogy Bartsch jó barátja Hajnóczynak.

Ez alkalommal a következőket kívánom még vallani. A mult év május havában ismét elmaradt a Moniteur egy száma, mire az a hír terjedt el, hogy az a lengyel királyhoz intézett megbotránkoztató tartalmú levelet tartalmazott. Amikor Hajnóczy ez év március havában Bécsbe jött, azt kérdezte tőlem, megvan-e nekem ez a levél? Azt válaszoltam, hogy arról tudomásom sincs. De Hajnóczy nem hitt szavamnak és kért, hogy szerezzek egyet belőle neki. Hogy sürgetéseitől meneküljek, jól ismervén a lengyel ügyeket, sietve összeírtam francia nyelven egy ilyen levelet, melyet Hajnóczy lemásolt, én pedig az eredetit megsemmisítettem, amit a császárhoz intézett levéllel is megcselekedtem. Egyszer említettem Hajnóczynak, hogy én vagyok mindkét levél szerzője, de meghagytam őt azon hitben, hogy mindkét

levelét a Moniteurből másoltam le. Egyébiránt a lengyel királynak szóló levél, melynek terjesztésétől Hajnóczyt szigorúan eltiltottam, apróbb köztársasági kifakadások mellett, csakis a lengyel nemzet diplomáciai viszonyaival foglalkozott. Hogy a két levelet Magyarországon Hajnóczy terjesztette-e, nem tudom.

A horvát forradalmi költeményt jelen év május havi pesti tartózkodásom alatt kaptam Delivuk udvari titkártól elolvasás végett. Hogy ő hogyan jutott hozzá, nem tudom; nekem nem mondta meg. Úgy látszik Delivuk terjesztette, azt egyebütt nem láttam. Egyébként mind ezen költeményről, mind a Horvátországban uralkodó hangulatról Delivuk további értesítéseket adhat.

A »Kreuzzug gegen die Franken« című füzetet nyomtatásban olvastam; hogy kitől kaptam, nem tudom. A bíróság által bemutatott példány azonos azzal, amit Delivuknál olvastam.(?)

A »Vox clamantis in deserto ad Hungaros« című költemény felől nincs tudomásom. A »Marseillaise« magyar fordításáról Magyarországon semmit sem hallottam.

(1794 szeptember 4.) Hajnóczy vallomása szerint mindkét katekizmus szerzőjének magamat vallottam; lehetséges, hogy tettem ilyen kijelentést, de nem emlékszem rá. Ellenben teljes határozottsággal állíthatom, hogy a reformátorok társaságának katekizmusa Gyurkovicstól ered. A bizottság által előttem felmutatott kézirat a fődolgokban azonos tartalmú azzal, amelyet leírás végett Hajnóczynak én adtam át; de az utóbbiban elő nem forduló néhány csípősebb kifakadást tartalmaz. Azt a kérdést és feleletet, ahol arról van szó, hogy a lengyelek példájára a magyarok szintén képesek egy fölkelést szervezni, Gyurkovics szövegéhez én csatoltam.

Amikor ez évi május havában Pestre utaztam, igazán nem volt szándékom titkos társaságok szervezésével forradalmat támasztani. Megismerkedvén azonban a Magyarországon uralkodó hangulattal, Laczkovicsnak azon javaslata, hogy a jelen állapotok megváltoztatására törekvő, nemesekből álló társaságot kellene létesíteni, késztetett arra, hogy a cselekvés terére lépjek. A tervet tehát, melyről korábban fogalmam sem volt, mással nem közölhettem. Azon reformokról, melyeket néhai Leopold császár Magyarországon tervezett, beszélgettem Szentmarjayval és Laczkoviccsal, kikkel forradalmi terveimet is közöltem; tőlük tudhatta meg Hajnóczy is. Nem kétséges előttem, hogy tervemet Robespierre és az egész francia konvent helyeselték volna; de nem emlékszem arra, hogy Hajnóczy előtt úgy beszéltem, hogy ezek valóban helyeselik. Ha mégis megtettem, ez csak tréfából történhetett. Mivel a hírlapokból és magánbeszélgetésekből következtethettem arra, hogy Európa különböző országaiban forradalom kitörése várható, erről Hajnóczy előtt is említést tettem. Közöltem vele, hogy több országban vannak már jako-

binusok, ami köztudomású dolog; de sohasem mondtam neki, hogy más országokban is társaságok alakultak, mert erről semmit sem tudok.

(1794 szeptember 5.) Az udvari bizottság fölhívására fölhagyok a hosszú vonakodással, melyet az általam elvtársaimnak okozott szerencsétlenség megfontolása sugalmazott, és hogy uralkodómnak és az államnak hasznos szolgálatot tegyek, bíráim kegyes bánásmódjának hatása alatt igaz vallomást kívánok tenni mindarról, amit Gotthardi kormánytanácsosról tudok; mindamellett esedezem uralkodómhoz, hogy kímélje hitvesét és gyermekét, akik valóban teljesen ártatlanok; rájuk való tekintettel késtem eddig vallomást tenni.

Leopold császár halála után én és egy Gumpf nevű rendőrgyakornok, kivel Gotthardi még Pesten ismerkedett meg, gyakran megfordultunk nála. Gumpf időnként újságolta, hogy gúnyiratokat ragasztottak a házak falaira, amelyek Colloredo gróf kabineti miniszter és az egész kormány ellen irányultak, sőt ilyeneket be is mutatott nekünk. Lehetséges, hogyha ilyen pasquillusokat láthatnék, nehányat fölismernék belőlük. Gotthardi elárulta, hogy ezeknek szerzője maga Gumpf, aki épen Gotthardi fölszólítására egy példányt még a rendőrigazgatóság épületének falára is kiragasztott. Őket a miniszter elleni gyűlöletük vezette; Gotthardi házában gyalázatos módon beszéltek a miniszterről, őt mindenféle gonoszsággal vádolták, úgy, hogy magam is, bár őt sohasem láttam, ellenségévé lettem.

Emlékszem, hogy Gotthardi és Gumpf párhuzamot vontak Leopold császár és a mostani kormány között, melynek minden intézkedését kárhoztatták. Azt hiszem, hogy a pasquillusok Gotthardi és Gumpf közös műhelyéből kerültek ki. Gumpf volt mindig az első, aki ezeket már korán reggel Gotthardi házába hozta és hangos kacajjal fölolvasta. Mások mellett, kiknek nevét nem tudom, Gotthardi meg-meglátogatta Gurdian(?) kereskedőt és Pfisterert, akik azonban, úgy látszik, a kormánynak nem ellenségei. Arra nem emlékszem, hogy Gotthardinak bevallottam volna, hogy én vagyok a császárhoz intézett levél szerzője; de tudom, hogy a német fordítása megvolt neki, melyet Pestről kapott. Folyó év június havában, Pestről visszaérkezésem után meglátogattam Gotthardit Meidlingban, kinek első kérdése az volt: mit végeztem Pesten? Elmondtam neki, hogy Magyarországon forradalmat igyekeztem szervezni s e célból két társaságot állítottam föl. Föltártam előtte a szabályokat s egész forradalmi tervem. Gotthardi azt tanácsolta, hogy okosan járjak el, a jelenlegi kormánnyal a helyzet tűrhetetlen. Az igazgatók és tagok neveit nem közöltem vele.

Az elmult két év alatt Laczkovicshoz írt s az alkotmány átalakításáról szóló leveleim tekintetében a következőket terjesz-

tem elő. Mivel Leopold császár uralkodása alatt elhatároztatott Magyarországon hasznos reformok életbeléptetése, halála után ugyanazon szellemben működtem és beszéltem Laczkovicshoz intézett leveleimben is. Ezekbe erősen forradalmi ízű kifakadásokat is belevettem, hogy az ő demokrata gondolkodásának hízelegjek. Említettem neki, hogy Bückhen (?) udvari tanácsos minden este meglátogat. Forradalmi terveimről azonban nem beszéltem, csak annyit írtam neki, hogy Magyarországon forradalom kitörésétől lehet félni; kérdésemre, hogy ily esetben Stíria csatlakoznék-e Magyarországhoz, igenlően felelt és kijelentette, hogyha ez hamarosan be nem következik, Stíria Svájchoz csatlakozik.

Bacsányiról a következőket jegyzem meg. Kevéssel elfogatásom előtt közöltem vele forradalmi tervemet, és mikor láttam, hogy azzal egyetért, Felső-Magyarországra az igazgatói állást ajánlottam neki; de katekizmusok nem voltak nálam s így az ügy abbanmaradt; nem is utasítottam őt, hogy máshoz forduljon, csak a szabályokat diktáltam le neki. Bacsányi katekizmus hiányában tagokat nem vehetett föl. Különösen bizalmas viszonyban áll Fekete tábornokkal, akiről előttem azt állította, hogy Kosciuskó szerepére vágyik.

(1794 szeptember 5.) A horvátországi elégületlen demokratákról nem tudok egyebet, mint amit már máskor előadtam. A horvát költemény szerzőjét nem ismerem; lehet, hogy Delivuk írta. A Horvátországban uralkodó hangulatra vonatkozólag kérem az ő kihallgatását; Pesten és Bécsben történt találkozásaink alkalmával emlegette, hogy Horvátországban még a parasztok sem látják szívesen a Franciaország ellen indított háborút és a helyzet javulása érdekében nagyarányú átalakulást óhajtanak.

Unokatestvéremmel, Szénnel, többször beszéltem. Ez évi május havi pesti tartózkodásom alkalmával meggyőződtem arról, hogy demokrata elveket vall. Mivel én, mint alapító, a társaságokba tagul őt föl nem vehettem, Hajnóczynak ajánlottam őt, akit arra is fölhívtam, hogy Ambrózy királyi ügyészt szintén vegye föl, mert nyilvános helyen folytatott beszélgetéseiből következtettem, hogy nézetei a társaságok elveivel egyeznek. Amikor Hajnóczy közlé velem, hogy Szént már fölvette, ennek azt javasoltam, hogy a két tagot, kiknek fölvételére magát kötelezte, Horvátországban szerezze meg, hol összeköttetései vannak, s ahol így a társaságokat is elterjeszthetjük. Szén erre nem tett határozott igéretet. Vajjon kért-e szabadságot, hogy Horvátországba utazhassék, nem tudom.

Sigray gróffal a reformátorok társaságának szabályait német nyelven közöltem; vajjon ezeket lefordította-e francia nyelvre, vagy egyébként fölhasználta-e, nem tudom, mert azóta nem beszéltem vele, s levelet sem kaptam tőle.

(1794 szeptember 6.) Hallottam, hogy a franciák a lengyeleknek tizenöt milliót küldtek, mely összeg Bécsen át jutott hozzájuk. Ezen »anekdótát« közöltem Hajnóczyval, ki azt talán tévedésből a magyarországi forradalom tervével hozta kapcsolatba. A többször említett Padocki említette volt, hogy a franciák több országba, és Bécsbe is, pénzt küldöttek forradalom támasztására, amit Pergen grófnak jelentettem is. Lehet, hogy erről beszéltem Hajnóczyval is; de azt, hogy Bécsben a magyar forradalom fölidézése céljára pénz áll készen, nem mondottam, mert tudomásom szerint ily célra itt pénz nincs letéve. Azonban, ha ily célra a francia konventtől kértem volna pénzt, bizonyosan kaptam volna.

Ez év május havában Pesten Festetich grófnál találkoztam Károlyi gróffal, aki ebédre hívott meg és így ismerkedtem meg vele.

Laczkoviccsal általánosságban közöltem, hogy Bécsben, Csehországban, Stíriában és Galíciában sok forradalmi szellemű egyén van, Bückhen udvari tanácsostól hallottam, hogy Csehországban fölkelések fordultak elő, amit azután Laczkovicsnak is elmondtam; de a hír alaptalan volt. Szintén Bückhen tanácsostól hallottam, hogy Magyarországgal, ha forradalmi állapotba jut, Stíria egyesülni kíván.

A bécsi demokratákat, kikkel többnyire Hackel útján léptem érintkezésbe, már megneveztem. A galíciaiakkal négy év előtt ismerkedtem meg. A legkiválóbbakhoz tartozik Kiczky, latin érsek, Lengyelország legszenvedélyesebb híve, ki rokonszenvet táplál a porosz és szász uralkodóházak iránt, s ezeknek érdekében működik. Az osztrák ház ellenségei Dolinianszki báró, Potocky József és Miklós grófok, Gyierskovszki ügyvéd, Batovszky volt főtörvényszéki ülnök, Szevuski gróf, koronairnok, végül a fiatal Pininski herceg. Ilyenféle »anekdótákat« közöltem Laczkoviccsal s mindketten azt következtettük, hogy a megnevezett országokban forradalom fog támadni.

(1794 szeptember 9.) Jeline vallomása szerint azt igértem volna neki, hogy hat hónap letelte előtt »Magyarországból csodadolgokat fogok jelenteni neki« és erre vonatkozó irataimat is megmutatom neki. Ezt azért sem igérhettem meg, mert ilyen irataim nincsenek. Azonban, igenis emlékszem igéreteimre, hogy a várható magyarországi forradalom tekintetében elutazásom előtt közléseket teszek neki. Egyébiránt lehetséges, hogy a Magyarországban hat hónap mulva bekövetkező csodadolgokról szólottam Jelinének; de ezt csak azért tettem, mert ő, mint vad demokrata, ilyen újdonságokat szívesen hallott.

Jutznak csakugyan mondtam, hogy ha a magyar országgyűlés egybehivatnék, nemzeti konventté alakulna át; most is ez a nézetem. Ezért óhajtom, hogy mielőtt a nemzet tévedéseiből

kiragadtatik, országgyűlés ne tartassék. Azonban terveimről oly lényeges közléseket, melyekből arra következtethetett volna, hogy Magyarországon a forradalom kitörése várható, nem tettem neki.[1]

Azon röpiratról, melynek címe: »Beweis, dass Ungarn seit Ferdinand dem ersten von Österreich als eine Provinz behandelt wurde« semmit sem tudok.

Az alsó Németországban fönnálló páholyokról és összeköttetéseikről semmit sem tudok.

A dániai Pagajen felől, ki bizonyos idő előtt Bécsben tartózkodott, semmit sem tudok.

A Jeszenák család egyetlen tagját sem ismerem.

A Magyarországról való Burger nevű embert nem ismerem.

Hauker tudóst nem ismerem.

Frik plébánost nem ismerem.

Prandstetter városi tanácsnokot nem ismerem.

Bilek kapitányt és testvérét nem ismerem.

Kreil pesti tanárral megismerkedtem, de jellemtelensége miatt nem bíztam benne; úgy látszik, mint tanár károsan működik, mert bölcsészeti előadásaiban demokrata elveivel hatása van tanítványaira.

Subanni újvidéki tanárról semmit sem tudok. Delivuk, ki alispán volt azon a vidéken, megbízható információt adhat róla.

A nemrég kinevezett görög katholikus püspök, Bubanovics, ki Delivuknak köszönheti méltóságát, a leghevesebb demokratákhoz tartozik, minélfogva helyes lenne, ha a kormány figyelmét ráirányítaná.

Laczkovics vallomása szerint én azt mondtam neki, hogy forradalmi tervemet közöltem a párisi nemzeti konventtel, mely azt helyesléssel fogadta. Azon szeretetnél fogva, mellyel uralkodóm és az emberiség java iránt viseltetem, föltárom végső titkaimat is. Aggódva teszem ezt, mert félek, hogy e vallomásom után kegyes uralkodóm még jobban fog büntetni, mint azt enélkül tenné. Az udvari bizottságnak ma reggel benyújtott diplomáciai tervezetet titkos írással a jelen év április havában kaptam a párisi közjóléti bizottságtól. Azon felhívással, hogy Magyarországon forradalmat támasszak. Azon egyén, aki azt nekem meghozta, Moreau, harminc és nehány éves, középtermetű,

[1] E vallomásában Martinovics egész sereg elébe adott kérdésre ad feleletet, amelyek a bécsi és magyarországi összeesküvés valóságos vagy gyanított részeseivel való kapcsolatának földerítésére vonatkoztak. Jelenére vonatkozó vallomásai nem egyeznek mások vallomásaival. Jutzra vonatkozólag pedig egyenesen ellenkeznek. Itt adunk a vizsgálóbizottság kérdései közül nehányat: »Ist von den in Niederdeutschland bestehenden Neufrankenlogen und ihren allenfalls auf die öst. Mon. Beziehung habenden Verbindungen etwas bekannt?« »Ist ein sicherer Pagajen aus Danemark, der vor einiger Zeit hier in Wien gewesen sein solle, bekannt?« »Ein gewisser Burger . . .«

barna arcszínű, egyszerű ruházatot visel. Egyéb ismertetőjelét nem hozhatom fel. Németül jól beszél. Elmondta, hogy az utat Svájcon, Grassbundenen és Tirolon át egy hónap alatt tette meg. Volt-e útlevele s milyen nevet használt útjában, nem tudom. 1792 április havában, Leopold császár halála után, mikor a Franciaország elleni háború kitöréséhez közel állott, az elhúnyt Forster tanár, akivel Born udvari tanácsos itteni házában ismerkedtem meg és Vilnában, ahol mint tanár működött, a legbensőbb baráti viszonyba léptünk levelezésünkkel. Mainzból levélben értesített, hogy ott és a vidéken a francia jakobinusok részéről a propaganda vezetésével van megbízva és hogy engem az osztrák államokra nézve ugyanezen feladat megoldására ajánlott, amely megbizatás Democrite Montagne elnevezéssel csakugyan rám ruháztatott. Közölte velem a propaganda irányelveit és a kulcsot a titkos íráshoz, melyben Párisból az utasításokat kapni fogom. Válaszomban kijelentettem, hogy a felajánlott állást (chef de propaganda) elfogadom és kértem, hogy az utasítások posta elkerülésével egy német nyelvben is jártas külön futár által egyenesen lakásomra küldessenek; amennyiben pedig lakásomat változtatnám, a futár Keresztury udvari ágenshez forduljon, akinek azt kell mondania, hogy Batosich (?) magyarországi német mezővárosból való és velem óhajt beszélni. Forster levelében a propaganda összes vezető embereit felsorolta, nevük kezdő-, középső és utolsó betüivel jelölvén meg név szerint is őket, ezenkívül mindegyik költött görög nevet is viselt. Amennyire a betűkből következtethettem, soraikban vannak: Herzberg porosz miniszter, Bernstorff dán miniszter, Malakovszky gróf, Schlözer, az ismert göttingai tanár s Aranda spanyol gróf. A többieket, mert nevük most nem jut eszembe, alkalmilag utóbb szintén meg fogom nevezni. Hasonlóképen bemutatom majd a titkos jeleket és a megfejtésükre szolgáló kulcsot.

Most jut eszembe, hogy Moreautól tudakozódtam, hogy ki foglalta el az elhúnyt Forster helyét Mainzban; azt válaszolta, hogy Dalberg püspök. Kérdésemre, hogy mit tett volna, ha nyomára jönnek küldetése céljának, azt a választ nyertem, hogy akár halált is szívesen szenvedett volna, mert családjáról kellően gondoskodtak volna. Szintén most jő eszembe, hogy Florenzben a propaganda vezetője Manfredini királyi tábornok.

Az elmult esztendőben szintén kaptam Forstertől Párisban keltezett és Zürichből küldött levelet, melyben családi híreket közölt és kérdezi, milyen viszonyban állok az udvarral? Egyúttal azon különös megjegyzést tette, hogy vagy görög royalistává vagy német republikánussá kell lennem. Ezt kezdetben tréfának tartottam, értelmét csak akkor fogtam föl, amikor Moreau az említett tervet meghozta.

(1794 szeptember 10.) Elfogatásom előtt mintegy nyolc nappal a Grabenen találkoztam Jelinével, aki közölte velem, hogy ellenem, ellene és mások ellen a rendőrséghez feljelentés érkezett, de nem tudja, mi szolgáltatott a feljelentésre okot. Lakásomra érve, széttéptem a Moreau által hozott diplomáciai tervet. Egy nappal elfogatásom előtt láttam, hogy Lebemann rendőrügynök figyeli lakásomat, a házmesternétől pedig értesültem, hogy lakásom felől kérdezősködtek; erre Forster leveleit, nehogy azokat házkutatás esetén megtalálván, még szerencsétlenségbe döntsenek, szintén megsemmisítettem; csak a parasztdalt, melyre nem ügyeltem, hagytam könyveim között. Az ok, amint a tegnap reggel benyújtott emlékiratomról azt állítottam, hogy tartalmát Padocki élőszóval közölte velem, az volt, hogy akkor még nem tudtam elszánni magamat, hogy töredelmesen megvalljam, hogy feje vagyok a francia propagandának az osztrák államokban és hogy a francia terv a magyarországi forradalom szervezése érdekében küldetett meg nekem. Mikor Moreaut megkérdeztem, hogy ezen emlékiratot a propaganda többi vezérei szintén megkapták-e, azt a választ kaptam, hogy azon államokba, amelyeknek feláldoztatása terveztetett, csak olyan utasítások küldettek, amelyek a propaganda vezérei előtt ismeretlen célok eléréséhez vezetnek. (?)

A hieroglifikus jeleket, amelyeket Szentmarjayval közöltem avégből, hogy azok felhasználása mellett Hackeltől és Pfisterertől forradalmi célokra pénzt kaphasson, Forstertól kaptam azon értesítéssel, hogy előmutatásuk után a francia követektől mindennemű támogatásra számíthatok. Ez év április haváig a franciák javára semmit sem tettem, francia követekhez támogatásért nem fordultam, mivel sohasem szándékoztam monarchiánk ellen bármit is cselekedni. Május havában fogtam hozzá az előzően kifejtett okok miatt a magyar forradalom előkészítéséhez, de támogatást senkitől nem kértem, ellenkezőleg, mint a propaganda feje, udvarunknak többször hasznos szolgálatokat tenni igyekeztem.

Mikor 1792-ben a braunschweigi herceg Franciaországba nyomult, Forster levélben értesített, hogy mihelyt a herceg az ország belsejébe jut, Custine, Landau körül gyülekező seregével a német birodalmat fogja elárasztani; efölött Forster örömét fejezvén ki, azt hitte, hogy nekem is örömet fog e hírrel szerezni. Én azonnal audienciát kértem őfelségétől és tudomására hoztam mindazt, amit Forster írt nekem. Sem Forsterrel való viszonyom, sem egyéb külföldi összeköttetéseim felől nem kérdezősködtek. Őfelsége a tudósítással nagyon meg volt elégedve és elismerte, hogy a szolgálatokat, miket neki és atyjának tettem, kellően megjutalmazni nem lehet, minélfogva fényes állást ígért nekem, amit azonban ismeretlen okok miatt nem kaptam meg. Ennek ellenére folytattam szolgálataimat. Miután már Speier

s a franciák kezére került, Forster újból írt nekem és közölte velem a párisi jakobinus-klubban kidolgozott tervet, mely szerint egész Németország demokratává volt átalakítandó s közölték az eszközöket is, melyekkel ezt elérhetni vélték. A tervet véleményem kifejtése mellett Gotthardi útján előterjesztettem a kabineti miniszter úrnak. Az ügy fontosságára való tekintettel személyesen akartam a miniszter elé járulni, de Gotthardi jelentette, hogy őexcellenciája senkit sem bocsát maga elé és a fönnforgó ügyben csak övele kíván tárgyalni. Ily módon Gotthardi engem tőle függő viszonyban tartott s a maga előnyére használt föl s emellett oly megvetéssel szólt a miniszterről, hogy én sem vágytam vele többé beszélni.

Ekkortájt foglalták el a franciák Mainzot s 1793 elején Forster a Mainz vidékéről származó, 30—40 éves, Weber nevű futár által megküldte nekem a Párisban készült haditervet, azon szóbeli értesítéssel, hogy Custine június havában Ausztriába nyomul, viszont tőlem az osztrák haditerv közlését várta. A titkos jelekkel írt haditervet közöltem Gotthardival, ő pedig előterjesztette a rendőrminiszternek. Később magam is beszéltem ezzel, aki biztosított afelől, hogy a haditervet őfelségének bemutatta, köszönetet mondott közléséért és buzdított, hogy több ilyen okmányt juttassak el hozzá, amire ajánlkoztam is. Az osztrák haditervet nem adtam át Webernek, mert azt nem ismertem; ha módomban lett volna, sem adtam volna át neki, mert hazámnak ártani soha nem akartam.

Lengyelországban tartózkodásom alatt megismerkedtem Descorches marquis-val, aki ott mint francia követ tartózkodott s később Konstantinápolyba helyeztetett át. Attól félvén, hogy a cselszövő és nagybefolyású marquis a török kormányt Franciaország részére megnyeri, ennek megakadályozására vonatkozó gondolataimat papirra vetettem és közöltem Pergen gróffal, ki megígérte, hogy emlékiratomat őfelségének átnyújtja és fölhasználja.

Laczkovics állítása, hogy beszéltem arról, hogy a franciák ötszáz millió frankot szántak Európa forradalmosítására és ez összegből öt milliót juttatnak Magyarországnak a forradalom céljaira, általánosságban megfelel az igazságnak. Ezt a hírlapokban is olvastam, Moreautól is hallottam, aki azt mondta, hogy a megajánlott pénzösszeg még nem jutott el teljesen rendeltetése helyére; de olyan határozottsággal, mint Laczkovics állítja, nem beszéltem, nem is beszélhettem, mert nekem egyébként a dologról tudomásom nem volt.

Horvátországra vonatkozólag azt hiszem, mondottam Laczkovicsnak, hogy ott több ezer demokrata találtatik, akiket a titkos társaságokba fel lehetne venni. Ezt abból következtettem, hogy Zágrábban állítólag szabadságfát állítottak. Föltevésem helyes-

ségét igazolja különben unokaöcsém Szén is, aki a titkos társaságokba fölvétele után Hajnóczynak javasolta, hogy menjen Horvátországba és ott fogjon hozzá a társaságok terjesztéséhez.

A nékem bemutatott pasquillusok közül, úgy gondolom, csakis az »A« betüvel jelzettet ismerem; de biztosan nem állíthatom, hogy ezt Gumpf bemutatta-e Gotthardinál.

Igaz, hogy szándékom volt Pesten megtelepedni s öreg édesanyámmal és fitestvéremmel együtt élni, mert azt hittem, hogy így olcsóbban tarthatom fönn magamat.

Szentmarjay, Laczkovics és Hajnóczy szerint azért akartam Bécset elhagyni, hogy a forradalom színteréhez közelebb legyek. De én erre nézve csak azt mondtam neki, hogy szeptember havában Pestre utazom és ott maradok anyámnál; akkor a fölvett tagok névsorát átvehetem. A nékem tulajdonított szándék távol állt tőlem.

(1794 szeptember 10.) Laczkovics egyik kihallgatása alkalmával közölték vele Martinovics vallomását, mely szerint őt Laczkovics biztosította volna afelől, hogy már hétszáz pesti polgár hajlik a forradalom felé. Erre Laczkovics elismerte, hogy a pesti polgárok hangulatáról beszélt Martinovics előtt, de ez az utolsóelőtti országgyülés idejében történt, mikor általában beszélték, hogy több száz, sőt ezer pesti polgár Barkó tábornok előtt esküvel kötelezettséget vállalt szembeszállani a nemességgel, ha ez »valamit kezdene«. Martinovics ugyanazon a napon (szept. 10.-én), szembesíttetvén Laczkoviccsal, a jegyzőkönyv szerint »ragaszkodott ugyan a vallomásához, de elismerte, hogy a beszélgetés nem a jelenlegi forradalomra vonatkozott és Laczkovics nyilatkozata a valóságnak megfelelő lehet«.

(1794 szeptember 11.) Magyarországon működő titkos nyomdáról tudomásom nincs. A parasztdal felől Troll rendőrbiztos beszélt nekem; de nem tudom, vajjon ez a dal azonos-e azzal, amit Hackel lemásolt. Lehetséges, hogy Hackelnál ebéd közben mondtam valamit Trollnak e dalról, aki azt elénekelte. Azonban a dal nem tett rám hatást, nem is figyeltem a tartalmára.

Tizenöt éves koromban léptem a kapisztránói rendbe, huszonnégy éves koromban lettem tábori lelkész. Családom a dalmáciai nemességet bírta, mely fitestvérem, nyugalmazott lovaskapitány, kérésére megerősíttetett; az erről szóló okirat fitestvérem birtokában van.

(1794 szeptember 16.) Az 1792. év május, június vagy július havában, őfelségének Ferenc császárnak Frankfurtból visszaérkezése után, délelőtt 9 és 10 óra között, Gumpf egy pasquillust hozott Gotthardihoz, melynek tartalmára már nem emlékszem; nevetve olvasták és bensőséges örömmel jegyezték meg, hogy számos pasquillus jelenik meg Colloredo gróf ellen s egyúttal a legaljasabb gyalázó kifejezések kíséretében beszéltek róla.

Gumpf távozása után csodálkozásomnak adtam kifejezést, hogy Gotthardi érintkezik ilyen erkölcstelen emberrel, ki Pozsonyban egy Erdődy grófnét gyalázatosan rászedett, erkölcsrontó magaviseletet tanusított és mindenfelé csalónak tartják. Azt válaszolta, hogy mindez rágalom, Gumpf finom elme, ravasz demokrata, aki kéz alatt a mostani kormány ellen dolgozik, már több pasquillust is írt, melyeket nagy ügyességgel tud terjeszteni. Egyet Beer udvari tanácsos lépcsőházában, egyet a rendőrség épületében, egyet az egyetemen ragasztott ki. Mivel láttam, hogy e nyomorult ember iránt Gotthardi hajlandósággal viseltetik, többé nem beszéltem róla. A kabinetminiszter ellen irányuló pasquillusok nagy száma nem elégítette ki Gotthardit; azt óhajtotta, hogy tömegesebben jelenjenek meg. Azon is megütközött, hogy a közönség a kormány irányában nyugodtan viselkedik.

Itt jut eszembe, hogy Gotthardi a kabinetminisztert szenteskedőnek (Krucifixbeisser) nevezte, aki beszélni sem tud és semmihez sem ért. Mondotta nekem, hogy a megbuktatására vezető módozatokról gondolkodni kellene. Lebenau rendőrbiztos szintén előttem és Gotthardi előtt a kormányt, a császárt, a kabinetminisztert szidta és gyalázta, és jósolta, hogy a kormány a legrosszabb jövőt hozza a birodalomra. Mindketten kocsisok és teherhordók kiszólásaival éltek és Lebenau a Gotthardi szidalmait más szavakkal ismételte. Mivel ily egyértelműen nyilatkoztak, azt hiszem, hogy a pasquillusok szerkesztéséről is tudomásuk volt. Általában Lebenaut veszedelmes embernek tartom, mert fogas kérdéseivel a legnyugodtabb embereket is felizgatja, hogy azután följelenthesse őket. Gotthardi maga óvott engem tőle.

Almásy rendőrfogalmazó, egyike Gotthardi állandó látogatóinak, nyugodt ember, ki a mostani kormányért lelkesedik.

E helyen egy fontos tényt kell kiemelnem. Már bevallottam, hogy én írtam a »Litteræ ad Imperatorem« című röpiratot, amire Gotthardinak és körének a kormány és a kabinetminiszter ellen irányuló szidalmai késztettek. 1793 november havában küldöttem el egy példányát Hajnóczynak. Novemberben Gotthardi Pestről titkos jelentést kapott arról, hogy az iratot Hajnóczy tőlem kapta s most terjeszti az országban. Ezt Gotthardi maga közlé velem, azon megjegyzéssel, hogy a jelentést olyan ember küldte, ki gyakran hivatalos Orczy báró asztalához. Mivel előtte kijelentettem volt, hogy a szerző én vagyok, kérdeztem, föl fogja-e vajjon jelenteni. Válasza az volt, hogy ne aggódjam, ő majd elintézi az ügyet; mivel közöltem vele, hogy elkövetett hibám miatt Svájcba szándékozom utazni, biztosított arról, hogy idejében értesíteni fog, mikor kelljen szándékomat megvalósítani. Azt hiszem, azért nem jelentett föl engem, mert az általa nekem kölcsönzött 600 forintért, amelyet Inkey javára vettem föl, 20 %-os kamatot fizettem neki, s azért is, mert a sértések,

melyeket röpiratom a kabinetminiszter ellen tartalmaz, a miniszter ellen táplált bosszúvágyát kielégítették; ezt abból következtetem, hogy Gabelhofer abbénak a röpiratot, melynek tartalmát könyv nélkül tudta, jelenlétemben el kellett szavalnia, amit Gotthardi nagy gyönyörűséggel hallgatott végig.

(1794 szeptember 20.) Lehetséges, hogy Gotthardi előtt, amint ő vallja, azt mondtam, hogy a röpirat szerkesztésében mint munkatárs, több udvari emberrel együtt résztvettem; ezt azért tettem, mert nem bíztam benne teljesen és ilyen módon a följelentést meggátolni véltem. Az igazság az, hogy a levélnek egyedül én vagyok a szerzője.

Rollin tábornokkal, akit Gotthardi vallomása szerint a röpirat munkatársa gyanánt előtte megneveztem volna, soha nem beszéltem, nem is ismerem őt. Mivel hallottam, hogy nagyon fölvilágosodott ember, lehetséges, hogy csakugyan a levél megírásában való közreműködéséről beszéltem Gotthardinak. Arról, hogy Rollin tábornok több titkos társaság tagja, nincs tudomásom és így erről nem is beszélhettem Gotthardi előtt; ellenben emlékezem azon föltevésemre, hogy Rollin az ismert francia miniszterrel Roland-dal, a két név hasonlósága miatt rokoni viszonyban állhat; de mikor az utóbbinak a nevét olvastam, meggyőződtem tévedésemről. Lehetséges, hogy korábban mondtam ilyesfélét Gotthardinak.

(1794 szeptember 22.) Nem emlékszem rá, hogy Gotthardival közöltem volna, milyen tagok vétettek föl a titkos társaságokba; azt megmondtam neki, hogy minden fölvett tag két új tagot köteles fölvenni és hogy ilyen eljárásmóddal a tagok száma rövid idő alatt sokra szaporodhatik. Nem fedeztem föl neki, hogy a szabadság és egyenlőség társaság hivatva lesz idővel a reformátorok társaságát fölborítani; csak annyit mondtam neki, hogy mind a kettőt a magyarországi forradalom kitörése érdekében alapítottam barátaim számára, kiket nem neveztem meg. Közöltem vele a társaság szabályainak egy részét, így azt, hogy minden tag köteles két másikat fölvenni és egyik tagnak sem szabad tudni, hogy ki által vétetett föl a másik, nehogy fölfedezés esetén a két tanu által a fölvétel bebizonyítható legyen. A titkos ismertetőjeleket Gotthardi előtt nem említettem. Elbeszéltem neki, hogy a forradalom kitörésekor nemzeti konvent fog egybehivatni; ennek védelmére és az országhatárok oltalmazására több fölkelő sereg fog fölállíttatni, — s egyebeket is, amikre már nem emlékszem. Azt, hogy a nemzeti konvent hány tagból fog állani, nem mondottam meg. Föltártam előtte, hogy a forradalom végcélja: Magyarországnak független köztársasággá való átalakítása; arról nem tudok, hogy nyilatkoztam-e afelől, vajjon ezen kormányformában alkotmányos király fog-e uralkodni. Arról, hogy a forradalom kitörésekor az ország határain kívül állomásozó ma-

gyar seregekkel mi fog történni, semmit nem közöltem vele. Azon magyar nemeseket, kikre, noha a két társaságba nem vétettek föl, forradalom kitörésekor számítani lehet, nem neveztem meg, mivel ezeket ő jobban ismeri, mint én. Arról, hogy a forradalom kitörésekor életbeléptetendő alkotmány tervét már kidolgoztam, említést nem tettem. A két titkos társaság igazgatói és tagjai közül Gotthardi előtt egyet sem neveztem meg. Általában meg kell említenem, hogy e tárgyról nem beszéltem hosszasan Gotthardi előtt, mert társalgásunk ebéd előtt folyt, mikor többen voltak a szobában. Más alkalmakkor, mikor az Augartenben együtt ebédeltünk, e tárgyra nem tértünk vissza. Hogy Magyarországban forradalom támasztását tervezem, azért említettem előtte, hogy az egész tervet ő hiusítsa meg, és mert ő az érvényben lévő alkotmánnyal szemben elégedetlenségét ismételten kifejezte és hangoztatta, hogy őt és másokat, kik nem hódoltak be a demokrácia elveinek, a mostani alkotmány demokratává alakítja át.

(1794 szeptember 24.) Martinovics szembesíttetvén Gotthardival, az utóbbit megkérdezték, hogy a magyarországi forradalom szervezésére és evégből két titkos társaság fölállítására célzó terveit közölte-e vele Martinovics?

Gotthardi válasza ez volt: »Lehetséges, de nem emlékszem rá.«

Martinovics állítja, hogy a magyarországi nemzeti konvent összehívására és a fölkelés előkészítésére vonatkozó terveit szintén közölte Gotthardival.

Gotthardi válasza erre: »Talán téved. Erre nem emlékszem.«

Martinovics állítja, hogy közlé Gotthardival, hogy Magyarországot a nemzeti konvent független köztársasággá fogja alakítani.

Gotthardi válasza: »Erre nem emlékszem.«

(1794 szeptember 29.) A Marseilleből Bécsbe költözött Pfist[illegible]rel egy házban laktam; de őt nem látogattam meg; hiva[illegible]om inasomra, kitől először hallottam, hogy ott lakik.

A Pichler testvéreket ismerem; egyikük a nádor főudvarmesterének Szápáry grófnak a titkára, a másik a Barkó-ezredben hadnagy. Az előbbivel nem érintkeztem, őt az általam alapított társaságokba nem vettem föl; talán Szentmarjay, Hajnóczy vagy másvalaki vette föl, akitől megtudhatta a titkos jelet, amelynek fölhasználásával Pfisterertől pénzt vehet föl, amivel én Szentmarjayt hitegettem.

(1794 október 14.) Mikor a császárhoz intézett levél szerzőjének vallottam magamat, kímélni akarván Hackelt, nejét és gyermekét, nem említettem, hogy erről őt is értesítettem. A mult évben Hajnóczy fölhívására, hogy küldjem el neki e levelet, a szövegét Hackelnak diktáltam le. Ő az abban előforduló és ízlésének megfelelő kifakadásokban nagyon gyönyörködött, ellenben

a lényeges diplomáciai fejtegetések hatástalanok maradtak reá nézve. Nem emlékszem, hogy kéziratát visszakövetelte volna. Én mondtam neki, hogy igyekezni fogok azt visszaszerezni, mert általa súlyos szerencsétlenség érhetné. Mire ő azt válaszolta, hogy aggodalomra nincs oka; mert francia írását itt nem ismerik.

Hackelt, ki Pestet látni óhajtotta, rövid idővel elfogatásom előtt meghívtam oda, és igéretet tettem neki, hogy ott a két társaság titkaiba beavatom, mert szeretném, ha azokat ő is terjesztené. Ő igérte, hogy eljön Pestre; a társaságok terjesztésére igéretet nem tett ugyan, de nem is mondott ellen. Igazoló iratomban bejelentettem, hogy Pestről elutazásom előtt Hajnóczyval és Szentmarjayval együtt elhatároztuk, miszerint a titkos társaságok szervezésének munkáját nem folytatjuk; azon gondolattal is foglalkoztam, hogy a titkos társaságok útján mind a magyarországi, mind a bécsi demokratákat leleplezzük és följelentjük. Ezt a gondolatot a kormánynak is tudomására akartam hozni, és fölhatalmazásának kieszközlése után, Hackelt, ki a legtöbb demokratát ismeri, használtam volna föl közvetítőül. Hackel neje gyakran illette gyalázó kifejezésekkel a kormányt, melynek eljárását ostobának mondta; a császárnéra pedig nagyon neheztelt és azt mondotta róla, hogy gőgös, rút és ostoba; általában műveletlen asztaltársaságának visszhangja volt.

(1794 október 18.) Nem emlékszem, hogy Jutzcal a magyarországi forradalmi társaságokról részleteket közöltem volna; csak általánosságban beszéltem arról, hogy a magyarok nem a legjobb indulatot táplálják az uralkodó iránt és Magyarországon a helyzet veszélyes. Jutz azt válaszolta, hogy ezt az »Ad amicam aurem« című röpiratból is következtetheti. Jeline szívesen látta volna, hogy az egész világ forradalom színhelyévé váljék. Lehetséges, hogy Jutzot és Jelinét a társaságba való fölvételre alkalmasoknak mondottam, mert mind a kettőben demokratát ismertem meg.[1]

Martinovics emléke a francia irodalomban és a magyarországi szabadelvű és forradalmi közvéleményben.

I. Martinovics és társainak forradalmi vállalata a párisi sajtóban csekély figyelmet keltett. A *Moniteur* augusztus 28-iki számában hozott az elfogatásokról legelőször tudósítást, melyet fölületesnek és pontatlannak kell tekintenünk. A tudósító szerint a bécsi udvar az üldözésnek és gyilkosságnak bírói formát adott;

[1] Szeptember 16—október 18. között Martinovics vallomásairól fölvett jegyzőkönyvek hitelesített másolatai a Gotthardi-pör irományai között találtatnak.

egaljasabb rabszolgáiból, a legkorrumpáltabb emberekből bizottságot állított össze, mely a kormány ellen tervezett összeesküvés rügye alatt számos foglyot vesztőhelyre vagy számüzetésbe fog üldeni.

Azután csak 1795 március 1-éről keltezett egy második özlés jelenti, hogy Budán hét új politikai fogoly ellen indult eg a bírói eljárás; hogy továbbá az udvar befolyása alatt izenhét vármegye folyamodást nyújtott be, azon kívánság kifejeésével, hogy azok, kik el fognak ítéltetni, kegyelmet ne kapjanak; gy tehát a vádlottak sorsa előre el van döntve.

A harmadik tudósításban 1795 június 7-ikén csak annyi ll, hogy a magyarországi összeesküvés »öt fejét« a királyi tábla alálra ítélte és az ítéletet a hétszemélyes tábla megerősítette. részvét egyetlen szava sem szólal meg. Az áldozatokat arra em tartja a lap érdemeseknek, hogy nevüket megemlítse.

Martinovics életrajza Franciaországban legelőször 1860-ban *Michaud* Biographie Universelle XXVII. kötetében jelent meg iányosan és több téves adattal. Ebből néhány évvel utóbb *Didot* a Biographie Generale XXXI. kötetében kivonatot adott.

Az 1886-ban megindult *Enciclopedie Générale* mellőzte őt. *Sayous Ede* dijoni tanár, ki Magyarország történetének rancia nyelven megírására vállalkozott és hosszabban időzött datok gyüjtése végett Magyarországban, 1876-ban Párisban adta ki »Histoire générale de Hongrois« című kétkötetes művét; de Martinovics egyéniségét és tevékenységét nem méltatta alapos anulmányozásra. Noha jellemrajza elég hü (trés mobile dans es impressions, dépourvu de consistance morale, au point l'inspirer le mépris à ceux qui l'avaient étudié, mais capable les passions vivement senties et communicatives, il était né pour aire un agitateur rédoutable), több alaptalan, téves részletet közöl előle; így például meséli, hogy Martinovics feljelentette a budai ranciskánus kolostor földalatti börtönét József császárnak, ki, ogy őt rendtársai üldözése elől kivonja, Lembergbe tanárrá nevezte ki.

Alaposabb tájékozást Martinovicsról a francia történetírók csak 1887-ben nyertek, amikor Konti e sorok írójának munkáját a Revue Historique 1887-iki évfolyamában behatóan ismertette. Közleményét felhasználta *Sorel Albert* »L'Europe et la Revolution« című nagy munkájának Párisban 1893-ban megjelent IV. kötetében (10. és 344. lapokon), de elbeszélésébe máshonnan kölcsönzött téves részleteket is vett föl.

II. Martinovics a féltékeny titoktartásnak, mellyel vállalatát és perét az udvar körülvette, köszönheté, hogy egyénisége a szabadelvü Magyarország szemében a homályos háttérből a szabadság apostolának és vértanujának nimbuszával környezve emelkedett ki; valóságos kultusz tárgyául avattatott.

Emléke iránt 1848 tavaszán a kivívott politikai szabadság diadalmámorában hódolatát mutatta be az országgyűlés alsó táblájának egyik kerületi ülésében Beöthy Ödön, Bihar megye ékesszóló követe. »A nemzetnek — mondá — a szabadság e korszakában kedves dolog visszapillantani azokra, kik a szabadságért oly korszakban küzdöttek, midőn küzdelmeiket remény nem bátorítá s a küzdelemben életüket is áldozták föl. Indítványozta, hogy a kormány a nemzeti szabadság 1795. évi véráldozatainak tetemeit fölásatván, a nemzeti hála kifejezéséül dísszel temettesse el közsírkertben.« A javaslat tetszéssel fogadtatott, de határozat nem hozatott.[1]

Hatvanhat esztendővel utóbb került ezen ügy Budapest főváros közgyűlésén újból napirendre, mikor Hajniss Frigyes egykori budai mérnök 1810-ben készült tervrajza, mely a kivégzettek sírhelyeit a budai temető árkában pontosan megjelöli, föltaláltatott. Az 1914 január 21-iki közgyűlés utasította a tanácsot, hogy »a mártír-halált szenvedett Martinovics és társai pontos sírhelyét állapítsa meg és méltó emlék fölállítása iránt javaslatot tegyen«. A tetemek május 20-ikán fölásatván, a július 9-ikén tartott közgyűlés elhatározta, hogy »Martinovics Ignác és vértanu-társainak föltalált földi maradványait eddigi helyükön méltó módon eltemetteti, részükre sírboltot és síremléket építtet, egyúttal mozgalmat indít a vértanúk emlékét hirdető szobormű létesítésére országos gyűjtés megindítása iránt«.

Ezen határozat nem hajtatott végre. A főváros tanácsa egyelőre megelégedett azzal, hogy 1919 március 1-én »azoknak emlékét, kik először hirdettek Magyarországban köztársasági eszméket«, egy díszműben örökítette meg, mely történeti bevezetés után, tetemeik kiásását és személyazonosságuk megállapítását ismertette, a föltalált koponyák és csontvázak rajzait közölte.[2]

A három héttel utóbb uralomra jutott tanácsköztársaság Martinovicsban a kommunista tanok hirdetőjét látván, iránta kegyeleti tartozását azzal rótta le, hogy levélbélyegeinek egyikére arcképét helyezte el, és május elsején a vérmezőn nagyméretű ideiglenes szobrászati művet állított emlékének.

[1] A Pesti Hirlap 1848 április 22-iki számában közölt országgyűlési tudósítás.

[2] A magyar jakobinusok emlékezete. A vértanúk hamvainak föltalálása alkalmából kiadta Budapest főváros közönsége. Budapest, 1919.

A VASVÁRMEGYEI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
SZOMBATHELY

18.536

TARTALOM.

Oldal

ELŐSZÓ ... 5

ELSŐ FEJEZET.
Martinovics a tanári pályán (1779—1791.) ... 7

MÁSODIK FEJEZET.
Titkos udvari szolgálatban (1791—1793.) ... 40

HARMADIK FEJEZET.
A titkos társaságok szervezése (1793—1794.) ... 91

NEGYEDIK FEJEZET.
Martinovics vallomásai a bécsi vizsgálóbizottság előtt (1794.) ... 118

ÖTÖDIK FEJEZET.
Martinovicsnak a bécsi vizsgálati fogságban szerkesztett emlékiratai (1794.) ... 148

HATODIK FEJEZET.
A Martinovics-pör megindítása (1794.) ... 165

HETEDIK FEJEZET.
A per lefolyása (1795.) ... 182

FÜGGELÉK ... 213

A VASVÁRMEGYEI MÚZEUM KÖNYVTÁR,
SZOMBATHELY

A SAJTÓ ALÁ RENDEZÉS MUNKÁJÁT
SZERZŐ BETEGSÉGE MIATT
DR. OROSZLÁN ZOLTÁN
NEMZETI MÚZEUMI SEGÉDŐR VÉGEZTE.

FRAKNÓI VILMOS
PÜSPÖK KÖNYVE:

A MAGYAR KIRÁLYVÁLASZTÁSOK TÖRTÉNETE

Fraknói Vilmos püspök a magyar politika homlokterébe került királykérdésnek vélt szolgálatot tenni, amikor az Athenaeum kiadásában megjelentette »*A magyar királyválasztások története*« című legújabb munkáját. Évtizedekre terjedő tanulmánynak eredménye ez a végtelenül érdekes és alapos forrásmunka jellegű könyv, amely a magyar királyválasztások lefolyásával és azokat megelőző tárgyalásoknak hiteles kútforrásokból merített ismertetésével foglalkozik. A könyv gazdag anyagából kiemeljük az *Árpádházi királyok*, továbbá az első *Habsburg-király* megválasztását és a magyar nemzet szabad királyválasztási jogáért folytatott küzdelmet a Habsburg-ház trónöröklési igényeivel szemben a XV-ik század első felében, majd *Hunyadi Mátyás* királlyá választásának dicsőséges történetét. Nincs az az érdekfeszítő regény, amelynek izgalmasabb cselekménye lenne, mint Mátyás király megválasztásának. Követi ezt a magyar trónöröklésnek a Habsburg-ház javára való biztosítása és az újabb küzdelem a nemzeti királyság visszaállításáért 1505-ben. A mohácsi vész után roppant érdekes a Zápolyai János és Ferdinánd együttes királyságának története, valamint azután a Habsburgok királlyá választása a pragmatika szankcióig. A 248 oldalra terjedő nagyértékű könyv ára 10% felárral 132 korona.

FRAKNÓI VILMOS:

GRÓF SZÉCHÉNYI FERENC

A Magyar Nemzeti Múzeum megalapítójának 384 oldalra terjedő, elsőrendű forrásmunka-számbamenő történelmi életrajza. Gróf Széchényi Ferenc élettörténetének ez az ismertetése egyúttal Magyarország történetének egyik legmozgalmasabb korszakát mutatja be. A reformkorszakot megelőző idők (1754—1820) egyik kimagasló vezérférfia volt gróf Széchényi Ferenc. A tudós történetíró pompás képét nyújtja nagyszerű könyvében ennek az egész korszaknak, amelyen átviharzik a francia forradalom eszmevilágának hullámverése és a napoleoni háborúk zivataros eseményvilága.

A 384 sikerült szövegképpel és sok gyönyörű műmelléklettel díszített mű ára 32 korona.

BINDING SECT.
OCT 17 1972

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DB
932
.9
M3F7

Fraknói, Vilmos
Martinovics élete

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 11 06 11 017 0